

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ISSN 2305-9389

Літопис Волині **Всеукраїнський науковий часопис**

Заснований у 2001 р.

Число 32

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 6 від 27 травня 2025 р.)*

Редакційна колегія

Калішук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);
Антонюк Ярослав Миколайович, доктор історичних наук, науковий співробітник;
Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;
Бортнікова Алла Василівна, доктор політичних наук, професор;
Бубніс Арунас (Arūnas Bubnys), кандидат історичних наук, директор департаменту дослідження геноциду і опору Центру вивчення геноциду і резистенції, м. Вільнюс, Литва;
Воробйова Наталія (Natalja Vorobjova), Dr.hist., віцепрезидент Університету прикладних наук ISMA, м. Рига, Латвія;
Горбачик Оксана Олександрівна, кандидат історичних наук;
Добржанський Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор;
Дорош Леся Олексівна, кандидат політичних наук, доцент;
Ільницький Василь Іванович, доктор історичних наук, професор;
Лозинська Ірина Григорівна, кандидат історичних наук;
Онищук Світлана Василівна, доктор наук з державного управління, доцент;
Скакальська Ірина Богданівна, доктор історичних наук, професор;
Філіпович Мирослава Богданівна, кандидат історичних наук;
Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник;
Ярош Ярослав Богданович, доктор політичних наук;
Ярош Оксана Богданівна, доктор політичних наук.

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

*Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.*

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1834 від 21.12.2023 року. Ідентифікатор медіа R30-02323.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Волинський національний університет імені Лесі Українки (просп. Волі, буд. 13, м. Луцьк Волинської обл., 43025, post@vnu.edu.ua, тел. (0332) 720123).

Періодичність видання: 2 рази на рік.

Мови розповсюдження: українська, англійська, французька, німецька, польська.

«Літопис Волині» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б у галузях С – Соціальні науки, журналістика, інформація та міжнародні відносини та D – Бізнес, адміністрування та право (спеціальності B9 «Історія та археологія», C2 «Політологія», D4 «Публічне управління та адміністрування») відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 № 1471 (додаток 3).

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus (Польща).

Формат 60×84/8. 30,91 обл.-вид. арк., 31,62 ум. друк. арк. Наклад 100 пр.

Зам. 0625/457. Підписано до друку 30.05.2025.

Видавничий дім «Гельветика», 65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Зміст

Історія Волині

Бортнікова Алла

Методологічні засади дослідження самоврядування
в містах Волині в добу пізнього середньовіччя.....9

Брега Людмила

Вишите вбрання у долі однієї пари 40-х рр. XX ст.....15

Крамар Юрій

До історії української гімназії в Луцьку
(за матеріалами державного архіву Волинської області).....20

Петрович Валентина

Архівні матеріали про історію заснування й діяльності
Свято-Михайлівської та Свято-Борисо-Глібської церков
села Романів на Волині.....25

Історія України

Бондар Юлія

Суспільно-політичні умови розвитку історіографії повоєнного промислового розвитку УРСР
(1946–1965 рр.) в період хрущовської «Відлиги» (середина 1950-х – середина 1960-х рр.).....30

Босак Василь

Вплив спекуляції на соціально-економічне життя мешканців Львова
в роки Першої світової війни (липень 1915 – грудень 1917 рр.).....36

Гордійчук Вікторія

Ігуменя Наталія та її вплив на розвиток
Корецького Свято-Троїцького жіночого монастиря.....41

Добровольська Ганна

Основні вектори міжнародної діяльності українських профспілок в умовах воєнного стану.....47

Ігнатова Людмила

Проблема кадрового забезпечення землевпорядних робіт
на початку XX ст. (на прикладі Київського відділення Селянського Поземельного банку).....52

Клюєв Андрій

Загальна характеристика грошового обігу Сіверщини
XVII – XVIII ст.....57

Кравчук Богдан

«Злочин і покарання»: система церковного судочинства в пізньопротестантських
громадах Херсонщини і Київщини середини XIX – початку XX століття64

Кривобок Олександр, Крупенко Оксана, Страшко Євгенія

Ічнянщина у період російського вторгнення
(лютий-березень 2022 р.) за матеріалами газети «Трудова слава»69

Лаврут Ольга	
Фізкультурно-спортивна робота у школах УРСР другої половини 1940-х – 1980-х рр.....	74
Лисенко Олександр, Пилипів Ігор	
Війна російської федерації проти України. Історіографічний огляд.....	80
Олійник Микола	
Реалізація політики російсько-більшовицької колоніальної влади щодо національних меншин у роки непу (1921–1928) (на матеріалі Поділля).....	88
Осипенко Олександр	
Сільське населення Одещини та його роль у відбудові сільського господарства Південно-Західної України в 1944 році.....	93
Паска Богдан, Басіста Лілія	
Дисидент Леонід Плющ у боротьбі проти радянського режиму.....	100
Плазова Тетяна, Беспєка Вадим, Голик Микола	
Сучасні стратегії забезпечення обороноспроможності країн Центрально-Східної Європи у світлі міжнародних зобов'язань	107
Руденко Юлія	
Рід Томар у Ковраї: походження й діяльність.....	113
Ципуга Андрій	
Становлення особистості українського художника й дисидента Опанаса Заливахи.....	119
Всесвітня історія	
Борчук Степан, Лизень Євген	
Балканський регіон: від східної кризи до рішень Берлінського конгресу 1878 р.....	126
Кадол Олександр	
Рашизм царської імперії в роки Першої світової війни, 1914–1917 рр.....	133
Каліщук Оксана, Гусак Дарія	
Культурні маркери національної ідентичности (спроба компаративного аналізу досвіду / на прикладі України та Японії).....	139
Космина Віталій	
Іберійський колоніалізм в Америці та його цивілізаційні наслідки.....	145
Меміш Оксана	
Суспільно-політичний дискурс щодо європейської інтеграції Туреччини: виклики, перспективи й національні інтереси.....	154
Naumov Stanislav	
Deng Xiaoping's reforms and their influence on Central and Eastern Europe.....	159
Омельчак Тетяна	
Чисельність, соціальна структура й зайнятість польського населення Рівного наприкінці XIX – на початку XX століття.....	163
Стрільчук Людмила, Ткачук Анатолій	
Японія: поступ від ізоляції та традиціоналізму до глобалізаційної єдності культури.....	170

Хомич Андрій Порівняння перших президентів Чехії та Словаччини після «оксамитового розлучення»: просопографічний аналіз.....	175
--	-----

Шеремета Анна Трансформація й еволюція культурних традицій Японії: від періоду Мейдзі (1868–1912) до сучасної доби.....	180
---	-----

Політологія

Войтенко Юрій Політичне лідерство перших президентів в умовах демократичного транзиту: на прикладі країн Балтії.....	185
--	-----

Єрмоленко Ірина Молодіжний працівник у системі молодіжної політики України: процес становлення, функції та виклики.....	190
---	-----

Константинюк Світлана Роль «М'якої сили» в контексті сучасного ідеологічного протиборства КНР та США.....	195
---	-----

Ліпкан Володимир Ознаки стратегічного партнерства на прикладі України та США	202
--	-----

Марусинець Маріанна Протестні рухи проти заборони прапора в Північній Ірландії в контексті проблем ірландської ідентичності.....	209
--	-----

Панишко Галина Витоки політичних ідей творення української державності «у традиції руській» у політичні думці України.....	221
--	-----

Пахолок Василь Тенденції обрання духовенства до районних рад (на прикладі Волинської області).....	227
--	-----

Публічне управління

Казаков Геннадій Законодавчі аспекти управління культурними індустріями республіки Корея: досвід для України.....	232
---	-----

Круглашов Анатолій, Швидюк Сергій Місьцеве самоврядування України в умовах війни: адаптація до нових викликів.....	238
--	-----

Оліінюк Oleksandr Prospective directions of implementation of the philosophy of business process innovation by food industry enterprises in the context of digitalization.....	247
--	-----

Салюк-Кравченко Олександр Досвід світових держав-лідерів у забезпеченні національної безпеки в енергетичній сфері.....	256
--	-----

Яровой Тихон Проблеми й перспективи енергетичної політики в Україні з погляду національної безпеки.....	266
---	-----

Contents

History of Volyn

- Bortnikova Alla***
Methodological principles of researching self-government in Volyn cities in the late Middle Ages.....9
- Breha Liudmyla***
Embroider outfits in the fate of one couple in 40's of XX century.....15
- Kramar Yuriy***
To the history of the Ukrainian Gymnasium in Lutsk
(according to the materials of the State Archives of Volyn region).....20
- Petrovich Valentina***
Archival materials about the history of the foundation and activities
of St. Michael's and St. Boris-Gleb churches in the village of Romaniv in Volyn.....25

History of Ukraine

- Bondar Yuliia***
Socio-political conditions for the development of historiography of the post-war industrial
development of the UKRSSR (1946–1965) during the Khrushchev “Thaw” (mid-1950s – mid-1960s)....30
- Bosak Vasyl***
The Impact of Speculation on the Socio-Economic Life of Lviv Residents
During the First World War (July 1915 – December 1917).....36
- Hordiichuk Viktoriia***
Abbess Nataliia and Her Influence on the Development of the Korets Holy Trinity Convent.....41
- Dobrovolska Hanna***
Main vectors of international activity of Ukrainian trade unions within martial law.....47
- Ignatova Lyudmila***
The problem of staffing land management works at the beginning of the 20th century
(on the example of the Kyiv branch of the Peasant Land Bank).....52
- Klyuyev Andriy***
General characteristics of the monetary circulation in the Siversshchyna region
in the 17th – 18th centuries.....57
- Kravchuk Bohdan***
«Crime and Punishment»: the system of church justice in the late Protestant communities
of Kherson Region and Kyiv Region in the middle of the 19th and early 20th centuries.....64
- Kryvobok Oleksandr, Krupenko Oksana, Strashko Yevheniia***
Ichnia region during the Russian invasion (February-March 2022)
following the newspaper “Trudova Slava”.....69
- Lavrut Olga***
Physical cultural and sports work in schools of the USSR of the second half of the 1940s-1980s.....74
- Lysenko Oleksandr, Pylypiv Ihor***
The Russian Federation’s war against Ukraine. A historical overview.....80

<i>Oliynyk Mykola</i>	
Implementation of the policy of the russian-bolshovist colonial government regarding national minorities in the years of NEP (1921–1928) (based on the materials of the Podillia).....	88
<i>Osypenko Oleksandr</i>	
The rural population of Odesa region and its role in the reconstruction of agriculture in Southwestern Ukraine in 1944.....	93
<i>Paska Bohdan, Basista Lilia</i>	
Dissident Leonid Plyushch in the fight against the Soviet regime.....	100
<i>Plazova Tetyana, Bespeka Vadym, Golyk Mykola</i>	
Modern strategies for ensuring defense capabilities of Central and Eastern European countries in light of international commitments.....	107
<i>Rudenko Yuliia</i>	
The Tomar family in Kovrai: origins and legacy.....	113
<i>Tsupuha Andrii</i>	
The formation of the personality of the Ukrainian artist and dissident Opanas Zalyvakha.....	119

World history

<i>Borchuk Stepan, Lyzen Yevhen</i>	
Balkan region: from the eastern crisis to the decisions of the Berlin congress of 1878.....	126
<i>Kadol Oleksandr</i>	
Manifestation of racism in the anti-German campaign of the tsarist empire during the First World War, 1914–1917.....	133
<i>Kalishchuk Oksana, Husak Dariia</i>	
Cultural markers of National Identity (an attempt at comparative analysis of experience / on the example of Ukraine and Japan).....	139
<i>Kosmyna Vitaliy</i>	
Iberian colonialism in the Americas and its civilizational implications.....	145
<i>Memish Oksana</i>	
Socio-political Discourse on Turkey's European Integration: Challenges, Prospects and National Interests.....	154
<i>Naumov Stanislav</i>	
Deng Xiaoping's reforms and their influence on Central and Eastern Europe.....	159
<i>Omelchak Tetiana</i>	
The Population, Social Structure, and Employment of the Polish Community in Rivne at the End of the 19th – Beginning of the 20th Century.....	163
<i>Strelchuk Liudmyla, Tkachuk Anatolii</i>	
Japan: Progress from Isolation and Traditionalism to Globalizing Unity of Cultures.....	170
<i>Khomych Andrii</i>	
Comparison of the first presidents of the Czech Republic and Slovakia after the “Velvet Divorce”: a prosopographical analysis	175

<i>Sheremeta Anna</i>	Transformation and Evolution of Cultural Traditions of Japan: From the Meiji Period (1868–1912) to the Present Day.....	180
------------------------------	--	-----

Political science

<i>Voitenko Yurii</i>	Political leadership of the first presidents in the conditions of democratic transit: on example of the Baltic countries.....	185
<i>Yermolenko Iryna</i>	Youth worker in the youth policy system of Ukraine: the process of formation, functions and challenges.....	190
<i>Konstantynyuk Svitlana</i>	The role of soft power in the context of modern ideological confrontation between China and the USA.....	195
<i>Lipkan Volodymyr</i>	Signs of strategic partnership: the case of Ukraine and the USA.....	202
<i>Marusynets Marianna</i>	Protest movements against the ban of the flag in Northern Ireland in the context of Irish identity issues.....	209
<i>Panyshko Halyna</i>	The origins of political ideas of creating Ukrainian statehood “in the Rus' tradition” in Ukrainian political thought.....	221
<i>Pakholok Vasyl</i>	Trends in the election of clergy to district councils (the case of Volyn region).....	227

Public administration

<i>Kazakov Hennady</i>	Legislative aspects of governance of cultural industries of the Republic of Korea: experience for Ukraine.....	232
<i>Kruglashov Anatoliy, Shvydiuk Serhiy</i>	Ukraine’s self-government under conditions of the war: the adaptation to new challenges	238
<i>Oliinyk Oleksandr</i>	Prospective directions of implementation of the philosophy of business process innovation by food industry enterprises in the context of digitalization.....	247
<i>Saliuk-Kravchenko Oleksandr</i>	The practice of leader states in ensuring national security in the energy sector.....	256
<i>Yarovoi Tykhon</i>	Problems and prospects of energy policy in Ukraine from the view of national security.....	266

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 32:352.07(477.82):001.8"04/14"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.01>

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОВРЯДУВАННЯ В МІСТАХ ВОЛИНИ В ДОБУ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Бортнікова Алла,

доктор політичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-8132-1935

Узагальнено теоретико-методологічні засади дослідження самоврядування в містах Волині в добу пізнього середньовіччя. Йдеться про сукупність загальнонаукових та спеціальних історичних методів пізнання, таких як сходження від абстрактного до конкретного, аналіз та синтез, індукція та дедукція, системний, інституційний, структурно-функціональний, міждисциплінарний, компаративний, кількісний аналіз тощо. Із спеціальних історичних методів використано проблемно-хронологічний, ретроспективний, просопографічний, історико-правовий та інші методи. Особливу увагу приділено питанням дотримання принципів об'єктивності та відходу від ідеологічних кліше і обмежень, що панували в історичній науці до останніх років.

Залучено способи пізнання і теоретичні узагальнення допоміжних дисциплін: військової історії, історичної регіоналістики, історичної урбаністики, історичної антропології, історії міжнародних відносин, історії держави і права, історії та теорії місцевого самоврядування тощо. Тобто йдеться про запровадження полідисциплінарної методології наукового аналізу.

Локалізація історії на рівні окремих міст, родинних зв'язків, дослідження ментальних характеристик суб'єктів та об'єктів самоврядування в містах вимагає використання відповідних методів, що загалом притаманні локальній та мікросоціальній історії, історичній антропології тощо. Місто і замок були частинами єдиного соціального організму. Розглянута специфіка складної соціокультурної структури населення міст, що потребувала правової регламентації і відбивалася на порядку управління містом, його функціях, характері зв'язків з інститутами державної і місцевої влади.

Правовий статус волинських міст у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського визначали сфери земського (великокнязівського), патримоніального (князів, панів, зем'ян-шляхти), магдебурзького (міського) права. Поряд з ними діяли системи права етноконфесійних громад татар, вірмен, євреїв, караймів та ін. зі своєю юрисдикцією. Засвідчено, що наявність в місті різних систем права негативно відбивалося на розвитку економіки, поповненні скарбниці міста, оскільки основний тягар податків покладался на міщан, зокрема й магдебурзької юрисдикції. Доведено, що наявність різних систем права й існування т. зв. юридик значно вплинули на характер соціальних відносин в містах, що призводило до нерівноправних відносин між окремими групами населення.

Ключові слова: методологія, Волинь, місто, самоврядування, пізнє середньовіччя.

Bortnikova Alla. Methodological principles of researching self-government in Volyn cities in the late Middle Ages

The theoretical and methodological foundations of the study of self-government in the cities of Volyn in the late Middle Ages have been summarised. It is a set of general scientific and special historical methods of knowledge, such as ascent from the abstract to the concrete, analysis and synthesis, induction and deduction, systemic, institutional, structural and functional, interdisciplinary, comparative, quantitative analysis, etc. Among the special historical methods problematic-chronological, retrospective, prosopographical, historical and legal, and other methods have been used. Particular attention has been paid to the issues of adherence to the principles of objectivity and the departure from ideological clichés and restrictions that have prevailed in historical science until recent years.

The methods of cognition and theoretical generalisations of auxiliary disciplines have been involved: military history, historical regionalism, historical urbanism, historical anthropology, history of international relations, history of state and law, history and theory of local self-government, etc. That is, we are talking about the introduction of a multidisciplinary methodology of scientific analysis.

The localisation of history at the level of individual cities, family ties, and the study of the mental characteristics of the subjects and objects of urban governance required the use of appropriate methods that are generally inherent in local and micro social history, historical anthropology, etc. The city and the castle were parts of a single social organism. The specifics of the complex socio-cultural structure of the urban population, which required legal regulation and was reflected in the order of city management, its structure, functions, and the nature of relations with the institutions of state and local authorities has been shown.

The legal status of Volyn towns within the Grand Duchy of Lithuania, Ruthenia, and Zemaitia was determined by the spheres of zemstvo (grand ducal), patrimonial (princes, lords, and polish landed gentry), and Magdeburg (city) law. Alongside them, there were systems of law of ethno-confessional communities of Tatars, Armenians, Jews, Karaites and others with their own jurisdiction. The author shows that the existence of different systems of law in the city had a negative impact on the development of the economy and replenishment of the city treasury, since the main burden of taxes was borne by the burghers, including those of Magdeburg jurisdiction. It has been proved that the existence of different systems of law and the existence of the so-called juridica system significantly influenced the nature of social relations in cities, leading to unequal relations between certain groups of the population.

Key words: methodology, Volyn, city, self-government, late Middle Ages.

Питання дослідження історичного досвіду самоврядування українських земель, у тому числі міст Волині XV–XVI ст., привертає увагу науковців.

Вивчення історії самоврядування в містах Волині вписується в контекст сучасної історичної науки з її акцентом на локалізацію предмета пізнання, визначення соціокультурних детермінант діяльності об'єктів і суб'єктів суспільних відносин: верховної і місцевої влади, їх урядів та урядників, представників різних соціальних і етнічних груп. В теоретико-методологічному плані висновки проф. С. Плохія збагатили дослідження українських земель, що опинились під контролем Польського королівства і Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (ВКЛ). Важко не погодитися із твердженням вченого, що «Велике князівство фактично стало в політичному, правовому та культурному відношеннях спадкоємцем Київської Русі» [1, с. 95–96].

Узагальнення теоретичних засад місцевого самоврядування, його місця в історії невіддільно від змісту історичного процесу. Означену проблему активно досліджували такі знані науковці як М. Блок, Ф. Бродель, Ж. Ле Гоф, Р. Козелек, Л. Февр та ін. Окремі аспекти історії самоврядування волинських міст висвітлено в працях відомих польських дослідників 20–30-х рр. XX ст., С. Кутшеби, Г. Ловмянського, І. Яворського; кінця 80 – початку 90-х рр. XX ст. Ю. Бардаха, М. Богущької, С. Курася, Ю. Охмянського, Г. Самсоновича, Р. Щигеля та ін.

Із 1960-х років поживався інтерес до історії Великого князівства Литовського. Питання розвитку волинських міст, організації в них самоврядування піднімали в історіографічних дослідженнях В. Пашуто, А. Хорошкевич, Г. Швидько, О. Компан. Значний внесок в розробку і обґрунтування концептуальних засад місцевого самоврядування здійснили вітчизняні історики різних поколінь, зокрема М. Грушевський, В. Отамановський, М. Ковальський.

Сучасна українська історіографія принципово змінила парадигму досліджень з історії українських міст і волинських зокрема. Значні досягнення має українська археографія. Опубліковано важливі джерела – ревізії українських замків (В. Кравченко), Луцька замкова книга 1560–1561 рр. (В. Поліщук, В. Мойсієнко), Акти Виживської міської книги (В. Мойсієнко) та ін. З'явилося історіографічне дослідження політичної історії ВКЛ (В. Василенко). Науковий інтерес викликають розвідки В. Атаманенка, Н. Білоус, В. Ващука, В. Кравченко, Н. Старченко, В. Поліщука та ін.

Мета статті – узагальнення теоретико-методологічних засад дослідження самоврядування в містах Волині в добу пізнього середньовіччя.

Науковий аналіз історичних подій передбачає їх теоретичне обґрунтування з використанням методології, що базується на певних принципах і вміщує сукупність підходів, теорій, методів і методик, визначених специфікою предмета дослідження. Основу наукової роботи з історії складають насамперед універсальні наукові принципи об'єктивності, історизму, всебічності, цілісності та системності.

Принцип *об'єктивності* є гарантом здобуття достовірної інформації, він заперечує свідоме викривлення фактів, довільне трактування процесів чи явищ без їх належного наукового обґрунтування. Принцип *історизму* дає змогу аналізувати процеси становлення та розвитку інститутів самоврядування на Волині з урахуванням конкретних історичних умов соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку міст, тогочасних міждержавних відносин та ін. Принципи *системності та комплексності* передбачають аналіз місцевого самоврядування як складової частини соціальної системи, що інтегрує територіальні громади на засадах спільних інтересів і демократії в певну цілісність.

Теоретико-методологічні засади дослідження самоврядування в містах Волині потребують використання відповідного методологічного інструментарію. Поняття «міське управління» за своїм змістом є синтетичним, оскільки включає елементи таких політико-правових явищ, як місцеве самоврядування, державне управління та місцеве управління. Співвідношення державних та самоврядних початків в міському управлінні суттєво відрізнялися в містах Волині різного підпорядкування (великокнязівських або приватновласницьких).

На самоврядування в містах ВКЛ впливала міжнародна політика центральної влади, спрямована на зміцнення і розширення торгово-економічних зв'язків, а особливо в умовах військових конфліктів. Війни, їх загроза наочно засвідчували взаємозв'язок і взаємозалежність внутрішньої і зовнішньої політики держави. Лівонська війна 1558–1570 рр., загрози з боку Османської імперії загалом і кримських татар зокрема, потребували концентрації зусиль до збільшення військової потуги, визначали зміни у податковій, кадровій політиці ВКЛ, лягали додатковим тягарем на плечі людей, у тому числі й жителів міст. Ці обставини вимагали залучення способів пізнання і теоретичних узагальнень історичних допоміжних дисциплін/субдисциплін: військової історії, історичної регіоналістики, історичної урбаністики, історичної антропології, історії міжнародних відносин, історії держави і права, історії та теорії місцевого самоврядування тощо. Тобто йдеться про запровадження *полідисциплінарної* методології наукового аналізу.

Проблематика дослідження зумовлює потребу використання *історико-правового підходу*, коли історія самоврядування в містах досліджується крізь призму практики впровадження в життя правових актів, наданих як державною владою так і місцевим самоврядуванням. Наявність в містах різних систем права негативно відбивалося на розвитку економіки, поповненні скарбниці міста, оскільки основний тягар податків покладался на міщан, зокрема й магдебурзької юрисдикції. Наявність різних систем права й існування т. зв. юридик значно вплинула на характер соціальних відносин в Луцьку, що призводило до нерівноправних відносин між окремими групами населення.

Закономірним є питання з'ясування рівня повноважень суб'єктів самоврядування в містах, ступеня їх залежності від землевласників або центральної влади, наступності та поступове розширення в цей період прав місцевих громад. Чи стали волинські міста внаслідок наданих їм прав і вольностей як західноєвропейські «місцем переходу із невільного стану у вільний» (М. Вебер). Залишається відкритим і питання наявності у великих землевласників ресурсів впливу (правових, матеріальних, організаційних, силових тощо) на органи місцевого самоврядування, а також можливостей міщан волинських міст складати достойну конкуренцію феодалам-землевласникам. Така постановка питання зумовлена явищем перерозподілу власності між великим князем і шляхтою, що спостерігалося на той час в країні.

У XV–XVI ст. міста ВКЛ переживали складний процес, пов'язаний із заміною давнього звичаєвого права на магдебурзьке. Нові умови виробництва та способи життя вимагали відповідного юридичного оформлення і міста звільнялися від застарілих правових норм та правил.

Волинь стояла осібно серед земель ВКЛ, вона творила певну замкнену цілісність, де кожна з практик ВКЛ модифікувалася і відмінялася під впливом місцевих практик, так званого волинського права. У цих землях, за спостереженнями М. С. Грушевського, однаково слабким був і польський вплив, і вплив ВКЛ, і саме тут найміцнішими залишалися рештки староруських відносин [2, с. 2]. Відмінність полягала у більш пізньому запровадженні у волинських містах магдебурзького права, що не могло не відбитися на стані суспільної свідомості міщан, формуванні в містах міщанського стану, аналогічного західноєвропейському бюргерству.

Магдебурзьке право передбачало декілька головних норм: відміну чинних звичаїв, литовського, руського, права; відміну влади і суду над міщанами урядників великокнязівської адміністрації на місцях і передачу їх під присуд війта; запровадження виборних органів міського самоврядування із врахуванням етнонаціонального і конфесійного складу населення; запровадження в місті торгів і ярмарків; дозвіл на вільне користування лісом поза містом на певній відстані та ін.

У Волинській землі жили представники етнорелігійних громад: «руси», «русь» – (майбутні українці і білоруси), поляки, німці, литовці, вірмени, євреї, караїми, татари та ін. Тут мешкали переважно християни католицької і православної конфесій. Особливу соціальну групу склали євреї, оскільки вони відрізнялися за етнонаціональною і конфесійною ознаками. Наявність вірменських громад була показником значної ролі українських міст в транснаціональній торговій сфері. В руках вірменських купців концентрувалася розгалужена торгівля з країнами Сходу (Туреччина, Персія), яка стала підставою добробуту не лише автономних вірменських громад, але й відбилася на достатку міст загалом [3, с. 133]. Визначити правовий статус цих груп, їх роль і вплив на суспільне життя міст можливо лише за умови з'ясування таких обставин: діяли вони в групі або індивідуально; перебували вони під міською юрисдикцією або поза нею; проживали у великокнязівському місті або у приватновласницькому; були міськими жителями або мешканцями так званих юридик; чи була в цій місцевості церква або релігійна громада власного обряду.

Дослідження місцевого самоврядування у волинських містах вирішує питання щодо обсягу повноважень, прав та обов'язків таких інститутів, урядів і урядників самоврядування як магістрат, рада, лава, війт і лентвійт, бурмістри і радці. У цьому контексті мають інтерес кількісні характеристики і процедурні питання обрання/призначення міських урядів і урядників в містах різного підпорядкування.

Загальновідомо, що в містах ВКЛ місто і замок були частинами єдиного соціального організму. Існував замковий уряд і суд, які уособлювали інтереси держави і міський суд магдебурзької юрисдикції, що мав захищати інтереси міщан. Водночас в місті жили представники різних станів, духовні та світські феодала, які мали свої юридики, тому з'ясування компетенції судів, практика розгляду змішаних справ, коли сторони представляють інтереси різних соціальних станів, відкриває шлях до розуміння специфіки міського урядування в середньовічних містах Волині.

Залишається не до кінця з'ясованим питання контролю центральної влади над діяльністю органів місцевого самоврядування, співвідношення процесів поширення магдебурзького права в містах Волині із відповідним розширенням прав місцевих громад, і системи централізації, із її намаганням бюрократичної опіки з боку влади, неминучої під час утворення централізованої держави ВКЛ. Таким чином виникало протиріччя, що потребувало свого вирішення, оскільки із самого початку міста були корпоративними утвореннями. Якими б привілеями вони не володіли, і яким би способом вони їх не отримували, ці привілеї надавались не окремим особам, а всім громадянам, які відокремилися від сільського населення, володіли статусом «вільних». У цьому сенсі міста заперечували самі принципи феодального правління, заснованого на правах вищих по відношенню до нижчих.

Узявши до уваги домінуюче в нинішній європейській історіографії прагнення шукати багаторівневі витлумачення соціальних явищ і недовіру істориків до панівних у попередню добу спрощених моделей пояснення, виникає епістемологічна потреба переходу вітчизняних науковців «до побудови багаторівневих соціокультурних координат. Сучасний світ стає чимраз складнішим і взаємопов'язаним, тож вимагає від істориків таких самих багатопланових, із численними і взаємопереплетеними сюжетними лініями, пояснень його походження» [4, с. 8–9].

На початку 90-х рр. ХХ ст. в Україні з'явилися спроби осучаснення методологічного інструментарію історичної науки. Окремі дослідники стали на шлях відмови від описовості, щоб розглядати минуле України з модерністських позицій, підходячи до аналізу суспільства з мірками «нової соціальної історії», розглядаючи у взаємній залежності політичні, економічні, соціальні, культурні процеси, що відбувалися в суспільстві. По суті, йдеться про те, щоб пояснити історію України не з позицій однієї (національної, державницької, соціальної тощо) ідеї, а, за твердженням А. Гуревича, «через призму глибинних внутрішніх перемін у ... системі стереотипних цінностей», а також про наближення до людського змісту соціальних процесів раннього Середньовіччя.

Локалізація історії на рівні окремих міст, родинних зв'язків, дослідження ментальних характеристик суб'єктів та об'єктів управління в містах вимагала використання відповідних методів, що загалом притаманні локальній та мікросоціальній історії, історичній антропології тощо. Такий підхід може стати продуктивним у дослідженні соціально-економічного розвитку волинських міст, вивченні біографій та діяльності місцевих урядників у визначенні статусу окремих верств населення, зокрема міщанства і шляхти, їх місця в соціальній ієрархії, дослідженні типових моделей поведінки, спонукальних мотивів поодиноких вчинків та панівних на той час цінностей.

Основу ціннісних настанов середньовічної людини складав релігійний світогляд, який доповнювали повага до місцевих звичаїв, традицій і права, що поставали гарантантами стабільності й порядку. Водночас становий характер суспільства, особливості соціально-економічних відносин та форм власності, недосконалість їх правового регулювання в умовах так званої феодальної вольниці, помножені на моральні імперативи середньовічної людини, породжували численні конфлікти. Конфліктний потенціал суспільства поглиблювали й умови правового нігілізму, панування права сильнішого, хибне розуміння поняття шляхетської честі, коли найменше зауваження сприймалося як образа і вимагало негайної сатисфакції. *Нормативно-ціннісний аналіз* сфери політико-правових відносин тогочасного суспільства спрямовано на визначення правового поля та ціннісних настанов суб'єктів соціальних відносин у ВКЛ як на рівні взаємодії органів центральної та місцевої влади, так і у відносинах між станами, окремими людьми та ін.

Найважливішим ресурсом наукової діяльності є інформація, тому *інформаційний підхід* займає центральне місце в історичних дослідженнях. Підбір відповідного обсягу інформації, її опрацювання та систематизація закладають підвалини успішного вирішення дослідницьких завдань. Важливим тут є збалансоване використання первинної та вторинної інформації. Якщо первинна інформація пов'язана із відбором фактичного матеріалу із першоджерел, що є найважливішим ресурсом дослідження, то вторинна інформація передбачає використання сукупності знань як результату наукового опрацювання джерел іншими дослідниками. Відповідно, вона потребує критичного осмислення як запоруки від хибних уявлень та висновків. Важко не погодитися із твердженням, що «сучасна історична наука ґрунтується не на досягненнях попередників, а на постійному переосмисленні оригінальних джерел».

У нашому випадку до первинної інформації віднесено актові джерела з історії міст: локаційні, фундаційні, магдебурзькі листи/привілеї, цехові статuti, акти судово-адміністративних установ тощо. Їх комплексне джерелознавче вивчення відбувається шляхом дипломатичного аналізу формулярів актів і співставлення текстів (текстологічний аналіз) з метою виявлення вміщеної в них достовірної інформації, з'ясування соціальної функції джерел, ступеня адекватного відображення ними та фіксації реальної історичної дійсності.

Працюючи з першоджерелами, дослідник прагне відійти від позитивістських уявлень (їх гасло – «Тексти, все тексти, нічого крім текстів») щодо повної залежності історика від формального змісту тексту документів, а відтак з'ясувати його підтекст, внутрішній смисл матеріалів. Загальновизнаним є твердження, що якщо встановлено, що перед нами не підробка, що джерело справжнє, автентичне, ним можна вільно користуватися, і найкращий спосіб його використання – це широке цитування, оскільки тексти, нібито, «говорять самі за себе». На повноту та інтерпретацію записів тогочасних реальних подій мав вплив суб'єктивний фактор. Саме від нього часто залежали повнота запису, його інтерпретація та суб'єктивне ставлення до авторів сюжету. Тобто навіть у випадках, коли маємо автентичний запис, між дослідником й первинним джерелом стоїть особа «писаря», завдячуючи якому ми отримуємо певним чином викривлену інформацію. Однак і за таких обставин джерело не втрачає своєї історичної цінності, оскільки його суб'єктивність відбиває культурно-історичну специфіку свого часу, а також типові уявлення певної соціальної групи або суспільства загалом. Адже в суб'єктивності джерел відбиваються погляди і переваги, система цінностей їх авторів.

Одним із найпоширеніших способів вивчення текстів документів є *герменевтичний метод*, а також їх текстологічний та семіотичний аналіз. Використовуючи надбання багатьох наук, ці методи дають змогу прояснити природу акту, ступінь його достовірності, походження та соціокультурне підґрунтя текстової інформації. Так, існування великої кількості записів негативного спрямування щодо дій окремих урядників вимагає певних пояснень. Реалії тогочасної історичної доби, де за відсутності досконалої системи правових відносин, наявності багатьох центрів ухвалення рішень, панівних на той час цінностей, призводили до того, що останнє слово залишалося за тим, хто сильніший. До того ж, інформація про події тих років доходить до сучасного читача певною мірою викривленою, оскільки записи не фіксували всі звичні тогочасні моделі поведінки, події та факти: акцент робився на випадках, що виходили за рамки буденного життя, такі, що не узгоджувалися з чинними нормами, суперечили їм, були незвичними. Актіві записи – це юридичні акти, що фіксували насамперед факти порушення закону або спірні питання. Не є випадковим, що ці записи часто робили в присутності свідків, тому для з'ясування об'єктивної картини діяльності окремих урядників на Волині слід враховувати всю сукупність обставин й тогочасну практику політико-правових відносин.

Метод контент-аналізу передбачає систематичне виділення і фіксацію певних одиниць змісту тексту, квантифікацію (кількісний вимір) та кваліфікацію (якісний вимір) отриманих даних. Так, аналіз текстів Литовської метрики, записи гродських книг, дають змогу з'ясувати кількісні показники матеріалів з історії самоврядування в містах Волині, їх структуру та специфікацію.

Подokumentний метод збору даних з різноманітних джерельних комплексів дає змогу встановити, бодай частково, склад міських та замкових урядів, їх повноваження, прізвища волинських урядників загальнодержавного і місцевого рівнів. Аналізуючи діловодні матеріали, широко використовують *дипломатичний метод формулярного аналізу* актів, який дає змогу з'ясувати структуру документальних свідчень, їх специфіку, історичну зумовленість публікації, ступінь репрезентативності тощо. Так, зміст актів, наданих суб'єктам політико-правових відносин на Волині вказує коло адресатів, їх повноваження, спрямованість управлінських рішень, послідовність дій великокнязівської влади у сфері самоврядування в містах тощо.

Сучасні тенденції розвитку історичної науки передбачають у висвітленні історії самоврядування в містах відмову від концентрації уваги лише на політико-правовому аспекті його функціонування. Найбільш повно і всебічно діяльність владних інституцій на Волині можна дослідити лише за умови використання *системного та інституційного підходів*, коли соціальні інститути розглядаються як закономірний результат формування стійких зв'язків соціальної взаємодії в умовах конкретного соціокультурного середовища (міста), у широкому контексті міждержавних, соціальних, економічних та культурних змін, що відбувалися у європейському та євразійському соціумах. І це закономірно, оскільки Волинь була транзитною територією, що слугувала свого роду «містком» між Сходом та Заходом.

Надання волинським містам привілеїв детерміновано процесами, що відбувалися у сфері міжнародних відносин і вимагали запровадження нових правових норм та інститутів. Особливо виразно процес інтеграційних впливів на теренах Волині простежується через міжнародну торгівлю, активними суб'єктами яких були представники місцевої влади та управління. Луцьк і Володимир мали «право

складу» товарів. Загалом Луцьк і Володимир були не лише великими адміністративними центрами, а й потужними торгово-ремісничими осередками, що лежали на перетині торгових шляхів, що, зрештою, і визначило характер занять їх жителів, переважна більшість яких займалася торгівлею та ремісництвом. Збільшення чисельності міських поселень у цей час суттєво впливало на утворення і формування і локальних, і транснаціональних ринків, а самі вони ставали акумуляторами того прогресивного, що народжувалося в надрах феодальної епохи. Структуруючи історичне дослідження, автор використовує *проблемно-хронологічний метод*. Цей метод робить можливим простежити послідовність і наступність дій влади, її представників в різних сферах суспільного життя під час вирішення нагальних питань існування соціуму.

Компаративний та ретроспективний методи є ефективним засобом аналізу предметного поля дослідження проблеми, який допомагає відтворювати специфіку діяльності об'єктів і суб'єктів самоврядування в містах у конкретно визначений час. Компаративний аналіз дає змогу виявити спільне та особливе адміністративно-територіального устрою Волинської землі порівняно із іншими суб'єктами ВКЛ, характер самоврядування в різних волинських містах.

За допомогою ретроспективного аналізу відтворюється картина функціонування місцевого самоврядування на Волині, з'ясовуються підходи центральної влади до самоврядування волинськими містами, відмінності в структурі та функціях владних інституцій в містах, специфіка утвердження там різних систем права, ступінь збереження «долитовських» традицій, сталих політичних зв'язків і відносин, що мали місце в удільний період і після нього.

Низку спеціальних історичних методів пізнання доповнює *просопографічний метод*, який допомагає з'ясувати деякі подробиці приватного життя та індивідуальні риси поведінки волинських урядників: старост, війтів та лентвійтів, радців, лавників, бурмистрів та ін. Цей спосіб пізнання дає змогу простежити їх кар'єрне зростання, наявність родинних зв'язків і наступності у зайнятті урядів багатьох волинських урядників. Залучення цього методу сприяє персоніфікації інститутів місцевої влади, уявленню про особисті та професійні якості людей, які впливали на ефективність місцевого урядування. Цінність цього методу полягає ще й у тому, що він достатньо послідовно виявляє активну роль діючих осіб історії і той – специфічний для кожного соціуму – спосіб, яким історичний індивід у заданих й не повністю контрольованих обставинах «робить історію», навіть якщо результати цієї діяльності не завжди і не у всьому відповідають його намірам.

Отже, методологія дослідження місцевого самоврядування на теренах Волині як сукупності взаємодії державних та місцевих інститутів визначається комплексністю та спрямованістю на вивчення спільного та особливого в їх діяльності. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що специфіка дослідження самоврядування в містах Волині вимагає використання способів та технологічних прийомів різних наук, які дають змогу якнайкраще реалізувати поставлені завдання. Йдеться про сукупність загальнонаукових та спеціальних історичних методів пізнання, таких як сходження від абстрактного до конкретного, аналіз та синтез, індукція та дедукція, системний, інституційний, структурно-функціональний, міждисциплінарний, компаративний, кількісний аналіз тощо. Із спеціальних історичних методів використовується проблемно-хронологічний, ретроспективний, просопографічний, історико-правовий та інші методи. Увагу приділено питанням дотримання принципів об'єктивності та відходу від ідеологічних кліше і обмежень, що панували в історичній науці до останніх років. Локалізація історії на рівні окремих міст, родинних зв'язків, дослідження ментальних характеристик суб'єктів та об'єктів самоврядування в містах вимагає використання відповідних методів, притаманних локальній та мікросоціальній історії, історичній антропології тощо. Процес урбанізації на Волині вимагає з'ясування відповідності досвіду поширення там магдебурзького права, тенденціям загальноєвропейського державотворення, де міста були локомотивами соціального прогресу.

Література:

1. Плохій С. Брама Європи / пер. з англ. Р. Клочка. 2-ге вид. Харків, 2019. 496 с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1991. (Пам'ятки іст. думки України). Т. 5. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII ст. Київ : Наук. думка, 1994. 704 с.
3. Дашкевич Я.Р. Вірменське самоврядування Києва в межах магдебурзького права. *Самоврядування в Києві: історія та сучасність*. Матеріали міжн. конф., присвяч. 500-річчю надання Києву магдебурзького права (26–27 листоп. 1999 р.). Київ, 2000. С. 133–137.
4. Ададуrow В.В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника). *Український історичний журнал*. 2013. № 2. С. 4–23.

УДК 391:677.076.62(477.82)"1940"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.02>

ВИШИТЕ ВБРАННЯ У ДОЛІ ОДНІЄЇ ПАРИ 40-Х РР. ХХ СТ.

Брега Людмила,

кандидат філологічних наук,

учений секретар

Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника

ORCID ID: 0000-0003-2174-1273

У центрі цього дослідження є вишивання авторського жіночого вбрання і чоловічої сорочки Лариси Кукурик. Родина Возної-Кукурика родом із Вишнівця (південь історичної Волині). Олександр закінчив Кременецьку православно-духовну семінарію, теологічний факультет Варшавського університету, Лариса – Кременецьку гімназію (найімовіріше, вчительську, що діяла під егідою ліцею, що відновив свою роботу в 1920 році (після встановлення влади Польщі над землями Волині)). Обоє були в лавах УПА, Олександр загинув у бою, Лариса постраждала від радянської репресивно-каральної системи.

Зроблено спробу простежити зміну техніки вишивки, орнаменти і сам одяг у тих родинах інтелігенції, які ідентифікували себе як українські. Події першої половини ХХ ст.: зміна світового порядку, нові винаходи й розгортання промисловості – плавно змінювали споживацький перехід від домоткання до придбаних фабричних тканин, від автентичних орнаментів до нав'язаних модою, меркетингом фабрик, від природних барвників до хімічних; виявлено вплив інших країн на оздоблення, орнаменти та техніку вишивки.

Наприкінці ствердимо, що аналізований костюм є цікавим свідченням епохи, він є одним із найважливіших історичних джерел вивчення культурних особливостей українського народу. У статті здійснено спробу репрезентувати регіонально-локальну специфіку традиційного вбрання українців Кременеччини. На прикладі вишитого вбрання Кукуриків поставлено питання про необхідність і важливість оцінки цінності етнографічних експонатів, які потрапляють у музейні колекції. За результатами аналізу показано, що традиційний стрій, збережений з історією власників, дає змогу олюднити історію, гуманізувати її. Водночас особливою домінантою інтересу до народного вбрання українців є його практична складова, адже його використовують у сучасних розробках модельєри, дизайнери.

Ключові слова: подружжя Кукуриків, волинська вишивка, орнамент, порівняльно-історичний метод в етнографії, використання вишитого одягу інтелігенцією 1940-х рр.

Breha Liudmyla. Embroider outfits in the fate of one couple in 40's of XX century

The center of this study is the embroidery of the author's women's attire and the embroidered men's shirt of Larysa Kukuryk. The family of Vozna-Kukuryk, a Ukrainian family originally from Vyshnivets (south of historical Volyn).

Oleksandr graduated from the Kremenets Orthodox Theological Seminary, the theological faculty of the University of Warsaw, Larysa – the Kremenets Gymnasium (most likely a teacher's gymnasium operating under the auspices of the Lyceum, which resumed its work in 1920 (the restoration of Poland over the lands of Volyn)). Both were members of the Ukrainian Insurgent Army, Alexander died in battle, Larisa suffered from the punitive Soviet system.

We are trying to trace/record the change in embroidery techniques, ornaments and clothing itself, even in those intelligent families who respected Ukrainian. The events of the first half of the 20th century: the change in the world order, the discovery of inventions and the deployment of industry smoothly changed the consumer transition from home weaving to the purchase of factory fabrics, from authentic ornaments to factories imposed by fashion, marketing; influence from other countries on decoration, ornaments and embroidery techniques.

In the end, we will state that the analyzed costume is an interesting evidence of the era, it is one of the most important historical sources for studying the cultural characteristics of the Ukrainian people. The article attempts to represent the regional and local specifics of the traditional clothing of Ukrainians of the Kremenichyna region. Using the example of the embroidered clothing of the Kukuryks, the question of the necessity and importance of assessing the value of ethnographic exhibits that end up in museum collections is raised. As a result of the analysis, it is shown that the traditional costume, preserved with the history of the owners, allows us to humanize history, to humanize it. On the other hand, a special dominant of interest in the folk costume of Ukrainians is its practical component, because it is used in modern developments of fashion designers.

Key words: Kukuryk couple, Volyn embroidery, ornament, comparative historical method in ethnography, use of embroidered clothes by intelligentsia of 1940s.

Актуалізація проблеми. Не секрет, що в українському народному одязі втілювалася історична доля народу, його культура і традиції. Національний одяг зберігає у собі особливості різних історичних епох і є важливим історичним джерелом. Тема народного вбрання, зокрема локально-регіональний вимір, належить до актуальних проблем дослідження української минувшини.

До висвітлення проблеми вишитого одягу, орнаментів вишивання, оздоблення українського народного костюма зверталися чимало дослідників і дослідниць. Найважливішими слід уважати зібрані і збережені автентичні вишивки в журналах і збірниках Олени Пчілки й Ольги Косач-Кривинюк, які вони видавали переважно своїм коштом. Чимало дослідників з'явилося уже в роки незалежності України в різних областях. Цінною для нас є праця Алли Українець «Традиційний одяг Рівненщини». Щодо вишивки, різного вбрання і його оздоблення на Вишнівеччині, самого півдня історичної Волині, – цілковито біла пляма. Ця територія Погориння цікава тим, що її особливості у вишивці може створювати і факт помежів'я, прикордоння між Галичиною і Волиню.

Виклад основного матеріалу. Предметом нашого дослідження є вишитий костюм пари Кукуриків – Лариси й Олександра, що зберігся до наших днів з 1940-х рр. Суб'єктами, головними особами – родина Кукуриків. Отже, Лариса Возна й Олександр Кукурик проживали у Вишнівці. Ні для кого не таємниця, що Кременець був і є своєрідним центром освіти та культури, а оскільки розташований на невеликій відстані від Вишнівця, не дивно, що саме в Кременці вони отримували освіту.

Лариса народилась у 1920 році в освіченій родині, проте працював лише батько, дитинство її пройшло у Старому Вишнівці, навчалась у Кременецькій гімназії.

Олександр Кукурик (1916 р. н.) з родини вчителів села Горинка, мати рано трагічно загинула, батько потому став священником і отримав служіння у Вишнівці (Мухавці). Олександр за бажанням батька навчався в Кременецькій духовній семінарії, потім – на теологічному факультеті Варшавського університету [2, 50]. Але за власним бажанням працював учителем.

Одружилася ця пара в 1939 році. Працювали вчителями. Олександр був членом ОУН-УПА, згодом учасницею організації стала і Лариса.

Біографії власників одягу дають змогу стверджувати, що він створений і використовувався наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр., що це за костюм і для яких цілей він слугував – з'ясуємо.

Перш ніж почати аналізувати вишивку, старовинні костюми чи орнаменти окремо взятого вишивання, маємо ґрунтуватися на історії українського одягу і на знаннях автентичних орнаментів, що існували й передавалися в Україні. Зокрема, в цьому випадку нас цікавить вишивка Волині.

Ті, хто надали нам костюм для наукового дослідження, злегка романтизували сам факт існування цього вбрання. Вони вважали, що в ньому Лариса й Олександр вінчалися. Ми врахували цю версію і почали дослідження (рис. 1).

Рис. 1

На фото, у якому Олександр одягнутий у вишиту сорочку, широкі штани, що називають шароварами, підперезаний широкою крайкою, зав'язаною на вузол, не спущеною вниз, чоботи, що називали

хромові. Сорочка та сама, що збереглася до наших днів, і ми маємо можливість її дослідити. Відмінність лише в тому, що на цьому старому фото під комірцем є ще й зав'язка з китичками. Зараз на сорочці їх немає.

Лариса одягнута у вишиту сорочку довгу з подолом, до речі, без оздоблення по низу мереживом, спідницю із шерстяної тканини «шотландка», яку в нижній частині прикрашено елементами, що називаються зашипами (три лінії). Також одягнута в камізелку, тканину важко визначити, з малюнками на полах і з обшитими іншою тканиною низом і проймами.

Увінчує ансамбль вінок з більшою центральною квіткою зі стрічками, можемо припускати думки, що вони були різнокольорові. А до всього – багато разків намиста. Верхні, найкоротші, можливо, коралові. А от довгі, світлі на фото, – це дуже схоже на дармовіси (або їх ще називали світлячками), кульки з дутого скла, що покривалися перламутром і збиралися в разки.

Тобто на тому фото ті самі сорочки, що ми мали можливість опрацювати. У нас є не повний ансамбль, ми зробили їх фото. Отже, проаналізуємо вишивку, яку маємо (Рис. 2, 3).

Рис. 2

Рис. 3

Пазуха цієї чоловічої сорочки правильно, тобто традиційно, скроєна з двох половин, вишивка занадто довга, сорочка застібається на гудзики, а не на зав'язку, оскільки тут є ще й комірць. Саме вишивка зшита зі шматочків. Дуже ймовірно, що використане з прошви / вставки на подушку. Сам орнамент перенасичений: тут і листя, і калина, і крупніші квіти, і смужка з дрібних квіток, те саме з кольористикою. Рукави не широкі та вільні, а за волинською традицією мають манжет. Приміром, для чоловічої сорочки на Волині використовували гладь, волинські вишиванки були лаконічні у формах і кольорах. Ця чоловіча сорочка має розмаїту палітру й вишита хрестиком. Утім, якщо бути уважними, то можна відзначити, що грона винограду в центрі пазухи жовто-блакитні, зважитись у ті роки на таке – вельми сміливо. Чи була це випадковість чи зашифрований символ держави, за яку боровся коханий, – невідомо.

Ансамбль вишитої довгої сорочки з фартушком є більш гармонійним. На обох предметах гардероба – однаковий орнамент. Пазуха немає розрізу, як було притаманно українській жіночій сорочці в багатьох регіонах, а зшита із застібками на кнопках зі зміщенням вліво, взагалі має вигляд накладки. На комірці-стійці та манжетах вишито орнаментом «зірку» в чорно-червоній гамі.

Також автентичне в жіночій довгій сорочці – це обрамлення вишивкою подолу й зібранка у верхній частині сорочки, тобто довкола шиї.

Фартух зшитий з такої ж тканини, що й сорочка, найімовірніше, фабричної. Оздоблений вишитими квітками крупнішого розміру і дрібнішого. А також мереживом, на якому теж є орнамент братиків, братик-і-сестриця, полуцвіт (та сама, ботанічна назва якої *Viola tricolor*; та сама триколірна фіалка, яку замалював у Кременці художник Амвросій Ждаха у 1910-ті рр.). Перенесення на полотно зображення квітів уже залежало від уподобання, бажання самої вишивальниці. У цьому випадку Лариса Кукурик

зробила їх червоно-чорними, але за формою – дві пелюстки квітки дивляться вгору і три вниз – чітко видно віолу. Тобто на жіночій сорочці та фартушку – вишиті однакові квітки-братики й листя в червоно-чорних кольорах.

На фартуху нижня стрічка мережива завершується зубцями, обметаними червоними нитками. Крім того, тут є давній і поширений елемент, який використовували в різному одязі (спідницях, фартухах, спідницях із нагрудником), – зашпи. Їх зроблено 4 рази по 2 лінії. Вище мережива між зашпиами є вишиті китиці, чергуються чорна із червоною. Китицями на Волині часто прикрашали верхній одяг, свити, наприклад [7, с. 142]. На Вишнівеччині вишитими китицями оздоблювали низ рушника або робили облямівку на обрусах (скатертинах).

З активним розвитком промисловості на початку ХХ ст. в Україні автентичні техніки вишивки зазнавали змін і все менше зберігалися. Такі шви, як «прокол», «шов у ялиночку», «пряма гладь», «ретьязь» та ін., поступово заміщувалися хрестиком. Техніка хрестика уже в середині ХХ століття стала популярною. Техніка заволока зникає, кольорова гамма збагачується, урізноманітнюється [7, с. 173].

То якщо Кукурики не шлюбилися у тих сорочках, то де ж їх використовували? Відомий факт, що подружня пара вчителювала й була активними учасниками вишнівцького хору «Прометей». Костюм, що вишила, чи правильніше сказати, створила (бо й уміла шити, за словами сина [1]) Лариса Кукурик для себе і для свого чоловіка Олександра, – зразок звичайного костюма для виступів. На додачу нашого переконання, що то не був костюм для вінчання, у нас є фото одруження Кукуриків. Ми натрапили на фото 1939 року в родинному архіві Кукуриків, під час експедиції і спілкування з їхнім сином Романом Олександровичем (Рис. 4).

Рис. 4

І, як бачимо, пара одягнута не в народний стрій, а у звичайний європейський одяг: наречена – у фату, білу сукню, з весільною бутоньєркою, а наречений – у костюм, білу сорочку з метеликом.

Висновки. Отже, використовуючи порівняльно-історичний метод в етнографії, ми виявили на сорочках відмінності та деякі зміни й адаптації народного костюма, вишивки від раніших років і в 1940-х рр.

Вишивання досліджуваного костюма, створеного уродженкою Вишнівця Ларисою Кукурик, учасницею УПА, виселенкою в Іркутську область, згодом мешканкою Кременця, великою мірою є зразком автентичної локальної української вишивки. Сорочки були предметом гардероба, у якому поєднані ще збережені елементи з народного одягу з уже активно впровадженими в повсякдення і фабричною

тканиною, і технікою хрестик, і нитками для вишивання уже фабричними. Одяг, що створювався на межі різних епох, змін у всьому, в тому числі і в одязі.

Цей вишитий одяг має автентичну етнографічну й історичну цінність як предмет-свідок певних подій майже 80-річної давнини, літопису родини, побутування власне родини Кукуриків і загалом історії краю.

Унікальний сам факт збереження їх до наших днів. Уже в 1942-му Кукурики припинили вчителювати й пішли в підпілля, у 1944-му Олександр загине в бою, Ларису виселять у Сибір. Увесь цей час вишиті речі кимось береглися, зберігаючи пам'ять про цих важливих для локальної (і не тільки) історії людей.

Наразі вишиті сорочки зберігаються в Кременецькому районному об'єднанні товариства «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка¹.

Література:

1. Брега. Л. Інтерв'ю з Романом Кукуриком, сином, досліджуваних у статті осіб. Фото з родинного архіву. Кременець. Запис. 2014 рік.
2. Викладачі та вихованці Кременецької православної духовної семінарії (1919–1939) / Укладач Шпак В. І. Кременець, КОГП, 2006. 178 с.
3. Етнохата. Волинська вишиванка. URL: https://etnoxata.com.ua/statti/vishivanki-istorija-i-suchasnist/volinska-vishivanka/?srsltid=AfmBOopLhu4tyruZQtLh_dSHDwAGy2Hx4FfRv22HCgZPKVtlhVchL3h5.
4. Заєць Д. «Мильна» вишивка: як в Україні поширився хрестик і до чого тут Брокар. URL: <https://ukrainky.com.ua/mylna-vyshyvka-yak-v-ukrayini-poshyryvsya-hrestyk-i-do-chogo-tut-brokar/>.
5. Левандовський Р. На зламі долі. *Діалог*. 2002. 7 грудня. С. 4.
6. Пчілка Олена. Українські узори. Київ, 1912. 12 с. : іл. Вид. IV.
7. Українець А. М. Традиційний одяг Рівненщини. У двох книгах. Книга 1. Рівне : У фарватері істин, 2019. 208 с.; іл.

¹ Кременецько-Почаївський ДІАЗ дякує пані Лілії Следзінській за можливість опрацювати вишиті предмети.

УДК 373.5.046-024.71"1918/1939":930.25(477.82)
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.03>

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ В ЛУЦЬКУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Крамар Юрій,

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-5711-3634

У статті висвітлюється діяльність Луцької української гімназії – однієї з трьох середніх приватних шкіл з українською мовою навчання, які діяли на Волині в період перебування краю у складі Другої Польської республіки (1918–1939 рр.).

Документи, які зберігаються у Державному архіві Волинської області (фонди 73 «Луцька приватна українська гімназія Товариства ім. Лесі Українки та 190 «Луцьке товариство ім. Лесі Українки»), розкривають маловідомі сторінки історії навчального закладу, засвідчують його роль як важливого осередку культурно-освітнього життя українського населення краю. З архівних матеріалів, які викликають найбільший інтерес, – списки учителів та учнів різних років, щоденники подій, які відбувались в гімназії у 1920–1930-х рр., протоколи засідань батьківського комітету, педагогічної ради школи, навчальні плани гімназії, книги адміністративно-господарських видатків, звіти польських шкільних інспекторів про перевірку гімназії, переписка з польськими освітніми установами, шкільні свідоцтва учнів, статуту гуртків та самоврядних шкільних інституцій, спогади колишніх гімназистів тощо.

З'ясовано національний і соціальний склад учнів гімназії. Показано, що високий рівень навчання та виховання в школі забезпечував педагогічний колектив закладу, який складався з учителів вищої кваліфікації. В різний час в школі працювали такі талановиті педагоги, як І. Власовський, М. Левицький, В. Федоренко, Р. Шкляр, Б. Білецький, С. Дибенко, Р. Жегалович та інші.

Луцька українська гімназія була навчальним закладом гуманітарного профілю. Учні вивчали такі предмети, як православна релігія, латинська, німецька та французька мови, географія, історія, фізика, хімія тощо. Як свідчить шкільна документація, найбільше годин тижневого навантаження відводилось українській та польській мові. Навчання в гімназії відбувалось українською мовою, за винятком історії та географії Польщі.

Автор на основі архівних матеріалів виокремив важливі чинники, які впливали на перебіг навчально-виховного процесу. Серед головних: брак фінансування, відсутність належної матеріально-технічної бази, постійний тиск з боку польської шкільної адміністрації. Показано, що влада намагалась ретельно контролювати діяльність гімназії шляхом відповідної кадрової політики, затвердження навчальних планів (обов'язковими предметами були польська мова, географія та історія Польщі), щорічних інспекцій польськими освітніми чиновниками.

Акцентовано увагу на тому, що невід'ємною частиною навчально-виховного процесу в гімназії було національно-патріотичне виховання молоді. Щороку в навчальному закладі відбувалися урочисті академії на честь Т. Шевченка, вишановувались видатні українські історичні та культурні діячі. На основі документів показано форми культурного дозвілля гімназійної молоді.

Ключові слова: Волинь, Польща, архівні документи, українське шкільництво, гімназія, навчальний процес, учні, учителі.

Kramar Yuriy. To the history of the Ukrainian Gymnasium in Lutsk (according to the materials of the State Archives of Volyn region)

This article explores the activities of the Ukrainian Gymnasium in Lutsk—one of the three private secondary schools with Ukrainian as the language of instruction that operated in Volyn during the period when the region was part of the Second Polish Republic (1918–1939). Documents preserved in the State Archive of the Volyn Region (funds 73: «Lutsk Private Ukrainian Gymnasium of the Lesia Ukrainka Society» and 190: «Lutsk Society named after Lesia Ukrainka») reveal little-known aspects of the institution's history and attest to its role as a significant center of cultural and educational life for the Ukrainian population of the region. Among the most interesting archival materials are teacher and student lists from different years, event diaries from the 1920s–1930s, minutes of parent committee and pedagogical council meetings, gymnasium curricula, administrative and financial records, reports from Polish school inspectors on inspections of the gymnasium, correspondence with Polish educational institutions, student certificates, statutes of school clubs and self-governing institutions, as well as memoirs of former students.

The study clarifies the national and social composition of the gymnasium's student body. It demonstrates that the high level of education and upbringing was ensured by a faculty composed of highly qualified teachers. At different times, the institution employed such talented educators as I. Vlasovskiy, M. Levytskyi, V. Fedorenko, R. Shkliar, B. Biletskyi, S. Dybenko, R. Zhehalovych, and others.

The Lutsk Ukrainian Gymnasium was a humanities-oriented educational institution. The curriculum included subjects such as Orthodox religion, Latin, German, and French languages, geography, history, physics, and chemistry, among others. According to school records, the greatest number of instructional hours per week was allocated to Ukrainian and Polish languages. The primary language of instruction at the gymnasium was Ukrainian, except for Polish history and geography, which were taught in Polish.

Based on archival materials, the author identifies key factors influencing the educational process. Among the most significant were insufficient funding, the lack of adequate material and technical resources, and constant pressure from the Polish school administration. The study shows that the authorities sought to maintain strict control over the gymnasium's activities through personnel policies, approval of curricula (with Polish language, geography, and history being mandatory subjects), and annual inspections by Polish educational officials.

Particular attention is given to the role of national-patriotic education as an integral part of the gymnasium's educational process. Annual academic celebrations were held in honor of Taras Shevchenko, and prominent Ukrainian historical and cultural figures were commemorated. Documents also provide insight into the forms of cultural and recreational activities for gymnasium students.

Key words: Volyn, Poland, archival documents, Ukrainian education, gymnasium, educational process, students, teachers.

Одним із важливих осередків освітньо-культурного життя міжвоєнної Волині була українська гімназія, яка діяла в Луцьку з 1918 по 1939 р. Зауважимо, що в період перебування західноволинських земель у складі Польщі тут не існувало жодної державної української середньої школи. Луцька українська гімназія, як і два інших навчальних закладів такого типу (в Кременці та Рівному), були приватними школами, які утримувались коштом батьків та благодійних культурно-освітніх товариств.

Головний масив документів, які відтворюють історію Луцької української гімназії (далі: ЛУГ) в період перебування Західної Волині у складі Польщі (1918–1939 рр.) зберігається в Державному архіві Волинської області (далі: ДАВО). Це матеріали фондів 73 «Луцька приватна українська гімназія Товариства ім. Лесі Українки» та 190 «Луцьке товариство ім. Лесі Українки». Серед матеріалів фондів – циркуляри, директиви Кураторії Волинського шкільної округи з навчально-виховних питань, протоколи засідань педагогічної ради, предметних, екзаменаційних комісій, батьківського комітету, управи товариства ім. Лесі Українки, статут гімназії, статистичні відомості про учнів та педагогічний склад. Цікавими та інформативно насиченими документами є щорічні хроніки подій гімназії, журнали і таблиці успішності гімназистів, свідоцтва про закінчення школи. Окрім того, у фондах бібліотеки ДАВО зберігається книга спогадів колишніх учнів ЛУГ, видана у 1998 р. до 80-річного ювілею гімназії [1]. Видання містить свідчення понад 50-ти учнів української гімназії, які проливають світло на маловідомі сторінки історії цього навчального закладу.

Поява українськомовного шкільництва на західноволинських землях припадає на період Першої світової війни. Зусиллями українських січових стрільців на Волині було засновано кілька десятків початкових (народних) шкіл. Створення шкіл з українською мовою навчання, в т. ч. середніх, продовжилось в період Української революції. В серпні 1918 р. на підставі розпорядження міністерства освіти гетьманського уряду П. Скоропадського з Києва до Луцька прибув інспектор Конотопської чоловічої гімназії Іван Власовський. Останнього призначено директором *Луцької державної чоловічої гімназії*, яка існувала тут з 1895 р. На той час це був російський навчальний заклад. На його основі й створено українську гімназію. «І. Ф. Власовський, як згадує колишня учениця ЛУГ М. Петриківська, був людиною розумною, вольовою, досвідченим адміністратором і педагогом. Він став ініціатором створення української гімназії» [1, с. 9]. До речі, в цій справі його підтримали лише двоє учителів: Володимир Федоренко та Рафаїл Шкляр. Решта педагогів гімназії (переважно росіян) виступили категорично проти намірів її українізації. Тому справа створення україномовної гімназії в Луцьку рухалась повільно. Слід було здолати спротив не лише учителів-росіян, а й батьків та зросійщеної інтелігенції міста.

У 1918/19 н. р. українську мову навчання запроваджено в перших двох класах гімназії, наступного року – ще в двох. Учні старших класів, які продовжували навчання російською мовою вивчали предмети – українську мову, історію України та історію української літератури. Поступовий перехід на викладання українською мовою зумовлювався передовсім браком фінансових ресурсів, відсутністю учителів відповідної кваліфікації. Про важкі матеріальні умови перших років існування гімназії пригадував учень ЛУГ 1918–1919 рр. М. Тарасюк: «На початку 1919 р., коли уряд УНР опинився в Рівному, на Волині, Іван Власовський поїхав до міністерства освіти, щоб отримати платню для учителів та персоналу гімназії. Тодішній міністр освіти, здається Сошенко (мова насправді йде про Івана Сташенка – генерального секретаря освіти – Ю.К.), не задовільнив прохання директора гімназії, мотивуючи тим, що більшість учительського персоналу гімназії не виховує учнів у національному дусі» [1, с. 13]. Все

ж під час наступного візиту до міністерства освіти, яке згодом очолив відомий митець П. Холодний, І. Власовському вдалось відновити фінансування гімназії.

Чисельність учнів ЛУГ поступово зростала. Якщо у 1917–1918 н. р. в гімназії навчалося 242 учні, то вже наступного – 390. Переважно це були єврейські, українські, російські та польські діти [2, арк. 1–9]. Після встановлення на Волині тимчасової польської адміністрації у травні 1919 р. гімназію позбавили прав державного навчального закладу. Це означало, що відтепер вона не мала державного фінансування, отримуючи лише невеликі субвенції від повітового сеймику [1, с. 9]. Аби продовжити своє функціонування, навчальний заклад мав отримати дозвіл – концесію від гаранта його фінансування. З кінця 1919 р. концесіонером гімназії став І. Власовський, а з 1921 р. – культурно-освітнє товариство «Просвіта». Відтепер навчальний заклад став приватним.

У 1924 р. польська шкільна адміністрація відмовила І. Власовському у концесії на наступний рік, мотивуючи це тим, що він не мав польського громадянства. Роль концесіонера української гімназії взяв на себе Євген Петриківський – український громадський діяч, голова місцевого осередку Товариства «Просвіта». У 1929 р. права на ЛУГ перейшли до громадсько-культурного Товариства імені Лесі Українки в Луцьку. До кінця міжвоєнного двадцятиліття цей навчальний заклад мав назву «*Луцька приватна українська гімназія товариства імені Лесі Українки*» [3]. Упродовж першої половини 1930-х рр. Товариству вдалося зібрати необхідні кошти та повністю покрити усі фінансові витрати, пов'язані з купівлею власного приміщення для школи [2–5].

Чисельність учнів української гімназії в Луцьку в різні роки змінювалась, однак не перевищувала 250 осіб (обмеження кількості учнів встановила влада). Так, за даними звіту кураторії Волинської шкільної округи про перевірку гімназії від березня 1928 р., тут навчалося 178 дітей, з яких – 122 хлопців і 56 дівчат [7, арк. 4 зв.]. Переважну більшість з них склали українці – діти заможних селян, священиків, службовців, міської інтелігенції. В школі в цей час також навчалося троє чехів.

Як свідчать заяви батьків про зарахування їхніх дітей до гімназії, учні ЛУГ походили переважно з Луцька та його околиць. Проте в школі навчались діти і з сусідніх повітів воєводства – Горохівського, Дубнівського, Володимир-Волинського, Любомльського, Сарненського та інших [8, арк. 56; 9, арк. 1–8]. Учнів зараховували до гімназії на підставі вступних іспитів. Оголошення про вступ до навчального закладу публікувались у місцевій пресі. В одному з документів ДАВО читаємо: «Дирекція Луцької української гімназії подає до відома, що вступні іспити до Гімназії відбудуться 17-22 червня 1937 р. До I та II класів приймаються діти, яким станом на 1 вересня 1937 р. виповниться не більше 16 років, до III-го класу – 17 років, до IV-18 років. До IV класу можна вступати лише з дозволу Кураторії. До прохання додається: метрика про народження, шкільне свідоцтво для кандидатів, що вступають з VI чи VII класу загальноосвітньої школи, свідоцтво про щеплення від віспи» [10, арк. 65].

Навчання в гімназії було платним і складало пересічно 250 зл. на рік. Щоправда, сума, яку сплачували батьки за навчання різнилась залежно від класу, в якому навчалися їхні діти. Із книги обліку оплати за навчання учнів і адміністративно-господарських видатків гімназії за 1926–1928 рр. дізнаємося, що плата учнів I класу складала 15 зл., II – 20 зл., III – 25 зл., IV-VIII класів – 30 зл. місячно [11, арк. 23]. Водночас діти із незаможних сімей навчалися безкоштовно. Рішення про це приймалось батьківським комітетом школи [12, арк. 4 зв.].

У польських офіційних документах Луцька гімназія значилася як навчальний заклад гуманітарного профілю. Учні вивчали православну релігію, українську, польську, латинську, німецьку та французьку мови, історію (загальну та історію Польщі), фізику, хімію, географію, пропедевтику філософії (у восьмому класі) [13, арк. 2]. Найбільша кількість годин відводилась на українську та польську мови – по 31 год. на тиждень [8, арк. 76].

Суттєвою проблемою, особливо в перші роки існування гімназії, була відсутність навчальних посібників. Навіть учителям часто доводилося користуватися старими російськими підручниками, або ж уживаними українськими виданнями, яких було вкрай обмаль. Ось як про навчальний процес в гімназії згадує учениця 1925–1931 рр. Ірина Левчанівська: «У 1925 році підручників ніяких не було. Кожен учень мав дуже грубий загальний зошит, поділений на окремі предмети і записував туди, що встигав з пояснень вчителя. Дехто з учителів писав на дошці, а ми переписували. Взагалі, вивчали все більше на «слух», тому, може, в класі була дисципліна – тихо. Задачі в класі нам задавали з російського підручника, виданого 1913 р. Вчитель перекладав їх українською мовою, а ми нотували» [1, с. 17].

По закінченню гімназії учнів чекали випускні іспити – т. зв. матура. Це був усний та письмовий екзамен, які складались в присутності учителів школи та інспекторів Волинської шкільної кураторії. Шкільні свідоцтва видавались польською та українською мовами. У фонді 73 ДАВО зберігаються шкільні свідоцтва учнів ЛУГ, серед яких атестат відомого згодом діяча ОУН на Волині Тараса Степури.

Його батько – адвокат Григорій Степура був головою батьківського комітету гімназії, в якій окрім сина, навчалось четверо його доньок. Ось як про Г. Степуру згадує у своїх спогадах син Тарас: «Як адвокат і голова батьківського комітету батько боронить українську гімназію перед польською владою. Він надсилає до міністра освіти Польщі чітко обґрунтований документ з проханням надання Луцькій українській гімназії державних прав... Запрошує батько на вечори в гімназію відомих кобзарів Данила Щербину, Місевича, влаштовує вечори української культури... Батько дбав про освіту обдарованих дітей з малозабезпечених сімей: звільняв їх від оплати за навчання в ЛУГ» [1, с. 51].

Навчальний процес в Луцькій гімназії забезпечували кваліфіковані учительські кадри. Документи ДАВО дають можливість доволі повно відтворити персональний склад учителів Луцької гімназії. Педагогічний колектив закладу складався з учителів вищої кваліфікації. У перші роки функціонування гімназії це були: І. Власовський (українська мова, пропедевтика філософії), В. Федоренко (латинська мова), П. Бичковський (релігія), М. Скшедзінська (польська мова, історія Польщі, географія Польщі), П. Козлюк (математика), Х. Бичковська (фізика та хімія), Р. Шкляр (загальна історія, українська мова), Г. Скороход (природознавство, географія), А. Мелкус (німецька мова), С. Іванова (французька мова), М. Миронов (письмо і рисунки) [13, арк. 3-3 зв.]. На початку 1930-х рр., окрім згаданих вже осіб в гімназії викладали Б. Білецький, В. Бас, Р. Вербицький, Г. Копцевич, М. Левицький, о. П. Пащевський, М. Тиравський, С. Дибенко та інші [14, арк. 1]. Директорами навчального закладу в різні періоди були І. Власовський (1918-1926 рр.), Р. Шкляр (1926-1929 рр.), Б. Білецький (1929–1939 рр.).

Особливо теплі спогади учнів гімназії залишилися про учителя української мови та літератури М. Левицького. «Модест Пилипович Левицький, – згадувала І. Левчанівська, – був душею гімназії, або її «добрим духом». Тихий, спокійний, він на педрадах гаряче заступався за учнів. Як гімназійний лікар не лише дуже уважно, дбайливо лікував учнів, але часто на свої гроші купував їм ліки. Був ініціатором музею при гімназії, організатором оркестру бандуристів. Всі любили «Дідуся»: і учні, і їхні батьки, і вчителі» [1, с. 18].

Цікавими документами, що зберігаються в архівосховищі, є звіти про інспектування школи польськими візиторами. Такі інспекції в гімназії зазвичай проводилися двічі на рік – восени та на навесні. Ці звіти детально змальовують навчально-виховний процес, методичне забезпечення, матеріальну базу, санітарно-гігієнічні умови в школі. Перевірялись шкільні зошити, класні журнали, побутові умови учнів та учителів. В такий спосіб інспектори контролювали шкільне життя, настрої серед школярів та педагогів, аби унеможливити будь-які прояви «українського націоналізму».

В 1930-х найчастіше гімназію відвідував візитатор середніх шкіл Волинської кураторії Тадеуш Токарський. За кілька днів інспекції він відвідував 7-10 уроків. Рівень викладання української мови, літератури, математики, іноземних мов зазвичай не викликав зауважень шкільного чиновника. Найбільша увага приділялась предметам польська мова, історія та географія Польщі. В звіті про візитацію гімназії, проведену Т. Токарським 9-10 березня 1927 р. читаємо: «Кількість годин, які відводяться на вивчення польських предметів слід чітко відображати у шкільних журналах – вчитель має їх старанно і систематично записувати; це необхідно для того, щоб візитатор відзначив істотні недоліки і упущення в площині методики і засобів навчання цих предметів» [7, арк. 1]. Під час наступної інспекції школи в листопаді цього ж року Т. Токарський звернув увагу на те, що «деякі учителі... не володіють жодною методикою. Під цим кутом зору найгірше відбувається навчання таких предметів як польська мова, історія Польщі і географія Польщі» [7, арк. 3]. Зауважимо, що вказані навчальні дисципліни в гімназії викладались учителями-поляками, котрих зазвичай рекомендувала навчальним закладам сама Кураторія Волинської шкільної округи.

Українська гімназія була однією з кількох середніх шкіл Луцька. Окрім неї в місті діяли польські державні середні школи та приватні – єврейська та російська гімназії. Учнів того чи іншого навчального закладу на вулицях Луцька можна було легко розпізнати за їх одягом. Гімназисти ЛУГ мали свою уніформу. За спогадами Н. Кревської – учениці школи у 1934–1938 рр.. дівчата носили спідниці та блузки з темно-синьою шерстяною тканини; на голові – темно-синій берет з кругим сріблястим значком, на якому вибито букву «Г». У хлопців – теж темно-сині шерстяні костюми, біла сорочка і краватка. Піджак прикрашали два ряди металевих гудзиків. На лівому рукаві хлопці і дівчата носили блакитний шеврон з номером навчального закладу – «722» [1, с. 58].

Важлива роль в гімназії відводилась релігійному і патріотичному вихованню учнів. Щодня навчання розпочиналося і закінчувалося молитвою. Щонеділі та в православні свята гімназисти відвідували богослужіння, які відбувались у гімназійній Хрестовоздвиженській церкві. Настоятелем цього храму був викладач релігії ЛУГ о. Павло Пащевський. При навчальному закладі з 1931 р. діяло «Братство Св. Архистратига Михаїла». Останній вважався патроном ЛУГ. Серед документів фонду ДАВО знаходимо статут братства, в якому головною метою організації проголошувалось «релігійно-національне виховання шкільної молоді» [15, арк. 4].

З великими урочистостями в гімназії відбувалися Шевченківські академії. Про одне із таких свят залишив свідчення учень гімназії М. Мельничук: «У спортивному залі споруджувалася сцена. Учні робили відповідні декорації. За стандартним списком розсилали запрошення представникам Луцької української інтелігенції і в назначений вечір надходили гості, батьки учнів, ну і сама чистенько та напрасовано вдягнена учнівська братія... У програмі вечора-академії, як водиться була доповідь і художня частина: учнівський хор, сольні номери, скрипка, декламація» [1, с. 89].

Святковий, урочистий настрій панував у гімназії під час великих релігійних і національних свят. Відтворюючи їх атмосферу, гімназистка початку 1930-х рр. О. Шиприкевич писала: «На свята в гімназії проводилося два-три уроки, а потім парами йшли до церкви, сповідалися і, повернувшись до гімназії, відзначали цей день декламацією віршів, піснями, танцями. На свято Миколая нам вручали подарунки – цукерки, яблука, печиво... Новорічне свято діти відзначали вдома» [1, с. 54].

Досить активним було культурне дозвілля учнів ЛУГ. З другої половини 1920-х рр. в гімназії діяла загальношкільна самоврядна організація – «Юнак». В її складі налічувалось кілька секцій (наукова, спортивна, музична, танцювальна, драматична), яку відвідували гімназисти [16, арк. 19]. Наприклад, учні театральної секції вивчали основи драматичного мистецтва, приймали участь у постановках театральних вистав. Так, у 1927 р. гімназисти старших класів здійснили постановку вистави «Наталка Полтавка» І. Котляревського [1, с. 29], а 24 лютого 1929 р. в залі Луцької «Просвіти» зусиллями учнів театального гуртка відбувся показ вистави «Ворожіння» за п'єсою М. Гоголя [17, арк. 10].

В практиці культурного дозвілля учнів ЛУГ важливе значення мали екскурсії. Вони були як одноденні (піші маршрути Луцьком та його околицями), а також багатоденні, під час яких гімназисти відвідували Львів, Яремче, Кременець, Рівне, Варшаву, Краків, Закопане, Гданськ, Гдиню, Вільно та інші міста краю і сусідніх воєводств [18, арк. 30–71]. Такі екскурсії дирекція гімназії зазвичай влаштовувала на початку і наприкінці навчального року. Своїми враженнями про екскурсію до Львова і Карпат, що відбулась в червні-липні 1930 р. поділився учень ЛУГ 1928–1933 р. О. Веремчук-Веремкович: «У Львові побували в музеях, на Личаківському кладовищі, яке справило на мене незабутнє враження. Тут вперше побували біля могили Іван Франка... У Ворохті нас пригостили мамалигою. Це для нас була новинка. Тут ми побували у хатах гуцулів, пізнали їхній побут. Нас частували у літню спеку холодним кисляком. Сходили на гору Ребрович... Переходили річку Прут босоніж, бо була мілководна... Спали на горіщі туристичної бази.. Поснідали і вирушили в Яремче. Тут нас вразили скалисті гори і водопади. Були на скелях та в печерах легендарного Довбуша» [1, с. 28]. Такі екскурсії мали не лише відпочинковий, а й пізнавальний характер, супроводжувались розповідями учителів про місцеві культурні та історичні пам'ятки, учні знайомились із природно-кліматичними зонами того чи іншого регіону.

Луцька українська гімназія, як і більшість середніх навчальних закладів, що діяли на Волині у міжвоєнну добу, припинила своє існування у 1939 р. – з приходом радянської влади. Документи, які зберігаються у Державному архіві Волинської області, дають можливість достатньо повно відтворити основні віхи історії навчального закладу, який упродовж 1920–1930-х рр. залишався важливим освітнім і культурним осередком на Волині, відіграв важливу роль у вихованні молодого покоління українців в національно-патріотичному дусі.

Література:

1. Українська гімназія в Луцьку : спогади (1918–1939) / ред. та упоряд. Л. Токарук. Луцьк : [б. в.], 1998. 214 с.
2. ДАВО. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 1.
3. ДАВО. Ф. 190. Оп. 1. Спр. 10.
4. ДАВО. Ф. 190. Оп. 1. Спр. 2.
5. ДАВО. Ф. 190. Оп. 1. Спр. 4.
6. ДАВО. Ф. 190. Оп. 1. Спр. 5.
7. ДАВО. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 16.
8. ДАВО. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 2.
9. ДАВО. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 54.
10. ДАВО. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 88.
11. ДАВО. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 10.
12. ДАВО. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 8.
13. ДАВО. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 4.
14. ДАВО. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 17.
15. ДАВО. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 58.
16. ДАВО. Ф. 190. Оп. 1. Спр. 19.
17. ДАВО. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 7.
18. ДАВО. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 32.

УДК [930:908] (477):317.214.115

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.04>

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ПРО ІСТОРІЮ ЗАСНУВАННЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКОЇ ТА СВЯТО-БОРИСО-ГЛІБСЬКОЇ ЦЕРКОВ СЕЛА РОМАНІВ НА ВОЛИНІ

Петрович Валентина,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри музеєзнавства,
пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-0407-0471

Церковне життя становить важливу невід'ємну частину історії українського народу. Церква не була ізольована від впливу зовнішніх чинників і відчувала на собі їх тиск, зберігаючи моральні засади українців, додаючи їм сил і натхнення в подоланні перешкод, які траплялися на їхньому шляху. У статті підкреслено вагомість дослідження цієї проблематики, що стосується історії заснування й діяльності Свято-Михайлівської та Свято-Борисо-Глібської церков села Романів на Волині, які з часу свого заснування стали осередками українського православ'я. Ця тематика неодноразово привертала до себе увагу дослідників. Установлено, що з актуалізацією історико-краєзнавчих досліджень і проблем регіональної історії України цей процес особливо посилюється. Джерельну базу наукової розвідки становлять архівні матеріали Державного архіву Волинської області. Окрему групу документів, які є основним джерелом інформації для висвітлення проблеми релігійного життя у ХХ ст., становлять спогади старожилів, місцевих парафіян, які були свідками й учасниками багатьох подій, пов'язаних з історією зазначених церков. Основною метою роботи визначено необхідність дослідження Свято-Михайлівської та Свято-Борисо-Глібської церков, описання історії їх заснування й діяльності, ролі священників – настоятелів церков – у житті села Романів. Відповідно, для досягнення мети вирішено низку завдань. Зокрема, з'ясовано, які села й земельні володіння були приписані до цих храмів. Показано, як змінювалася кількість і ставлення прихожан до церковних святинь. Визначено, що засновані школи при церквах були фундаментом освіти й духовності, єдиним осередком для отримання знань сільським дітям. Зазначено, що духовним життям у селі Романів Піддубецької волості Луцького повіту також займалася філія Луцької повітової «Просвіти». У підсумку доведено, що завжди поряд із парафіянами були священнослужителі, які навчали й духовно підтримували їх.

Ключові слова: регіональна історія, архівні матеріали, церковне життя, церковні святині, парафіяни, священнослужитель.

Petrovich Valentina. Archival materials about the history of the foundation and activities of St. Michael's and St. Boris-Gleb churches in the village of Romaniv in Volyn

Church life is an important, integral part of the history of the Ukrainian people. The Church was not isolated from the influence of external factors and felt their pressure, preserving the moral foundations of Ukrainians, giving them strength and inspiration in overcoming obstacles that came their way. The article emphasizes the importance of the study of this problem, which concerns the history of the foundation and activities of St. Michael's and St. Boris-Gleb churches in the village of Romaniv in Volyn, which since their foundation have become centers of Ukrainian Orthodoxy. This topic has repeatedly attracted the attention of researchers. It has been established that with the actualization of historical and local lore research and problems of regional history of Ukraine, this process has especially intensified. The source base of scientific intelligence was made up of archival materials of the State Archives of Volyn region. A separate group of documents, which are the main source of information for covering the problem of religious life in the XX century, are the memoirs of old-timers, local parishioners, who were witnesses and participants in many events related to the history of these churches. The main goal of the work is to study the St. Michael's and St. Boris-Gleb churches, to describe the history of their foundation and activities, the role of priests – rectors of churches in the life of the village of Romaniv. Accordingly, a number of tasks were solved to achieve the goal. In particular, it was found out which villages and land holdings were assigned to these temples. It is shown how the number and attitude of parishioners to church shrines changed. It was established that the established schools at the churches were the foundation of education and spirituality, the only center for rural children to gain knowledge. It is noted that the spiritual life in the village of Romaniv, Piddubetski parish, Lutsk district, was also engaged in the branch of the Lutsk district "Prosvita". As a result, it was proved that there were always clergymen next to the parishioners who taught and spiritually supported them.

Key words: regional history, archival materials, church life, church shrines, parishioners, churchman.

Населення українських земель, яке століттями перебувало під владою чужоземних країн, було релігійне. Зокрема, православні волиняни були об'єктом покатоличення й ополячення, русифікації

й радянзації. Зберігаючи віру своїх батьків, вони сподівалися жити в незалежній, демократичній державі, яка гарантуватиме свободу совісті й релігійних об'єднань.

Саме після проголошення незалежності України відбувається активізація релігійного життя народу України. Нова Конституція закріпила невід'ємне для всіх громадян України право на свободу світогляду та віросповідання, наповнила його реальним змістом. Православний люд почав відроджувати християнські святині. Православні храми стали частиною нашої духовності й культури. Вони належать до давніх мистецьких пам'яток наших предків і засвідчують їхню глибоку віру, ґрунтовні знання й високий рівень будівництва.

Історію православ'я на Волині в різні часи досліджувало багато істориків, краєзнавців, науковців і релігієзнавців. Заслужують на увагу праці із життя православної церкви О. Цинкаловського, І. Власовського, І. Хміля, М. Тучемського, А. Ричинського, протоієреїв Н. Молиса, П. Володека. Варто виокремити унікальну 5-томну працю М. Теодоровича «Історико-статистичний опис церков та приходів Волинської єпархії», де він опрацював і систематизував матеріали з історії церков і парафій краю, зібраних його попередниками [16]. Провідним дослідником православних храмів Волині вважають В. Рожка, який описав історію більшості волинських монастирів і церков. Водночас недостатньо вивченою залишається історія церков у с. Романів Луцького району – Свято-Михайлівської та Свято-Борисо-Глібської. Цим і визначається актуальність наукової розвідки.

Із давніх часів у різних куточках України зводилися храми, які були осередками українського православ'я. Уже більше тисячі років вони є серцем наших міст і сіл, серцем людяності в стосунках між земляками, серцем історії наших батьків, дідів і прадідів. Процес храмубудування не оминув і с. Романів Луцького району, перша писемна згадка про яке датується 1570 роком [17]. У 1760 році на кошти місцевих жителів тут був побудований уніатський храм. Архівні документи свідчать, що церква в с. Романів «має престол в ім'я святого Архистратига Михаїла» й називається Свято-Михайлівська [8]. Окрім названого села, до храму були приписані жителі-прихожани сіл Ботин і Верхівка (таблиця 1).

Таблиця 1

Відомості про Свято-Михайлівську церкву станом на 1869 рік [8]

Військових, католиків	Назва села	Кількість дворів	Кількість душ		
			чоловіків	жінок	разом
	Романів і Верхівка	78	313	306	619
	Ботин	18 ³ / ₄	75	72	147
	Військових	11	44	37	81
	Католиків	–	2	3	5
	Разом	107 ³ / ₄	432	415	847

Першим священиком, який опікувався храмом, дбав про його облаштування, був отець Двячек. Він сумлінно виконував свою роботу, згуртовуючи навколо божої обителі парафіян [8].

Свято-Михайлівська церква володіла великими земельними угіддями. Станом на 1868 рік у її користуванні була десятина й 880 сажень землі, 28 десятин і 31 сажня відводилося на оранку, а 4 десятини й 1322 сажні були виділені під сінокіс [8].

На церковній землі прихожани збудували будинок священика Гаврила Ришковського, який у 1835 році після закінчення вищого відділення наук у повітовому училищі та Луцької греко-уніатської духовної семінарії був призначений священиком Свято-Михайлівської церкви с. Романів [8] і десятки років належно виконував ці обов'язки. Його роботу високо відзначено. У 1859 р. указом російського царя Олександра II отець Гаврило був нагороджений Бронзовим хрестом на Володимирській стрічці в пам'ять про Кримську війну 1853–1856 років [8].

У 20–60 роках XIX століття у Свято-Михайлівській церкві була велика бібліотека, церковний архів із необхідними документами. У храмі зберігалися копії метричних книг із 1827 по 1867 роки включно, до яких вписувалися імена всіх новонароджених дітей, над якими здійснювалося таїнство хрещення [8]. Станом на 1841 рік справно велася прибутково-видаткова книга, яка містила дані про суму пожертвувань і витрати на церковні потреби. Ця книга була прошнурована й опечатана Луцьким духовним правлінням. У 1859 році Волинською духовною консисторією видана нова книга прибутків і видатків, що свідчить про належний контроль за коштами храму. У книзі зазначено, що дохід церкви становив 40 карбованців. Досліджено також, що періодично здійснювався опис церковного майна. У 1841 році такий опис був зроблений у присутності благочинного ієрея Стефана Краєвського [8].

При Свято-Миколаївському храмі працювала церковнопарафіяльна школа. За твердженням І. Огієнка, такі школи, що діяли при кожній православній святині в нашому краї ще з княжих часів, були місцем навчання для дітей наших предків [11, с. 58]. Із приходом у 1795 році нових власників на Волині широко проводилася русифікація та нищення українських прав і вольностей. Указом Катерини II від 7 вересня 1782 року організовувалися комісії для створення народних училищ. Згідно з ним, у всіх церквах дякам і священикам було наказано читати молитви та правити службу Богу, як зазначає М. Грушевський, «голосом, властивим російській вимові» [3, с. 155].

Церковна школа була єдиним осередком для отримання знань сільським дітям, але далеко не всі могли скористатися цією можливістю. Знання були не ґрунтовними, але давали елементарні основи грамотності. Розклад уроків на тиждень у церковній школі складався із Закону Божого, лічби, російської мови, чистописання (письма), церковнослов'янської мови.

З вищесказаного бачимо, що тогочасні школи й навчання в них не мали нічого спільного у викладанні та матеріальній базі із сучасними. Але ті первісні духовні освітні заклади були фундаментом освіти й духовності, які поступово вдосконалювалися та наповнялися новим змістом і більш широкою програмою навчання.

Варто зазначити також, що під архівними документами, які дають важливу інформацію про життєдіяльність Свято-Михайлівської церкви, стоять підписи її служителів – Гаврила Ришковського, Петра Ришковського й Еверилія Тучанського.

Давня святиня с. Романів не збереглася. Відомостей про подальшу долю церкви в архівних документах не виявлено. Найімовірніше, вона загинула в полум'ї пожежі. Підтвердженням цієї версії є спогади старожилів села Г. Палійчука, С. Павельчука, О. Пагінець, М. Обушенко, М. Вонсовича. Вогонь також знищив цінні книги, церковний архів, ікони, старовинні церковні речі.

На цьому релігійне життя села не припинилося. Саме в 1885 році було завершено будівництво нової православної святині села. Документи, які зберігаються в Державному архіві Волинської області, свідчать, що церква мала «престол в ім'я Святих Бориса і Гліба» [10]. У 1892 році приход нараховував 1089 парафіян, із них – 564 особи чоловічої статі, 525 особи – жіночої. Приписаними до церкви залишалися села Верхівка й Ботин [5, с. 356].

При храмі було відкрито однокласне народне училище, яке стало своєрідним центром освіти й культури села. Змогу навчатися отримали й сільські діти. На початку ХХ століття народне училище було перетворене у двокласне. Воно утримувалося за кошти сільського товариства, яке виділяло на його існування по 80 карбованців. У 1911 році в ньому навчалося 35 хлопців і 9 дівчат [10].

Законоучителем училища був призначений отець Володимир Зах, який закінчив повний курс наук Волинської духовної семінарії. Чех за національністю, він більше ніж 30 років (1908–1939 рр.) стояв на варті православ'я в с. Романів, поєднуючи працю священика Борисо-Глібської церкви й учителя школи, за що його цінували, любили та поважали. На церковній ниві працював плідно, сумлінно виконуючи свої обов'язки. Згідно з єпархіальним розпорядженням, у 1904 році отець Володимир Зах був нагороджений набедреником за турботи про храм Божий. Проживав він у будинку, який спорудили в 1895 році за парафіяльні кошти. Будинок не зберігся, а на його місці збудовано сільський будинок культури [9].

У церковному володінні була земля, якість якої оцінювалася як середня. Відповідно, використовувалася вона таким чином: присадибна – 4 десятини 2368 сажнів, орна – 35 десятин 889 сажнів, сінокісна – 7 десятин 2336 сажнів, сінокісна, поросла рідкими лісами – 6 десятин 1526 сажнів. Прибуток із землі становив 500 карбованців. Отже, дохід церкви в 1911 році становив 92 карбованці 41 коп., кошти з якого йшли на потреби церкви [10]. У 1906 році за рахунок церковних грошей було побудовано церковну сторожку [9].

З покращенням добробуту церкви збільшувалася й чисельність церковних прихожан у приписаних до неї селах Романів, Ботин і Верхівка. Можна з упевненістю відзначити, що з 1868 по 1911 роки, тобто за півстоліття, їхня кількість зросла у два рази (таблиця 2).

Таблиця 2

Відомості про церкву станом на 1911 рік [10]

Назва села	Кількість домашніх господарств	Кількість осіб	
		чоловіків	жінок
Романів	137½	550	578
Ботин	43½	174	173
Верхівка	32	128	121
Разом	213	852	872

Духовним життям у с. Романів Піддубецької волості Луцького повіту також займалася філія Луцької повітової «Просвіти». 8 травня 1921 року відбулося перше загальне зібрання філії в складі 12 осіб [14]. На ньому головою товариства було обрано З. Миронюка, його заступниками – Р. Ружанського й С. Мельника, скарбником – Я. Щебета, секретарем – О. Гаврилюка. На зборах обрали голову драматичної секції С. Петриченка, голову бібліотечної секції – Н. Гутовського, голову та членів ревізійної комісії – Д. Петриченка, Ю. Ковальчука, П. Ярмаца, їхніми заступниками С. Мельника й Л. Ніколайчука. Представником від Романівської філії на зібрання Луцької «Просвіти» – З. Миронка [1, с. 6]. На зборах вирішувалося питання про розмір членських внесків (вступний – 50 марок і 10 марок щомісячно), які потрібно було сплатити до 15 травня 1921 року [7].

На загальних зборах ухвалили рішення про помешкання, де розташовувалася філія. Це зазвичай були будинки активних членів «Просвіти», зокрема С. Мельника й М. Максимчука. При філії діяли бібліотека та читальня. За період діяльності просвітян розмір членських внесків збільшувався. У 1928 р. він становив 25 грошей у місяць. Внески сплачували всі членами філії регулярно, про що свідчить касова книга філіалу «Просвіти» в Романові за 1928–1931 роки [7]. При «Просвіті» активно діяли хоролий і драматичні гуртки [1, с. 26–34].

Захисником українського православ'я з 1940 року був настоятель Борисо-Глібської церкви Максим Федорчук, який ще з 1930 року проживав у с. Романів, працюючи дяком у церкві. Висвяту в ієреї дістав із рук архієпископа Олексія (Громадського) у 1937 році, однак через відсутність парафій змушений був служити псаломщиком [4, с. 6].

Наприкінці листопада 1944 року радянський режим ув'язнив священика, а 21 березня 1945 року військовий трибунал військ НКВС Волинської області визнав його винним у тому, що впродовж 1941–1943 років виступав за створення самостійної України. Максим Федорчук був засуджений на 10 років каторги й 5 років позбавлення громадянських прав. І лише 27 квітня 1953 року він був звільнений, а постановою прокуратури Волинської області від 1 листопада 1993 року – реабілітований.

Священик залишив про себе хорошу згадку. Старожили села Г. Павельчук, М. Кардаш, С. Павельчук пам'ятають його як активного захисника православ'я, який і в часи репресій проводив служіння в храмі. Назавжди закарбувалися в пам'яті його палкі проповіді, навчання дітей двічі на тиждень Закону Божого, яке починалося з молитви «Отче наш», українською та польською мовами.

Максим Федорчук вів щоденник, доля якого є дуже цікавою. Багато років він зберігався в церкві. На його основі видана книга В. Данилюка «Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939–1944 рр.». Основу видання становлять матеріали кримінальної справи священика, зроблені в роки Другої світової війни. У них детально описано суспільно-політичне життя Луцька й навколишніх сіл, повсякдення місцевих жителів, діяльність закладів освіти у місті – шкіл, гімназій, учительської семінарії, репресії окупаційної адміністрації проти української інтелігенції [4].

У 50–60-х роках ХХ століття в СРСР панувала ідеологія, яка неминуче вступала в суперечність із релігійною свідомістю. Саме це стало причиною чергової антирелігійної кампанії. Газети, радіо, культурно-освітні заклади були зорієнтовані на посилення атеїстичної роботи. У них організовувалися відділи атеїзму, методичні ради з пропаганди атеїстичних знань. У багатьох обласних і районних центрах масово створювалися музеї атеїзму та планетарії. У вишах відкривалися кафедри наукового атеїзму.

На початку 1962 року істотні зміни внесено й до законодавства, за яким обмежувалося відкриття церков і молитовних будинків. Процедура припинення діяльності храму значно спрощувалася. Культурний об'єкт міг бути закритий на підставі акта технічної комісії та висновку уповноваженого у справах церкви при облвиконкомі. Священики позбавлялися можливості контролювати фінанси релігійних громад, не мали права керувати їхньою практичною діяльністю [2, с. 99].

Така участь спіткала й православну святиню в с. Романів. Борисо-Глібська церква офіційно не була знята з реєстрації. Її закриття здійснив комуніст, кавалер двох орденів Трудового червоного прапора, голова передового в районі колгоспу імені Горького Матвій Морозюк. Тому з 1961 по 1985 роки Борисо-Глібська церква була тимчасово бездіяльною. Інформація про церкву цього періоду є досить суперечливою. За твердженням В. Рожка, святиня станом на 1962 рік була знята з реєстрації [13, с. 253]. Однак архівні документи свідчать, що станом на 1 січня 1967 року церква Бориса і Гліба закрита, але з реєстрації не знята. Приміщення не використовується, культове майно зберігається в церкві, а ключі – у голови виконкому Романівської сільради [6]. Остання інформація не відповідає дійсності, адже, за повідомленнями очевидців, ключі від церкви зберігалися в парафії [15].

Православні неодноразово зверталися в різні інстанції про відкриття храму, однак їхні зусилля були марними, бо офіційно церква була зареєстрована й мала право на життя. Однак це право відібрали місцеві комуністи, завдавши великої шкоди храму та його цінностям. Тодішній голова сільської ради,

за вказівкою Луцького райкому партії, наказав зрізати хрести із церковних куполів, пошматувати бого-служебні книги, спалити архів, винести ікони й іконостас, а сільську божницю перефарбувати в синій колір. У церкві планувалося створити музей історії села. Приміщення швидко завалили різним мотлохом, закрили своїм замком і на цьому життя святині зупинилося. Після комуністичного погрому храм стояв із вибитими вікнами. Замість християн, у ньому збиралися зграї птахів.

26 серпня 1985 року постановою № 6 Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР Борисо-Глібський храм знято з реєстрації релігійних об'єднань РПЦ. Уповноважений у справах релігій у Волинській області заявив селянам, що в с. Романів ніколи вже не буде відкрито храм. Але віряни не здавалися. Православні збирали гроші й фінансували активістів для поїздок у Луцьк, Київ, Москву, щоб повернути собі право молитися у святині, збудованій їхніми предками. Безчинства тривали аж до 1988 року, коли весь СРСР духовно пробудився зі святкування 1000-ліття хрещення Русі.

Незважаючи на шалений наступ войовничого атеїзму, церква в с. Романів вистояла й уцілила, а восени 1988 року гостинно відкрила свої двері. На основі рішення Ради з питань релігій при Раді Міністрів СРСР від 16 листопада 1988 року зареєстровано релігійне товариство віруючих Борисо-Глібської православної церкви в с. Романів Луцького району Волинської області.

Урочисте відкриття церкви відбулося недільного ранку 5 лютого 1989 року, коли зібралася велика кількість людей, приїхало багато священників, які по черзі відправляли літургію. Головна увага була прикута до пастиря храму Андрія Ходаківського, який розпочав службу Богу. Присутні ревно молилися й щиро дякували Богові за врятовану святиню. З того часу віряни Борисо-Глібської церкви ретельно доглядають за храмом. У ньому зроблено капітальний ремонт, відновлено малюнки з біблійних сюжетів на стінах і стелі, закуплено нові церковні речі, поновлено купол тощо.

Рішенням виконавчого комітету Волинської обласної ради народних депутатів від 03.04.1992 № 76 Борисоглібська церква взята під охорону держави. Згідно з наказом Міністерства культури й інформаційної політики «Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», Борисоглібська церква внесена до Переліку пам'яток культурної спадщини, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України у Волинській області за категорією місцевого значення [12].

Отже, завершуючи опис історії створення й діяльності Свято-Михайлівської та Свято-Борисо-Глібської церков с. Романів на Волині, варто зазначити, що з 1760 по 70-ті роки XIX століття на території села діяла Свято-Михайлівська церква, а з 1885 року й донині – Свято-Борисо-Глібська. До храмів у всі часи були приписані села Ботин і Верхівка із землею, що приносила чималий дохід, який розподілявся за потребами. Характерно, що при церкві існували освітні заклади, які давали можливість здобути початкову освіту сільським дітям. Духовне життя в 20–30-х роках XX століття підтримувався «Просвітою», філія якої плідно діяла на селі. І завжди поряд із парафіянами були священнослужителі, які навчали й духовно підтримували їх.

Література:

1. Власовський І. Луцька Просвіта (10 літ просвітянської праці 1918–1928 р.). Львів : Накладом Ради товариства «Луцька Повітова Просвіта», 1928. 70 с.
2. Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви. Київ : Либідь, 1966. 175 с.
3. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Знання, 1991. 140 с.
4. Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939–1944 рр. Луцьк : Ініціал, 1995. 224 с.
5. Дев'ятисотліття православ'я на Волині. Житомир : Типо-літографія Е.П. Льва, 1892. 619 с.
6. Державний архів Волинської області, ф. 393, оп. 1,2, спр. 130, арк. 77.
7. Державний архів Волинської області, ф. 4, спр. 290.
8. Державний архів Волинської області, ф. 35, оп. 5, спр. 344, арк. 382.
9. Державний архів Волинської області, ф. 35, оп. 5, спр. 384, арк. 951.
10. Державний архів Волинської області, ф. 35, оп. 5, спр. 385, арк. 1002.
11. Огієнко І. Українська церква. Київ : Україна, 1993. 284 с.
12. Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України : Наказ Міністерства культури та інформаційної політики від 19.04.2024 № 295. URL: <https://mcs.gov.ua/wp-content/uploads/2024/04/295-vid-19.04.2024.pdf>.
13. Рожко В. Православні монастирі Волині й Полісся. Луцьк : Медіа, 2000. 606 с.
14. Спогади про діяльність «Просвіти» в с. Романів. Записано зі слів М.Д. Бондарчук – жительки с. Романів (10.10.2004).
15. Спогади про діяльність «Просвіти» в с. Романів. Записано зі слів О.О. Пугінець – жительки с. Романів (08.10.2004).
16. Теодорович М. Історико-статистичний опис церков та приходів Волинської єпархії. Почаїв, 1888–1903.
17. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р. Канада : Вінніпег, 1986. Т. 2. 319 с.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930.1"195/196":94(477)"1946/1965

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.05>

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОВОЄННОГО ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ УРСР (1946–1965 РР.) В ПЕРІОД ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ» (СЕРЕДИНА 1950-Х – СЕРЕДИНА 1960-Х РР.)

Бондар Юлія,

аспірантка кафедри історії

Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

ORCID ID: 0000-0002-4411-0012

У статті зроблена спроба дослідити особливості навколонаукових умов, в яких розвивалася радянська історична наука в друге повоєнне, «хрущовське» «відлигове» десятиріччя. Головною особливістю періоду стало те, що історична наука змушена була коментувати і підтримувати політику радянської влади. Для цього надавалася можливість спиратися на партійно-державні рішення та офіційну статистику, яка мала б підтверджувати правильність і успішність даного курсу. Само собою, що дані для цих підтверджень та обґрунтувань підбиралися тенденційно, показуючи лише позитивні зрушення та прогресивні показники, оминаючи та відправляючи в закриті спецфонди показники, які йшли у розріз офіційній «картині світу» радянської дійсності.

Автор наголошує на тому, що вивчення повоєнної радянської історії взагалі та історії промислової відбудови зокрема мало політизований, кон'юктурний характер, зумовлений наявністю ідеологічного замовлення з боку партійно-державного керівництва, вузькістю джерельної бази, слабким кадровим потенціалом, адже для дослідження історії сучасності не вимагалася особливих спеціальних знань, володіння іноземними мовами, специфічного методологічного інструментарію, які були необхідні для вивчення давньої історії та історії зарубіжних країн.

«Відлига» за всієї її короточасності створила сприятливі умови для істориків. Однак залежність історичної науки, що зберігалася, від радянської доктрини суспільного розвитку все одно не дозволила науковцям вийти за рамки партійної доктрини. Професійний корпус істориків, який працював тоді над проблемами історії радянського суспільства та історії партії, не тільки внаслідок ідеологічного диктату згори, але також через свою методологічну підготовку, світоглядну позицію, партійність, інформаційне середовище навряд чи був спроможний на генерування принципово інших, відмінних від встановлених радянською владою підходів.

У той самий час в досліджуваній історіографічній період склалася основа організаційного «каркасу» історичної науки, що дозволяла широким фронтом вести дослідження новітньої вітчизняної історії і тематика промислового розвитку стала однією з ключових та домінуючих. Основу цього «каркасу» склали відповідні структурні підрозділи в АН СРСР та АН УРСР, кафедри історії радянського суспільства та історії КПРС в провідних університетах, конференції з актуальних проблем «комуністичного будівництва» та розвитку промисловості і становища робітництва, що проводилися на базі провідних наукових та навчальних закладів країни.

Автор приходить до висновків, що в означений період значно розширилась історіографічна джерельна база з тематики промислового розвитку Української РСР. В зазначеному масиві наукової та науково-популярної продукції автори розглядали певний комплекс джерел та приходили до висновків про неухильний та поступальний розвиток радянської економіки та промисловості зокрема в парадигмі соціалізм-комунізм. В котре підкреслюємо, що до історіографічних джерел радянського періоду слід підходити вибірково та неоднозначно. З одного боку, очевидно, що значна частина наукової, а тим паче науково-популярної та пропагандистської літератури створювалася за готовими «стандартами», «кліше», відображаючи, коментуючи ідеологічні та політичні оцінки свого часу. З іншого боку, ціла низка проблем, особливо промислового розвитку УРСР, розроблялася в науковому плані досить плідно.

Ключові слова: індустрія, історіографія, історіописання, підприємство, повоєнна відбудова, промисловість, робітництво, техніка, УРСР.

Bondar Yuliia. Socio-political conditions for the development of historiography of the post-war industrial development of the UKRSSR (1946–1965) during the Khrushchev “Thaw” (mid-1950s – mid-1960s)

The article attempts to examine the peculiarities of the scientific environment in which Soviet historical science developed in the second postwar, Khrushchev “Thaw”, decade. The period’s main feature was the fact that historical

scholarship was forced to comment on and support the policies of the Soviet government. To that end, it was possible to rely on party-state decisions and official statistics that were supposed to confirm the correctness and success of the relevant course. It goes without saying that the data for such confirmations and justifications were selected in a biased manner, showing only positive changes and progressive indicators, bypassing and hiding indicators that differed from the official "world picture" of Soviet reality in closed special funds.

The author emphasizes that the study of post-war Soviet history in general and the history of industrial reconstruction in particular was politicized and opportunistic due to an ideological order from the party-state leadership, narrow database, and weak human capacity since the study of modern history did not require special knowledge, language proficiency, or specific methodological tools that were necessary to deal with ancient history and history of foreign countries.

The Thaw, despite its short duration, created favorable conditions for historians. However, the continuing dependence of historical science on the Soviet doctrine of social development still did not allow scholars to go beyond the party doctrine. The professional corps of historians working on history of Soviet society and party history was hardly capable of generating fundamentally different approaches from those established by the Soviet authorities, not only because of ideological dictates from above but also because of their methodological training, worldview, party affiliation, and information environment.

At the same time, during the historiographical period under study, the groundwork for of the organizational "framework" of historical science was laid, which allowed for a broad front to conduct research on modern national history, and industrial development became one of the key and dominant topics. The "framework" was formed by the relevant structural units in the USSR Academy of Sciences and the UkrSSR Academy of Sciences, the departments of history of Soviet society and history of the CPSU in leading universities, and conferences on topical issues of "communist construction" and the development of industry and workforce held at the country's top scientific and educational institutions.

The author concludes that the historiographical database on the industrial development of the Ukrainian SSR was significantly expanded during the relevant period. In the array of scientific and popular science products, the authors considered a certain set of sources and came to conclusions about the steady and progressive development of the Soviet economy and industry, in particular in the socialism-communism paradigm. It is essential to emphasize that historiographical sources of the Soviet period should be selected thoroughly and ambiguously. On the one hand, it is obvious that much of the scientific and even more so the popular science and propaganda literature was created according to ready-made "standards" and "clichés," reflecting and commenting on the ideological and political assessments of the time. On the other hand, a set of problems, especially the industrial development of the UkrSSR, were studied quite effectively in scientific terms.

Key words: *industry, historiography, historiography, enterprise, post-war reconstruction, industry, labor, technology, UkrSSR.*

Постановка проблеми. Нова віха в радянській історичній науці в цілому та радянському історіописанні промислового розвитку Української РСР у повоєнне двадцятиріччя зокрема покладена загальноновідомою подією березня 1953 р. – смертю «батька народів» Йосипа Джугашвілі. Чітка прив'язка докорінних змін у суспільно-політичному, культурно-освітньому, науковому житті країни та всіх інших сфер до смерті однієї єдиної людини може здатися комусь суб'єктивним підходом. Але «завдячувати» цьому треба як раз «товаришу Сталіну», який разом з найближчим партійним оточенням та представниками силових органів побудував де-факто одну з максимально тоталітарних імперій ХХ століття. Відповідно, його смерть не могла не запустити цілу низку змін у сферах життя держави та суспільства.

Втім, запас ходу радянського локомотиву, який нісся на всіх парах у «світле комуністичне майбутнє» перемелюючи на своєму шляху тисячі людських доль та навіть цілі народи був настільки великим, що говорити про миттєву появу якихось діаметрально протилежних тенденцій в історичній науці неможливо. Ще до середини 1950-х років радянська історична наука розвивалася за умов існування догматизму у підготовці кадрів, майже тотальної секретності документів в архівних установах, чітко окресленої тематики досліджень, взаємних підозр на колег в наукових та освітянських колективах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових праць, які йдуть у фарватері нашого дослідження, побічно чи тотожно торкаючись нашої теми особливо слід виділити в першу чергу роботи В. Яремчука [1], Ю. Ніколайця [2], Д. Нефьодова [3].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз суспільно-політичних умов розвитку історіографії повоєнного промислового розвитку УРСР (1946–1965 рр.) в період хрущовської «відлиги» (середина 1950-х – середина 1960-х рр.).

Виклад основного матеріалу. Можна по-різному ставитись до долі історичної науки в СРСР та самих «служителів Клію», втім, треба чітко розуміти, що сама по собі радянська історична наука була повністю імплементована в природу радянського ладу і, відповідно, залежна від нього. Але, що не менш важливо, стабільність, потужність і впливовість самої партійно-радянської номенклатури та навіть всього радянського ладу теж в певній мірі залежали від ефективного функціонування історичної науки в заданій траєкторії.

Траєкторією ж руху історичної науки в Українській РСР, як і в цілому в Радянському Союзі традиційно продовжували бути рішення з'їздів комуністичної партії, постанови ЦК та рішення пленумів. Більш того, в умовах відсутності навіть натяку на яку-небудь автономію вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ, саме ці рішення партійних органів вдали ставали своєрідними дороговказами, теоретико-методологічною основою та бездонним джерелом для цитувань в працях професійних істориків. Недарма окремим напрямом, навіть галуззю історичної науки стала історико-партійна складова, яка виражена в дослідженні як історії комуністичної партії, так і її внеску у вирішення всіх актуальних питань суспільно-політичного, економічного, освітньо-наукового та культурно-духовного життя країни. В працях цієї галузі постійно підкреслювалось про необхідність активізації досліджень в царині суспільних наук, на бюрократичному рівні це вилилося у постійне видання збірок історико-партійної тематики.

Загальновідомою віхою в суспільно-політичному житті країни Рад, яка поклала початок розвінчуванню культу особи Сталіна став XX з'їзд ЦК КПРС, втім вже у 1953 році відбулися певні події, які можна вважати маркерами майбутніх тектонічних зрушень: з різкою критикою на істориків обрушилось ЦК КПРС, вказуючи на перманентну наявність у працях істориків обширного цитування праць Сталіна, догматизм та суцільне відставання у висвітленні історії сьогодення, історії нагальних, ключових проблем радянської дійсності. Тобто чітко фіксуємо відхід від ідеалізації «вождя народів» після його смерті та поступовий початок ревізійністських настроїв в самій Академії суспільних наук при ЦК партії: «...викоринити з практики пропагандистської роботи партії неправильне, немарксистське висвітлення питання про роль особистості в історії, що виражалось в пропаганді чужої духу марксизму-ленізму ідеалістичної теорії культу особистості» [4, с. 23].

Під тиском подібних зауважень, а також по об'єктивній необхідності аналізу процесів післявоєнного розвитку як раз в середині 1950-х років вчені активізували вивчення історії радянського суспільства. І тематика повоєнної промислової відбудови Української РСР стала однією з центральних тем радянського історіописання.

Отже, фіксуємо перші поодинокі зрушення та появу поодиноких тенденцій у переоцінці ролі Сталіна та в цілому всіх подій останніх десятиліть існування радянської держави. Втім, звісно, що говорити про глибинні зрушення до XX з'їзду ЦК КПРС неможливо, рух радянських істориків йшов за чітко визначеним курсом. Однак будучи частиною радянського суспільства і спостерігаючи разом з громадськістю за певними ліберальними тенденціями, які проходили в країні, історики на підсвідомому рівні акумулювали ту енергію, яка відразу ж після доповіді М. Хрущова на XX з'їзді імпульсом відреагує створенням якісно нових праць як за тематикою, так і фаховим рівнем.

Ключові рішення XX з'їзду КПРС, і, в першу чергу, промова М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки», в якій перший секретар Президії ЦК КПРС розтрощив існуючий на той час буквально боже-ственний ореол, який склався навколо Сталіна, надали потужний імпульс для фундаментальних змін у суспільствознавчих науках в цілому, і в історії зокрема. Все це мало, окрім суспільствознавчої та наукової, ще й практичну складову – використання істориків у власній боротьбі як зі старою «сталінською гвардією» (у першу чергу проти В. Молотова), так і з конкурентами за абсолютну владу в державі Рад (проти Г. Маленкова).

М. Хрущов в своїй фактично нищівній критиці радянських істориків закликав останніх повести активну боротьбу проти «неправдивого зображення радянської дійсності та у той же час не допускати її лакування» [5, с. 112].

Сюди ж треба додати, що, окрім доповіді М. Хрущова, слова критики в адресу істориків, а також економістів, філософів та представників суспільних наук в цілому пролунали у виступах М. Сулова [5, с. 283], А. Мікояна [5, с. 325], які звинуватили науковців в догматизмі, формалізмі в організації наукової діяльності та дуже низькому рівні підготовки наукових кадрів – з'ясувалося, що на середину 1950-х рр. більше 50% викладацького складу кафедр суспільствознавчих дисциплін не мало наукових ступенів, гальмувався процес захисту кандидатських дисертацій.

Звісно, що головний спрямовуючий удар по прибічникам Сталіна, так званій «сталінській гвардії» і, власне, всі ті майбутні зміни, які, з легкої руки письменника Іллі Еренбурга, отримали назву «хрущовська відлига» пов'язані з промовою М. Хрущова, яку він проголосив на закритому засіданні в останній день XX з'їзду партії «Про культ особи та його наслідки» [6]. Для представників суспільствознавчих наук, і в першу чергу для істориків, після цього настала доба переосмислення минулого, й, що найголовніше, сучасної радянської дійсності, створення історичних праць із врахуванням доленосних (як вони тоді думали) змін XX з'їзду КПРС.

У розрізі тематики нашого дослідження саме ці зміни підштовхнули академічні кадри радянської історичної науки до значної активізації у вказаному напрямі. Вже буквально через декілька років

зусилля переважної більшості істориків СРСР зосереджено на вивченні історії КПРС та історії радянського суспільства, у тому числі досліджуваних нами двох повоєнних десятиліть. Саме така специфіка мала б за задумом ідеологічних відділів партії забезпечити філософське обґрунтування подальшого комуністичного будівництва. Доволі швидко дійшло до того, що дві третини всіх кадрів радянської історичної науки займалися вивченням історії КПРС та історією радянського суспільства. Так, за підрахункам М. Кіма, за п'ятиріччя з 1956 по 1961 роки світ побачили близька семи тисяч книг, брошур та збірників статей з історії партії та радянської дійсності, а всі аспіранти АН СРСР цих років вступу, окрім наукового напрямку академіка І. Мінца, були змушені вивчати питання повоєнного розвитку радянської держави, правлячої партії та суспільства [7, с. 12].

Командно-адміністративна система та вибудована за Сталіна тоталітарна держава за інерцією дозволили дуже швидко переорієнтувати основну масу істориків на вивчення вказаної проблематики. На жаль, переважна більшість наукових кадрів була на той час вихована в душі беззаперечного слідування директивам партійних та радянських органів влади, а всі методологічні принципи полягали в обґрунтуванні гасел та лозунгів, які лунали та партійних з'їздах та були прописані у відповідних постановках. Окрім цього, колосальні обсяги друкованої наукової продукції, виданої за дуже короткий проміжок часу ніяк не йшли в кореляцію із глибиною наукового пошуку та принципом наукової об'єктивності.

Наукова робота істориків у даний період була жорстко регламентована зверху, втім інакше не могло просто і бути, сюди ж треба додати ту специфічну соціально-психологічну атмосферу, яка панувала як в академічній, так і у вузівській науці. Історія продовжувала перетворюватись із науки у певний фронт боротьби, а історики – в бійців, які змушені були виборювати партійність у своїх працях.

Отже, певні зміни, які відбулися під впливом рішень XX з'їзду КПРС можна звести до по-перше, зміни психологічної атмосфери, у якій працювали історики: зникли жорсткі ідейно-організаційні рамки, на їх місце прийшли нові, більш гнучкі та спочатку менш помітні; по-друге, актуальною проблематикою стала практика комуністичного будівництва, тобто вивчення сучасності; по-третє, радянська влада санкціонувала науковий пошук у рамках марксистсько-ленінської методології, до чого виявились готові значні наукові кадри більш молодого формації.

У той же час, не дивлячись на те, що хоча у суспільстві відбулися певні зміни, партійна доктрина у своїй основі залишилася колишньою. Більш того, вона була доповнена положеннями, які ще більше відводили історичну науку від дійсності, штовхали її на шлях хибно-теоретичних імпровізацій з «актуальних» проблем: про перехід до розгорнутого будівництва комунізму в СРСР, про шляхи перетворення соціалістичної праці на комуністичну, про умови подолання суттєвих відмінностей між містом та селом, розумовою та фізичною працею, створення передумов комуністичного розподілу.

Наступною політичною подією-маркером, яка надала подальшого імпульсу для суспільства в цілому та радянських науковців зокрема став XXI з'їзд КПРС 1959 р., на якому перед представниками суспільствознавчих наук було поставлене завдання «глибоко дослідити закономірності переходу від соціалізму до комунізму, вивчати досвід господарського та культурного будівництва, сприяти вихованню трудящих у комуністичному дусі. Перед вченими в галузі суспільних наук стоїть завдання творчого узагальнення та сміливого теоретичного вирішення нових питань, які висувуються життям. Необхідно всебічно аналізувати найважливіші процеси, що відбуваються в капіталістичному світі, викривати буржуазну ідеологію, виборювати чистоту марксистсько-ленінської теорії» [8, с. 61].

З цією метою ЦК КПРС приймає низку рішень, спрямованих на подальше «покращення» дослідницької роботи в галузі історичної науки та підготовки фахівців: про викладання у вищезгаданих закладах політичної економії, діалектичного та історичного матеріалізму та історії партії. У них наголошувалося на необхідності приділення особливої уваги до вивчення актуальних проблем сучасності. Увага до істориків з боку партійних інстанцій та владних функціонерів мала постійний, перманентний характер. Завдання, що ставилися перед ними у рішеннях пленумів та постановках ЦК КПРС містили у своїй постановці одночасно й неможливість їхнього виконання. В умовах наявності чітких методологічних орієнтирів, якими були по суті ті ж рішення з'їздів та постановок ЦК, край обмеженості джерельної бази, що саме по собі задалегідь зумовлювало результати досліджень з актуальної тематики, вимагати від істориків науковості було вельми сумнівною вимогою. Продовжувало формуватися «споживче» ставлення до суспільних наук з боку радянської влади, зокрема – в першу чергу до історії.

На XXII з'їзді партії М. Хрущов у звітній доповіді звернув увагу на низку досягнень радянських учених у галузі суспільних наук. У той же час, в Програмі КПРС, прийнятій XXII з'їздом партії, суспільним наукам відводилася роль наукового фундаменту, обґрунтування керівництва розвитком суспільства. Головними завданнями визначалися «вивчення та теоретичне узагальнення практики комуністичного будівництва, дослідження основних закономірностей економічного, політичного та культурного

розвитку соціалізму та переростання його в комунізм, розробка проблем комуністичного виховання» [9, с. 90].

У руслі реалізації програмних завдань щодо побудови в країні комуністичного суспільства перед історичною наукою було поставлено як невідкладне завдання актуалізації історичних досліджень. Більше того, партійні та радянські функціонери всіх рівнів почали акцентувати увагу на тому, що розвиток науки нібито давно вже відкинув теорії «дистанції», відповідно до яких історик має бути віддалений від тих подій, що досліджуються значним відрізком часу, щоб зробити їх предметом власних досліджень. Визначалися актуальні теми та напрями наукових розробок: розвиток Радянського держави, подвиги робітничого класу у боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму, трудові умови працівників, пафос нового промислового будівництва – все це теми, які, на думку ідеології партії та функціонерів від науки вимагали якнайскорішого глибокого та ідеологічно яскравого розкриття. «Стати ближче до сучасності, виявляти сміливий та творчий інтерес до життя, до досвіду боротьби мас – чого вимагає партія від істориків» [10, с. 35].

На розширеному засіданні істориків, що відбулося за рішенням Президії АН СРСР у січні 1964 р., завдання визначалася як «боротьба з наслідками культу особи», висувалася вимога «творчо, по-ленінськи дослідити найважливіші проблеми сучасності, приділяти велику увагу тим проблемам історії, які знаходяться у центрі ідеологічної боротьби» [11, с. 8]. Тим самим історія мала б пристосуватися до вирішення актуальних для правлячого режиму політико-ідеологічних завдань. Така ситуація пояснювалася також і тим, що історична наука в СРСР на той час змушена була виконувати функції політології та соціології – наук, які в радянській державі були фактично проголошені «поза законом». Де-факто істориків закликали до «узагальнення досвіду розгорнутого комуністичного будівництва» з практичною метою всіма засобами ідеологічно обслуговувати існуючий режим. Незавершеність тих чи інших процесів суспільного життя не вважалася достатньою причиною для того, щоб відкласти історичне дослідження до пізніших часів. Що суперечило самій природі історичної науки.

Висновки. Отже, можемо зробити підсумок стосовно особливостей навколонукових умов, в яких розвивалася радянська історична наука в друге повоєнне, «хрущовське» «відлигове» десятиріччя.

Головною особливістю періоду стало те, що історична наука змушена була коментувати і підтримувати політику радянської влади. Для цього надавалася можливість спиратися на партійно-державні рішення та офіційну статистику, яка мала б підтверджувати правильність і успішність даного курсу. Само собою, що дані для цих підтверджень та обґрунтувань підбиралися тенденційно, показуючи лише позитивні зрушення та прогресивні показники, оминаючи та відправляючи в закриті спецфонди показники, які йшли у розріз офіційній «картині світу» радянської дійсності.

У висвітлюване десятиліття мобілізуються колосальні дослідницькі кадри, підготовлені задля вивчення історії сучасності. Від них радянська влада вимагає не лише наукового обґрунтування правильності «стратегічної політики партії» на розгорнуте та швидке будівництво комунізму, що здійснюється в країні, а й практичних рекомендацій щодо його тактичного наповнення. Насправді перед істориками ставляться не властиві їм завдання: досліджувати не минуле, а теперішнє.

Виконуючі ці поставлені завдання радянські історики, граючи за встановленими правилами, продемонстрували високі кількісні показники. Світ побачили численні праці, в яких у позитивному ключі трактувалося вирішення соціально-економічних та зовнішньополітичних проблем. Виходили численні статті, брошури, монографії, в яких розповідалося про хід та результати розвитку промислового потенціалу країни, історію фабрик і заводів, удосконалення структури управління промисловістю, підвищення заробітної плати та покращення матеріально-побутових умов робітництва.

На зміну масовому цитуванню праць Сталіна приходять цитування М. Хрущова, цитування рішень партійних з'їздів та пленумів, з'явився термін «велике десятиліття», що визначав розгляд історії сучасності в душі неухильного руху до «сяючих висот комунізму». Після «державного перевороту» жовтня 1964 р. загальноприйнятою стала критика цієї дефініції. Проте, з погляду, за всієї кон'юнктурності виділення даного історичного відрізка у вказаному терміні досить точно визначено сутність цього десятиліття, його відмінні риси від попереднього та наступних періодів історії радянської держави.

Вивчення повоєнної радянської історії взагалі та історії промислової відбудови зокрема мало політизований, кон'юнктурний характер, зумовлений наявністю ідеологічного замовлення з боку партійно-державного керівництва, вузькістю джерельної бази, слабким кадровим потенціалом, адже для дослідження історії сучасності не вимагалася особливих спеціальних знань, володіння іноземними мовами, специфічного методологічного інструментарію, які були необхідні для вивчення давньої історії та історії зарубіжних країн.

«Відлига» за всієї її короткочасності створила сприятливі умови для істориків. Однак залежність історичної науки, що зберігалася, від радянської доктрини суспільного розвитку все одно не дозволила науковцям вийти за рамки партійної доктрини. На наш погляд, слід враховувати, що дані деформації були певною мірою неминучими в той же час залишали місце для накопичення справжніх наукових знань про радянську епоху. До того ж, професійний корпус істориків, який працював тоді над проблемами історії радянського суспільства та історії партії, не тільки внаслідок ідеологічного диктату згори, але також через свою методологічну підготовку, світоглядну позицію, партійність, інформаційне середовище навряд чи був спроможний на генерування принципів інших, відмінних від встановлених радянською владою підходів.

У той самий час в досліджуваний історіографічний період склалася основа організаційного «каркасу» історичної науки, що дозволяла широким фронтом вести дослідження новітньої вітчизняної історії і тематика промислового розвитку стала однією з ключових та домінуючих. Основу цього «каркасу» склали відповідні структурні підрозділи в АН СРСР та АН УРСР, кафедри історії радянського суспільства та історії КПРС в провідних університетах, конференції з актуальних проблем «комуністичного будівництва» та розвитку промисловості і становища робітництва, що проводилися на базі провідних наукових та навчальних закладів країни.

Треба підкреслити, що в означений період значно розширилась історіографічна джерельна база з тематики промислового розвитку Української РСР: випуски збірників з економічної історії, галузева бібліографія, численні збірники, довідники, публікації матеріалів конференцій, огляди, дисертації, монографії тощо дозволяють спостерігати не лише збільшення кількісних показників, але й хоча б якийсь якісний прогрес у процесі пізнання оточуючої дійсності. В зазначеному масиві наукової та науково-популярної продукції автори розглядали певний комплекс джерел та приходили до висновків про неухильний та поступальний розвиток радянської економіки та промисловості зокрема в парадигмі соціалізм-комунізм. В котре підкреслюємо, що до історіографічних джерел радянського періоду слід підходити вибірково та неоднозначно. З одного боку, очевидно, що значна частина наукової, а тим паче науково-популярної та пропагандистської літератури створювалася за готовими «стандартами», «кліше», відображаючи, коментуючи ідеологічні та політичні оцінки свого часу. З іншого боку, ціла низка проблем, особливо промислового розвитку УРСР, розроблялася в науковому плані досить плідно.

Література:

1. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. 526 с.
2. Ніколаєць Ю.О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія. Вінниця : Інфракон, 2007. 360 с.
3. Нефьодов Д. В. Робітництво УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) в історіографії : монографія. Миколаїв : Іліон, 2018. 404 с.
4. Пятьдесят лет Коммунистической партии Советского союза. (1903-1953): Тезисы Отдела Пропаганды и агитации ЦК КПСС и Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Москва, 1953. 396 с.
5. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 года. Стенографический отчет. Ч. 1. Москва : Государственное изд-во политической литературы, 1956. 640 с.
6. Постанова Центрального комітету КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків». URL: https://imwerden.de/pdf/o_preodolenii_kulta_lichnosti_i_ego_posledstvy_1956__ocr.pdf (дата звернення: 07.02.2024).
7. Ким М. П. О задачах изучения исторического опыта социалистического строительства в СССР в свете решений XXII съезда КПСС. Вопросы истории. 1962. № 2. С. 10–15.
8. Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января – 5 февраля 1959 года. Стенографический отчет. Т. 1. Москва : Госполитиздат, 1959. 592 с.
9. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года. Стенографический отчет. Т. 1. Москва : Госполитиздат, 1962. 608 с.
10. Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС: история СССР. Сборник статей. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. 625 с.
11. История и социология. Сборник статей. Москва : Наука, 1964. 340 с.

УДК 94(477.83) «1915–1917»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.06>

ВПЛИВ СПЕКУЛЯЦІЇ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ ЛЬВОВА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЛИПЕНЬ 1915 – ГРУДЕНЬ 1917 РР.)

Босак Василь,

аспірант кафедри історичного краєзнавства

Львівського національного університету імені І. Я. Франка

ORCID ID: 0009-0002-8350-0205

У статті розглянуто основні фактори, що сприяли зростанню товарної спекуляції у Львові протягом 1915–1917 рр., її основні форми, а також методи боротьби, які застосовували центральні та місцеві органи влади й поліція. Насамперед проаналізовано чинники, що призвели до поширення явища спекуляції у досліджуваній період. Зокрема, розглянуто вплив на гондлювання масового притоку біженців і переселенців, що спричинило різке зростання чисельності населення міста. Другою причиною зростання тіньової торгівлі визначено недоліки продовольчого забезпечення Львова в умовах війни, що призвели до дефіциту товарів. Незважаючи на запровадження системи регулювання цін та контролю за запасами, нестача продовольства створила умови для тіньових схем та нелегальної торгівлі. Окрему увагу приділено криміногенній ситуації та мародерству, які загострилися в останні тижні перебування російської адміністрації у Львові. Зазначено масові пограбування, розкрадання складів та військових казарм, що стало причиною штучного дефіциту товарів та зростанню нелегального ринку. Згадано про вплив санітарно-епідеміологічної ситуації, що не лише ускладнила умови життя, а й вплинула на логістику постачання товарів і поширення панічних настроїв серед населення.

Також у статті охарактеризовано основні форми спекулятивної діяльності у досліджуваній період. Наймасовішим проявом серед них стало завищення цін у роздрібній торгівлі. Зазначено відмінності у спекулятивних практиках дрібних торговців та великих перекупників: перші змушені були реалізовувати продукцію за завищеними цінами для власного виживання, тоді як другі організовували масштабні схеми зі штучним дефіцитом. Розглянуто практику вивезення продовольства з міста. Підкреслено, що окремі випадки переміщення товарів здійснювалися біженцями та військовими для особистого використання, однак значні партії продовольства нелегально вивозилися з метою перепродажу, що лише поглиблювало товарний дефіцит у Львові.

У фінальній частині статті увагу присвячено методам боротьби з гондлюванням, які застосовували австрійська адміністрація та правоохоронні органи. Проаналізовано заходи з контролю за магазинами і ринками, впровадження граничних цін та покарання для порушників. Також оцінено ефективність даних заходів. Дослідження дає змогу глибше зрозуміти соціально-економічну ситуацію Львова в роки Першої світової війни, розкриваючи механізми функціонування спекуляції та її вплив на повсякденне життя мешканців міста.

Ключові слова: Перша світова війна, Австро-Угорська імперія, Львів, соціально-економічне становище, продовольче забезпечення, спекуляція, тіньова торгівля.

Bosak Vasyl. The Impact of Speculation on the Socio-Economic Life of Lviv Residents During the First World War (July 1915 – December 1917)

This article examines the main factors that contributed to the growth of commodity speculation in Lviv during 1915–1917, its main forms, as well as the methods of combating it, which were used by the central and local authorities and the police. First of all, the factors that led to the spread of the phenomenon of speculation in the studied period are analyzed. In particular, the impact on speculation of the mass influx of refugees and immigrants, which caused a sharp increase in the city's population, was considered. The second reason for the growth of shadow trade is the lack of food supply in Lviv during the war, which led to a shortage of goods. Despite the introduction of a system of price regulation and stock control, food shortages created conditions for shadowy manipulations and illegal trade. Particular attention is paid to the criminal situation and looting, which intensified in the last weeks of the stay of the Russian administration in Lviv. Mass robberies, looting of warehouses and military barracks were noted, which caused an artificial shortage of goods and the growth of the illegal market. The impact of the sanitary–epidemiological situation was mentioned, which not only complicated living conditions, but also affected the logistics of supplying goods and the spread of panic among the population.

The article also describes the main forms of speculative activity in the period under study. The most widespread manifestation among them was the increase in prices in retail trade. Differences in the speculative practices of small traders and large resellers were noted: the former were forced to sell products at inflated prices for their own survival, while the latter organized large-scale schemes with artificial shortages. The practice of taking food out of the city was considered. It is emphasized that individual cases of movement of goods were carried out by refugees and military personnel for personal use, however, significant batches of food were illegally exported for resale, which only deepened the commodity deficit in Lviv.

In the final part of the article, attention is devoted to the methods of countering speculation, which were used by the Austrian administration and law enforcement agencies. The measures to control shops and markets, the introduction of maximum prices and punishment for violators were analyzed. The effectiveness of these measures was also evaluated. The study allows for a deeper understanding of the socio-economic situation of Lviv during the First World War; revealing the mechanisms of the functioning of speculation and its impact on the everyday life of the city's residents.

Key words: World War I, Austro-Hungarian Empire, Lviv, socio-economic situation, food supply, speculation, shadow trade.

Постановка проблеми. Невід'ємною складовою соціально-економічного життя населення в умовах війни є спекуляція (також у тексті – гендлювання, тіньова торгівля). Відповідно до тлумачного словника, цей термін означає скуповування та перепродаж цінностей (цінних паперів, товарів, майна тощо) за нестабільного курсу з метою отримання прибутку на різниці в цінах або курсах [1].

Розрізняють кілька основних видів спекуляції:

1. Товарна – купівля дефіцитних товарів із подальшим перепродажем за завищеними цінами.
2. Майнова – придбання об'єктів нерухомості з метою перепродажу за умови зростання цін.
3. Валютно-біржова – купівля-продаж валюти або цінних паперів для отримання прибутку на курсовій різниці.

У даній розвідці ми зосередилися на питаннях товарних спекулятивних практик, оскільки інші її види потребують додаткового опрацювання джерельного матеріалу.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного аналізу механізмів тіньової торгівлі в кризових умовах Першої світової війни, що дозволяє не лише краще зрозуміти її роль як економічного явища і соціальним фактором, що загострював нерівність, сприяв поширенню паніки та руйнував довіру до державних інституцій. Аналіз цих процесів є важливим для розуміння механізмів функціонування ринку в кризових умовах, а також ролі державного втручання у стабілізацію економічної ситуації.

Історіографія питання. Проблема спекуляції у Львові під час Першої світової війни в історіографії висвітлювалася лише побіжно. Львівський історик І. Крип'якевич (під псевдонімом Петрович) у своїй праці «Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915» аналізує загальний економічний стан краю у зазначений період [2, с. 40–50]. Серед іншого, він згадує про контрабанду продукції та інших товарів із Галичини до різних регіонів Російської імперії, а також про заходи окупаційної адміністрації щодо боротьби з цим явищем [2, с. 46–47]. С. Орлик у доповіді «До питання продовольчого ринку на окупованих Росією територіях Східної Галичини та Північної Буковини в роки Першої світової війни» вказує на причинно-наслідковий зв'язок між дефіцитом харчових продуктів, створенням штучного браку товарів та гендлюванням [3, с. 71].

Деякі дослідження торкаються теми нашої роботи безпосередньо на прикладі Львова. Польська дослідниця Г. Крамаж у праці «Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny światowej i jego rola w życiu miasta» подає інформацію про валютні спекуляції та систему затвердження максимальних тарифів [4, с. 48–50]. В. Голубець у своєму дослідженні продовольчого забезпечення Львова під час російської окупації аналізує заходи міського уряду щодо регулювання цін на основні товари як одного з методів боротьби з гендлюванням [5]. Таким чином, наше дослідження розширює наявні напрацювання безпосередньо у контексті розгляду спекулятивних практик та їх впливу на соціально-економічне життя Львова.

Мета статті – дослідити фактори соціально-економічної напруженості, що спричинили зростання спекуляції продовольчими товарами в досліджуваній період Першої світової війни, її основні форми, а також проаналізувати методи боротьби з нею, які застосовували центральні та місцеві органи влади й поліція у Львові.

Виклад основного матеріалу. У даній розвідці ми зосередимося над питанням товарної спекуляції, оскільки інші її види потребують додаткового опрацювання джерельного матеріалу. Для початку визначимо кілька основних причин явища товарного гендлювання у Львові в роки Першої світової війни. Найперше слід відзначити суттєве зростання чисельності населення міста. Наразі дослідники не мають одностайного погляду щодо кількості біженців як на територіях Королівства Галичини та Володимирії, охоплених бойовими діями, так і безпосередньо у Львові. За оцінками К. Кондратюка, лише станом на 1915 рік до тилових районів Австро-Угорщини евакуювалося приблизно 1,1 млн осіб із Галичини та Буковини [6, с. 619].

Після вдалих контрнаступальних дій австро-угорського війська весною-літом 1915 р., що відбулися у результаті Горлицької операції, біженський рух активізувався з новою силою. Частина населення, що симпатизувала москвофільським ідеям (від 15 до 17 тис. осіб), подалася вслід за російськими

окупантами [7, с. 43–44]. У підконтрольні та стабілізовані австрійською владою райони до місць постійного проживання почався рух переселенців з Цислейтанії. Про кількісний показник процесу судити важко, проте він був вагомим.

Водночас частина з них тимчасово або на тривалий термін (із прифронтової смуги) затримувалась у Львові, що був транспортно–логістичним центром. У результаті цього чисельність населення збільшилася мінімум на 30 тис. осіб [5, с. 319]. Зазначимо, що у довоєнний період чисельність жителів міста знаходилася на рівні 212 тис. осіб, з них за оцінками О. Щодри та І. Петрія мінімум 14 тис. виїхало перед загрозою російського наступу [8, с. 360].

Прибуття біженців стало каталізатором низки негативних соціально–економічних процесів: вони створили додаткове навантаження на систему продовольчого забезпечення, сприяли поширенню інфекційних захворювань, поширювали паніку та чутки, а також були причетними до функціонування «чорного ринку».

Другою причиною, що значною мірою сприяла тіньовій торгівлі, стали проблеми з продовольчим забезпеченням міста. В умовах пріоритетного постачання провізії для потреб фронту, а також суттєвого зростання чисельності населення Львова, виник відчутний дефіцит продтоварів. Найбільше це стосувалося хлібних виробів [9, с. 3]. Австрійська адміністрація докладала зусиль для врегулювання цієї ситуації. Серед основних заходів слід виокремити поліцейний контроль над діяльністю ключових торговельних точок [10, арк. 5], а також жорстке регулювання запасів товарів у підприємств. Також для основного асортименту продуктів харчування було встановлено граничні ціни (ціноутворення було динамічним, переважно змінювалося щомісяця; приклади тарифів можна побачити за посиланням) [11, с. 6; 12, с. 6; 13, с. 6]. Однак нестача продовольства частково підірвала довіру населення до органів державної влади, а також створила сприятливе середовище для махінацій та тіньових схем.

Третьою причиною зростання спекуляції в досліджуваній період стала криміногенна ситуація та мародерство. В останні тижні перебування російської адміністрації у Львові зафіксовано різке збільшення кількості пограбувань. Вони стосувалися не лише помешкань містян, а й магазинів та складів. Окупаційна жандармерія не вживала належних заходів у відповідь, що наводить на думку про свідоме погіршення ситуації з безпекою.

Безпосередньо перед відступом російських військ у злочинах все виразніше простежується «російський слід». Очевидно, окупанти розраховували на застосування тактики «спаленої землі» та провокування соціальних заворушень у австрійському тилу [14, с. 3–4]. Додатково ситуацію загострювали місцеві злочинці та мародери, які активно розкрадали продовольство, одяг і побутові товари з покинутих казарм та палаючих складів [15, с. 3]. Це посилювало у населення відчуття товарного дефіциту. Не вагаючись, гендлярі продовжили впливати на ринок, організовуючи вивезення продовольства та інших товарів за межі міста або накопичуючи значні запаси на руках.

Додатковим чинником, що сприяв розвитку спекулятивних практик, стала складна санітарно–епідеміологічна ситуація у місті. Під час Першої світової війни у Львові регулярно спалахували епідемії азійської холери, черевного і висипного тифу, дизентерії [16, с. 77]. Ці хвороби не лише посилювали морально–психологічну напруженість серед мешканців, а й ускладнювали логістику та торговельні процеси. Страх перед зараженням змушував багатьох уникати ринків та громадських місць [16, с. 79], що лише посилювало хаотичний попит і сприяло зростанню тіньової економіки.

Розглянемо основні форми спекулятивної діяльності, які були поширені у Львові в досліджуваній період. Наймасовішим проявом стала тіньова роздрібна торгівля. Найбільше це стосувалося селян, які привозили власну продукцію та продавали її на міських базарах за цінами, що дещо перевищували встановлені максимальні тарифи [17, с. 10–12]. Для багатьох із них це було не стільки бажанням наживи, скільки вимушеною стратегією виживання, адже економічні труднощі, подорожчання фуражу та нестабільність постачання також впливали на їхнє господарство. Однак австрійська адміністрація не робила винятків: покарання для дрібних продавців були доволі суворими (далі у статті цей аспект висвітлено детальніше), часто непропорційними масштабам їхньої діяльності.

Водночас великі гендлярі діяли за більш продуманими схемами, використовуючи накопичення товарів та створення штучного дефіциту. Вони викупували продукти у приміських селах великими партіями та стримували їх продаж, вичікуючи моменту, коли ціни сягнуть максимуму [18, с. 3]. Через дефіцит люди були змушені платити значно вищу ціну, ніж встановлена державними тарифами або ринковими показниками. Гендлярі використовували ситуацію на свою користь, усвідомлюючи, що в умовах нестабільності навіть необхідні для виживання товари перетворювалися на розкіш. Як наслідок, у суспільстві гостріше відчувалася соціальна нерівність.

Ще однією поширеною формою спекуляції стало вивезення товарів за межі міста. У деяких випадках це відбувалося без злого умислу – біженці та військові вивозили невеликий обсяг продукції як особисті запаси. Однак значно частіше мало місце організоване переміщення великих партій продовольства та інших дефіцитних товарів з метою перепродажу. Наприклад, підприємливий львів'янин Самуель Шуссман був затриманий при спробі таємно вивезти для 350 кг цукру [19, s. 3]. Тіньові бізнесмени спрямовували їх як у тиллові райони Австро–Угорщини, так і в прифронтову зону, де попит був особливо високим. Такий відтік ресурсів було необхідно попереджувати і контролювати, оскільки він спричиняв посиленню дефіциту для місцевого населення.

В умовах нестабільного постачання та економічної кризи спекуляція могла призвести до непередбачуваних наслідків, зокрема у вигляді соціального незадоволення. Розуміючи це, влада на всіх рівнях оголосила боротьбу з цим ганебним явищем. Отже, прослідкуємо також стабілізаційні заходи та методи боротьби з гендлюванням, що запроваджувались австрійською адміністрацією та правоохоронними органами. Найперше, з метою припинення гендлювання президіум Галицького намісництва 27 червня 1915 р. розіслав циркуляр про суворе покарання за порушення затверджених державою максимальних тарифів. Документ отримали гмінні старости, керівники поліційних відділів та армійські комендатури. Нормативною базою для покарань слугувало відповідне Цісарське розпорядження № 194 від 1 серпня 1914 р та указ коменданта Львова від 4 липня 1915 р. [17, с. 2; 15]. Санкції за спекуляцію передбачали позбавлення волі або грошовий штраф. Більшість порушників, зафіксованих поліцейськими комісаріатами, були ув'язнені на термін від двох до восьми діб [17, с. 10; 19, s. 3]. Для інших гендлярів розмір штрафу становив від 20 до 300 крон залежно від масштабу порушення [17, с. 10; 12; 18]. У таблиці 1 наведено кілька випадків покарань для затриманих на львівських ринках продовольчих гендлярів, на основі яких можна зробити висновок про строгість покарання навіть при незначному перевищенні тарифних норм.

Таблиця 1

Приклади застосування покарань за дрібну спекуляцію

Прізвище та ім'я	Зміст правопорушення	Санкція
Катерина Г. з Пикулович	Продаж яєць по 16 грошей замість встановлених тарифом 12.	Оштрафовано 10 крон (пом'якшуюча обставина – наявність двох дітей).
Софія К. з Дублян	Продаж яєць по 20 грошей замість встановлених тарифом 12.	Заарештовано на 3 дні.
Миколай Д. зі Ставчан	Продаж молока по 50 грошей за літр замість встановлених тарифом 48.	Заарештовано на 4 дні.
Марія М. з Малехова	Продаж капусти по 60 грошей за голову замість встановлених тарифом 20.	Заарештовано на 8 днів.

Іншим заходом була протидія незаконному вивезенню продукції за межі міста. З цією метою Центральне відділення поліції проводило рейди на залізничному вокзалі та прилеглий до нього території. Загальну результативність та вплив на чорний ринок від цих рейдів оцінювати складно. Часто вони закінчувалися вилученням незначної кількості провізії чи інших «заборонених» товарів, які солдати придбали та зберігали для особистого вжитку [20, с. 1]. Відкритим залишається питання чи завжди вилучення було оформленим під протокол. Проте зафіксовані випадки, коли правоохоронцями затримувалися великі партії продовольства. У звіті поліції від 20 грудня 1917 р. зафіксовано спробу вивезти до Відня серед вантажу та реманенту три скрині з продуктами харчування – мукою, солониною та курячими яйцями. Також серед багажу даних осіб знаходилися чотири мішки картоплі [21, с. 5]. Затримані апелювали до начебто наданого міським урядом дозволу на перевезення майна автомобільної фабрики Захарієвича і Сосновського, що у довоєнний час працювала у Львові. Проте причина наявності серед майна фабрики такої кількості продуктів харчування видається нам дискусійною.

Аналіз товарної спекуляції у Львові в 1915–1917 рр. показав, що це явище було наслідком сукупності соціально–економічних та військово–політичних чинників. Масовий наплив біженців і переселенців значно збільшив попит на продовольство, що в умовах дефіциту лише загострило проблему. Крім того, першочергове забезпечення фронту призвело до нестачі продуктів у місті, що сприяло розвитку нелегального ринку. Вплив криміногенної ситуації та мародерства, а також складні санітарно–епідеміологічні умови лише посилили нестабільність і створили сприятливі умови для тіньової торгівлі. Найпоширенішими формами спекуляції були завищення цін, створення штучного дефіциту та вивезення

продовольства з міста. Попри заходи австрійської адміністрації, такі як встановлення максимальних тарифів, поліцейський контроль і штрафи, ефективність боротьби зі спекуляцією була обмеженою. Дослідження цього явища дозволяє глибше зрозуміти механізми функціонування ринку в кризових умовах і роль державного втручання в регулювання економічних процесів.

Література:

1. Спекуляція – тлумачення, орфографія, новий правопис онлайн. *Словник – тлумачний словник української мови, орфографічний словник онлайн*. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=спекуляція> (дата звернення: 19.02.2025).
2. Петрович І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Львів : Політ. Б-ка, 1915. 119 с.
3. Орлик С. До питання стану продовольчого ринку на окупованих Росією територіях Східної Галичини та Північної Буковини в роки Першої світової війни. *Збірник тез III Міжнародної наукової конференції «Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти»*, 17 трав. 2024 р. С. 62–73.
4. Kramarz H. Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny światowej i jego rola w życiu miasta. Kraków : Wydawnictwo Naukowe WSP, 1994. 154 s.
5. Голубець В. Продовольче забезпечення Львова під час російської окупації (вересень 1914–червень 1915 рр.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2023, № 24. С. 318–332.
6. Кондратюк К. Втрати Східної Галичини в роки Першої світової війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Збірник наукових праць. 2006, № 15. С. 616–622.
7. Кучера І. Біженський рух у Східній Галичині в 1914–1916 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2004. № 10. С. 42–51.
8. Щодра О., Петрій І. Повсякденне життя Львова під час російської окупації 1914–1915 рр. *Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. T. 9: Życie codzienne miasta*. 2015. С. 354–378.
9. Brak chleba. *Kurjer Lwowski*. №70. 8 lutego 1916. S. 3.
10. Державний архів у Львівській області. Ф. 35. Дирекція поліції у Львові, м. Львів, Оп. 1., Спр. 3973.
11. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne*. 1915, 8. S. 6.
12. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne*. 1916, 1. S. 6.
13. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne*. 1916, 12. S. 6.
14. Pożary we Lwowie. *Kurjer Lwowski*. №173. 23 czerwca 1915. S. 3–4.
15. Czy rabowali? *Kurjer Lwowski*. №173. 23 czerwca 1915. S. 3.
16. Босак В. Епідемія холери у Львові та її вплив на соціальне життя міста (червень–листопад 1915 р.). *Етнічна історія народів Європи*. 2025. № 75. С. 76–82.
17. Державний архів у Львівській області. Ф. 35. Дирекція поліції у Львові, м. Львів, Оп. 1., Спр. 3970.
18. Taryfa maksymalna. *Kurjer Lwowski*. №189. 9 lipca 1915. S. 3.
19. Kontrabanda. *Kurjer Lwowski*. №198. 14 lipca 1915. S. 3.
20. Державний архів у Львівській області. Ф. 35. Дирекція поліції у Львові, м. Львів, Оп. 1., Спр. 4441.
21. Державний архів у Львівській області. Ф. 35. Дирекція поліції у Львові, м. Львів, Оп. 1., Спр. 4442.

УДК 929:2-726.2-055.2Natalia

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.07>

ІГУМЕНЯ НАТАЛІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК КОРЕЦЬКОГО СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО ЖІНОЧОГО МОНАСТІРЯ

Гордійчук Вікторія,

аспірантка кафедри всесвітньої історії

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0009-0002-9406-8657

У сучасній історичній науці небагато досліджень, присвячених питанню ролі ігумені у становленні та розвитку обителі. Хоча життєдіяльність будь-якого монастиря тісно пов'язана з несенням послуху її настоятельниці. Ці духовні особи вкрай важливі, адже, згідно з церковними нормами та приписами саме на очільників церковної інституції покладено відповідальність за організацію життя обителі, вони є прикладом її зразком для чернецтва. Основну увагу даної статті зосереджено на дослідженні діяльності ігумені Наталії, очільниці Корецького жіночого Свято-Троїцького монастиря, та її особистого внеску у розбудову обителі та поступу чернечого осередку. Завдяки її організаторським здібностям, авторитету, Корецька обитель продовжувала стрімко розвиватися, нарошуючи свій економічний потенціал. У час перебудови монастир повернув свої земельні угіддя, садок. Проаналізовано активну роботу ігумені, що полягала у поверненні відібраних раніше владою монастирських приміщень, збереженні та реставрації об'єкта культурної спадщини. Внаслідок ремонтно-реставраційних робіт, проведених настоятелькою, монастир фактично удосконалив та змінив свій внутрішній та зовнішній інтер'єр. Аналіз дослідницького матеріалу дозволяє стверджувати, що ігуменя зробила внесок у розвиток духовно-просвітницької освіти, церковної історії. Важливою подією стало відкриття та діяльність регентсько-катехизаторського училища, що відіграло значну роль у поширенні православ'я та духовної культури у регіоні та за його межами.

Джерелами дослідження стали документи Державного архіву Рівненської області, що вміщують інформацію про діяльність монастиря. Водночас архівні документи значно доповнюють існуючі історичні факти та висвітлюють нові сторони життя монастиря. Встановлено зв'язок внутрішніх змін в обителі з тогочасними подіями суспільного життя.

Досліджено, що ігуменя Наталія підтримувала тісні стосунки із архіреями, патріархами, священниками, очільниками інших монастирів, була відкрита для спілкування із зовнішнім світом та вірянами. Вона брала активну участь у церковних соборах, релігійних форумах. Ігумені вдалося переконливо продемонструвати, що Корецька святиня справляла духовний вплив на населення краю та далеко за його межами.

Ключові слова: Корецький Свято-Троїцький жіночий монастир, ігуменя, обитель, митрополит, черниці, місцеві органи влади, державна політика.

Hordiichuk Viktoriia. Abbess Nataliia and Her Influence on the Development of the Korets Holy Trinity Convent

In modern historical science, there are few studies dedicated to the role of abbesses in the establishment and development of monastic communities. However, the life and activity of any monastery are closely intertwined with the obedience carried out under the guidance of its abbess. These spiritual figures play a crucial role, as, according to ecclesiastical norms and prescriptions, the responsibility for organizing monastic life rests upon the heads of religious institutions. They serve as examples and role models for monastic communities.

This article focuses on the study of the activities of Abbess Nataliia, the head of the Korets Holy Trinity Convent, and her personal contribution to the development of the monastic community and the advancement of the convent. Thanks to her organizational abilities and authority, the Korets convent continued to develop rapidly, strengthening its economic potential. During the period of restructuring, the monastery regained its land holdings and orchard. The article examines the abbess's active efforts in reclaiming monastic premises previously confiscated by the authorities, as well as in preserving and restoring the cultural heritage site. As a result of the restoration and repair work carried out under her leadership, the monastery significantly enhanced and transformed both its interior and exterior.

Analysis of the research materials allows us to conclude that the abbess contributed to the development of spiritual and educational programs and church history. A significant event was the establishment and operation of the choir-directing and catechetical school, which played an essential role in promoting Orthodoxy and spiritual culture both in the region and beyond.

The study is based on documents from the State Archive of Rivne Oblast, which contain information on the activities of the convent. These archival records not only supplement existing historical facts but also shed light on new aspects of the monastery's life. A connection is established between internal changes within the monastic community and contemporary socio-political events.

The research also reveals that Abbess Nataliia maintained close relations with archbishops, patriarchs, priests, and the heads of other monastic institutions. She was open to communication with the outside world

and the faithful. She actively participated in church councils and religious forums. The abbess convincingly demonstrated that the Korets sanctuary exerted a profound spiritual influence on the local population and far beyond its borders.

Key words: Korets Holy Trinity Convent, abbess, monastic community, metropolitan, nuns, local authorities, state policy.

Корецький монастир належить до осередків православного життя в Україні. У радянські часи обитель стала символом збереження релігійності та центром православного подвижництва. Загалом у досліджуваний період монастир займав чільне місце у процесі суспільного розвитку, впливаючи на духовно-релігійний розвиток місцевого населення. Серед духовних подвижників вагоме місце зайняла діяльність ігумені Корецького монастиря Наталії. Відмітимо, що її постать досі не була об'єктом окремих історичних досліджень. Вивченням історії православних монастирів, зокрема історії Корецької обителі займались: І. Жилюк, М. Костриця, В. Рожко, І. Ломачинська, та інші. Однак ці фрагментальні згадки не дають змоги повною мірою відтворити роль ігумені Наталії в історії Корецької обителі. Серед періодичних видань, варто відмітити статті М. Василюшина, А. Павловського, Г. Скубака. На сторінках публікацій висвітлювалася історія монастиря та добродійні справи настоятельки.

Мета статті. Дослідження присвячене висвітленню діяльності ігумені Наталії, її ролі у розбудові та становленні Корецької обителі в умовах антирелігійного режиму радянської влади, в часи перебування та незалежної України шляхом використання принципів історизму, об'єктивізму та науковості.

Майбутня ігуменя Корецького Свято-Троїцького жіночого монастиря Надія Олександрівна Ільчук народилася в с. Іванівка Корецького р-ну Рівненської обл., 9 серпня 1925 р. українка, освіта незакінчена середня. Рік вступу в монастир 1943 р, пострижена в монахині в 1969 р. [6, арк. 33].

Святіший Патріарх Московський і всієї Русі Алексій І указом від 25 лютого 1970 року призначив черницю Наталію (Надію Ільчук) настоятелькою Свято-Троїцького Корецького жіночого монастиря зі зведенням у сан ігумені. 2 березня 1970 р. архієпископ Волинський та Рівненський Даміан здійснив чин зведення черниці Наталії у сан ігумені у Свято-Троїцькому соборі обителі.

Ігуменя Наталія розпочала свою діяльність у Корецькій обителі з відродженням давніх звичаїв у молитовному богослужінні. Серед яких була відновлена давня традиція на недільній Всеношній співати 103 псалом «Благослови, душе моя, Господа...» і «Велике славослів'я» на середині храму, спів кожної неділі після акафіста перед благодатною іконою «Споручниця грішних». Увійшли в життя і давні традиції відвідування спільної трапези, у святкові та недільні дні читання житія святих, синаксарів чи історичного свідчення тієї чи іншої церковної події.

Відмітимо, що у 1970-ті рр. за ігумені Наталії в монастирі після довгої перерви було поновлено чернечі постриги. Монастирське духовне життя в травні 1971 р. ознаменувалося постригом 14 сестер у схимонахині та черниці. У 1972 р. під час Великого посту настоятелька підготувала для постригу в мантию 12 рясофорних послушниць. Часті постриги сприяли духовному настрою сестер і були могутнім імпульсом до молитовного подвижництва.

До кінця 1973 р. в Корецькому монастирі проживало 140 насельниць: ігуменя, заштатна ігуменя, дві схимонахині, 72 черниці, 63 рясофорні послушниця, одна послушниця. У монастирі служили чотири священники [6, арк. 22].

Ігуменя Наталія невпинно дбала про благоустрій обителі. Під її керівництвом та опікою проводилися реставраційні роботи Свято-Троїцького храму, домагалися у місцевого керівництва дозволу на будівництво лазні-пральні, купували обладнання для хлібопекарні, сусальне золото для реставрації кіота ікони «Споручниця грішних» [9, арк. 21].

Займалася ігуменя покращенням матеріального побуту сестер. Так, вона розпочала видавати сестрам гроші на особисті потреби у Різдвяні свята, Новий рік (за старим стилем), Великдень, престольне свято Святої Трійці та в день Ангела настоятельки. Місцева влада заперечувала цьому, вважала, що видавання монахиням святкових коштів є надлишком і своєрідною «подачкою» і пропонувала цю практику припинити [6, арк. 8].

У 1969–1971 рр. у храмах проведено великі реставраційні роботи, зовнішній ремонт покрівлі та стін, фарбування стін Свято-Троїцького храму, відреставровано і покрито позолотою іконостас, відновлено колони храму, позолочено куполи та хрести [9, арк. 2].

Успіхи ігумені Наталії з благоустрою обителі були відзначені Святішим Патріархом Піменом і 3 вересня 1973 р. він благословив через сестер монастиря до дня Ангела настоятельки золотий наперсний хрест з прикрасами.

Після багаторічної заборони в 1975 р. була прописана перша послушниця, що прийшла в монастир. Надалі всі прописки послушниць здійснювалися за клопотанням ігумені та зі згоди місцевої влади [12, арк. 95–101].

У липні та серпні 1975 р. ігуменя Наталія з сестрами обителі, монастирським хором двічі здійснила паломницьку поїздку до Почаївської лаври. Паломниці з Корця у супроводі лаврських священників відвідали печеру преподобного Іова, ігумена та чудотворця Почаївського. Ігуменя підтримувала особисті зв'язки з Ризьким монастирем [6, арк. 9]. Так відродилася стара традиція відвідування сестрами Почаївської, Троїце-Сергієвої та Києво-Печерської лаври, святого Єрусалима та його святинь, інших жіночих монастирів.

Незважаючи на поступове відродження культової діяльності монастиря, місцеві органи влади разом із повноваженим та комісією сприяння Корецького райвиконкому з дотримання законодавства про культу розробляли спеціальні заходи для посилення контролю за діяльністю монастиря. Регулярно робилися перевірки по дотриманню паспортного режиму, для обліку надходження грошей у монастир, продажу предметів культу була створена рада, вивчалися проповідницька діяльність, зв'язки монастиря з іншими монастирями, склад паломників та віруючих. проповідницька діяльність [6, арк. 18]. Комісія Корецької районної ради депутатів трудящих провела фінансову перевірку монастиря за 1976 р. і перше півріччя 1977 р. та не виявила зловживань і порушень з дотримання законодавства про культу та релігії [6, арк. 21].

Настоятельниця тісно підтримувала зв'язки із архієпископом, екзархом України та Московською патріархією. На великі свята вона запрошувала місцеве духовенство та духовенство з інших областей. У 1981 р. уповноважений у справах релігійних культів у Рівненській області Є. К. Сулима повідомив у листі голову Ради у справах релігій М. П. Колесника щодо того, що «Необхідно відмітити, що Філарет раніше відвідував монастир один раз у 3–4 роки, то за останні два роки він побував три рази, що різко відображається на активізації церковників і віруючих. Прохання до Ради по можливості обмежити такі поїздки Філарета в монастир, а також відвідування священнослужителів з інших областей» [6, арк. 18-19].

У 1984 р. монастир відвідали єпископ Чехословацький Никифор, митрополит Калинінський і Кашинський Алексій, архієпископ Харківський Іреней, які були вихідцями з Рівненщини [10, арк. 8]. Подібні зовнішні зв'язки монастиря активізували внутрішньоцерковне життя, впливали на місцеве населення.

Дохід монастир отримував від реалізації виробів золотошвейного мистецтва, виготовлення митр, облачення [6, арк.18], від продажу свічок, проскур, предметів культу, пожертвувань. Крім того, пожертвування надходили від єпархіального архієрея, від приватних осіб. З кожним роком збільшувалася кількість прибутків у монастирі. Так, наприклад 1972 р. – 93 332,2 крб, 1976 р. – 105 556,8 крб, 1980 р. – 189 500 крб., найбільшу частину грошових надходжень у монастир становили поштові перекази: у 1972 р. – 41 416 крб.; 1976 р. – 49 075 крб.; 1980 р. – 96 700 крб. 1990р- 234513,28 крб [7, арк. 7; 10, арк. 9]. Фінанси надходили із різних куточків Радянського Союзу [6, арк. 7]. Видатки розподілялися на утримання служителів культу та насельниць монастиря, ремонт та утримання приміщень, закупівлю свічок, муки для проскур, відрахування у Фонд миру та охорони пам'ятників історії і культури, дитячий фонд, на журнали, газети, канцелярію, духовну літературу, та ін. [11, арк. 9].

Черниці монастиря працювали у колгоспі «Ленінський шлях», утримували індивідуальне господарство, виконували зобов'язання перед державою з виробництва і здачі м'яса. Так у 1989 р. обитель здала державі більше 8-ми тонн м'яса. У підсобному господарстві утримували 4 корови, 50 свиней, птицю, тощо. [14, с. 4].

У жовтні 1980 р. на честь 100-річчя відновлення Свято-Троїцької обителі, яка зазнала значного руйнування внаслідок польського повстання 1863-1864рр. відбулося святкування ювілею. В обитель прибули запрошені архієпископи, єпископи, благочинні, священники та настоятельки Мукачевського, Одеського та Київського монастирів. Були відслужені панахиди за настоятельками і насельницями обителі [6, арк. 35]. Здійснювалися Божественні літургії, на яких молилися настоятельки інших монастирів, духовенство та понад 5 тис. паломників. На подячному молебні від імені Патріарха Пімена і в честь століття освячення Троїцької церкви і відновлення монастиря були нагороджені Троїцький храм орденом князя Володимира I ступеня (золотий) з врученням патріаршої грамоти, ігуменя Наталія – орденом князя Володимира II ступеня (срібний) з врученням патріаршої грамоти, нагороди отримали – Корецький благочинний Антонюк Я.В, два регента і казначей [6, арк. 36]. Очоловав всі божественні літургії богослужіння архієпископ Волинський і Ровенський Даміан. Крім того, Святіший Патріарх Пімен подарував Корецькому монастирю свою власну автомашину «Волга».

24 листопада 1980 р. Рівненський облвиконком, а 28 листопада 1980 р. Держбуд УРСР затвердив весь комплекс Корецького жіночого монастиря, як пам'ятку архітектури XVI–XVIII ст. республіканського

значення [5, арк. 12]. У зв'язку з чим монастирю було видано обласним відділом архітектури положення про Охоронну зону і благоустрій території пам'ятника історії та культури [5, арк. 13]. Враховуючи новий статус монастиря, як пам'ятника архітектури, в 1981 р. монастирю була повернена частина монастирського саду, на якому розміщувались житлові корпуси і господарські побудови, і земля під цим будівництвом [5, арк. 13]. У 1985 р. було повернуто землю і сад, вилучені в 1962 р.

У монастирі 1984 р. побували кінознімальні групи: із Москви-Фінляндії та Української кінохроніки по створенню фільму «Монастирі православної церкви України» [4, арк. 22].

У березні 1984 р. зі сторони Екзарха України митрополита Філарета була зроблена спроба перевірки монастиря, знайти факти проти ігумені з метою її заміни. Потрібно сказати, що перевіряючи: архієпископ Сімферопольський і Кримський Леонтій, член редакції журналу «Православний вісник» Тимофій.

[3, арк. 8]. За свідченням уповноваженого Ради по справам релігії при раді Міністрів УРСР по Ровенській області Г. Р. Личковаха «повели себе не правильно: не поставивши до відома ні нас, ні ігумену, яка в той час перебувала в Москві» [3, арк. 9].

У 1984 р. ігуменя Наталія, в таких умовах, звернулася до Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Пімена з проханням прийняти монастир під свою опіку і захист. 12 червня 1984 р. своїм указом Святіший Патріарх Московський і всієї Русі Пімен «Корецькому жіночому монастирю надав ставропігію і підпорядкував безпосередньому управлінню» зі звільненням від керівництва монастирем архієпископа Волинського і Ровенського Даміана і від спостереження екзарха України [4, арк. 2, 9].

Діяльність ігумені Наталії не зводилася лише до внутрішньо-монастирських справах. Вона і сестри обителі брали активну участь у релігійних форумах, церковних соборах. Серед них вагоме місце займали Помісний Собор Російської Православної Церкви, на якому був обраний Патріарх Московський і всієї Русі Пімен 30 травня – 2 червня 1971 р. Водночас вони взяли участь у 60-річчі відновлення Патріаршества (1978 р., Москва); Комісія з підготовки до 1000-річчя Хрещення Русі; Всесвітня Конференція «Релігійні діячі за порятунк священого дару життя від ядерної катастрофи» (1982 р., Москва); 1987 рік – Троїце-Сергієва лавра, святкування 650-річчя монастиря (1987 р., Москва); урочистості з приводу святкування 400-річчя Патріаршества в Російській Православній Церкві (1989р., Москва); Прощання з Патріархом Піменом (травень, 1990 р., Москва); Засідання Помісного Собору Російської Православної Церкви з обрання нового Патріарха Алексія II (червень, 1990р., Москва).

У 1988 р. обитель представляла роботи своїх майстринь на міжнародній виставці у ФРН, присвяченій 1000-річчю Хрещення Русі. Серед виробів на виставці представили кукіль Патріарший, вишитий пояс, плащаницю тощо.

За клопотанням Корецької настоятельки у 1988 р. позитивно вирішилось питання про передачу монастирю келійного корпусу № 2, в якому розташовувався краєзнавчий музей Корця. За допомогою у вирішенні цього питання ігуменя Наталія напряму зверталася до Р. М. Горбачової, дружини Генерального Секретаря ЦК КПРС. На що й отримала схвальну відповідь від вищих органів влади.

У короткі терміни проведено капітальний ремонт даного приміщення. Згодом у ньому розмістився музей монастиря, бібліотека, медпункт, зубний кабінет, готельні номери для паломників-архієреїв та сестринські келії. За свідченням очевидців, Рівненська організація Союзу архітекторів нагородила ігуменю Наталію Почесною грамотою «За великий внесок в справу охорони пам'ятників історії і культури та високу якість проведених ремонтно-реставраційних робіт пам'ятника архітектури республіканського значення корпусу келій № 2».

До ювілею 1000-річчя Хрещення Русі за сприянням ігумені було оновлено дахи храму та дзвіниці, покрашено фасади храмів, на Свято-Троїцькому храмі позолочено куполи, відреставровано ікони у Свято-Троїцькому храмі та зроблено позолоту ікон. Ігуменя запросила на свято всіх керівників міста Корця і організацій, які прийняли участь у ремонтно-відновлювальних роботах сестринського корпусу. Запрошення отримали духовні особи Московської Патріархії, представники Ради у справах релігії при Раді міністрів СРСР.

За свідченням очевидців, святкова Всеношна відбувалася за особливим чинопослідуванням, написаним до ювілею 1000-річчя Хрещення Русі. Свято-Троїцький храм не зміг вмістити людей, що прибули за святкуванням, тисячі прочан молилися за богослужінням, яке озвучував гучномовець. У дар обителі Патріарх надіслав ікону Спасителя у позолоченій ризи. Було здійснено Хресну ходу та освячення пам'ятного Хреста, встановленого на погості храму на честь знаменної події [11, арк. 5].

До свята благодатної ікони «Споручниця грішних» 23 червня 1989р ігуменя Наталія була нагороджена вищою церковною нагородою – Патріаршим хрестом. У серпні 1989 р. настоятелька і дві насельниці обителі вирушили до Святої Землі на поклоніння Гробу Господньому.

За клопотанням ігумені Наталії перед місцевою владою, рішенням Корецької районної ради народних депутатів № 3 від 30 квітня 1990 р. монастирю передано бувшу школу-притулок для сиріт. У 1936 р. вона була відібрана під польський магістрат, а в радянський час нею користувалася Корецька середня школа № 1. З серпня 1990 р. розпочалася реконструкція цього приміщення «і в майбутньому буде використовуватися під готель для паломників і недільну монастирську дитячу школу, для вивчення Закону Божого» [8, арк. 3].

На 1 січня 1991 р. до архітектурного комплексу монастиря входили два храми (Храм в ім'я Святої Трійці та Храм в ім'я Різдва Предтечі і Хрестителя Івана), одна дзвіниця та п'ять житлових корпусів [11, арк. 18].

У 1994 р. Корецький райвиконком повернув монастирю відчужену радянською владою 45 років тому стару Свято-Воскресенську обитель, на той час напіврозорену та пошкоджену пожежею. Отримавши розвалини монастиря у своє підпорядкування, ігуменя організувала роботи по його відновленню та капітальному ремонту. У Свято-Воскресенському монастирі були відновлені фасади і перекриття, що обвалилися. Зведені куполи: один – над входом, два менші – над храмами.

Враховуючи господарські потреби монастиря, ігуменя Наталія одночасно займалась будівництвом молокозаводу середньої потужності на монастирському хуторі.

На прохання ігумені Наталії та з благословенням Патріарха московського і всія Русі від 19.06.1998 р. при монастирі відкрито як експеримент Регентську школу, для підготовки регентів-псаломщиків церковних хорів з терміном навчання 3 роки. Організацію навчання доручено монастирським регентшам – монахині Рафаїлі (Хільчук), і монахині Михаїлі (Фурманець), котрі, за дорученням ігумені Наталії, на початку 1980-х рр. навчалися на регентському відділенні при Ленінградській Духовній Академії. 31 травня 2001 р. Регентська школа була перетворена на регентсько-катехизаторське училище з правом викладання в церковно-парафіяльних школах [16, с. 3]. У 2005 р. при училищі відкрито друге відділення церковного крою і шиття.

Так проходили роки у розбудові Корецької обителі, у напруженій духовній і фізичній праці, молитовному служінні. Незмінною залишалася статутна богослужбово-церковна дисципліна з її монастирською практикою та урочистим співом.

За вагомий внесок у розбудову Корецького жіночого монастиря, Президент України Л. Кучма вручив ігумені Наталії, орден княгині Ольги III ступеня [1, с. 2]. Урочисте нагородження відбулося 19 травня 2003р. в Маріїнському палаці.

У 2006 р. ігуменя Наталія через погіршення стану здоров'я, керуючись турботою про благо обителі, звернулася до Патріарха з проханням передати правління обителью – черниці Рафаїлі (Любов Хільчук). Як говорила ігуменя, це була її чадо, її дитина-первісток: матінка Рафаїла була першою послушницею, прийнятою нею в монастир. За роки, проведені в обителі, черниця Рафаїла стала правою рукою настоятельки, старанно виконувала всі монастирські послухи [16, с. 3].

На прохання ігумені Наталії управителькою монастиря 26 липня 2006 р. призначили черницю Рафаїлу, а вона залишилася почесною настоятелькою чернечої громади.

Таким чином, ігуменя Наталія була непересічною особистістю в історії Корецької обителі. Не залишаючи величезного обсягу господарських справ, ігуменя звертала увагу на всі сторони церковного та келійного життя, відновлюючи забуті традиції монастиря. Діяльність настоятельки Корецького монастиря справила значний вплив на економічний розвиток монастиря, зміцнення його духовного та матеріального стану, підвищення авторитету. Варто наголосити на тому, що ігуменя Наталія не обмежувалася виконанням обов'язку очільниці обителі, вона ще й брала активну участь у справах Церкви. Настоятелька зуміла поєднати духовне керівництво та відносини з зовнішнім світом, максимально використовуючи виклики часу для розбудови Корецької обителі. Про вагомий внесок ігумені Наталії в розбудову та становлення Корецького монастиря свідчать її церковні та державні нагороди, а також практичні кроки у безпосередньому відновленні обителі.

Література:

1. Василюшин М. Господиня намоленого місця. *Вісті Корецьчини*. 2003. 12 вересня. С. 1–2.
2. Жилюк І., Костриця М. Монастирі Волині : Історико-краєзнавчий нарис. Житомир, 1996. 64 с.
3. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп. 1. Спр.49. 24 арк.
4. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп.3. Спр.249. 19 арк.
5. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп.8. Спр.188. 177 арк.
6. Державний архів Рівненської області. Ф.Р-204. Оп.12. Спр. 244. 37 арк.
7. Державний архів Рівненської області. Ф.Р-204. Оп.12. Спр. 245. 16 арк.
8. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп.12. Спр. 280. 21 арк.

9. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп.12. Спр.295. 18 арк.
10. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп.31. Спр.49. 217 арк.
11. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп.31. Спр. 53. 18 арк.
12. Державний архів Рівненської області. Ф.Р-204. Оп.31. Спр. 295. 116 арк.
13. Ломачинська І. Монастирі України. Київ, 2015. 208 с.
14. Павловський А. Так живе обитель. *Жовтневі зорі*. 1990. 18 лютого. С.4
15. Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся : Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк, 2000. 692 с.
16. Скубак Г. Свято- Троїцький монастир: традиції духовної спадкоємності. *Вісті Кореччини*. 2007. 17 березня. С.3

УДК 331.105.449(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.08>

ОСНОВНІ ВЕКТОРИ МІЖНАРОДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПРОФСПІЛОК В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Добровольська Ганна,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри іноземних мов і гуманітарних дисциплін
Академії праці, соціальних відносин і туризму
ORCID ID: 0000-0002-4896-4154

У статті розглянуто основні вектори міжнародної діяльності українських профспілкових організацій в умовах воєнного стану. Висвітлено ключові події та заходи, які визначили появу нових напрямків, форм та механізмів співпраці українських профспілок із міжнародними партнерами. Проаналізовано значення набуття членства профспілковими об'єднаннями України в Європейській конфедерації профспілок, співпрацю з Міжнародною організацією праці та іншими міжнародними інституціями. Особливу увагу приділено участі українських профспілок у міжнародних конгресах, зустрічах з представниками Організації Об'єднаних Націй та місіями європейських соціальних партнерів, які були присвячені політичній та економічній підтримці України, сприянню захисту соціально-економічних і трудових прав працівників, забезпеченню гуманітарної допомоги, реформуванню вітчизняного законодавства у відповідності до європейських стандартів. У статті наголошено, що саме завдяки міжнародній солідарності профспілки України отримали можливість більш повно виконувати свої статутні зобов'язання, відновлювати інституційні спроможності членських організацій, протистояти викликам війни. Встановлено, що воєнний стан в Україні значно змінив характер і напрямки міжнародної діяльності українських профспілок, спрямувавши їх на посилення співпраці з міжнародними організаціями та профоб'єднаннями, мобілізацію світової підтримки українського народу, здійснення пошуку нових можливостей для взаємодії з партнерами, зокрема через застосування цифрових технологій. Стверджується, що, незважаючи на всі труднощі воєнного часу, українські профспілки відкрили нові можливості для зміцнення своїх позицій у європейському та міжнародному профспілковому русі. Доведено, що зазначені вектори міжнародної діяльності вітчизняних профспілок стали дієвим інструментом консолідації зусиль українського суспільства та світової спільноти для подолання соціально-економічних наслідків війни і забезпечення умов для повоєнного відновлення країни.

Ключові слова: воєнний стан, міжнародна діяльність, міжнародні організації, працівники, профспілки.

Dobrovolska Hanna. Main vectors of international activity of Ukrainian trade unions within martial law

The article considers the main vectors of international activity of Ukrainian trade union organizations within martial law. It highlights key events and measures that determined the emergence of new directions, forms and mechanisms of cooperation between Ukrainian trade unions and international partners. It analyzes the significance of Ukrainian trade union associations' membership in the European Trade Union Confederation, cooperation with the International Labor Organization and other international institutions. Special attention is paid to the participation of Ukrainian trade unions in international congresses, meetings with representatives of the United Nations, and missions of European social partners, which were dedicated to political and economic support for Ukraine, promotion of the protection of socio-economic and labor rights of workers, provision of humanitarian assistance, restructuring of domestic legislation in accordance with European standards. The article emphasizes that due to international solidarity, Ukrainian trade unions have been able to completely fulfill their statutory obligations, restore the institutional capabilities of member organizations, and withstand the challenges of the war. The article reveals that martial law in Ukraine has significantly changed the nature and directions of the international activities of Ukrainian trade unions, directing them to strengthening cooperation with international organizations and trade unions, mobilizing global support for Ukrainian people, and searching for new opportunities for interaction with partners, in particular, by the help of digital technologies. It is proved that despite all the difficulties of wartime, Ukrainian trade unions opened up new opportunities for strengthening their positions in the European and international trade union movement. It is claimed that the indicated vectors of international activity of domestic trade unions have become an efficient tool for consolidating the efforts of Ukrainian society and the world community to overcome the socio-economic consequences of the war and provide conditions for the post-war recovery of the country.

Key words: martial law, international organizations, international activity, employees, trade unions.

Вступ. Воєнний стан в Україні негативно вплинув на всі сфери життя українського суспільства, у тому числі на ринок праці, соціально-трудова відносини та роботу профспілкових організацій. За таких обставин міжнародна діяльність профспілок стала одним із важливих інструментів залучення зовнішньої допомоги з метою забезпечення захисту соціально-економічних і трудових прав та інтересів

працівників, надання їм фінансової, гуманітарної, правової підтримки, представництва їх інтересів у міжнародних організаціях. З огляду на це питання визначення основних векторів міжнародної діяльності українських профспілок у цей період набуває особливої значущості.

Дослідженню різних аспектів діяльності профспілкових організацій в Україні під час воєнного стану присвячено ряд публікацій вітчизняних науковців. Проте міжнародна діяльність українських профспілок у зазначений період поки не досліджена, що обумовлює наукову актуальність обраної теми.

Мета статті – проаналізувати основні вектори міжнародної діяльності профспілкових організацій в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Під час війни соціальна і економічна ситуація в країні зазнала кардинальних змін. Руйнування економіки, промислових підприємств та інфраструктури, поява мільйонів внутрішньо переміщених осіб, масова міграція українців за кордон, зростання безробіття, зниження рівня життя, порушення трудових прав працівників змусили профспілкові організації шукати нові шляхи посилення спроможності виконувати свої представницькі та захисні функції. З метою формування міжнародної солідарності та залучення допомоги у вирішенні цих проблем профспілки України активізували свою взаємодію з міжнародними організаціями і профоб'єднаннями.

Основний вектор міжнародної діяльності українських профспілок був спрямований на мобілізацію світової підтримки українського народу та інформування міжнародної спільноти щодо ситуації у соціально-трудої сфері в умовах воєнного стану. Для цього профспілки використовували не лише напрацьовані механізми, такі як участь у міжнародних форумах і конгресах, а й здійснювали пошук нових інструментів впливу. Так, вступ 27 жовтня 2022 р. українських профоб'єднань до Європейської конфедерації профспілок (ЄКП), діяльність якої спрямована на захист прав європейських працівників, відкрив можливість залучати експертів ЄКП для оцінювання законодавчих актів, які приймає Україна в процесі адаптації свого законодавства до європейських норм. Ця подія започаткувала інтеграцію вітчизняних профспілок у європейський профспілковий рух, що стало наступним важливим вектором їх міжнародної діяльності.

У травні 2023 р. делегація українських профспілок взяла участь у 15-му Конгресі ЄКП, що відбувся у Берліні. На ньому була прийнята «Надзвичайна резолюція щодо відновлення та реконструкції України та солідарної підтримки членських організацій ЄКП в Україні», а також створений спеціальний комітет з питань реформування трудового законодавства в Україні та її відбудови [1].

У жовтні 2023 р. на запрошення українських профспілок Київ відвідала місія європейських соціальних партнерів на чолі з Генеральним секретарем Європейської конфедерації профспілок Естер Лінч та Генеральним секретарем Об'єднання роботодавців SGI Europe Валерією Ронзітті. Під час зустрічей з представниками профспілок, українських організацій роботодавців, законодавчої та виконавчої гілок влади обговорювалися проблеми проведення трудової реформи в Україні, захисту прав працівників під час воєнного стану, а також питання гуманітарної допомоги та підтримки українських профспілок з боку європейських партнерів [2].

У квітні 2024 р. у польському місті Люблін відбувся саміт Європейської конфедерації профспілок на підтримку України, де зібралося понад 110 профспілкових діячів з Європейського Союзу та України [3, с. 44]. Цей захід продемонстрував готовність європейських профспілок працювати разом з українськими колегами. У Декларації, яка була прийнята на саміті, наголошувалося на підтримці європейським профспілковим рухом зусиль українських профспілок щодо підвищення їх ролі у відновленні України через механізми соціального діалогу, колективних переговорів, посилення впливу профспілок у суспільстві [4].

Отже, ці події демонструють посилення співпраці українських профспілок з європейськими партнерами та свідчать про солідарну підтримку України в умовах війни.

Наступним вектором міжнародної діяльності українських профспілок були звернення до міжнародних організацій щодо посилення впливу профспілок на рішення органів влади у сфері регулювання соціально-трудої відносин в Україні з метою не лише збереження, а й підвищення рівня захисту трудових прав працівників в умовах війни. Наприклад, завдяки підтримці Міжнародної організації праці (МОП), європейської спільноти та міжнародних профспілкових центрів, які постійно наголошують на необхідності дотримання міжнародних трудових стандартів в Україні та посилення інструментів соціального діалогу, профспілкам вдається стримувати неоліберальні ініціативи української влади у соціально-трудої сфері та наступ на права профспілок.

Ще одним важливим напрямком міжнародної діяльності українських профспілок під час воєнного стану стала активізація співпраці з Організацією Об'єднаних Націй (ООН). Зокрема, діяльність українських профспілок була спрямована на досягнення Цілей сталого розвитку ООН: забезпечення

справедливих умов праці, створення якісних робочих місць, впровадження соціального діалогу та захист трудових прав працівників тощо. Так, 24 листопада 2024 р. під час зустрічі з представниками українських профспілок Координатор системи ООН в Україні з гуманітарних питань Матіас Шмале наголосив на необхідності залучення профспілок до відбудови України, реформування трудового та соціального законодавства. Він також заявив про наміри сприяти створенню робочих місць і відновлення інфраструктури в Україні, а профспілки підкреслили свою готовність активно долучитися до реалізації цих ініціатив, забезпечуючи їхню соціальну орієнтованість [5]. Отже, ця зустріч засвідчила спільне прагнення обох сторін об'єднати зусилля для відновлення України, насамперед в інтересах людей праці.

З метою поширення інформації про події в Україні серед максимальної кількості людей у різних країнах світу, а також для зміцнення міжнародної підтримки України вітчизняні профспілки активно розвивали багатосторонні та двосторонні зв'язки. Проте їх повноцінну міжнародну діяльність ускладнювали обмеження правового режиму воєнного стану, заборона на виїзд чоловіків за кордон, брак фінансів для організації візитів, логістичні труднощі. Тому українські профспілки все активніше стали запроваджувати нові форми у свою роботу, зокрема сучасні цифрові технології.

Так, 24 лютого 2023 р. Європейська конфедерація профспілок та Міжнародна конфедерація профспілок (МКП) спільно з національними профоб'єднаннями та за участю українських профспілок провели в режимі відеоконференції День профспілкової солідарності.

22 лютого 2024 р. Федерація профспілок України (ФПУ) організувала міжнародну зустріч солідарності «Українські профспілки: два роки в умовах війни – виклики, пріоритети та подальша підтримка». За свідченням самих профспілок у кожному з цих заходів взяло участь понад 200 учасників зі 170 країн світу [3, с. 44]. Під час цих відеоконференцій обговорювалися актуальні проблеми, з якими зіткнулися українські профспілки в умовах війни, а також питання підтримки українських біженців за кордоном. Ці проблеми також порушували представники українських профспілок, які брали участь у конгресах Конфедерації профспілок Норвегії, Конфедерації профспілок Швеції, Американської федерації праці – Конгресу виробничих профспілок, Французької конфедерації демократичних профспілок, Союзу праці Італії, Швейцарської конфедерації профспілок, Всепольського об'єднання профспілок, Конфедерації профспілок Грузії [3, с. 45].

Важливим вектором міжнародної діяльності українських профспілок була співпраця з найбільшою всесвітньою організацією профспілок – Міжнародною конфедерацією профспілок. Зокрема, вітчизняні профспілкові об'єднання приєдналися до кампанії МКП «За демократію», яка стартувала у березні 2024 р. Вона акцентує увагу на ключовій ролі профспілок у відстоюванні демократичних цінностей, зокрема свободи об'єднань і права на страйк. Кампанія спрямована на захист і зміцнення демократії у трьох критично важливих сферах: на робочому місці, у суспільстві та глобальній арені [6].

Ключовим напрямком міжнародної діяльності українських профспілок під час війни була співпраця з Міжнародною організацією праці. Так, у грудні 2023 р. було укладено тристоронній меморандум «Перехідна стратегія співпраці МОП для України на 2024–2025 рр.», метою якого є пом'якшення наслідків війни для українського народу, створення якісної зайнятості та сприятливого бізнес-середовища для відбудови, посилення управління ринком праці, включаючи соціальний діалог, відповідно до міжнародних трудових стандартів та законодавства ЄС [7]. Основою стратегії є інтегрований, багаторівневий та трикомпонентний підхід, який розроблений відповідно до принципів МОП у сфері гідної праці під час консультацій з представниками українських профспілок.

Ще одним пріоритетним вектором міжнародної діяльності профспілкових об'єднань України під час воєнного стану стало залучення допомоги міжнародних партнерів в організації тренінгів, реалізації освітніх проєктів з метою зміцнення вітчизняного профспілкового руху та підвищення кваліфікації профспілкових активістів. Зокрема, у грудні 2022 р. – червні 2023 р. ФПУ за підтримки МОП реалізувала освітній проєкт «Посилення стійкості профспілок в Україні», метою якого було навчання та підвищення кваліфікації профспілкових представників, які відповідальні за організаційну та інформаційну роботу, молодих профспілкових лідерів і активістів. Було проведено ряд онлайн тренінгів щодо стану профспілкового руху, особливостей діяльності профспілкових організацій в умовах воєнного стану, органайзингу, психосоціальної підтримки членів профспілок [8].

Серед основних напрямків міжнародної діяльності вітчизняних профспілок слід виділити залучення підтримки міжнародних організацій, європейських експертів щодо зміцнення соціального діалогу в Україні та посилення спроможності соціальних партнерів з метою відповідності соціальному законодавству ЄС та моделі соціальної ринкової економіки ЄС. У цьому контексті важливою подією для українських профспілок стало проведення 29 травня 2024 р. Міжнародною організацією праці круглого

столу на тему: «Соціальний діалог як ключовий інструмент впровадження трудових реформ та сприяння відновленню України» [9]. Одним з головних питань, яке обговорювалося під час цього заходу, було представлення нової редакції «Зеленої книги» – «На шляху до ефективного, впливового та інклюзивного соціального діалогу в Україні», розробленої експертами МОП у 2019 р. за участі тристоронньої робочої групи з питань соціального діалогу. Метою цього документу є заохочення широкого публічного обговорення в Україні можливих шляхів підвищення ефективності, впливовості та інклюзивності соціального діалогу [10].

Новим вектором міжнародної діяльності українських профспілок в умовах воєнного стану стало налагодження каналів гуманітарної допомоги членам профспілок та їхнім родинам, профспілковим організаціям, внутрішньо переміщеним особам, які постраждали від війни. Так, з самого початку бойових дій було створено Штаб ФПУ, який відразу ініціював низку звернень до міжнародних організацій щодо надання гуманітарної допомоги. Лише за два місяці було укладено дві великі грантові угоди, завдяки яким було залучено понад 45 млн грн. для надання безкоштовного проживання та харчування у профспілкових санаторіях та базах відпочинку найбільш нужденним людям, зокрема членам профспілок. Як зазначив голова ФПУ Григорій Осовий, завдяки активній підтримці МОП, СКП, МКП та інших партнерів, зокрема «Корус Інтерншл», Данського агентства профспілкового розвитку, ФПУ зуміла надати допомогу з початку повномасштабної війни понад 60 тис. внутрішньо переміщеним особам [11].

Не менш важливим напрямком було залучення фінансової допомоги зарубіжних партнерів для збереження інституційної спроможності українських профспілкових об'єднань та їх членських організацій, можливості виконувати свої статутні завдання. Наприклад, більше половини бюджету ФПУ в умовах воєнного стану складала кошти міжнародної допомоги [12].

Висновки. Таким чином, воєнний стан змінив парадигму діяльності українських профспілок на міжнародному рівні, створивши як труднощі, так і нові перспективи для розвитку міжнародної солідарності, посилення співпраці з потужними регіональними та міжнародними профспілковими об'єднаннями, національними профспілковими центрами різних країн та іншими міжнародними інституціями. Профспілкові організації України отримали унікальну можливість розпочати інтеграцію в європейський профспілковий простір та зміцнити свої позиції у міжнародному профспілковому русі.

Проаналізовані у статті основні вектори міжнародної діяльності українських профспілок дозволили їм стати важливими агентами комунікації між українськими працівниками та працівниками інших країн, міжнародними організаціями. Це сприяло не лише отриманню гуманітарної допомоги, але й інформуванню світової спільноти про актуальні проблеми українського профспілкового руху, про порушення соціально-економічних і трудових прав працівників у період воєнного стану, а також адвокації європейських і міжнародних трудових стандартів на українському ринку праці. Це зумовило часткове пом'якшення негативних наслідків війни для українців, водночас заклало фундамент для подальшого розвитку міжнародної діяльності вітчизняних профспілок.

Подальший успіх міжнародної діяльності українських профспілок, їх місце і роль у світовому профспілковому русі буде залежати від їхньої здатності знаходити нові напрямки і форми співпраці, ефективно боротися за гідну працю, забезпечувати соціальну справедливість, впроваджувати сучасні трудові стандарти в Україні, брати активну участь у повоєнній відбудові та оновленні країни в інтересах людини праці. Ці аспекти можуть стати предметом подальших досліджень.

Література:

1. Emergency resolution on Ukraine's recovery and reconstruction and solidarity support to the ETUC affiliates in Ukraine adopted by the ETUC 15th statutory Congress (Berlin, 23–26 may 2023). URL: <https://www.etuc.org/sites/default/files/2023-06/Emergency%20resolution%20on%20Ukraine's%20recovery%20and%20reconstruction%20and%20solidarity%20support%20to%20the%20ETUC%20affiliates%20in%20Ukraine.pdf>.
2. За підсумками перебування у Києві місії європейських соціальних партнерів профспілок відбулась прес-конференція. URL: <https://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/mizhnarodna-robota/25199-za-pidsumkamy-perebuвання-v-kyievi-misii-ievropeiskykh-sotsialnykh-partneriv-profspilok-vidbulas-preskonferentsiia-2.html>.
3. Про основні дії та результати діяльності ФПУ, виконання рішень Ради ФПУ під час воєнного стану та завдання на 2024 рік. Інформаційний звіт «Від Ради до Ради». Київ, 2024. 48с.
4. Декларація профспілкового саміту на підтримку України у м. Люблін (Польща) 2024 р. URL: <https://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/mizhnarodna-robota/26084-deklaratsiia-profspilkovoho-samitu-na-pidtrymku-ukrainy-u-m-liublin-polshcha-kviten-2024-r.html>.
5. Обговорено перспективи співпраці профспілок із представниками ООН в Україні. URL: <https://www.fpsu.org.ua/256-holovna-novyna/26886-obhovoreno-perspektyvy-spivpratsi-profspilok-iz-predstavnykamy-onn-v-ukraini.html>.
6. Democratic workers' rights crumbling: 2024 ITUC Global Rights Index URL: <https://www.ituc-csi.org/ituc-global-rights-index-2024?lang=en>.

7. ILO Transitional Cooperation Strategy for Ukraine 2024–2025. URL: <https://www.ilo.org/publications/ilo-transitional-cooperation-strategy-ukraine-2024–2025>.
8. Семінар-навчання. Посилення стійкості профспілок в Україні. URL: <https://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/organizatsijna-robota/23895-seminar-navchannya-posylennia-stiikosti-profspilok-v-ukraini.html>.
9. «Зелена книга» для розвитку соціального діалогу в Україні. URL: <https://employers.org.ua/news/id2627>.
10. «Зелена книга» – оновлена редакція 2024 року (Проект до обговорення). URL: <https://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/mizhnarodna-robota/26268-zelena-knyha-onovlena-redaktsiia-2024-roku-proiekt-do-obhovorennia.html>.
11. Про роботу ФПУ, членських організацій в умовах воєнного стану: Постанова Президії ФПУ № П8/1 від 19.04.2022 https://www.fpsu.org.ua/images/270121/П8_1_Про_роботу_ФПУ_членських_органзацій_в_умоах_воєног_стану.pdf.
12. Основні тези виступи голови ФПУ Осового Г.В. на Раді ФПУ. URL: <https://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/organizatsijna-robota/26240-30-travnia-u-kyievi-vidbulos-8-e-zasidannia-rady-fpu.html>.

УДК 94(477.08):332.38

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.09>

ПРОБЛЕМА КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗЕМЛЕВПОРЯДНИХ РОБІТ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ)

Ігнатова Людмила,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0001-5353-1970

У статті проаналізовано процес створення землемірних організацій для генерального та спеціального межування в Російській імперії. На основі вже опублікованих досліджень визначено структуру установ, які займалися межуванням, особливості роботи землемірів в українських губерніях та основні завдання, які покладалися на межові контори та креслярні.

Охарактеризовано зародження і становлення навчальних закладів, які готували спеціалістів для проведення землемірних робіт та складання планів обстежених та розмежованих земель. Відзначено, що царський уряд мало переймався створенням таких навчальних закладів: лише на початку XIX ст. в Україні була відкрита школа землемірів при Волинській гімназії і лише з другої половини XIX ст. при землеробських і сільськогосподарських училищах, які починають відкриватися у цей час, запроваджено викладання спеціальних дисциплін, зокрема геодезії. Підкреслено, що у вищих навчальних закладах, в яких існували сільськогосподарські відділення, фахівців у галузі землепорядкування не готували.

Зазначається, що революційна ситуація на початку ХХ ст. привела до збільшення земельного фонду Селянського банку. Який був створений для продажу поміщицьких земель. У зв'язку з цим акцентовано увагу на тому, що за браком фахівців із землеустрою, керівництво банку пропонувало директору КПІ створити спеціальну артіль зі студентів, які вже пройшли курси спеціальних дисциплін, для подальшої роботи з розмежування банківських земель.

Наголошується на тому, що губернська влада, провівши попередню перевірку студентів, відмовила у формуванні такої артілі під приводом того, що ці студенти є «політично неблагонадійними».

Зазначається, що з початком столипінської аграрної реформи ситуація із забезпеченням фахівцями землепорядних комісій, на які у подальшому покладался основний тягар землепорядних робіт, так і не вирішилася.

Ключові слова: межування, губернські креслярні, землеміри, Київське відділення Селянського Поземельного банку, Київський політехнічний інститут.

Ignatova Lyudmila. The problem of staffing land management works at the beginning of the 20th century (on the example of the Kyiv branch of the Peasant Land Bank)

The article analyzes the process of creating land surveying organizations for general and special surveying in the Russian Empire. Based on already published research, the structure of institutions that were engaged in surveying, the features of the work of land surveyors in Ukrainian provinces, and the main tasks assigned to boundary offices and drawing rooms are determined.

The emergence and formation of educational institutions that trained specialists for conducting land surveying and drawing up plans of surveyed and demarcated lands is characterized. It is noted that the tsarist government was little concerned with the creation of such educational institutions: only at the beginning of the 19th century a school of land surveyors was opened in Ukraine at the Volyn gymnasium, and only from the second half of the 19th century at agricultural and agricultural schools, which were beginning to open at this time, teaching of special disciplines, in particular geodesy, was introduced. It is emphasized that in higher educational institutions, which had agricultural departments, specialists in the field of land management were not trained.

It is noted that the revolutionary situation at the beginning of the 20th century led to an increase in the land fund of the Peasant Bank. Which was created for the sale of landowners' lands. In this regard, attention is focused on the fact that due to the lack of specialists in land management, the bank's management suggested to the director of the KPI to create a special artel from students who had already completed courses in special disciplines for further work on the delimitation of bank lands.

It is emphasized that the provincial authorities, having conducted a preliminary check of the students, refused to form such an artel on the pretext that these students were "politically unreliable".

It is noted that with the beginning of the Stolypin agrarian reform, the situation with the provision of specialists for land management commissions, which in the future were to bear the main burden of land management work, was never resolved.

Key words: surveying, provincial drawing offices, land surveyors, Kyiv branch of the Peasant Land Bank, Kyiv Polytechnic Institute.

Постановка проблеми. Питання підготовки освічених кадрів для народного господарства завжди було актуальним для будь-якого періоду української історії. Для України, яка протягом століть формувалася як аграрна держава, земля була основним джерелом існування. З часу приєднання українських земель до складу Російської імперії її уряд намагався провести облік та межування земель. З цією метою створювалися межові комісії, для роботи в яких потрібна була спеціальна підготовка. Для вирішення проблем підготовки працівників для межових комісій та креслярських майстерень у середніх спеціальних навчальних закладах починають викладати курс геодезії.

Загострення аграрної ситуації на початку ХХ ст. знову поставило на порядок денний підготовку фахівців для землепорядних робіт. Окремі організації намагалися вирішити проблему залученням студентів, які під час навчання опановували відповідні навчальні дисципліни. Це дозволяло студентам, з одного боку, покращити своє матеріальне становище, а з іншого, застосувати набуті знання на практиці. Зацікавленим організація, в свою чергу, це давало можливість отримати відповідальних працівників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія запровадження законів щодо обліку та межування в Російській імперії, а також особливості проведення межувальних робіт в українських губерніях, склад та основні завдання межових контор є об'єктом дослідження І. Петрової [1]. Процесам формування межових комісій та особливостям діяльності землемірів у другій половині ХVIII – на початку ХІХ ст. в окремих губерніях Наддніпрянської України дана оцінка у роботах Я. Дудки [2] та А. Шевчука і О. Маркевич [3]. Структуру межових установ, історію формування документальної звітності землемірів різних рівнів підпорядкування, а також документацію губернських межових архівів досліджено у статті А. Крилової [4].

Окремо слід виділити дослідження, які присвячені історії становлення навчальних закладів для підготовки фахівців для землемірних робіт та креслярських майстерень. Це стаття А. Боровика [5], в якій розглядається, зокрема, і створення вищих навчальних закладів, в яких готували спеціалістів для сільського господарства в Російській імперії. Монографія В. Кушніра [6] розглядає історію створення спеціальних навчальних закладів, в тому числі і тих, в яких готували фахівців для землемірних робіт.

Метою статті є дослідження проблем недостатньої кількості фахівців для землепорядних робіт напередодні столипінської аграрної реформи та спроби окремих установ вирішити її шляхом залучення студентів, зокрема тих, які у навчальних закладах вже опанували відповідні дисципліни.

Виклад основного матеріалу. З другої половини ХVIII ст. в Російській імперії формується служба землемірів і до кінця століття в державі було проведено генеральне межування. Тоді ж було розроблено детальні інструкції, які регулювали діяльність землемірів та межових контор [3, с. 89]. Запровадження генерального межування мало на меті визначити кількість земельних угідь та встановити межі поземельних володінь. Наступним етапом стало проведення спеціального межування, яке було спрямовано на землевлаштування поміщицьких земель.

З часу відміни кріпосного права 1861 р. постало питання про розмежування поміщицьких та селянських наділів до одних місць. Наприкінці ХІХ ст. у віданні Межової канцелярії залишилося зберігання всього діловодства межових контор та оригінальні плани усіх видів межування. У губерніях межування перебувало під наглядом губернських правлінь та креслярень. Губернські креслярні складалися із землеміра та одного-двох його помічників, особових та повітових землемірів та креслярів. Помічники губернського землеміра, особові та повітові землеміри виконували межові та технічні роботи: проводили топографічні зйомки місцевості, межування землі, складали креслення, плани повітів, окремих землеволодінь. Креслярня також опікувалася технічним виконанням судових рішень зі справ межування та ін. [4, с. 145].

Підготовкою землемірів в Україні займалася невелика кількість навчальних закладів. Так, 1807 р. було затверджено положення про школу землемірів при Волинській гімназії. У школі, окрім загальних предметів гімназійного курсу, вивчалися і спеціальні: топографі, таксація, топографічна та межова зйомки, складання і креслення карт та планів. З середини ХІХ ст. відкриваються землемірно-таксаторські класи у Київській, Харківській, Херсонській, Катеринославській та Сімферопольській гімназіях. Після закінчення цих класів учні отримували звання «землеміра і таксатора» [6, с. 111].

У другій половині ХІХ ст. постали проблеми з підготовкою професійних кадрів для сільського господарства. На території Наддніпрянської України 1854 р. було відкрито Харківське землеробське училище, 1874 р. – Херсонське земське сільськогосподарське училище. Ці навчальні заклади готували, в першу чергу, спеціалістів для роботи в аграрному секторі. В них окрім, викладання дисциплін, необхідних для роботи в сільському господарстві, передбачалося також і вивчення спеціальних дисциплін, зокрема геодезії. 1878 р. російським урядом було видано Положення про середні землеробські училища.

Згідно з ним ці навчальні заклади повинні були готувати також й спеціалістів із землемірної справи, з переважанням вивчення геодезії [7, с. 244].

Серед вищих навчальних закладів, які готували кадри для сільського господарства на території Наддніпрянської України були Харківський технологічний та Київський політехнічний інститути. Головним завданням сільськогосподарських відділень у цих інститутах була підготовка освічених кадрів для сільського господарства. Викладалися такі основні предмети, як сільське господарство, скотарство, ветеринарні науки та ін. Серед фундаментальних наук – хімія, фізика, ботаніка [5, с. 78]. Спеціальні дисципліни, необхідні для підготовки землемірів, у цих сільськогосподарських відділеннях не викладалися. Однак вони викладалися на інших відділеннях. Так, на хімічному відділенні Київського політехнічного інституту на першому курсі серед інших дисциплін студенти мали скласти іспит з нарисної геометрії та виконати практичні заняття з технічного креслення. Влітку для студентів усіх відділень запроваджувалися практичні заняття зі зйомки та нівелювання місцевості [8, с. 23].

З початком революційних виступів селян у 1905 р. постало питання про розмежування та продаж селянам земель, придбаних у поміщиків Селянським Поземельним банком. З початку діяльності і до кінця XIX ст. операції з землею у банку були незначними. За позики, які видавалися банком покупцям, стягувалося від 7,5 до 8% на рік, що було вкрай не вигідно. З метою полегшення продажу землі поміщиками уряд дозволив Селянському банку купувати поміщицькі землі за рахунок власних капіталів для подальшого продажу її селянам. В результаті за 10 років – від листопада 1895 р. до листопада 1905 р. – банк по всій імперії за власні кошти придбав 935 513 десятин землі за 65 448 782 крб. [9, с. 103]. До офіційного запровадження столипінської аграрної реформи банк орієнтувався на продаж землі громадам і товариствам. У листопаді 1905 р. у зв'язку з революційною ситуацією царський уряд розширює повноваження Селянського банку щодо продажу землі селянам.

Революційні виступи селян значно збільшили кількість поміщиків, які вирішили розпродати свої маєтки. Ще до офіційного проголошення столипінської аграрної реформи тільки у Київському відділенні банку на 1 серпня 1905 р. налічувалося 5,5 тис. десятин [10, с. 46].

Матеріально-побутові умови життя студентів КПП – представників різночинної інтелігенції, робітників та селян були важкими, тому їм доводилося одночасно з навчанням добувати додаткові кошти для оплати навчання, харчування, купівлі літератури та потрібного приладдя. Тому студентам часто доводилося шукати можливості додаткового заробітку. Так, Київське відділення Селянського поземельного банку вже залучало студентів КПП, які потребували заробітків, до виконання окремих креслярських робіт «під керівництвом і гарантією пана Обремського» [11, арк. 1].

У зв'язку з тим, що у Київському відділенні Селянського банку на початку 1906 р. планувалося збільшення кількості межових робіт у придбаних маєтках, керуючий відділенням запропонував директору КПП створити артіль зі студентів інституту для виконання межових робіт у вільний від занять час та під керівництвом викладачів картографії або досвідчених землемірів з використанням спеціальних інструментів, наявних в інституті, оскільки це, на думку керуючого, гарантувало б банку «сумлінність та точність цих робіт» [11, арк. 1].

Приймаючи пропозицію керуючого банком, керівництво інституту для організації артілі студентів по межовим роботам запросило очолити такі роботи фахового геодезиста, випускника Костянтинівського межового інституту Михайла Дмитровича Бонч-Бруєвича [11, арк. 3].

Незабаром у київських газетах, таких як, наприклад, «Киевская жизнь», «Отголоски жизни», «Русь», було опубліковано оголошення, що управління Київського відділення Селянського банку звернулося до керівництва КПП з пропозицією створити артіль студентів для виконання межових робіт [11, арк. 36, 37, 46].

Директор КПП у листі до управляючого відділенням щодо створюваної артілі піднімав питання про те, якою буде оплата за десятину, кількість землі, яка підлягала розмежуванню та початок й закінчення цих робіт [11, арк. 4].

8 квітня 1906 р. Київському губернатору було направлено список студентів КПП, які висловили бажання прийняти участь у межових роботах, запропонованих Селянським банком. Усього таких заяв надійшло 211: з механічного відділення – 58, інженерного – 74, хімічного – 16, сільськогосподарського – 63 [11, арк. 13–15].

Робота з розмежування земель вимагала певної кваліфікації. Тому деякі студенти у своїх заявах вказували дані про фахову підготовку та практичний досвід. Так, студент сільськогосподарського відділення Костянтин Анколов зазначав, що протягом 1 року працював в оціночно-статистичному бюро Чернігівського губернського земства, а також пройшов курс геодезії [11, арк. 18]. Олександр Сіміч, студент інженерно-будівельного відділення, у 1903 р. проходив межову геодезичну практику від інституту,

проводив знімальні, нівелювальні землемірні роботи при складанні проекту осушування ділянки поблизу станції Люблін [11, арк. 48].

У квітні 1906 р. постановою правління КПІ було додатково оголошено, що студенти інституту можуть скористатися пропозицією Київського відділення Селянського Поземельного банку прийняти участь у межових роботах у маєтках, які належать банку, та залишити заявку у канцелярії. Окремо зазначалося, що записуватися можуть лише студенти, які працювали в інституті або в іншому навчальному закладі де викладалася геодезія. Список студентів, які вже подали заявки, при організації артілі буде прийнятий до уваги [11, арк. 65].

Проте завершити формування такої артілі не вдалося. 28 квітня 1906 р. керівник Київського відділення Селянського банку повідомив директора КПІ про неможливість участі студентів у межових роботах у маєтках банку по незалежним від банку обставинам [11, арк. 64]. У свою чергу, директор КПІ інформував запрошеного інституту для керівництва артіллю студентів М. Бонч-Бруєвича про претензії з боку губернаторської влади щодо формування такої артілі [11, арк. 68].

Причина заборони створювати в КПІ артіль була викладена у листі Київського губернатора до управляючого відділенням банку. Губернатор П.С. Савич пояснював це тим, що з початкового списку у 211 студентів, який був йому надісланий 8 квітня 1906 р., попередню перевірку не пройшли 80 з них, оскільки виявилися «політично неблагонадійними». Він також зазначив, що керівництво інституту неухважно віднеслося до рекомендації підлеглих йому осіб і «не можна ручатись, щоб при більш детальній перевірці відомостей майже усі рекомендовані особи не виявилися б неблагонадійними» [12, арк. 1].

Прийняттям 4 березня 1906 р. указу «Про організацію землеустрою» та 7 березня 1906 р. указу про утворення Комітету по землевпорядних справах та губернських і повітових землевпорядних комісій на ці органи в подальшому покладалося завдання розмежування та продажу поміщицької землі селянам, в тому числі і через Селянський Поземельний банк.

Пізніше, вже під час проведення столипінської аграрної реформи, 1909 р. царський уряд вдався до заснування тимчасових землемірних курсів, основною метою яких була підготовка осіб, які отримали середню сільськогосподарську освіту і були здатні проводити землемірні роботи. Термін підготовки складав 5,5 місяців. Такі курси вводилися у трьох українських сільськогосподарських училищах – Харківському, Уманському та Херсонському [13, с. 22]. Але й це не покращило ситуацію, адже з початком реформи Селянському банку було передано для подальшої реалізації також частину казенних та удільних земель.

Висновки. Таким чином, з часу запровадження генерального та спеціального межування в Російській імперії і до початку столипінської аграрної реформи урядом практично нічого не було зроблено для створення мережі фахових навчальних закладів для підготовки відповідних спеціалістів. Окремі організації, такі як Селянський Поземельний банк, які володіли значними запасами землі для розмежування і подальшого продажу, змушені були вдаватися до найму студентів, які мали відповідну підготовку для такої роботи. Проте революційна ситуація в країні настільки налякала царський уряд, що він офіційно заборонив наймати студентів КПІ, які прийняли активну участь у революційних подіях 1905 року.

Література:

1. Петрова І.В. Теоретичні та методичні засади генерального межування в Російській імперії. *Гуманітарний журнал*. 2013. № 4. С. 122–128.
2. Дудка Я.В. Діяльність межових комісій в Слобідсько-Українській губернії та харківському намісництві (друга половина XVII – перша половина XIX ст.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2019. № 53. Т. 1. С. 30–34.
3. Шевчук А., Маркевич О. Служба землеміра у Волинській губернії наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст.: улаштування, кадровий склад, діяльність. *Український історичний журнал*. 2024. № 2(575). С. 77–97.
4. Крилова А. Звітність про польові роботи землемірів Спеціального межування (на прикладі Таврійської губернської креслярні). *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2012. Чис. 12. С. 143–154.
5. Боровик А. Історія створення професійної освіти у Російській імперії та провідних державах світу на сторінках «Народной енциклопедии». *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 77–88.
6. Кушнір В.М. *Профільне навчання в історії розвитку вітчизняної школи (друга половина XIX – XX ст.)*. Монографія. Умань : Видавець «Сочинський». 2016. 418 с.
7. Гавриленко К.М. Професійна аграрна підготовка у середніх навчальних закладах України кінця XIX – початку XX ст. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Серія Педагогічні науки*. 2016. Вип. 31. С. 243–253.
8. Київський політехнічний інститут: нарис історії. / Г. Ф. Беляков та ін. Гол.ред. М. З. Згуровський. Київ : Наук.думка, 1995. 320 с.

9. Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2002. 197 с.
10. Статистика землевладення 1905 г. Центр. Стат. Ком МВД. Санкт-Петербург. 1906. Вип. 43: Киевская губерния. 46 с.
11. Державний архів м. Києва. Ф.18. Оп.1. Спр. 663.
12. Державний архів Київської області. Ф. 1635. Оп. 11. Спр. 30.
13. Тригуб О., Чалаван В. Сільськогосподарські навчальні заклади Харківської губернії другої половини 19 – початку 20 ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2024. № 3(47). С. 9–35.

УДК 94(477.5:336.74"16/17"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.10>

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГРОШОВОГО ОБІГУ СІВЕРЩИНИ XVII – XVIII СТ.

Клюєв Андрій,
аспірант

Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка
ORCID ID: 0000-0001-5802-1574

У статті зроблена спроба проаналізувати грошовий обіг Сіверщини XVII–XVIII ст. через скарбові та письмові джерела. Гроші є основою грошового обігу, виконуючи роль міри вартості, що дозволяє оцінювати товари. Водночас вони слугують літописом країни, символом її історії та носієм об'єктивної інформації про минуле, стаючи важливим джерелом для наукових досліджень. Монети відображають матеріальні товарно-грошові відносини певного періоду. Грошовий обіг охоплює рух грошей у сфері обігу та їхню функцію як засобу обміну й платежу. На сучасному етапі розвитку української історичної науки, зокрема в галузі нумізматики та регіоналістики, вивчення товарно-грошових відносин в окремих регіонах потребує більш детального та системного дослідження. Аналіз історії товарно-грошових відносин у Гетьманщині, зокрема на Сіверщині, має велике значення для розуміння економічного становища України та її регіонів, як у минулому, так і в контексті сучасних процесів інтеграції незалежної України до єдиного європейського економічного та фінансового простору.

Дослідження грошового обігу Сіверщини базується на:

- 1) аналізі праць дослідників-нумізматів: О. Бакальця, В. Бєлашова, В. Бойка, Л. Гвоздика-Пріцака, Д. Казімірова, А. Клюєва, М. Котляра, С. Леп'явка, І. Спаського та інших;
- 2) опрацюванні скарбових комплексів, знайдених на території Чернігово-Сіверщини (Чернігівської, Сумської областей);
- 3) опрацюванні щоденника генерального хорунжого Миколи Ханенка та щоденника генерального підскарбія Якова Марковича, музейних та архівних фондів;
- 4) дослідженні регіональних аспектів Сіверщини.

Дослідники-нумізмати створили класифікацію монет, що дозволило систематизувати знахідки та відстежити зміни в грошовому обігу з плином часу. Аналіз монет, знайдених на Сіверщині, дозволив визначити, з якими країнами та регіонами вона підтримувала економічні зв'язки у досліджуваній період.

Опрацювання скарбових комплексів дало нам уявлення про те, які саме монети перебували в реальному обігу серед населення, відобразили фактичний склад грошової маси. Окрім цього, скарбові комплекси розповіли нам про соціальний статус їхніх власників: великі скарби свідчать про заможність, а невеликі – про повсякденні накопичення. Аналіз скарбових комплексів допоміг виявити періоди економічної нестабільності, коли люди ховали свої заощадження. Аналіз скарбових комплексів дозволив отримати інформацію про торговельні шляхи: місця знахідок скарбів вказують на розташування важливих торговельних шляхів, а наявність монет різних країн у складі скарбу підтверджує активну участь Сіверщини того часу в міжнародній торгівлі.

Опрацювання щоденників надало нам інформацію про грошові одиниці, оскільки містять згадки про різні грошові одиниці, що використовувалися на Сіверщині в той період (рублі, копійки, золоті, талери, орти, флорини, єфімки), що дозволило нам відтворити картину грошового обігу та визначити, які валюти були в обігу. Окрім того, щоденники надали нам інформацію про ціни на різні товари та послуги, що дозволило оцінити рівень інфляції та вартість життя в той період. Також у щоденниках міститься запис про різні фінансові операції (позики, платежі, витрати), що дозволило нам вивчити практику ведення фінансових справ та визначити, які фінансові інструменти використовувалися.

Дослідження регіональних аспектів Сіверщини дозволило встановити вплив окремих територій на систему оподаткування та грошовий обіг Сіверщини, дізнатися які податки стягувалися, і як це впливало на економічне життя населення.

Ключові слова: грошовий обіг, Сіверщина, Глухівський період, гетьман, скарб, талер, севський чех, єфімки.

Klyuyev Andriy. General characteristics of the monetary circulation in the Sivershchyna region in the 17th – 18th centuries

The article attempts to analyze the monetary circulation of the Sivershchyna region in the 17th–18th centuries through the treasury and written sources. Money is the basis of the monetary circulation, acting as a measure of value, which allows evaluating goods. At the same time, they serve as a chronicle of the country, a symbol of its history and a carrier of the objective information about the past, becoming an important source for the scientific research. Coins reflect the material commodity-monetary relations of the certain period. Monetary circulation covers the cash flow in the sphere of the circulation and its function as a means of exchange and payment. At the current stage of the development of the Ukrainian historical science, in particular in the field of the numismatics and regional studies, the study

of the commodity-monetary relations in the certain regions requires the more detailed and systematic study. Analysis of the history of the commodity-monetary relations in the Hetmanate, in particular in the Sivershchyna region, is of great importance for understanding the economic situation of Ukraine and its regions, both in the past and in the context of the modern processes of the integration of the independent Ukraine into the united European economic and financial space.

The study of the monetary circulation of the Sivershchyna region is based on the following:

- 1) analysis of the works of researchers in numismatics: O. Bakalets', V. Byelashov, V. Boyko, L. Hvozdyk-Pritsak, D. Kazimirov, A. Klyuyev, M. Kotlyar, S. Lepyavka, I. Spas'ky and others;
- 2) study of treasure complexes found on the territory of the Chernihiv-Sivershchyna region (Chernihiv, Sumy regions);
- 3) study of the diary of the main standard-bearer Mykola Khanenko and the diary of the general sub-treasurer Yakiv Markovych, museum and archival funds;
- 4) study of the regional aspects of the Sivershchyna region.

Numismatic researchers created a classification of coins, which allowed them to systematize the finds and track the changes in the monetary circulation over time. Analysing the coins found in the Sivershchyna region made it possible to determine the countries and regions to maintain the economic ties with during the period under study.

The study of treasure complexes gave us an idea of which coins were in real circulation among the population, reflecting the actual composition of the money supply. In addition, treasure complexes told us about the social status of their owners: large treasures indicate wealth, and small ones are for everyday savings.

Analysis of the treasure complexes helped us to identify the periods of the economic instability, when people hid their savings. Analysis of the treasure complexes made it possible to obtain the information about the trade routes: the places where treasures were found indicate the location of the important trade routes, and the presence of coins of different countries in the treasure confirms the active participation of the Sivershchyna region of that time in the international trade.

The analysis of the diaries provided us with the information on the monetary units, as they contain references to various monetary units used in the Sivershchyna region at that time (roubles, kopecks, zlotys, thalers, orts, florins, yefymkas), which allowed us to recreate the picture of the monetary circulation and determine which currencies were in circulation. In addition, the diaries provided us with the information on the prices of various goods and services, which allowed us to assess the level of inflation and the cost of living at that time. The diaries also contain records of various financial transactions (loans, payments, expenses), which allowed us to study the practice of conducting the financial affairs and determine what financial instruments were used.

The study of the regional aspects of the Sivershchyna region made it possible to determine the influence of the certain territories on the taxation system and monetary circulation of the Sivershchyna region, to find out what taxes were imposed, and how that affected the economic life of the population.

Key words: monetary circulation, Sivershchyna, Hlukhiv period, Hetman, treasure, thaler, syevs'ky chekh, yefymky.

Виклад основного матеріалу. Писемні та археологічні джерела Сіверщини, яка в другій половині XVII–XVIII ст. була частиною Гетьманщини, а з 1782 по 1797 рр. входила до складу Чернігівського, Київського та Новгород-Сіверського намісництва, а також роль європейських і російських монет у грошовому обігу цього регіону, особливості лічби, ціни на товари та послуги є важливими й складними питаннями, що потребують спеціального розгляду [9, с. 8–10].

У 1648–1676 р. в Україні відбувається національно-визвольна революція, яка призвела до кардинальних політичних, економічних, соціальних та духовних змін у житті українського народу. З початком Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. під керівництвом гетьмана Б. Хмельницького в Україні розпочинається нова доба української історії. Як і більшість європейських держав після перемоги буржуазних революцій, поступово переходять до нового, більш прогресивного, етапу розвитку, пов'язаного із формуванням буржуазних відносин, нових соціальних станів і класів, з інтенсивним розвитком внутрішнього товарного ринку та міжнародної торгівлі, в Гетьманщині – також йде процес формування елементів буржуазного ладу, нових економічних, соціальних та культурних прогресивних тенденцій, самостійної фінансової політики Війська Запорозького [1, с. 45; 7, с. 86].

Відроджена і розвинута українська державність, з деякими обмеженнями у XVIII ст., проіснувала 116 років, а полково-сотенна система у Лівобережній Україні – до її ліквідації Катериною II у 1782 р. В ході Національно-визвольної революції на політичній карті Європи постала нова демократична держава – Військо Запорозьке (Гетьманщина), яка фактично завершила формування української нації, козацько-старшинської еліти, демократичних принципів співжиття, економічної системи та управління державою [2, с. 112–118; 9, с. 35–45].

Географічні межі у статті охоплюють територію колишньої північної частини Гетьманщини – Сіверщини, до якої входили у другій половині XVII – XVIII ст.: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський полки (рис. 1), гетьманські столиці: Батурин (1676–1708), Глухів (1708–1782) та ряд сотенних міст: Конотоп, Короп, Батурин, Козелець, Кролевець, Новгород-Сіверський, Любеч, Борзна, Ромни. Це географічно територія межиріччя рік Десни, Сейму і Сули [6, с. 32].

В період становлення Гетьманщини в Україні інтенсивно розвивається внутрішня і зовнішня торгівля, ярмарки, ремесла, промисли, сільське господарство.

Рис. 1. Карта полків Чернігово-Сіверщини

В грошовому обігу України, і Сіверщини зокрема, другої половини XVII ст. панували традиційні для Східної Європи монетні номінали: золоті дукати, срібні талери і їх фракції (флорини, півталери, орти, тинфи – злотувки, шостаки, трояки – чеши, півтораки – шаги, гроші – осьмаки, соліди), переважно Речі Посполитої, Священної Римської імперії, Пруссії, Прибалтійських володінь Швеції, Іспанських Нідерландів, Голландської республіки, Угорщини, срібні копійки Московського царства (рис. 2) [3, с. 45–54; 6, с. 67].

Рис. 2. Талер. Швеція. Король Густав Ваза (1523 – 1560). Рік карбування – 1545. Діаметр – 44 мм, вага – 28,65 гр. [із особистого архіву автора]

Із земельного фонду, з прикордонного мита, з доходів від промислів, насамперед, горілчаного, торгівлі і податків з населення формувалася державна скарбниця. Територія України поділялася на полки (в Правобережній було 10 таких одиниць, в Лівобережній – 10), полки ділилися на сотні. Гетьман Богдан Хмельницький (1595–1657) у перший рік війни проти Речі Посполитої організував державну скарбницю з відповідною структурою її поновлення, розробив і запровадив необтяжливу для народу податкову систему, відмінив кріпацтво.

Найважливішим джерелом прибутку гетьманського скарбу була митна служба та податки з іноземного купецтва. Щорічно до скарбниці надходило понад 7,5 мільйонів польських злотих. Близько 59% всіх надходжень до Військового скарбу складали доходи від податку, який називали «подимне» і платили від кожного двору, 27% – від «стацій», які збиралися на утримання війська, 7,5% – доходи від внутрішньої торгівлі, 6,5% – від зовнішньої торгівлі [3, с. 37; 9, с. 90]. Скарб держави та гетьмана юридично не був розділений. Під час десятирічної війни з Річчю Посполитою дещо послабились торгові зв'язки із західними країнами. Але завдяки дипломатичному хисту гетьмана Б. Хмельницького продовжували

розвиватися зовнішня торгівля із Московським царством, Молдавією, Волощиною, Кримським ханством, Османською імперією, Австрією, Семиграддям, Швецією, Англією.

Земельні угіддя стали власністю Війська Запорозького (10%), українського селянства (40%), козаків (33%) та православних монастирів (17%) (рис. 3) [3, с. 38].

Рис. 3. Розподіл земельних угідь Гетьманщини

Прибутки до гетьманського скарбу, яким з 1655 р. завідував генеральний підскарбій, надходили в червоних золотих (голландських, німецьких чи угорських дукатах вагою у 3,5 г золота) і срібних талерах (1/2 золотого дуката) чи його фракціях: флоринах (2/3 талера), півталерах (1/2 талера), ортах (1/4 талера), злотих (30 грошів), шостаках (6 грошів), трояках (3 гроші), півтораках (1½ гроша), грошах (1/90 талера), солідах (1/3 гроша), срібних єфимкам (дорівнював європейському талеру і 100 копійкам) і копійкам Московського царства (дорівнювала 1 півтораку) [3, с. 27 – 53]. Цими звичними для українського населення грошми селяни і міщани сплачували податки від землі, від наявної в господарстві худоби. На користь гетьманської адміністрації йшов податок – «показенщина» (податок на виробництво горілки), тютюнова десятина, мито від продажу горілки, дьогтю, зборів з млинів. Козацький стан і монастирі були звільнені від податків за користування ранговими землями [8, с. 66; 5, с. 22–54].

Значний дохід держава мала також від прикордонного мита, надходжень від промислів, торгівлі, з довозу та вивозу товарів. До державного скарбу належали «рангові» землі, які служили для утримання державних установ, гетьманського та полкових урядів, забезпечення гетьмана і його родини, для утримання козацької старшини, канцелярій (генеральної, полкової та сотенної), кошти на оплату козацького реєстрового війська (60 тис. осіб), на забезпечення іноземних послів, розвитку промислів і зовнішньої торгівлі. Прибутки українського скарбу, на думку дослідників О. Бакальця та Л. Гвоздик-Пріцак, складали у 50–60-х роках XVII ст. понад 1 мільйон червоних золотих або 2 мільйони срібних талерів (близько 5–6 мільйонів польських золотих) [3, с. 21; 9, с. 110].

За підрахунками І. Крип'якевича в Гетьманщині налічувалося понад 1 млн. жителів, за даними О. Бакальця – 1,5 млн. осіб, які проживали на 1/5 частині території України (250 тис. км²). Це сучасні землі Київської, Чернігівської, Вінницької, Житомирської, Полтавської, Черкаської, Хмельницької, Сумської областей [3, с. с. 110]. Складовою доходів Війська Запорозького було «подимне», тобто податок від кожного «диму» – сім'ї. За свідченням київського полковника Павла Тетері – українського посла в Москві, у липні – серпні 1657 р. від одного «диму» збирали по 1, 2 або 3 польських золотих. Із розрахунку, як вважає Л. Гвоздик-Пріцак, що одна сім'я складалася з 4 – 5 осіб, то подимне становило, якщо сплачували по 1 золотому польському, – 225 000 золотих, якщо по 2 золотих – 45000 золотих, якщо по 3 золотих – 650000 польських золотих. У середньому річно «подимне» становило приблизно 443000 золотих [7, с. 14.].

У колишньому Чернігівському воєводстві (територія Сіверщини) за Гетьманщини було створено 3 полки: Чернігівський, Ніжинський і Стародубський. З цих полків «подимне» складало близько 825000 польських золотих. Крім постійного земельного податку «подимне», селяни і міщани Гетьманщини платили щороку стації – податок, який йшов на оплату війську. Одиницею оподаткування вважався двір, тобто господарство. Стація за часу гетьманування Б. Хмельницького давала дохід державі в сумі приблизно 2025000 польських золотих [7, с. 15].

Українські гетьмани сприяли розвитку української торгівлі, ремесел, промислів, розбудові міст, проведеному великих ярмарок, які відбувалися по декілька разів на рік і приурочувалися до релігійних

свят. Найбільшими і найбагатшими за асортиментом товарів були ярмарки в Києві, Лубнах, Ніжині, Кролевеці, Глухові, Стародубі, Харкові, Сумах, Полтаві, Барі, Вінниці, Кам'янці. Так, товарообіг ніжинських (де домінувала підтримувана Б. Хмельницьким гільдія грецьких купців) та роменських ярмарків сягав 4 мільйони срібних золотих [4, с. 143; 5, с. 78–90; 10, с. 99].

Важливою ланкою системи внутрішньої торгівлі України XVII – XVIII ст. були торги, які спеціалізувалися на продажу певного товару за талери, російські єфимки чи срібні копійки. Глухів спеціалізувався на продажі хліба, горілки, виробництві гармат, церковних дзвонів, мідних і бронзових котлів, посуду, художньої кераміки (рис. 4), тютюну, Кролевець – худоби, Ніжин – огірків.

Особливо зростає кількість місцевих ярмарок, торжків та базарів. На території Лівобережжя їх діяло понад 8 тисяч (з них більше половини на території Сіверщини), а на Слобожанщині – майже 2 тисячі.

Рис. 4. Козацькі люльки. М. Глухів

Павло Алепський у своєму щоденнику «Опис подорожі» залишив записи про те, що Б. Хмельницький віддав в оренду доходи з меду, пива, горілки митним поборцям за «100000 динарів», тобто 550000 польських золотих. А оренда поборів від зовнішньої торгівлі складала приблизно 52000 польських золотих [7, с. 16; 5, с. 125].

У березні 1669 р. під контролем московського царя у Глухові гетьманом Лівобережної України було обрано Дем'яна Многогрішного (1669 – 1672) та відбулося підписання «Гадяцьких статей», які склалися із 27 пунктів. Д. Многогрішному вдалося настояти на тому, щоб царський уряд відмовився від власної податкової і адміністративної системи в українських землях. Гетьману (за надання військової підтримки під час постійних війн) визначалась плата в розмірі 1000 золотих червоних в рік, генеральному писареві і обозному – по 1000 польських злотих (золотих), суддям військовим – по 300 злотих, судовому писареві, бунчужному, полковникам – по 100 єфимків [3, с. 126].

У 1676–1708 рр. столицею Гетьманщини було м. Батурин на території Сіверщини. В цей час, незважаючи на спроби Олексія Михайловича провести грошову реформу у 1654–1663 рр. на користь Московського царства, уніфікувати грошову систему Московщини та Сіверщини, найбільше поширеними і цінними грошми в грошовому обігу Лівобережної Гетьманщини та Сіверщини залишалися іноземні монети: срібні талери (вага 27–29 г), флорини, півталери, орти, тимфи, шостаки, трояки, півтораки, гроші, срібні та мідні соліди (шеляги) короля Яна II Казимира (1648–1668) і традиційні для прикордонного з Московією регіону срібні копійки – прозвані в народі «чешуйки». Із другої половини XVII ст. «старі», «биті», «коронні» гроші 20 – 60-х років коштували на грошовому ринку набагато дорожче ніж нові – менш якісні. Із письмових джерел ми дізнаємося про традиційні для Лівобережної України лічильні одиниці, зокрема копу – 60 грошів, польський золотий – 30 грошів, гривну – західноєвропейську марку, яка дорівнювала 48 грошів.

На думку М. Котляра, у кінці XVII ст. через невдалу спробу запровадити свою мідну монету та низькопробний севський чех (півторака) царем Олексієм Михайловичем, у Сіверщині продовжують ходити досить потерті, але більш якісні європейські монети, хоча частка срібних московських копійок, переважно царів Михайла Романова, Олексія Михайловича та Петра I (до 1698 р.) дещо зростає [11, с. 71–93; 12, с. 88–133]. Севські чехи, яких було випущено досить мало, не привели до яких-небудь змін в грошовому обігу Гетьманщини на користь гетьмана та московського уряду, тому вже у вересні 1687 р. їх випуск був припинений. В цілому ці реформи були невдалими і суттєво вплинути на традиційний грошовий обіг в Україні не змогли. На нашу думку, найкращим підтвердженням цього висновку є десятки монетних скарбів, закладених в кінці XVII ст. – на початку XVIII ст., в яких переважає майже повністю західноєвропейська монета. І лише в окремих скарбах

зустрічаються рубльовики, єфимки, мідні монети 1654–1663 рр. Але в нашій топографії скарбів не зафіксовано в жодній знахідці із 62 севських чехів.

І. Спаський у своїй праці «Талеры в русском денежном обращении 1654–1659 гг. Сводный каталог єфимков» (1960) вивчає поширення єфимків у Московії і в Україні. Зустрічалися єфимки в грошовому обігу України переважно до початку XVIII ст. Всього було знайдено з 1882 до 1923 р. у 5 змішаних скарбах Чернігівщини другої половини XVII ст. 19 російських єфимків. Більша їх частина зберігається в Ермітажі [14, с. 49–83]. Наявність окремих екземплярів єфимків і в більших об'ємах срібних копійок та денг в скарбах Північно-Східних регіонів Гетьманщини засвідчують спробу проникнення на грошовий ринок Лівобережжя російської монети, про розвиток російсько-української торгівлі та наявність на українських землях постійних гарнізонів, солдати яких одержували платню копійками, а офіцери – єфимками.

Севські чехи були випущені із низькопробного металу, в якому було більше міді, ніж срібла. Вони містили зображення російського герба – двоголового орла, увінчаного трьома коронами, та легенди, що складалася із початкових літер імені і титулів царів Петра та Іоана Олексійовичів латинською мовою. На зворотному боці було зазначено 1686 р. та місце випуску монет – Севськ. Останній напис дав назву новим монетам. Майстри використали нову сучасну на той час технологію випуску цих монет, а саме – тонка смужка металу прокатувалася між валиками, на яких було вигравіювано штемпелі із зображеннями аверса та реверса монети.

Інший гетьман Іван Мазепа (1687–1709), який зробив спробу в 1708 р. відокремити Гетьманщину від петровської Росії, будучи мудрим політиком, дипломатом, збирачем українських земель, був разом з тим найбільшим у Європі землевласником. Але є ряд фактів про те, що він, будучи меценатом, з великою широтою душі жертвував цінності із своєї скарбниці і великої колекції (зброї, монет, картин) для підтримки духовності народу [5, с. 112–131].

В період з 1695 до 1706 рр. на кошти Мазепа (переважно дукати і талери) було побудовано 5 нових церков, 5 соборів у столиці – Батурині, Києві, Переяславі, Чернігові, Глухові (Миколаївська церква кінця XVII ст., у якій у 1708 р. Мазепу піддали анафемі) та завершено будівництво ще трьох храмів. Були відбудовані й набули самобутнього національного вигляду в стилі українського барокко Софіївська дзвіниця, Успенський собор, Троїцька церква Києво-Печерської Лаври, Михайлівський золотоверхий монастир. Великі кошти І. Мазепа витратив на підтримку Києво-Могилянської академії (1701 р.), яка була відреставрована на його кошти до 1704 р. [9, с. 85–86].

Важливою умовою більшості фінансових справ Гетьманщини було повернення боргу чи сплати за землю, садибу чи майно у добрій монеті. У Ніжинській ратушній книзі 1673 р. записана сума в червоних золотих «чотири тисячі і в монети білої чотири тисячі» [8, с. 68]. Синонімом епітета «добра» були визначення «біла», «стара», «бита», «тверда» монета, тобто талер, півталер, орт, шостак випуску 20 – 30-х років XVII ст. В актовому матеріалі Лівобережжя талер помалу починає виступати як один із найважливіших засобів рахунку грошей.

Отже, в результаті національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. на теренах України під керівництвом Б. Хмельницького сформувалась нова гетьманська держава монархічно-республіканського типу. Яскравими показниками її сили та життєдіяльності стала чітка фінансова, митна та податкова політика, спрямована на зміцнення позицій України в Європі та поліпшення соціального становища всіх верств українського суспільства. Б. Хмельницький намагався створити свій монетний двір та карбувати власні монети у Чигирині, але й донині не знайдено жодної монети чи штемпелів з його іменем. Не зміг цього зробити й Іван Виговський, хоча мав юридичні підстави, виражені у Гадяцькому трактаті 1658 р. Петро Дорошенко, будучи гетьманом Правобережної України, карбував у невеликій кількості фальшиві турецькі, татарські та польські дрібні монети (трояки, півтораки і соліди).

Найбільших успіхів у створенні власної монети, на зразок польської, досягнув гетьман Іван Самойлович, який майже рік карбував українсько-російські півторагрошовики. Але карбовані ним севські чехи також випускалися від імені царів. На території Московського царства обіг іноземних монет (крім талерів) було заборонено, тобто урядом проводилася політика меркантилізму.

Московські царі намагалися якнайшвидше поширити свої срібні і особливо нові мідні монети на українські землі, але цей процес затягнувся ще на декілька десятків років. Скарбовий матеріал (357 комплексів) періоду Гетьманщини другої половини XVII ст. засвідчує панівну роль на грошовому ринку української держави традиційної західноєвропейської золотої, срібної та мідної (переважно польської) монети. Разом з тим присутність в 52 скарбах, переважно Лівобережжя, срібних (рідше мідних копійок і полтин Олексія Михайловича) копійок, денг, єфимків 1655–1659 рр., засвідчують поступовий приплив, після укладення між Московським царством та Військом Запорозьким Березневих статей в 1654 р., на український ринок російських монет.

Спроби Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича створити власну національну монету не мали позитивних наслідків. Криза грошового господарства, яка особливо проявилася в Речі Посполитій та Московському царстві, також назріла у Гетьманщині наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Її ознаками були: повне стертя в процесі багаторічного вжитку традиційної західноєвропейської монети через зменшення припливу нових монет на український ринок, насамперед, Лівобережжя; політичний та економічний тиск на гетьманський уряд та населення з боку Петра I, особливо з початком Північної війни у 1700 р., намагання російського уряду насадити в Україні російську монету та позбавлення привілеїв українських і грецьких купців призвели до занепаду сільського господарства, міст, торгівлі та традиційних для Гетьманщини джерел поповнення скарбу; збільшення випадків відкладання грошей у скарби через низьку купівельну спроможність населення, дефіцит необхідних товарів та складну політичну ситуацію в Україні. В результаті проведення грошової реформи у 1698–1718 рр. Петром I поступово, в другій – третій чвертях XVIII ст., як свідчать 137 скарбів Гетьманщини даного періоду, західноєвропейська монета майже повністю витісняється срібним російським рублем та його фракціями.

Література:

1. Бакалець О.А. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII–XVIII століттях (за письмовими та скарбовими джерелами). Бар, 2012. 270 с.
2. Бакалець О.А. Історія України з найдавніших часів до початку XXI ст. Підручник. Львів : Магнолія, 2006, 2024. 597 с.
3. Бакалець О.А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). Київ : Стило, 2012. 336 с.
4. Бакалець О.А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першій чверті XVIII ст. *СІД* : 36. наук. праць: У 2-х част. Київ : НАНУ. Ін-т історії України, 2005. Число 12. Част. 2. С. 143.
5. Белашов В. Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782) : (від перших поселень до сучасності). Суми : ТОВ «ВПП Фабрика друку», 2018. 419 с.
6. Бойко В., Казіміров Д., Леп'явко С. Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія. Чернігів : Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. 192 с.
7. Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. Київ : ТОВ «Видавництво «Обереги», 1999. 216 с.
8. Ключев А.М. Монетні скарби м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). *Актуальні проблеми нумізматки у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2015. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький*, 2015. С. 66–68.
9. Ключев. А.М. Грошовий обіг та лічба монет на території Сіверщини (1700–1782 рр.) (за письмовими та скарбовими джерелами) : магістерська робота. Глухів, 2018. 280 с.
10. Ключев А. Топографія знахідок монетно-грошових скарбів XVII – XVIII ст. на території Глухівського району. *Сіверщина в історії України*. Вип. 11. Глухів-Київ : Наукова думка. 2018. С. 96–104.
11. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ : Наук. думка, 1971. 175 с.
12. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1981. 240 с.
13. Спасский И. Г. Талеры в русском денежном обращении. Ленинград, 1960. 120 с.

УДК 94(477) «18/19»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.11>

«ЗЛОЧИН І ПОКАРАННЯ»: СИСТЕМА ЦЕРКОВНОГО СУДОЧИНСТВА В ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКИХ ГРОМАДАХ ХЕРСОНЩИНИ І КИЇВЩИНИ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Кравчук Богдан,

здобувач вищої освіти третього освітньо-кваліфікаційного рівня спеціальності 032 «Історія та археологія» кафедри історії, археології та методики викладання факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету
ORCID ID: 0000-0002-1052-7223

В статті здійснено аналіз внутрішнього життя пізньопротестантських спільнот Херсонської та Київської губерній середини ХІХ – початку ХХ століття. Встановлено, що дослідження церковного судочинства громад дає змогу споглянути на систему взаємовідносин між її представниками, способи пошуку діалогу та консенсусу в процесі вирішення конфліктних ситуацій, методи покарання за правопорушення. Визначено, що примус до дотримання релігійних норм та правил є необхідністю для функціонування та діяльності будь-якої релігійної організації. Виявлено, що система впливу на порушника в середовищі пізньопротестантських громад здійснювалась не насильницьким способом, але виключно за допомогою вербальних методів: духовних настанов, моральних доган та релігійних заборон.

Визначено, що постійні релігійні переслідування та утиски спонукали пізніх протестантів вирішувати конфліктні ситуації між собою в межах громади. Засвідчено, що в таких випадках звернення до державних судових установ, які часто арештовували членів громад за релігійні переконання, було ганьбою та колосальною іміджевою втратою. Встановлено, що саме з цієї причини пізньопротестантські спільноти намагалися віддзеркалити державну судову систему у власному середовищі.

Виявлено, що основними причинами покарання правопорушників були непокора рішенням громади, відступлення від догматики віровчень, невиконання Біблійних заповідей та рецидив порушень. Показано, що система покарання складалась із декількох етапів, які відповідали текстам Святого Письма: умовляння на одинці, переконування в обмеженому колі свідків, винесення проблеми на загальні збори громади, яка вирішувала питання шляхом голосування. Доведено, що порушник мав право до останнього моменту здійснити акт розкаяння та бути помилуваним і прощеним.

Визначено, що методом покаранням для порушника було відлучення його від церкви із заборonoю бути присутнім на зібранні та брати участь у Причасті. Встановлено, що повернення до громади мало спрваджуватися розкаянням, випробувальним терміном та голосуванням членів спільноти. Таким чином проаналізовано систему взаємовідносин в протестантських громадах крізь призму їх судочинства.

Ключові слова: пізній протестантизм, баптизм, штундизм, громада, судочинство.

Kravchuk Bohdan. «Crime and Punishment»: the system of church justice in the late Protestant communities of Kherson Region and Kyiv Region in the middle of the 19th and early 20th centuries

The article analyses the inner life of the late Protestant communities of Kherson and Kyiv provinces in the mid-nineteenth and early twentieth centuries. It is established that the study of the ecclesiastical proceedings of the communities allows us to look at the system of relations between its representatives, ways of seeking dialogue and consensus in the process of resolving conflict situations, and methods of punishment for offences. It is determined that coercion to comply with religious norms and rules is a necessity for the functioning and activity of any religious organisation. It is found that the system of influence on the offender in the late Protestant communities was not carried out in a by force, but exclusively through verbal methods: spiritual guidance, moral reprimands and religious prohibitions.

It is determined that constant religious persecution and harassment prompted late Protestants to resolve conflicts among themselves within the community. It is proved that in such cases, recourse to state judicial institutions, which often arrested community members for their religious beliefs, was a disgrace and a huge image loss. It is established that this is the reason why late Protestant communities tried to mirror the state judicial system in their own environment.

It is found that the main reasons for punishing offenders were disobedience to community decisions, deviation from the dogma of doctrine, failure to comply with the Bible's commandments and recurrence of violations. It is shown that the system of punishment consisted of several stages that corresponded to the texts of the Holy Scriptures: persuasion in private, persuasion in a limited circle of witnesses, bringing the problem to a general meeting of the community, which resolved the issue by voting. It is proved that the offender had the right to perform an act of repentance until the last moment and be pardoned and forgiven.

It is determined that the method of punishment for the offender was excommunication with a ban on attending meetings and participating in the Holy Communion. It is established that return to the community was to be accompanied by repentance, probation and voting of the community members. Thus, the author analyses the system of relations in Protestant communities through the prism of their judicial proceedings.

Key words: late Protestantism, baptism, Stundism, community, judiciary.

Постановка проблеми. Дослідження пізньопротестантської системи судочинства є унікальною можливістю усвідомити механізми внутрішнього життя громад. Визначені віровченнями правила співіснування, види правопорушень та покарання за них – це спосіб встановити систему координат, розподілу ролей між членами спільнот. В основному внутрішнє життя є причиною та поясненням зовнішнього, і в такий спосіб більшість поведінкових моделей керівників та членів пізньопротестантських громад стають зрозумілими.

Система внутрішнього релігійного судочинства – це окремий світ з правилами, які здебільшого стосуються не стільки кримінально-адміністративних правопорушень, скільки духовно-психологічних проступків. Необхідність підтримувати власну репутацію в середовищі вкрай негативно налаштованого православного суспільства, спонукала діячів протестантських рухів звертати увагу на поведінку та поступки своїх одновірців. По суті це був своєрідний самосуд, який застосовувався до певної категорії людей. При цьому їх рішення в жодному випадку не було направлене на використання інструментарію насилля, яке легітимно санкціонувати могла виключно державна влада. Природа цього самосуду – моральний вплив у вигляді вербальних настанов, доган і вказівок.

Мета статі – дослідити систему внутрішньо церковного судочинства в пізньопротестантських громадах Київської та Херсонської губерній середини XIX – початку XX століття.

Аналіз історіографічних досліджень Вивчення пізньопротестантського судочинства цікавило дослідників ще з останньої чверті XIX століття. Його унікальність викликала інтерес не стільки до правової, скільки до соціальної та духовної складової. Авжеж в умовах імперського самодержавства та автократії, на низовому рівні, виявляється, продовжували існувати соціальні одиниці, в яких діяв доволі демократичний устрій. Історіографічні роботи можна поділити на дві умовні категорії: православна та світська історіографія.

До православної історіографії можна віднести дослідження діячів церкви, які займалися не тільки вивченням пізньопротестантських громад, а й боротьбою із ними на різних рівнях. Тому до суджень та тверджень релігійних діячів треба відноситися критично. Адже на негативних тенденціях чи одиничних, але кричущих, випадках часто загострюється увага, тому втрачається баланс фактажу. До прикладу, протоієрей А. Рождественський цікавився питаннями вирішення побутових конфліктних ситуацій в середовищі пізньопротестантських спільнот Київської та Херсонської губерній [10].

Архієпископ О. Дородніцин вивчав роль пресвітерів – керівників громад, у вирішенні проблемних питань: покарання винних та вилучення членів спільноти [4]. Київський єпархіальний місіонер С. Потехін звернув увагу на вплив винесених рішень щодо членів громад на саму громаду та оточуюче православне суспільство [9]. Як місіонер, він чудово розумів необхідність використання таких прецедентів для боротьби із репутацією керівників протестантських спільнот.

Щодо світської історіографії, то вона теж потребує критичного підходу, адже в ній здебільшого прослідковується симпатія до об'єкта дослідження. Один із перших дослідників пізньопротестантських рухів А. Ушинський записував та вивчав віровчення київських громад, де, зокрема, звертав увагу на їх церковне «благочиніє» [11], тобто способи та методи дисциплінування. Своєрідний аналіз причин внутрішньо правової поведінки протестантських громад здійснила релігієзнавиця та юристка В. Ясевич-Бородаєвська. Вона акцентувала увагу на мотивах дотримання членами громад морально-етичного вигляду, що відповідав їх віровченням, а також на способах поновлення в складі спільноти раніше вилучених [12]. Український фольклорист Т. Зінківський дослідив всі етапи покарання непокірних членів громад: від умовлянь на одинці до винесення рішень загальними зборами [5].

Проте найбільш розгорнуто проблематику судочинства та покарання в спільнотах дослідив народник Г. Ємельянов, який присвятив значну частину своєї публікації в журналі «Вітчизняні записки» саме проблемам внутрішнього життя. Більше того, він здійснив аналіз поведінки представників громад, встановив їх причини та наслідки. Окрім того, дослідив власне судові процеси – так звані «братські суди» та їх рішення [6]. Отже, історіографія дослідження висвітлює широкий спектр проблем, які дають змогу детально вивчити систему судочинства в пізньопротестантських громадах Київської та Херсонської губернії.

Виклад основного матеріалу. В публікації ми досліджуємо дві складові судочинства в пізньопротестантських громадах Київської та Херсонської губернії середини XIX – початку XX століття. До першої відносимо проблеми судочинства в середовищі спільнот у випадку виникнення конфліктних ситуацій між їх представниками. В подібних ситуаціях ворогуючими сторонами є представники громади і тому виникає спільна необхідність визначити винного та виправдати невинного. До другої складової ми відносимо систему судочинства над відступником або не покірним членом громади: в таких випадках стороною обвинувачення, а тому і конфлікту, виступає сама спільнота.

Виникнення суперечок у межах громади могли стосуватися широкого спектру питань: від господарських до релігійних. Проте, як повідомлять очевидці, більшість протестантів жили між собою мирно та спокійно [6, с.211]. В крайньому випадку, саме такий образ вони намагалися створити в очах оточуючого суспільства. Особистий приклад мирного співіснування був вкрай необхідний для проповідницької діяльності серед православного населення. Бо кожний негативний прецедент використовувався ортодоксальним духовенством для боротьби з протестантами і надовго залишався в народній пам'яті.

Для пізніх протестантів важливо було не давати приводу для нарікань та насмішок. Контраст образу життя пізні протестанти зазвичай брали на озброєння як потужний аргумент на свою користь. До прикладу, у зверненні до Херсонського губернатора представники однієї із баптистських громад повідомляють, що на відмінну від православних односельчан, ведуть тверезий спосіб життя, займаються благодійництвом, працюють не покладаючи рук, сплачують «кесарю – кесареви» тощо. «Ми строго слідкуємо за моральністю наших братів і кожного, хто не виправляється – випроваджуємо із нашого середовища і чим ми гірше православних братів наших?», – зазначають вони [3, с. 336]. Окрім того, в громаді вважалося за велику ганьбу виникнення будь-яких конфліктних ситуацій між «братами» та між «сестрами».

На жаль, до нашого часу збережено не надто багато інформації про випадки конфліктних ситуацій між членами спільнот. Це пов'язано з тим, що громади усіма можливими способами намагалися уладнати спірну ситуацію не виносячи «сміття із хати» [9, с. 11]. Йти до світського начальства вирішувати власні проблеми, в першу чергу, суперечило уставленому євангельському звичаю, якого дотримувалися громади: «Чи посміє хто з вас, маючи справу до іншого, судитися в неправедних, а не в святих?» [2]. В очах протестантів звернення до урядовців чи суддів дорівнювало втраті іміджу та доброго християнського імені. Адже представники влади були головними ворогами, які переслідували та арештовували керівників пізньопротестантських громад.

Утиски з боку державних судових установ за релігійні переконання ап'орі означали, що вразі виникнення конфліктів звертатися до них протипоказано. І тому пізньопротестантські громади змушені були вибудувати таку внутрішню судову систему, яка була б віддзеркаленням світської системи. З іншого боку, це спонукало до розбудови хоча б елементарної ієрархії, адже вирішальне слово або підведення підсумків судових слухань мало бути за кимось найповажнішим,

Сварки та конфлікти вирішувались у такій послідовності. Спочатку ворогуючі сторони намагались помирити на одинці. Якщо таким чином не вдавалось досягти результату, то зверталися до суду всієї громади, яка спонукала до винайдення компромісу або обопільного примирення. Всі присутні, заслухавши аргументи обох сторін, могли висловити власну думку щодо винуватості обвинуваченого. Остаточним було рішення всієї громади, а не її керівника чи групи «старших братів», тому за невиконання присуду – вилучали із спільноти [10, с. 266].

Вирішення суперечностей на загальних зборах було необхідним для консолідації громади, що було вкрай важливим в умовах утисків та переслідувань. Високо піднята віровченнями духовна планка, що охоплювала всі сфери життя, змушувала вирішувати всі питання спільно. До того ж винесення питань на загал спонукало інших до примирення на більш ранніх стадіях або взагалі не конфліктувати.

Щодо другої складової системи внутрішньо церковного судочинства громад, то до нашого часу збережено значно більше джерел. Серед них віровчення спільнот, розповіді відлучених членів громади світським або православним дослідникам, повідомлення керівників громад щодо процесів над покараними тощо. Із зрозумілих причин подібні джерела доволі заангажовані через те, що їх носії були суб'єктами конфліктних ситуацій і розповідали про них крізь призму особистих поглядів чи неприязні. Проте, сутність суперечок залишається зрозумілою.

Приводом для початку судового процесу здебільшого були відступлення від віровчення громади, порушення заповідей Божих, непослух рішенням церковної громади і рецидив злочину. Порушення релігійних норм в будь-якому релігійному русі супроводжувалось відповідними санкціями до порушників. Відсутність покарання за порушення загальної дисципліни могло призвести до розпаду громади. Стає зрозумілим, що відступлення від віровчення та загальні рішення громади прирівнювалися до

порушення Біблійних заповідей. Адже і вчення, і рішення спільноти мали базуватися та аргументуватися виключно текстами Святого Письма.

Як зазначалось, самосуд релігійної громади не передбачав використання фізичних чи насильницьких методів. Для цього не було необхідних інструментів. Його основний спосіб – це моральний вплив на особистість, викликання почуття вини та спонукання до розкаяння у вчинку. Чому це було важливо? «У сектантів моральний вигляд її членів створюється із загальної роботи всієї громади, так як приналежність до спільноти робить її учасників органічною, невід’ємною частиною цілого», – повідомляє релігієзнавиця В. Ясевич-Бородаєвська [12, с. 8]. Тобто, коли один учасник спільноти ставав порушником – це впливало як на репутацію усієї спільноти, що виступала цілісним та єдиним організмом. У такий спосіб формувалась соціальна згуртованість громади, що об’єднувалась навколо релігійних переконань, Біблійних текстів та церковних правил.

Судовий процес над непокірним відбувався в декілька поступових етапів. Встановлення факту правопорушення та наявність декількох свідків було достатньо для початку процесу. Г. Ємельянов, для позначення цього дійства, використовує поняття «братський суд» [6, с. 212], що може скласти хибне уявлення про участь у ньому представників виключно чоловічої статі або керівництва громади – своєрідної братерської ради. Насправді його учасниками були всі члени громади незалежно від статі. Більше того, як повідомляють джерела, кількість жінок в громадах Херсонської [7] та Київської [8] губерній в різні роки другої половини XIX – початку XX століття приблизно дорівнювала кількості чоловіків.

Після встановлення факту правопорушення розпочинався етап умовляння про навернення, який здебільшого проводився на одинці. У випадку, коли це не давало бажаного результату, то для «увещаній» використовувалась група осіб з числа найбільш авторитетних в громаді. І якщо це не допомагало, то лише на завершальному етапі питання відступника виносилося на загальні збори громади [5, с. 257]. При цьому однакове право викривати порушника мали всі учасники спільноти, до того ж приймати докір або настанову теж повинні були всі [11, с. 107].

Причин, які спонукали протестантів діяти саме в такий багаторівневий спосіб, було декілька. В першу чергу цей поетапний процес відповідав текстам Євангелії: «Коли прогрішитися твій брат проти тебе, іди й йому викажи поміж тобою та ним самим; як тебе він послухає, ти придбав свого брата. А коли не послухає він, то візьми з собою ще одного чи двох, щоб справа всіляка ствердилась устами двох чи трьох свідків. А коли не послухає їх, скажи Церкві; коли ж не послухає й Церкви, хай буде тобі, як поганин і митник!» [1]. З іншого боку, протестанти, які постійно страждали від зовнішніх утисків, намагалися вберегти своїх одновірців від внутрішніх потрясінь. Адже спільнота вважалась для них осередком спокою, миру та взаємоповаги.

Судовий процес над порушником здебільшого здійснювався в присутності всієї громади. Спочатку діям обвинуваченого надавалася морально-етична оцінка і на основі текстів Святого Письма висвітлювався прогріх. Інколи судочинство звершував пресвітер громади або «старший брат». Він виступав радше в якості організатора процесу та головного обвинувача, який доводив до відома присутніх, що всі попередні етапи умовлянь виявилися даремними.

Вирішальне слово в судових процесах залишалось за всією громадою [4, с. 179]. Як повідомляють джерела, не кожен суд завершувався вилученням і не завжди доводилося виносити остаточне рішення. Це аж ніяк не свідчить, що обвинувачений застосовував виважену лінію власного захисту і міг довести свою невинність. Навпаки, зазвичай обвинувачений кається у своїх проступках і обіцяв виконувати будь-яке рішення церкви. У таких випадках на нього не накладали покарання. Проте бували випадки рецидиву, і тоді повторні розкаяння не були підставою відмінити рішення про вилучення.

У першу чергу пізньопротестантські громади як і будь-які релігійні спільноти цінували своїх учасників і не охоче з ними прощалися. В умовах зовнішніх подразників до вирішення внутрішніх проблем застосовувалися менш радикальні методи. З іншого боку протестантське «вчення про прощення» було більш поміркованим та лояльним, на відміну від католицького чи православного, де анафема могла оголошуватися на власних розсуд духовенства без заслуховування сторін конфлікту. Від цього страждали і протестантські лідери.

У випадках, коли обвинувачений не розкаювався, то шляхом голосування всієї громади його вилучали. Сутність поняття «відлучення» чи «вилучення» полягала у заборонах та всілякому відчуженню від спільноти. Вони полягали у забороні відвідувати богослужіння громади та брати участь у Причасті. Більше того, на основі текстів Біблії, із вилученням не можна було споживати їжу за одним столом, окрім випадків, коли член громади перебував у родинних стосунках із відлученим [4, с. 174]. Всі ці заборони мали спонукати покараного до щиросердечного розкаяння та повернення до складу громади.

Система покарання правопорушника в середовищі пізньопротестантських громад виносилась на обговорення під час протестантських з'їздів. Зокрема і на конференції Союзу віруючих хрещених християн баптистів південної Росії і Кавказу, що відбувся у селі Ново-Василівці Таврійської губернії 30 квітня – 01 травня 1884 року. На ній були присутні представники громад Херсонщини: І. Ратушний з Одещини, І. Рябошапка та Т. Хлистун з Єлисаветградщини.

Проблему відносин із відлученими членами громади обговорювали впродовж конференції декілька разів. Зокрема, їх участь в богослужіннях, Причасті, а також питання їхнього шлюбу, яке залишалось на розгляд кожної церкви окремо. Представники Херсонської губернії особисто брали участь в обговоренні цих питань. Це свідчить, що в межах регіону була поширена практика і проблема відлучення від громад [3, с. 577, 583].

Процес повернення теж був не легким. Для повторного прийняття до громади вилученому слід було в першу чергу визнати вину та розкаятися у своїх проступках. Після цього він повинен пройти випробувальний термін, де на ділі мав довести своє розкаяння. Приймали до громади як і відлучали – шляхом відповідного голосування всіх присутніх [11, с. 108]. У разі рецидиву в кількості двох або трьох випадків відлучення могло стати довічним.

Висновки. Зазвичай дослідники пізньопротестантських рухів вивчають їх взаємовідносини з світською владою, православним духовенством та оточуючим суспільством. Проте поза увагою залишаються внутрішньо протестантські взаємовідносини. Враховуючи обмежену кількість джерел внутрішнього походження, дослідникам важко встановити систему взаємозв'язків в громадах.

Система церковного судочинства та дисциплінування є унікальним об'єктом для вивчення внутрішніх взаємин між представниками пізньопротестантських спільнот. Для них було важливо в проповідницьких цілях створити позитивний імідж своїх громад, які могли б уособлювати осередок миру, спокою, стабільності та взаємоповаги. Тому переважна більшість конфліктних ситуацій не виносилась назовні, а вирішувалась у внутрішньому колі.

Покарання винних правопорушників використовувалось у крайніх випадках і застосовувалось виключно задля покращення морально-духовного стану обвинуваченого. Водночас судочинство здійснювалось на загальних зборах громади і рішення приймалось шляхом голосування. Відлучення від спільноти супроводжувалось системою заборон, проте щире розкаяння та випробувальний термін відривав дорогу до повернення в громаду. Таким чином, аналіз судової системи громад відриває нам шлях до розуміння внутрішніх взаємин пізньопротестантських спільнот.

Література:

1. Біблія. Переклад І. Огієнка. Євангеліє від Матвія, 18 розділ, 15-17 вірші.
2. Біблія. Переклад І. Огієнка. Перше Послання до Коринтян, 6 розділ, 1 вірш.
3. Дородницын О. Материалы для истории религиозного движения на юге России во второй половине XIX в. Казань, 1908. 712 с.
4. Дородницын О. Южно-русский необаптизм, известный под именем штунды. Ставрополь-Кавказский, 1903. 268 с.
5. Зінківський Т. Штунда: українська раціоналістична секта, т. 2. Львів, 1896. 330с.
6. Емельянов Г. (Ковальский С.М.) Рационализм на Юге России. *Отечественные записки*. 1878. №3. С. 209.
7. Переписка с Херсонским архиепископом, консисторией, полицейскими учреждениями о надзоре за деятельностью сектантов (штундисты, баптисты и др.) на территории губернии. 05 января 1873 – 16 ноября 1874 гг. / Государственный архив Херсонской области. Фонд 1. Опис 1. Справа 40. Аркуш 170.
8. Повідомлення про походження штундизму та його розповсюдження в Київській єпархії. 1903-1904 рр. / Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві. Фонд 127. Опис 1005. Справа 195. Аркуші 1-2
9. Потехин С. Состояние штундизма в Киевской епархии за 1899-й год, деятельность миссии и уездные миссионерские съезды. Київ, 1900. 47 с.
10. Рождественський А. Южнорусский штундизм. Санкт-Петербург, 1889. 295 с.
11. Ушинський А. Вероучение малорусских штундистов. Київ, 1883. 250 с.
12. Ясевич-Бородаевская В. Сектанство в Киевской губернии. Баптисты и Малёванцы. Санкт-Петербург, 1902. 42 с.

УДК 94(477.51):[070:355.01"2022"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.12>

ІЧНЯНЩИНА У ПЕРІОД РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ (ЛЮТИЙ-БЕРЕЗЕНЬ 2022 Р.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «ТРУДОВА СЛАВА»

Кривобок Олександр,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ORCID ID: 0000-0003-1442-9441

Крупенко Оксана,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ORCID ID: 0000-0002-0559-2522

Страшко Євгенія,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ORCID ID: 0000-0002-9655-3333

Стаття присвячена спогадам людей про початок повномасштабного вторгнення та періоду окупації Ічнянщини у лютому-березні 2022 року. Це своєрідна жива ілюстрація того, що вони пережили, як сприйняли цю жахливу звістку, як змінилося їхнє ставлення до буденних, здавалося, речей, їжі, води, світла, тепла, спокою.

Метою дослідження є спроба відновити та увіковічнити історичну пам'ять про ті часи, які назажди залишаться у наших споминах. Основним джерелом для написання статті були матеріали районної газети «Трудова слава», працівники якої по свіжих слідах подій зібрали важливі спогади жителів Ічнянської громади та зафіксували головні проблеми, які виникали на початку повномасштабного вторгнення, настрої людей, їх переживання та прагнення за будь-яку ціну вижити, вистояти в умовах страшною агресії російської орди. Колишня районна газета впродовж 2020-х років залишилася важливим інформаційним ресурсом для мешканців місцевої громади (а також сусідньої Парафіївської територіальної громади, яка до реформи входила до Ічнянського району). Матеріали публікацій дозволяють говорити про те, що населення в основному не вірило, що почнеться катастрофа для всіх, хоча такі чутки поширювалися. Перші дні війни, окупація стали серйозним соціальним потрясінням для людей, особливо дітей, вплинули на емоційний стан, побут і повсякдення, колективну думку, міжлюдські стосунки, соціально-економічне становище.

Пропонована публікація є важливою для розуміння того, що сталося 25 лютого 2022 року, коли південна частина Чернігівської області стала зоною бойових дій і російського наступу на Київ. Жителі сіл Більмачівки, Сваричівки, Вишнівки, Припутнів, Дорогинки згадують про те, яка їх охопила спочатку паніка, бо не знали, що робити, куди тікати і де ховатися. А головне – це відчуття страху за життя своїх дітей, батьків, родичів. Важливе місце серед газетних матеріалів займає інформація про волонтерство вже у перші дні окупації. Жінки й діти гуртувалися, де могли, варили їжу, пекли хліб, робили воскові свічки, передавали консервацію на Чернігів, блокпости, плели маскувальні сітки.

Ключові слова: повномасштабне вторгнення, російська окупація, спогади очевидців, Ічнянщина, агресія, волонтерство, газетні публікації, історична пам'ять.

Kryvobok Oleksandr, Krupenko Oksana, Strashko Yevheniia. Ichnia region during the Russian invasion (February-March 2022) following the newspaper “Trudova Slava”

The article is devoted to people's memories of the beginning of the full-scale invasion and occupation of the Ichnia region in February-March 2022. It is a kind of living illustration of what they experienced, how they perceived this terrible news, how their attitude to seemingly ordinary things, food, water, light, heat, and peace changed.

The purpose of the study is an attempt to restore and perpetuate the historical memory of those times that will forever remain in our memories. The main source for the article was the materials of the district newspaper Trudova Slava, whose employees, fresh from the events, collected important memories of the residents of the Ichniansk community and recorded the main problems that arose at the beginning of the full-scale invasion, the mood of the people, their experiences and their desire to survive at any cost, to withstand the terrible aggression of the Russian horde. Throughout the 2020s, the former district newspaper remained an important information resource for residents of the local community (as well

as the neighbouring Parafiyivska territorial community, which was part of the Ichnianskyi district before the reform). The materials of the publications allow us to say that the population mostly did not believe that a catastrophe would begin for everyone, although such rumours were spread. The first days of the war and the occupation were a serious social shock for people, especially children, affecting their emotional state, everyday life, collective opinion, interpersonal relations, and socio-economic situation.

This publication is important for understanding what happened on 25 February 2022, when the southern part of Chernihiv region became a zone of hostilities and the Russian offensive against Kyiv. Residents of the villages of Bilmachivka, Svarychivka, Vyshnivka, Pryputniv, Dorohynky recall the panic that initially gripped them, as they did not know what to do, where to run and where to hide. And most importantly, they felt fear for the lives of their children, parents and relatives. An important place among the newspaper articles is occupied by information about volunteering in the first days of the occupation. Women and children gathered wherever they could, cooked food, baked bread, made wax candles, sent canned food to Chernihiv, checkpoints, and wove camouflage nets.

Key words: full-scale invasion, Russian occupation, eyewitness accounts, Ichnia region, aggression, volunteering, newspaper articles, historical memory.

Постановка проблеми. Соціальна історія в останні десятиліття продовжує залишатися однією з найактуальніших сфер наукових досліджень. Інтерес до повсякдення конкретної людини/колективу тісно пов'язує її з мікроісторією, краєзнавством. Активно розвивається напрям усної історії [1; 2], роботи з его-документами, контент-аналіз матеріалів друкованих та електронних ЗМІ тощо.

Усі ці напрямки і сфери досліджень були залучені дослідниками для аналізу переломного моменту сучасної української історії від початку російського вторгнення у лютому 2022 року. Слідом за журналістами, блогерами й авторами соцмереж науковці нашої держави за часткової підтримки дружніх нам країн включились у безпосередню роботу з фіксації та аналізу матеріалів російської агресії проти України, яка в цілому отримала назву документування війни. Ця робота охоплює найрізноманітніші напрямки від аналізу впливу війни на екологію та ставлення до тварин до аналізу економічних показників різного рівня і стану військової логістики. Проте провідною її сферою залишається галузь соціальної історії. Найскладніший і найнебезпечніший період перших місяців широкомасштабного вторгнення і життя селянських громад, що опинились на шляху російської агресії, визначають предмет наших зацікавлень. Для конкретизації поля перетину цих проблем предметом дослідження став досвід переживання війни селянами Ічнянської територіальної громади Прилуцького району Чернігівської області у період російського наступу на Київ у перші місяці 2022 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безпосередньо аналізу військових дій на території області були присвячені праці П. Солодовника [3], М. Жирохова [4]. Варто відзначити значну роботу з документування злочинів російських окупантів на Чернігівщині, яку провів у 2023–2024 роках Освітній дім прав людини в Чернігові. Звіти про його діяльність за окремими напрямами мають важливу юридичну та історичну цінність [5–7].

Значного поширення набували праці, присвячені спогадам людей про початок повномасштабного вторгнення. Це своєрідна жива ілюстрація того, що вони переживали, як сприйняли цю чорну звістку, як змінилося їхнє ставлення до буденних, як здавалося до війни, речей – їжі, води, світла, тепла, спокою. Відчувається тяжіння до мікроісторії. Дослідники активно звертаються до конкретних прикладів окремих територіальних громад, населених пунктів, індивідуальних та родинних історій місцевих мешканців. У працях вітчизняних істориків О. Воробей, О. Березовської, К. Литвин, О. Шевчук подаються свідчення жителів Чернігівщини про особливості воєнного повсякдення [8]. Цінною є колективна праця, присвячена проблемам війни та її сприйняття чернігівчанами у 2022 році [9].

Важливим науковим доробком є збірник матеріалів публікацій місцевої газети «Трудова слава», до якого ввійшли опитування та інтерв'ю жителів Ічнянщини про пожежу на військовому складі у 2018 році та про події російського вторгнення у лютому-березні 2022 р. [10]. Розширює і поглиблює вивчення цієї проблеми збірник інтерв'ю та інших матеріалів, що включає декілька десятків свідчень мешканців зазначеної громади, фотоматеріали, офіційну статистику [11]. Однак, визнаючи цінність накопичених напрацювань, слід визнати, що потреба в подальшому зборі свідчень різних категорій населення, їх опрацювання для об'єктивного висвітлення подій повномасштабної війни залишиться актуальною ще тривалий час.

Виклад основного матеріалу. Добровольче формування Ічнянської територіальної громади №1: як створювалося і чим займається нині. Необхідність створення національного спротиву виникла через пряму загрозу російської армії нашій громаді. Тоді, як 26 лютого в Ічню поткнулися перші ворожі сили. Але не доїхали й до «Райавтодору», бо перед танками стали близько сотні мирних місцевих жителів, котрі стали впритул до техніки, щоб не дати їй проїхати далі. Усі просили росіян завернути

танки туди, звідки прийшли. Протистояння виграли ічнянці. Окупанти розвернули свою техніку і поїхали назад. Активною учасницею тих подій була Катерина Бойко. Її відео про ці події поширилося інтернетом, яке підхопили провідні ЗМІ. А широко відомий український гурт «Без обмежень» навіть використав його у своєму кліпі на пісню «Вільні люди».

– Саме з 26 лютого розпочалася історія Добровольчого формування Ічнянської територіальної громади № 1, – розповідає його командир Катерина Бойко. – Тоді ми зрозуміли, що наше місто треба захищати, бо тут живуть наші сім'ї, наші діти. І ми не хочемо, щоб на нашій міській раді замайорів російський триколон. Отже, наступного дня на площі Шевченка ми зібрали народне віче. Запросили пані мера, щоб спільно визначити наші задачі. Неочікувану підтримку отримали від в.о. начальника Прилуцької районної військової адміністрації Володимира Чернова. У телефонній розмові зі мною він підтримав нашу ініціативу щодо формування місцевого спротиву. Командиром формування народне віче обрало Катерину. Спочатку вона працювала у приміщенні міської ради, спостерігала за камерами вулиці міста, керувала патрулюванням загонів добровольчого формування, які охороняли місто цілодобово. З перших днів розпочалася тісна комунікація з військкоматом, поліцією та ДСНС.

Охочих записалося близько ста чоловік. Кожен хотів бути корисним. Цілодобово на в'їздах у місто, біля важливих об'єктів і комунікацій та інших критично-важливих об'єктів інфраструктури чергували добровольчі загони, вдень і вночі патрулювали вулиці міста, а як бачили підозрілих осіб – викликали поліцію. У нас була свого роду 56 група швидкого реагування. У телеграмі створили закриту групу для передавання інформації між собою, а також групу для інформування населення «Info_Ічня». Пізніше зрозуміли, що треба на в'їздах будувати стаціонарні блок-пости, щоб не їздити містом у пошуках можливих диверсантів, своєчасно реагувати та вживати необхідні заходи задля громадської безпеки. Оскільки наші загони були неозброєні, то ми домовилися із військовими спільно чергувати на блок-постах та вести боротьбу із ДРГ.

На початку березня почали звозити гуму, блоки і робити укріплення на в'їздах у місто у п'яти напрямках. Зараз в'їзди укріплені і посилено охороняються. Зважаючи на можливу воєнну агресію, народні депутати затвердили закони «Про основи національного спротиву» та Положення про добровольчі формування територіальних громад. Цим і скористалися ічнянські добровольці, щоб узаконити діяльність формування. 22 березня відбулися збори щодо створення Добровольчого формування Ічнянської територіальної громади №1, де Катерину Бойко обрали командиром. А 11 квітня депутати міської ради одногослосно проголосували за погодження її кандидатури на посаду командира [10, с. 56].

– Ми, чоловіки, обрали командиром Катерину, бо саме вона була організатором нашого формування і ми їй довіряємо, – одностайно підтримали свого командира добровольці. – Навіть у міністра оборони один із заступників – жінка. – Оскільки міська рада відмовилася брати на себе фінансування нашого формування, то ми звернулися за допомогою до містян, – продовжує Катерина Бойко. – Саме завдяки небайдужим людям та спонсорам вдалося закупити форму для добровольців та частково закупити талони на пальне. Тож дуже дякую усім за такий вагомий внесок у наше формування. Окрему подяку від імені усіх тероборонівців хочу сказати сім'ям Дем'янців, Майстренків, які щодня возять на блок-пости гарячі страви для наших чергових, Григорію Наталусі та Руслані Пашук, які також забезпечують блок-пости продуктами харчування та іншим благодійникам.

Нині шістдесят добровольців пройшли медичну комісію, отримали форму і несуть службу з охорони громади. Під час богослужінь на Великдень чоловіки чергували біля церков, а у поминальні дні 57 патрулювали кладовища, щоб не було провокацій та порушення громадського спокою.

Цікаво було дізнатися й про таке: як командир-жінка реагує на порушення дисципліни у формуванні. Зокрема, як карає за випивку. – Усі мають зрозуміти, що у воєнний час не можна втрачати пильність та дозволяти собі зайвого. Тому, якщо такі випадки траплялися у нашому формуванні, то вони не залишалися без уваги. Чоловіків, які цього не розуміли, ми відразу відчисляли із формування. Наостанок добровольці побажали українцям перемоги і миру. А доти готові виконувати будь-які завдання, чи то з охорони громади, чи у допомозі під час надзвичайних ситуацій [10, с. 57].¹

Окупація. Бакаївка та Комарівка відчували, що таке «руській мір» у перші дні війни. Через ці села йшла ворожа техніка, тут зупинялися орки на ночівлю, хазяйнуючи в будинках місцевих. Налякані мешканці цих населених пунктів ще й досі не можуть оговтатися від пережитого. Ворог приніс їм біль та страждання.

До Бакаївського старостинського округу приїхало чимало людей із Чернігова, Києва, Ніжина, які обирали це місце для сховку. Однак з першого дня війни тут було неспокойно: люди постійно чули

¹ ТС, 12 травня 2022 р., № 9-10, с. 2.

вибухи. А 26 лютого сюди заїхали окупанти, що рухалися у напрямку Великої Дороги, що на Ніжинщині. Заїхали танки, гаубиці, самохідні артилерійські установки, бензовози, БТри і БМП, що, як колорадські жуки, повзли і повзли через Комарівку та Бакаївку. Жителі Бакаївки кажуть, що у двадцятих числах березня рашисти нищпорили у льохах, хатах, сараях, начебто шукали тих, хто замінував їм дорогу, на якій підірвалася їхня техніка. Люди навіть прощалися одне з одним – так було лячно. Вони не знали чи виживуть, бо над їх головами літали ворожі кулі, поряд зривалися снаряди, їх обстрілювали з мінометів. Тож вони просили спасіння у молитвах до Бога.

«Тут наче страшний суд був, бо добряче бахкало і ми всі боялися, – розповіла одна із місцевих жительок Бакаївки. – Особливо, коли ворога наші вибивали. І вдень, і вночі жили у напрузі, бо не знали, що чекати від «непроханих гостей». Люди зізнаються, що страшно було усім. Ті, хто жив скраю, тікали у центр села, бо там спокійніше та безпечніше. Дехто навіть тимчасово мешкав у нежилых хатах. Найбільше перепало людям, які жили на початку села зі сторони Дорогинки. Від діяння ворогів у Бакаївці у чотирьох господарів знищені добротні хати. Багато й таких осель, в яких пошкоджені та побиті стіни, вікна, паркани. Добре видніється розтрощений орками високий будинок, що стоїть на початку села: без даху, вікон та повністю обгорілий. Господарі залишилися живі, адже заховалися у погребі. Наразі вони тимчасово мешкають у сусідській хаті. Люди кажуть, що її власник мешкає у загарбницькій росії, проте має проукраїнські погляди, тож залюбки надав своє житло для односельчан [10, с. 49-50].

Рашисту під час обстрілів стало страшно – заховався у погріб. У мирний час у невеликій Комарівці мешкала зменька людей – загалом 15 чоловік. А після 24 лютого у село до родичів та знайомих заїхало трохи більше 30 осіб – теж думали, що тут безпечно. Проте виявилось, що не зовсім. Тож більшість із них вивезли у Бакаївку. Люди розповідають, що у Комарівці залишилося дев'ять людей. Їх рашисти загнали у будинок Ганни Дирди і наказали не виходити, погрожуючи розстрілом. Навіть гармату у бік хати направили – це щоб селяни розуміли, що орки налаштовані серйозно. Самі рашисти, як шурі, лазили по чужих садибах та займалися мародерством. – Дістали з льохи мішок кормових буряків. Але не розуміли що це, то понесли місцевим аби ті розказали що воно таке, – поділився одним випадком житель Бакаївки. – Коли дізналися, що люди його не їдять, буряки викинули посеред вулиці.

Згадують місцеві і ще один випадок. Під час одного з обстрілів, люди побігли ховатися у погріб і з ними побіг рашист – молодий бурят невисокого зросту з автоматом. Сказав, що йому теж страшно – і півтори години жителі Комарівки просиділи із російським окупантом, доки не стихло на вулиці. Орки ставили людей на коліна, роздягали, обдивлялися тіло, чи є татування. Забирали мобільні телефони, втім тільки сенсорні. У хаті місцевого пенсіонера, який теж був разом із загнаними односельцями, орки влаштували шпиталь: привозили поранених, яким надавали медичну допомогу. Але потім прокляті вороги цей будинок обстріляли. Загалом у Комарівці орки добряче пошкодили три хати та урочище «Жевак». Та це дрібниці, порівняно з людськими життями. А з ними жителі Бакаївського старо-стинського округу прощалися не раз і не два, аж до шостого квітня, коли рашисти покинули Бакаївку та Комарівку. На жаль, обірвалося воно у двох хлопців, котрі підірвалися на міні. У село чоловіки приїхали з Ніжина: думали, що у Бакаївці буде тихо... [10, с. 50].

Кадирівці спалили хату багатодітної родини і мало не вбили їх самих. Крупичполе – село Ічнянської громади, яке від рук рашистів постраждало чи не найбільше. Хоч воно і не було окупованим, а тут ворожа техніка переважно йшла транзитом, та навіть так вони завдали багато горя тутешнім людям. Перша колона у Крупичполі зайшла 25 лютого. На той момент староста Юлія Чайка уже попередила жителів старостату, щоб позапинали вікна, позамикали двері, на вулицю не виходили та зачинили по хатах дітей. Лілія Коваленко, мати восьми дітей, яким від 2,5 до 17 років, так і зробила. Лише у вікно спостерігала, як селом їдуть колони танків. Їхали мирно, не стріляли.

Другого дня одна із колон зупинилася неподалік їхньої хати. Жінка подивилася у вікно, а краю танкам не видно. Виявилось, що тяглася вона кілометрів на три у бік Сваричівки. Чому зупинилися, невідомо. Може на когось чекали. – Двоє зайшли у двір, бо хвіртка була не замкнена. Постукали у шибку і відійшли до воріт. Попросили набрати води у п'ятилітрові балсанки, – розповідає Лілія Коваленко. – Вода у нас у кухні, то я їм виносила. Страшно було. Потім ще прийшли двоє. Теж за водою. І все. А як почало темніти, приїхало чотири БТри і стали уже навпроти нас, направивши дула прямо на наш будинок. Чула, що гелготали не понашому. Люди потім казали, що то були кадірівці. Побоюючись такого сусідства не так за себе як за дітей, Лілія зателефонувала чоловіку, який працює у сусідньому селі, щоб він їхав додому. І невдовзі Григорій городами прокрався у хату. За день помешкання вихололо, тож треба було протопити грубу. Чоловік вийшов за дровами. Пішов не у дровник, а на город, і це його врятувало. Враз навпроти їхньої хати зчинилася стрілянина. То по машині, у якій їхали припутнівці,

рашисти відкрили вогонь. Спочатку вони зрешетили авто із людьми, а потім почали стріляти на всі боки. Під обстрілом опинилася й хата із дітьми. А зі слів старости, тоді у селі рашисти застрелили ще одну жінку, яка йшла городом і говорила по телефону. – Гриша тільки вийшов і почалася стрілянина. Я була певна, що стріляють по ньому. Діти були в хаті, що від городу. А у хаті від вулиці на дивані спав Костя. Я забігла у кімнату і скинула його під диван. Дітям наказала лягти на підлогу і не піднімати голови. Навколо таке робилося... Все летіло, свистіло... Гардероб зрешетило... На печі були Настя зі своїм хлопцем. Вони скочили із печі і дві кулі поранили Володю.

Вискочили хто у чому був. Лише в останній момент вхопила ковдру, щоб замотати Костика, а Ярослава бігла у футболці і колготках. Стрільнина гнала родину подальше від хати. Бігли перебіжками: знаходять якусь ямку – падають, бо над головами свистить смерть, тоді знову біжать, і знову падають. Доки біжать – малий мовчить, а як падають – Костя починає плакати, і це посилювало тривогу, бо плач могли почути. Хоча кулі й без того цвяхкали мимо. Були якісь кулі-світлячки, які потрапивши у суху траву, загоралися. Тож трава горіла з усіх боків. А позаду втікачів розгорався їхній будинок. Вони ще і й до кінця городу не відбігли, як зірвався газовий балон у кухні, який лише за декілька днів до того заправили газом. Почалася велика пожежа. Тоді ніхто не жалкував за втраченим. Думали лише, як врятуватися...

Висновки. Протягом повномасштабного вторгнення російські військові вбивають, гвалтують, фізично й морально знищують українців, демонструючи всьому світові прагнення знищити нашу державу. Понад 14 мільйонів людей були змушені покинути свої домівки. В цих умовах важливими для нас і наступних поколінь є збір доказів воєнних злочинів та інших правопорушень, скоєних Росією під час війни проти України. Забути історії людей та їх свідчення неможливо. Розповіді цивільних українців говорять про те, що в надзвичайно складних обставинах широкомасштабної агресії та окупації, вони демонстрували мужність і людяність, допомагаючи і підтримуючи один одного. Важливо, щоб після перемоги у війні з російським агресором, в історії були зафіксовані не лише воєнні злочини окупантів та спричинені ними трагедії, а й вияви відчайдушності та сміливості українців, які зміцнюють наше суспільство.

Література:

1. Українська асоціація усної історії. URL: <https://oralhistory.com.ua/>.
2. Кісь Оксана. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади URL: <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.11.007x>.
3. Солодовник П. Боротьба нескорених: хроніка війни і злочини російських окупантів на Чернігівщині. Київ : ВД «Дакор», 2023. 166 с., іл. URL: <http://siver-litopis.cn.ua/rab/Borotba.pdf>.
4. Жирохов М. Північний форпост. Чернігівський напрям, 2022. Чернігів: Княжий вал, 2022. 68 с. URL: <http://siver-litopis.cn.ua/rab/forpost.pdf>.
5. Кириєнко Я., Раєвська М., Гламазда В., Васьківська Н., Боднар О. Звіт за результатами моніторингових виїздів з документування воєнних злочинів у Чернігівській області. Чернігів : Десна Поліграф, 2023. 86 с.
6. Під прицілом – школи Чернігівщини. Звіт за результатами моніторингу нападів на школи під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну / Буров С., Короткий Т., Пархоменко П., Раєвська М., Кириєнко Я., Гламазда В. Чернігів : Десна Поліграф, 2023. 96 с.
7. Кириєнко Я., Корнієнко К., Криницька Н., Гламазда В., Джима Д., Калініна Г. Звіт з документування воєнних злочинів на Чернігівщині. Чернігів : ПВК «Десна», 2024. 104 с.
8. Воробей О. «Тепер я дитя війни та баба війни...»: Свідчення чернігівчанки N про життя в оточеному місті (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (запис і публікація О. Воробей). Український історичний журнал. 2022. Число 4. С. 175–189. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2022_4_14; Березовська О. «...якщо закінчиться їжа, от як пояснити дітям, що немає?!»: Мешканка Чернігова N про умови життя в місті під час російського наступу (24 лютого-2 квітня 2022 р.) (запис і публікація О. Березовської). Український історичний журнал. 2022. Число 5. С. 56–67. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2022_5_7; Литвин К. «Хателась проста волі – і всьо...»: окупація с. Слободи на Чернігівщині очима очевидця (травень 2022 року). Український історичний журнал. 2023. Число 1. С. 36–50. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2023_1_4; Шевчук О. «...росіяни у дворі стоять, так умовляю, щоб у полон здались»: Розповідь очевидця про окупацію с. Полуботки на Чернігівщині (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (інтерв'ю записав і підготував до друку О. Шевчук). Український історичний журнал. 2023. Число 2. С. 49. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2023_2_4.
9. Чернігів у війні – 2022: голос і очевидців / кер. Олександр Шевчук, наук. ред. Світлана Маховська; ред. група: Ольга Березовська, Олена Боряк та ін. Чернігів : «Десна Поліграф», 2024. 280 с.
10. Два лихоліття на Ічнянщині. Публікація газети «Трудова слава» про трагічні події 2018 та 2022 років / Упор. Кривобок О.П. (гол. упорядник), Крупенко О.В., Страшко Є.М. Ніжин, 2023. 112 с.
11. Сільські громади Ічнянщини в умовах воєнного лихоліття 2022 року / Упоряд. Кривобок О.П. (кер. авт. кол.), Крупенко О.В., Страшко Є.М. Ніжин : НДУ ім. Миколи Гоголя, 2024. 615 с.; ілюстр.

УДК 373. 3/.5.016:796(477)"1940/1980"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.13>

ФІЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНА РОБОТА У ШКОЛАХ УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х – 1980-Х РР.

Лаврут Ольга,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти
Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
ORCID ID: 0000-0002-6915-7474

У статті охарактеризовано фізкультурно-спортивну роботу у школах Української РСР періоду другої половини 1940-х – 1980-х років. Доведено, що це була важлива складова освітнього процесу. Вона покликана була сформуванню свідомого ставлення до власного здоров'я, до занять фізичною культурою, відповідального ставлення до інших.

Учні та педагоги у школі займалися ранковою зарядкою, уроками, позакласними плановими і позаплановими заходами: змаганнями, турнірами, конкурсами. У роботі акцентовано, що у процесі долученості до цієї діяльності учні не лише виконували програмові вимоги із предмету, розширюючи і поглиблюючи свої знання і навички, а й були учасниками масового руху із фізкультурно-спортивної роботи в УРСР і СРСР. Вони представляли власні школи у змаганнях різного масштабу: місцевого, районного, обласного, республіканського, всесоюзного і міжнародного.

Однією із головних фігур був учитель, який навчав, розвивав, корегував, демонстрував. Він мав певну фахову підготовку: середню спеціальну, вищу освіту; працював за основним місцем роботи і був сумісником. Найбільше учителів фізичної культури потребувала початкова школа. Це обумовлювалося особливостями роботи із цією віковою категорією. Наголошували на необхідності викладання фізичної культури не учителів початкових класів, які були і класними керівниками у них, а учителів саме фізкультури, які мали відповідну підготовку. Педагоги були відданими власній справі. Як правило, вони потрапляли до шкіл через систему кадрового розподілу, яка існувала в СРСР. Школи мали різний потенціал: матеріально-технічний, кадровий. Часто учителі власними зусиллями покращували його: фарбували, білили, ремонтували, створювали. На такому позитивному прикладі виховували наступне покоління юних спортсменів та педагогів.

У статті зазначені й недоліки фізкультурно-спортивної роботи, які обумовлювалися браком спортивного інвентаря, спортзалів, майданчиків для занять, перекладанням відповідальності за це на учителів, адміністрацію шкіл та місцевих органів влади. Кадрове питання також потребувало вирішення. В цілому школярі із задоволенням долучалися до цієї діяльності: вона була активною та різноплановою. Проте держава саме через молоде покоління реалізовувало власні наративи про їх роль у сьогоденному та майбутньому житті. Долучаючи школярів, вона здійснювала контроль над їх дозвіллям, формуванням і розвитком свідомості та керуванням їхніх дій.

Ключові слова: фізичне виховання, спорт, школа, учні, педагоги, діяльність, заняття, змагання.

Lavrut Olga. Physical cultural and sports work in schools of the USSR of the second half of the 1940s-1980s

The article describes physical education and sports work in schools of the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s – 1980s. It is proven that it was an important component of the educational process. It was designed to form a conscious attitude to one's own health, to physical education classes, to a responsible attitude towards others.

Pupils and teachers at school were engaged in morning exercises, lessons, extracurricular planned and unscheduled activities: competitions, tournaments, contests. The work emphasizes that in the process of involvement in this activity, pupils not only fulfilled the program requirements of the subject, expanding and deepening their knowledge and skills, but also were participants in the mass movement of physical education and sports work in the Ukrainian SSR and the USSR. They represented their own schools in competitions of various scales: local, district, regional, republican, all-Union and international.

One of the main figures was the teacher, who taught, developed, corrected, demonstrated. He had a certain professional training: secondary specialized, higher education; worked at his main place of work and was a part-time worker. The primary school needed the most physical education teachers. This was due to the specifics of working with this age category. The need to teach physical education was emphasized not by primary school teachers, who were also their class teachers, but by physical education teachers who had the appropriate training. The teachers were devoted to their work. As a rule, they got into schools through the personnel distribution system that existed in the USSR. The schools had different potential: material and technical, personnel. Often, teachers improved it with their own efforts: they painted, whitewashed, repaired, created. On such a positive example, the next generation of young athletes and teachers was raised.

The article also points out the shortcomings of physical education and sports work, which were caused by the lack of sports equipment, gyms, and playgrounds for classes, shifting responsibility for this to teachers, school administration,

and local authorities. The personnel issue also needed to be resolved. In general, schoolchildren were happy to join this activity: it was active and diverse. The protest state implemented its own narratives about their role in present and future life through the younger generation. By involving schoolchildren, it exercised control over their leisure time, the formation and development of consciousness, and the management of their actions.

Key words: physical education, sports, school, pupils, teachers, activities, classes, competitions.

Постановка проблеми. Збереження потенціалу молоді є пріоритетом для держави. Одним із засобів цього залишається її долученість до фізкультурно-спортивної роботи у закладах освіти. Протягом другої половини 1940-х – 1980-х рр. вона була потужним механізмом впливу не лише на фізичний стан школярів, а й формування їх світогляду. Теоретичне застосування нашої розвідки можливе під час вивчення спецкурсів з історії культури та освіти. Практичне – в контексті подолання стереотипів щодо діяльності учасників освітнього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Це питання розглядали дослідники із різних ракурсів. Автори охарактеризували розвиток фізичної культури та спорту в УРСР, зупинившись на його етапах: виділили умови, основні риси, учасників, їх досягнення та роль держави у цих процесах [1]. Питання історії фізичної культури і спорту та підготовки відповідних фахівців стали предметом дослідження О. Вацеби [2], М. Турянської, О. Романчук та інших [3; 4].

Ю. Тимошенко проаналізував становище фізкультурної освіти у повоєнний період, зосередившись на складі та підготовці студентства у вищих навчальних закладах, курсах, школах тощо, зазначаючи про відсутність спортивних залів, майданчиків, необхідних фахівців, методологічної підтримки, що в цілому було притаманне для цього періоду [5, с. 142–147]. Дослідник охарактеризував діяльність спортивних товариств у зазначений період, яка носила масовий характер, забуваючи про якість. Автор пише про відданість тренерів, учителів, спортсменів своїй справі, яка мала регламентований та заангажований характер. Але його роботи обмежуються 1940-ми роками [6]. О. Лаврут охарактеризувала роль учнівства у фізкультурно-спортивному житті УРСР другої половини 1940-х – 1980-х рр., продемонструвавши його потенціал, високі результати та заангажованість цього аспекту [7, с. 143–152]. Предметом зацікавленості І. Кочі стало вивчення фізичного і гігієнічного виховання молодших школярів засобами урочної та позаурочної діяльності, надання методичної допомоги педагогам, співпраці із батьками вихованців [8].

Проте питання вивчення фізкультурно-спортивної роботи у школах УРСР другої половини 1940-х – 1980-х рр. залишилося осторонь. Тому, **метою** нашого дослідження є характеристика фізкультурно-спортивної роботи в цих закладах у зазначений період. **Завдання** нашої роботи полягають у вивченні джерельної бази; характеристиці напрямів фізкультурно-спортивної роботи у школах; діяльності педагогів та учнів; виокремленні проблем, з якими зіштовхувалися та шляхи їх вирішення; окреслення перспектив дослідження.

Джерелами для нашої роботи стали матеріали газети «Радянська освіта» – органу Міністерства освіти УРСР, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Державного комітету УРСР з професійно-технічної освіти та Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ, які дали можливість вивчити нормативне забезпечення зазначеної теми, діяльність шкіл та педагогів. Документи державних архівів – ставлення органів влади до роботи учителів та механізми реалізації її політики. Вони містять матеріали січневих і серпневих конференцій, на яких обговорювали питання, що турбували педагогів та їх керівництво.

Виклад основного матеріалу. У школах УРСР реалізовували гасло «Мужність і силу кожному», складові якого полягали у складанні норм комплексу «Готовий до праці та оборони» (далі – ГПО), фізичному загартуванню, фізкультурних хвилинок, які покликані були активізувати діяльність дітей, оживити урок, та в цілому турбуватися про «здоров'я людини – багатство країни». У закладах проводили заняття, змагання, рухливі ігри на перервах, фізкультурно-оздоровчі заходи у групах продовженого дня, спортивні свята. Зокрема, у середній школі № 39 м. Севастополь традиційно день починався з виконання комплексу гімнастики, яка мала сприяти поліпшенню настрою, сприйняттю у подальшому навчального матеріалу. Зрозуміло, що фізична культура допомагає знімати втому, переключати увагу і діяльність на іншу. На перервах молодші школярі займалися із педагогами та громадськими інструкторами, якими почасти були старшокласники. Уроки фізичної культури проводилися із музичним супроводом у яскраво оформленому спортивному залі. Після уроків заняття відбувалися у групах продовженого дня і спортивних секціях. Рекомендували організувати оздоровчу роботу у ГПД не менше години, що зазначалося у «Методичних рекомендаціях з організації занять фізичною культурою і спортом у групах продовженого дня», які були надруковані у «Збірнику наказів та інструкцій Міністерства

освіти УРСР» № 20 за жовтень 1979 р. Популярними були «Веселі старти» за участю шефів і батьків, змагання «Вперед, хлоп'ята!», «Нумо, дівчата!» [9, с. 4].

Високі показники з питань оздоровлення і фізичного розвитку учнів мала середня школа № 146 м. Києва. Тут залучали дітей до занять з фізичної культури та змагань, у яких брала участь більшість учнів. Суддями на них були школярі. Відмічали і десятирічні школи № 56 м. Жданова Донецької області, № 10 і № 16 м. Дніпропетровська, № 12 м. Шостки Сумської області, № 1 м. Сквири Київської області, № 179 м. Києва, № 29 м. Вінниці та інші. Прикладами створення зразкової бази і досягнення високих результатів у здійсненні навчальної та спортивно-масової роботи стали середі школи № 47 м. Харкова, № 10 м. Дніпропетровська, № 36 м. Дніпродзержинська. У Жовтневому районі м. Запоріжжя майже усі школи мали спортзали, інвентар, шефи і громадськість допомогла збудувати та обладнати ігрові і гімнастичні майданчики з нестандартними снарядами і смугами перешкод [10, с. 4]. Влада намагалася контролювати і вільний час, дозволяючи, заповнивши його власними пропозиціями: «Вільний час ми все більше використовуємо для громадської діяльності, культурного єднання, розумового та фізичного розвитку» [11, с. 4].

Спортивно-масову роботу за місцем проживання у Києві здійснювали більше 130 педагогів-організаторів і більше 500 тренерів на громадських засадах. У місті обладнано і реконструйовано десятки спортивних майданчиків, 20 кімнат та 7 спортивних залів, відкрито клуби «Здоров'я» у Жовтневому районі, «Олімп» у Шевченківському тощо. Для поліпшення виховної та спортивно-оздоровчої роботи з дітьми і підлітками ця робота спрямовувалася на створення клубів спортивного профілю, що давало можливість долучати більшу кількість учнівства до цієї діяльності [12, с.4].

Столичний спортивний комбінат «Наука» займав провідне місце в УРСР зі спортивно-оздоровчої роботи, де регулярно займалися фізкультурою та спортом близько 4 тис спортсменів. Тут працювали тенісні корти, зали важкої атлетики, тенісу, художньої гімнастики, басейн, де навчали протягом лише 1 року близько 5 тис. дівчаток і хлопчиків. На спортивних базах спорткомбінату «Наука» проводилися змагання республіканського, всесоюзного та міжнародного масштабів. У Миколаєві понад 200 школярів навчалися у школі парусного спорту, роботу із якого очолював Віктор Кусанов [13, с. 4]. У Ворохті проходили змагання гімнастів, виконували і складали вправи на значок ГПО [14, с. 1].

Таку потужну роботу можливо було здійснити лише за активної участі необхідних фахівців – педагогів та тренерів, які були віддані своїй справі. «Учителі повинні бути не лише борцями за науку, а й за фізичне виховання. Завдяки добре налагодженій справі ми готуємо міцних, безстрашних в бою захисників нашої Батьківщини». Учителі мали кожного року демонструвати якісь досягнення, щоби потім на чергових конференціях сказали про них: «У звітному році фізичне виховання поставлене краще за минулорічне. Добре обладнані спортивні майданчики, заклади виконали завдання зі складання норм ГПО, БГПО» [15, арк. 13].

На уроках висвітлювалася перевага радянського спорту над буржуазним, досягнення радянських спортсменів на міжнародних зустрічах. Протиставляючи «ми – вони», «своє – чуже», «наше – їхнє». При школах організували низові фізкультурні колективи: легкоатлетів, загальної фізичної підготовки, баскетболістів, волейболістів, акробатів. У зимовий період заняття проводилися із акробатики та гімнастики, змагання з бігу на 60, 100, 500, 1 000 метрів, стрибків у висоту, проводилися товариські зустрічі із різних видів спорту [16, арк. 46].

У доповіді про підсумки 1984/1985 н.р. і завдання з покращення діяльності шкіл та позашкільних закладів м. Первомайська Миколаївської області зазначалося, що учителі фізичного виховання (Турченко В.Я., Солонар С.П., Поліщук І.І.) навчають не лише школярів техніці виконання рухомих дій чи вправ, а й допомагають засвоїти методичні і гігієнічні навички, самостійні заняття фізичною культурою і спортом вдома і у школі [17, арк. 184–185].

Віра Миколаївна Осмятченко, випускниця Чернігівського педагогічного інституту, була направлена на Донеччину. Її, учительку фізичного виховання Новоекономічної школи, зустріла звичайна кімната, яка була спортивним залом, старий шкіряний м'яч та убогий спортивний інвентар. У школі запровадили обов'язкову ранкову дихальну гімнастику. Вона розповідала про піднесений настрій, коли йшла на урок, адже учні були захоплені її предметом, а вона – вірила у здібності своїх вихованців. Серед них – Віктор Миколайович Юрин, переможець районних і обласних змагань з легкої атлетики. Із 1972 р. трималися встановлені ним рекорди школи на трьох дистанціях. Згодом він закінчив Київський інститут фізкультури і працював у колгоспі інструктором із фізичної культури і спорту, керівником легкоатлетичної секції [18, с. 4].

Завдяки ентузіазму учителя фізичної культури Роїщенської восьмирічної школи на Чернігівщині Олексія Івановича Вороб'я побудований майданчик, щодня у закладі працювали спортивні секції,

проходили заняття у групах загальнофізичної підготовки, відбувалися змагання. Тому, не дивно, що вихованці продовжували навчання у закладах з підготовки фізкультурних фахівців, продовжуючи удосконалювати власну фізичну підготовку, майстерність, обираючи саме цю професію. До прикладу, серед них такі: Ольга Заболотна, Володимир Бабич, Віталій Панько, Людмила Майборода і уже їх молоді спортсмени: Михайло Жибер, Олександр Федосов, Наталія Бабич, Микола Куценко, Тетяна Кулик, Віталій Зінченко, Михайло Чомор. Як говорив сам учитель: «Виховати чемпіонів – це в останню чергу, а в першу – сформуванню у дітей потребу щоденно займатися фізкультурою і спортом» [19, с. 4].

Відповідальність за фізичне виховання у школі покладалося на учителя фізичної культури, серед яких були й заслужені вчителі УРСР: М. С. Тарасенко із м. Сквири, В. М. Волков із м. Шостки нагороджений медаллю А. С. Макаренка, учитель із м. Борщів Тернопільської області, Л. В. Романенко [20, с. 4]. Саме завдяки діяльності таких педагогів учнівство стало активним учасником місцевих і міжнародних спортивних змагань. У школах проводилися спартакіади, переможці яких ставали учасниками районних. Зокрема, у закладах Лопатинського району у XVII районній взяло участь більше 2 тис школярів. На районній близько 30 – у легкій атлетиці у II, III і юнацькому розряді. Підготовлено «значкістів БГПО» – 230, ГПО I ступеня – 67, II ступеня – 10 осіб відповідно [21, арк. 56].

На I Всесоюзних літніх юнацьких спортивних іграх, які були присвячені «40-річчю Великої Перемоги», у арсеналі збірної команди УРСР – по 2 золотих, срібних і бронзових медалей. Першими чемпіонами стали баскетболістки. Більше 100 учасників долучилися до багатоденної велосипедної гонки, де були і ветерани Другої світової війни. Ці ігри закінчилися фінальними змаганнями шаблестів, гандболістів, дзюдоїстів, фехтувальників, гребців, яхтсменів, волейболістів, шахістів і футболістів. Було розіграно ще 23 комплекти нагород. «Свої перемоги юні атлети присвятили XII Всесвітньому фестивалю молоді і студентів» [22, с. 4].

Щодо підготовки фахівців, то лише у Дрогобицькому районі працювало близько 30 учителів фізичного виховання, із них 14 жінок. Педагогів із вищою спеціальною освітою не було, із середньою спеціальною – 19, із загальною середньою – 3 і 7 – працювали за сумісництвом і мали вищу або середню педагогічну [23, арк. 20]. Тому Центральний Комітеті КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про дальше піднесення масової фізичної культури і спорту» від 16 жовтня 1981 р. № 518, у якій зазначалося, що здійснено значну роботу у цьому напрямі, підвищенні престижу радянських спортсменів, а масштабність фізкультурного руху стало одним із досягнень соціалізму. Партійним органам та профспілкам рекомендували встановити контроль за виїздом команд, що підтверджувало контроль за світоглядом, зв'язками, також боротьбу із опозиційними настроями та силами, прикриваючись турботою про дітей, за межі республіки, краю, області, притягуючи до відповідальності осіб, які допустили відривання трудящих від виробництва на змагання і збори (хоча таке почасти і відбувалося), надмірності у витрачанні державних і громадських коштів на спортивні заходи на шкоду масовості фізкультури і спорту. ВЦРПС, ЦК ВЛКСМ, Комітету з фізичної культури при Раді Міністрів СРСР, міністерствам і відомствам запропоновано забезпечити подальший розвиток цієї справи у трудових колективах, спрямувавши зусилля профспілок, комсомольських і господарських організацій на створення в УРСР умов до занять фізкультурою і спортом, зміцнення спортивних клубів і колективів фізичної культури, збільшення кількості секцій ГПО, туризму, загальної фізичної підготовки і груп здоров'я. З метою поліпшення здоров'я і профілактики хвороб керівники підприємств, установ, організацій, шкіл мали запровадити виробничу гімнастику, якщо дозволяли умови праці і навчання [24, с. 1].

Проте залишалися школи, де фізичне виховання потребувало уваги, серед яких у Львівській області виділяли такі: Нивицьку, Миколаївську, Завидчанську, Барилівську восьмирічні. У них була недостатньо поставлена позакласна робота: майже пів року не проводилися заняття, результатом чого стала слабка підготовка команд на спортивних змаганнях [25, арк. 20]. Бракувало й належної фахової підготовки, особливо це стосувалося учителів початкових класів. Тому, пропонували у молодших класах уроки фізичного виховання, співів і малювання викладати відповідним фахівцям. На райвно покладалося завдання надавати для педагогів методичну і практичну допомогу, яка полягала у організації та проведенні семінарів, відкритих уроків, конкретних практичних порад під час відвідування інспекторами шкіл [26, арк. 57].

Питання матеріально-технічного забезпечення залишалося актуальним. У Миколаївській області на 1972 р. не мали спортивних залів 200 восьмирічних і 48 середніх шкіл, тому на дев'яту п'ятирічку планували побудувати близько 60 залів, а всього спортивних залів в області було 294 [27, арк. 31]. Скаржилися на відсутність необхідного спортивного інвентаря, зіпсованість гімнастичних приладів. Уроки у молодших класах проводилися у коридорах школи, оскільки маленький зал виділили під клас для уроків співів (у деяких школах Київщини, Житомирщини, Чернігівщини).

Школи Бориспільщини не були повністю забезпечені спортивним інвентарем. На серпневій нараді педагоги вказали на брак ресурсів, тому і виконання деяких нормативів, зокрема і на значок ГПО, були відсутні і спортивні зали, інвентар [28, арк. 8, 16]. З метою поліпшення матеріальної бази у школах її варто було привести відповідно до технічних, естетичних та санітарних норм, встановити на спортивних майданчиках нестандартне обладнання, де необхідно – відремонтувати, пофарбувати конструкції і обновити сектори для занять [29, с. 4].

Таким школам? як Кам-Мостівська, Грушівська, Романобалківська неповні середні на Миколаївщині, закидали звинувачення у відсутності «значкістів», тому наголошували: необхідно подолати ці прогалини, щоб «район став в число передових» [30, арк. 32]. Не велося обов'язкове навчання дітей плаванню у Кримківській, Лисогірській і Чаусівській школах [31, арк. 184–185]. Оскільки держава контролювала і регламентувала життя, то пропонували у школах запланувати завантаженість спортивних залів і майданчиків у суботні, недільні і святкові дні [32, арк. 31]. А учителі мали розгорнути агітаційно-пропагандистську роботу серед населення і лекційну роботу для батьків [33, арк. 163].

Висновки. Отже, фізкультурно-спортивна робота у школах УРСР другої половини 1940-х – 1980-х рр. займала чільне місце в освітньому процесі. Вона була спрямована не лише на фізичне виховання, а й на долученість дітей до спортивних змагань різних рівнів і носила масовий характер. Вагома роль відводилася учителю, який не лише проводив уроки, а й секції, гуртки, вкладаючи власний фізичний, інтелектуальний та моральний потенціал у справу. Залишалися певні прогалини у роботі, що було пов'язане із кадровими, матеріально-технічними та методологічними проблемами, які необхідно було вирішити. Перспективою наших пошуків може стати вивчення інших напрямів діяльності учнівства та педагогів у школах УРСР зазначеного періоду.

Література:

1. Вербицький В. А. Історія фізичної культури та спорту в Україні. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 340 с.
2. Вацеба О. Бібліографічний огляд дисертаційних досліджень з історії вітчизняної фізичної культури і спорту. *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2008. Вип. 3. С. 219–228.
3. Турянська М.М. Підготовка майбутніх учителів фізичного виховання до спортивно-масової роботи в загальноосвітніх школах України (друга половина ХХ–початок ХХІ століття) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2018. 287 с.
4. Романчук О., Данилевич М., Гуцуляк В., Стефанишин М., Семаль Н. Становлення та розвиток системи професійної освіти фахівців з фізичного виховання в Україні. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогічні науки*. 2020. № 2. С. 183–190. URL: <https://ped-ejournal.edu.edu.ua/article/view/3852/4123> (дата звернення: 28.01.2025).
5. Тимошенко Ю. Спортивна діяльність в УРСР у перші повоєнні роки. *Спортивний вісник Придніпров'я*. 2010. № 2. С. 142–147.
6. Тимошенко Ю. Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20–40-ві роки ХХ ст. Київ : Інтерсервіс, 2014. 446 с.
7. Лаврут Ольга. Школярі у фізкультурно-спортивному житті радянської України. *Емінак*. 2020. 4 (32). С. 143–152. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.4\(32\).472](https://doi.org/10.33782/eminak2020.4(32).472).
8. Коча І. Формування здорового способу життя молодших школярів засобами фізичної культури: історичний аспект. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/43184/1/%D0%9A%D0%BE%D1%87%D0%B0.pdf> (дата звернення: 28.01.2025).
9. Основа Л., начальник відділу фізичного виховання Міністерства освіти УРСР. *Радянська освіта*. (Орган Міністерства освіти УРСР, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Державного комітету УРСР по професійно-технічній освіті та Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ). 1981. 3 жовтня. № 79. С. 4.
10. Основа Л., начальник відділу фізичного виховання Міністерства освіти УРСР. *Радянська освіта*. 1981. 3 жовтня. № 79. С. 4.
11. Глазунов Л. Велика перерва: рух і бадьорість. *Радянська освіта*. 1981. 3 жовтня. № 79. С. 4.
12. За місцем проживання. *Радянська освіта*. 1981. 3 жовтня. № 79. С. 4.
13. Турбуючись про зміну. *Радянська освіта*. 1981. 3 жовтня. № 79. С. 4.
14. Спорт – нашого життя супутник. *Радянське Прикарпаття*. Орган Яремчанського райкому Комуністичної партії України районної ради депутатів трудящих Станіславської області. 1962. 9 червня. № 68. С. 1.
15. Отдел народного образования исполнительного комитета Первомайского районного Совета депутатов трудящихся Николаевской области г. Первомайск. Материалы о проведении январской-августовской конференции учителей Первомайского района (приказы, планы, протоколы 1949 год) // Державний архів Миколаївської області (далі–ДАМО). Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 13 зв.
16. Звіт про навчально-виховну роботу середньої школи при радгоспі «25 Жовтня» за 1951-1952 навчальний рік. Житомир // Державний архів Житомирської області (далі–ДАЖО). Ф. Р. 23. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 46 зв.

17. Исполнительный комитет Первомайского районного Совета народных депутатов. Отдел народного образования г. Первомайск Николаевской области. Документы январской и августовской конференции учителей школ района за 1985 год // ДАМО. Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 424. Арк. 184–185 зв.
18. Зоц І. (студент факультету журналістики Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, Донецька область). Покликання. *Радянська освіта*. 1981. 2 грудня. № 96. С. 4.
19. Береговий В. Ентузіаст. *Радянська освіта*. 1985. 14 липня. № 55. С. 4.
20. Основа Л., начальник відділу фізичного виховання Міністерства освіти УРСР. *Радянська освіта*. 1981. 3 жовтня. № 79. С. 4.
21. Звіт Лопатинського району про роботу шкіл Лопатинського району за 1960–1961 н.р. // Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. Р 163. Оп. 4. Спр. 714. Арк. 56 зв.
22. Баглай В. Перші чемпіони. *Радянська освіта*. 1985. 11 липня. № 54. С. 4.
23. Дрогобицький обласний відділ народної освіти. м. Дрогобич. Відділ шкіл. Звіт про роботу Дрогобицького району за 1957–58 н.р. // ДАЛО. Ф. Р 1869. Оп. 1. Спр. 765. Арк. 20 зв.
24. У Центральному Комітеті КПРС і Раді Міністрів СРСР. *Радянська освіта*. 1981. 26 вересня. № 77. С. 1
25. Дрогобицький обласний відділ народної освіти. м. Дрогобич. Відділ шкіл. Звіт про роботу Дрогобицького району за 1960–1961 н.р. // ДАЛО. Ф. Р 163. Оп. 4. Спр. 714. Арк. 56 зв.
26. Дрогобицький обласний відділ народної освіти. м. Дрогобич. Відділ шкіл. Звіт про роботу Дрогобицького району за 1960–1961 н.р. // ДАЛО. Ф. Р 163. Оп. 4. Спр. 714. Арк. 57 зв.
27. Відділ народної освіти Миколаївського облвиконкому (Миколаївський облвно). Доповіді завідуючого облвно за 1972 рік // ДАМО. Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 6 зв.
28. Матеріали серпневої наради вчителів шкіл міста. 25–27 серпня 1950 року. Київський обласний відділ народної освіти // Державний архів Київської області (далі–ДАКО). Ф. Р 144. Оп. 8. Спр. 45. Арк. 8, 16 зв.
29. Основа Л., начальник відділу фізичного виховання Міністерства освіти УРСР. *Радянська освіта*. 1981. 3 жовтня. № 79. С. 4.
30. Отдел народного образования исполнительного комитета Первомайского районного Совета депутатов трудящихся Николаевской области г. Первомайск. Материалы о проведении январской-августовской конференции учителей Первомайского района (приказы, планы, протоколы 1949 год) // ДАМО. Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 32 зв.
31. Исполнительный комитете Первомайского районного Совета народных депутатов. Отдел народного образования г. Первомайск Николаевской области. Документы январской и августовской конференции учителей школ района за 1985 год // ДАМО. Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 424. 194 арк. Арк. 184–185 зв.
32. Відділ народної освіти Миколаївського облвиконкому (Миколаївський облвно). Доповіді завідуючого облвно за 1975 рік // ДАМО. Ф. Р 2817. Оп. 6. Т. 2. Спр. 957. Арк. 31 зв.
33. Київський обласний відділ народної освіти. Матеріали серпневої наради вчителів шкіл міста. 25–27 серпня 1950 року // ДАКО. Ф. Р 144. Оп. 8. Спр. 45. Арк. 163 зв.

УДК (470+571; 477)355, 01, 930, 1, 2014-2025

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.14>

ВІЙНА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Лисенко Олександр,

Член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу воєнно-історичних досліджень
Інституту історії України НАН України
ORCID ID: 0000-0002-4003-6433

Пилипів Ігор,

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України і методики викладання історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0001-7569-069X

У статті розкриваються особливості історієписання, об'єктом якого виступає сучасна війна Російської Федерації проти України, що почалася у 2014 році, але ще не завершилася. За більш як десять років накопичилася велика кількість різноманітних наукових, публіцистичних та археографічних публікацій. У такий спосіб формується історичний наратив, що відображає різні концепції та візії представників української та зарубіжної спільноти науковців.

У статті міститься інформація про інституційні кроки, спрямовані на створення передумов для формування творчих колективів, які опрацьовують воєнну проблематику, аналізуються видання, підготовлені українськими та зарубіжними дослідниками. Серед них – співробітники Національного університету оборони України, які на систематичній основі акумулюють емпіричні матеріали та інформують суспільство про перебіг воєнних дій на фронті та героїчну боротьбу ЗСУ проти ворога. Розкриваються підходи українських істориків до студіювання антиукраїнської колоніальної політики російського імперіалізму та гібридні акції Москви, спрямованої проти України, простежується історична тяглість збройного протистояння Росії та України, початки якої сягають XII сторіччя. Політологічний зріз українсько-російських антагонізмів розглянуто у кількох колективних працях, виданих Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Цікавою є серія видань Інституту історії України НАНУ, в яких висвітлюються актуальні питання української історії та сучасності в контексті українсько-російського протистояння та подій, пов'язаних з російсько-українською війною 2014–2025 рр. Зазначається, що багато публікацій з тематики російсько-української війни вийшло в різних країнах світу. У багатьох аналітичних публікаціях запропоновано цікаву компаративістську платформу для військово-політичної характеристики сучасних Росії та України, проаналізована еволюція російської імперської ідеї, подано характеристику ідейних основ сучасних російських внутрішньо- та зовнішньополітичної доктрин, в основі яких лежить російський шовінізм, ксенофобія, позиціонування «ворогів» та експансіоністський курс щодо сусідніх держав, які Москва вважає власною сферою впливу, акцентується увага на її імперських альянсах. Міждисциплінарний характер наукових студій забезпечує стереоскопічний погляд на нинішню війну як синтетичне, багатовимірне явище та її наслідки.

Ключові слова: російсько-українська війна, Україна, Збройні сили України, окупація, російський імперіалізм, історіографія.

Lysenko Oleksandr, Pylypiv Ihor. The Russian Federation's war against Ukraine. A historical overview

The article reveals the peculiarities of historiography, the object of which is the modern war of the Russian Federation against Ukraine, which began in 2014 but has not yet ended. Over more than ten years, a large number of various scientific, journalistic and archeographic publications have accumulated. In this way, a historical narrative is formed, reflecting different concepts and visions of representatives of the Ukrainian and foreign community of scientists.

The article contains information on institutional steps aimed at creating the prerequisites for the formation of creative teams that study military issues, and analyzes publications prepared by Ukrainian and foreign researchers. Among them are employees of the National Defense University of Ukraine, who systematically accumulate empirical materials and inform society about the course of military operations at the front and the heroic struggle of the Armed Forces of Ukraine against the enemy. The approaches of Ukrainian historians to the study of the anti-Ukrainian colonial policy of Russian imperialism and Moscow's hybrid actions directed against Ukraine are revealed, and the historical continuity of the armed confrontation between Russia and Ukraine, the beginnings of which date back to the 12th century, is

traced. A political scientific cross-section of Ukrainian-Russian antagonisms is considered in several collective works published by the I. F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies of the NAS of Ukraine. An interesting series of publications by the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, which highlight topical issues of Ukrainian history and modernity in the context of the Ukrainian-Russian confrontation and events related to the Russian-Ukrainian war of 2014–2025, is interesting. It is noted that many publications on the subject of the Russian-Ukrainian war have been published in different countries of the world. Many analytical publications offer an interesting comparative platform for the military-political characterization of modern Russia and Ukraine, analyze the evolution of the Russian imperial idea, provide a description of the ideological foundations of modern Russian domestic and foreign policy doctrines, which are based on Russian chauvinism, xenophobia, the positioning of "enemies" and an expansionist course towards neighboring states, which Moscow considers its own sphere of influence, and focus on its imperial allusions. The interdisciplinary nature of scientific studies provides a stereoscopic view of the current war as a synthetic, multidimensional phenomenon and its consequences.

Key words: Russian-Ukrainian war, Ukraine, Armed Forces of Ukraine, occupation, Russian imperialism, historiography.

Мета статті – проаналізувати основні наукові публікації українських та зарубіжних істориків, в яких висвітлюються причини, перебіг та перспективи російсько-української війни (2014–2025 рр.).

Виклад основного матеріалу. Війна Росії проти України триває вже понад 10 років. З цей час склався великий пласт наукової та публіцистичної літератури, присвячений різним її аспектам. Український сегмент публікацій доволі часто позначений емоційним забарвленням, однак він містить величезний емпіричний масив, що віддзеркалює усі рівні подій: від політичних рішень керівництва різних держав до епізодів повсякденного побутування цивільного населення і бойових буднів військовослужбовців ЗСУ.

Ще напередодні масово вторгнення російських військ колектив дослідників Національного університету оборони України підготував узагальнену працю «Біла книга Антитерористичної операції на Сході України (2014–2016)», яка містить характеристику військово-політичних чинників і стислий виклад перебігу першого періоду протистояння, аналіз уроків діяльності Збройних Сил України й охоплює події в українському Донбасі та Криму [1]. Праця насичена не тільки унікальними даними, а й аналітичними узагальненнями, важливими теоретико-концептуальними положеннями. Вона перекладена англійською мовою і презентована у штаб-квартирі НАТО у Брюсселі.

Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» з метою систематичного інформування суспільства про діяльність Міністерства оборони України, Збройних Сил України та Державної спеціальної служби транспорту, стан виконання заходів розвитку, забезпечення обґрунтованості рішень органів військового управління з питань національної безпеки і оборони, а також військового будівництва видається Інформаційний бюлетень «Біла книга». 16-й випуск інформаційного бюлетеня «Біла книга 2021. Оборонна політика України» присвячений питанням реалізації державної політики з питань національної безпеки [2].

Після окупації Кримського півострова в частини Донецької та Луганської областей з'явилося чимало видань, у яких здійснено ретроспективний аналіз українсько-російських відносин на тривалих часових відрізках, феноменології рашизму та «русского міра», природи антиукраїнської колоніальної політики російського імперіалізму, гібридних акцій Москви, спрямованих проти України. Їх авторами стали переважно історики – Василь Ткаченко, Лариса Якубова, Юрій Щербак, Володимир Головка та інші дослідники [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9].

Монографія Григорія Перепелиці «Україна – Росія: війна в умовах співіснування» вирізняється з-поміж інших спробою комплексного аналізу російсько-українських відносин та ключових тенденцій їхньої еволюції крізь призму конфліктогенної парадигми [10]. Автор формулює зважені оцінки, прогнози можливого розвитку подій та вказує на міжнародні наслідки російсько-українського протистояння.

У праці Віктора Брехуненка, Володимира Ковальчука, Михайла Ковальчука, В'ячеслава Корнієнка простежується історична тяглість збройного протистояння Росії та України, що сягає XII сторіччя [11]. Авторська концепція полягає у доведенні того, що саме війни як втілення постійних агресивних планів Московії/Росії щодо заволодіння українськими землями визначали головну вісь російсько-українських стосунків упродовж багатьох століть.

У книзі директора Українського наукового інституту Гарвардського університету Сергія Плохія «Російсько-українська війна: повернення історії» розкривається цілий комплекс проблем українсько-російських відносин у минулому і сучасному: еволюція російської імперської ідеї, автократичні тенденції в російському державотворенні, ядерний вектор міжнародної політики та Україна, гарантії її

національної безпеки, проєкт «Новоросія», перебіг подій після широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну і позиція західних держав. Авторські характеристики окремих явищ та дійових осіб цього протистояння спираються на великий корпус джерел і вирізняються точністю формулювань, оцінок та об'єктивністю [12].

Політологічний зріз українсько-російських антагонізмів розглянуто у кількох колективних працях, виданих Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України [13; 14]. У першій із вказаних монографій російсько-українське протистояння до 2020 р. трактується як «конфлікт», адже саме така дефініція домінувала у західному науковому дискурсі. Натомість у другій книзі аналізуються ідеологічні конструкції й утопії, що обрамлювали імперський курс Москви і його сповзання від експансіоністських тенденцій до відкритої війни проти України.

У кількох виданнях, підготовлених фахівцями Інституту всесвітньої історії та Інституту історії України НАНУ, висвітлюються міжнародні аспекти російсько-української війни. В «Аналітичному альманасі «Російська імперська державність: сучасні міжнародні виміри» авторський колектив здійснив анатомію історичних та ідеологічних засад російського імперського дискурсу та державності, рельєфно окреслив його колоніальну сутність щодо України [15].

Степан Віднянський і Андрій Мартинов розглянули у своїй монографії комплекс питань, пов'язаних зі ставленням різних держав світу (європейських, азійських, північноамериканських) до російсько-української війни, організацією допомоги Україні з боку північноатлантичної спільноти, новими обрисами європейської системи колективної безпеки, діями ООН та української дипломатії, спрямованими на припинення війни та встановлення справедливого миру [16].

У праці Алли Киридон і Сергія Трояна висвітлюються особливості зовнішньої політики України у контексті російсько-українських відносин, імперської політики та агресивних дій Російської Федерації проти суверенних держав пострадянського простору – Грузії (серпень 2008 р) та України (2014–2023 рр.) [17].

Незадовго до вторгнення військ РФ відомий вчений і державний діяч академік В. Горбулін опублікував працю «Як нам перемогти Росію у війні майбутнього», в якій міститься характеристика вузлових проблем російсько-українських відносин і викладено варіанти ймовірного розвитку подій. Автор чудово обізнаний не тільки з тонкощами політичного закулісся, а й з питаннями стратегічного планування та специфікою оборонного комплексу. Частина прогнозів ученого стала реальністю з початком широкомасштабного вторгнення російської армії в Україну. Вказана праця є свідченням на користь того, що військово-політичне керівництво держави має уважно ставитися до рекомендацій та прогнозів представників інтелектуальної еліти і враховувати їх задля зміцнення національної стійкості та безпеки [18].

Інститут історії України НАН України в 2022 році започаткував багатотомну серію під назвою «ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками» в якій розглядається російсько-українське протистояння упродовж віків. На конкретних історичних фактах розглядаються причино-наслідкові зв'язки неоімперського проєкту на підпорядкування пострадянського простору в нову російську імперію. На широкому історичному матеріалі подаються й тлумачаться глобальні виклики, геополітичні макроконтексти міжнародних відносин і євроінтеграційних перспектив сучасної України [19]. За сприяння Фонду Катедр Українознавства (США) на цей час вийшло три томи цієї серії.

В «Українському історичному журналі» для висвітлення зазначеної проблематики у 2022 році створено спеціальну рубрику «Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції». Зроблено перші спроби концептуалізації та розгляду теоретико-методологічних аспектів фундаментальних досліджень [20; 21; 22; 23].

У виданні «Україна дипломатична» (випуск XXIII) розміщено концептуальні статті про війну Росії проти України багатьох авторів [8]. Зокрема, П. Гай-Нижник подає авторську періодизацію й характеристику російсько-української війни, яка дещо відрізняється від періодизації, запропонованої В. Грицюком О. Лисенком та іншими військовими істориками [24, с. 10–14.].

Згідно з дорученням Головнокомандувача Збройних сил України від 26 березня 2022 р. № 6820/с створено воєнно-історичну комісію зі збору й узагальнення матеріалів, аналізу фактів і подій війни та розробки на їхній основі воєнно-історичних викладів (починаючи від моменту широкомасштабного вторгнення російських військ на територію України 24 лютого 2022 р.). Матеріали, підготовлені на підставі опрацьованих у науково-дослідному центрі воєнної історії Національного університету оборони України щоденних звітів з узагальнення здобутого під час відбиття збройної агресії Росії бойового досвіду, інформаційно-аналітичних довідок групи моніторингу ситуації й аналізу змін

воєнно-політичної, воєнно-стратегічної обстановки, а також результатів роботи воєнно-історичної комісії акумулюються у щомісячних «Воєнно-історичних описах російсько-української війни» [25].

Військові спеціалісти щоденно фіксують перебіг подій на фронті та публікують такі хроніки в інформаційному бюлетені Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського [26]. О. Чудновець, П. Сенько, А. Бондарук випустили «Хроніку війни в Азовській і Чорноморській операційних зонах» у 2022 р. [27]. Дар'я Бура, Олександр Красовицький видали тритомник «Хроніка війни. 2014–2020. Том 3. П'ять років гібридної війни» [28].

Своєрідним та інформаційно насиченим джерелом для вивчення російсько-української війни є проєкт «Дванадцять місяців війни. Хроніка подій. Промови та звернення Президента Володимира Володимира Зеленського» [29, 30] та «Другий рік війни. Березень, квітень, травень. Хроніка подій. Промови та звернення Президента України» [31].

У довідковому виданні «Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій» зафіксовано перші напрацювання наукового тезаурусу, що відображає різні аспекти російсько-українського протистояння. У першій частині праці опубліковано авторські тексти, які в першому наближенні відтворюють панораму причин, природи, характеру, основних фаз російсько-української війни та її рецепції в енциклопедичному просторі. Друга частина є банком ключових термінів, важливих для осмислення вказаної проблематики [32].

Чимало публікацій з тематики російсько-української війни вийшло в різних країнах світу. Однією з найбільш насичених емпіричними матеріалами та їхньою концептуалізацією слід вважати працю Пола Д. Аньєрі, який запропонував цікаву компаративістську платформу для військово-політичної характеристики сучасних Росії та України [33].

У монографії Марлен Ларуель подано характеристику ідейних основ сучасної російських внутрішньо- і зовнішньополітичної доктрин, в основі яких лежить російський націоналізм/шовінізм, ксенофобія, позиціонування «ворогів» та експансіоністський курс щодо сусідніх держав, які Москва вважає власною «сферою впливу» [34].

Лоуренс Фрідман проаналізував історичну політику Кремля, в основі якої він акцентує увагу на імперських альянсах і спробах практичної реінкарнації «світової держави» [35]. Над спробами Путіна стати продовжувачем справи першого російського імператора Петра I розмірковує Ендрю Рот [36].

Британський журналіст і письменник, кореспондент *The Guardian*, Люк Гардінг, який став безпосереднім свідком подій лютого 2022 р., їздив у «гарячі точки» та фіксував факти, написав на їх основі книгу «Вторгнення. За лаштунками кривавої війни Росії та боротьби України за виживання» [37]. Незважаючи на те, що це видання підготував не професійний науковець, воно сприймається як детальне документальне історичне свідчення першого року війни, що поєднує політологічну аналітику з військовою хронікою, а повсякденний вимір війни з її соціальною характеристикою «знизу». Текст наповнений реальними епізодами протистояння, що ілюструють російський геноцид в Україні, а також самовідданість українських воїнів та цивільних громадян у боротьбі за власну свободу і державу.

Широку ретроспективу російсько-американських відносин в епоху, що настала після завершення «холодної війни», розгорнув у своїй монографії М.Е.Саротт [38]. Він переконливо показав, у який спосіб Путін втілював свою ідею відродження нової Російської «наддержави» і як це поставило під загрозу систему колективної безпеки у світі. Становлення путінського авторитарного режиму і його експансіоністського курсу щодо країн пострадянського простору зробив об'єктом свого дослідження Стівен Лі Маєрс [39].

Райар Менон і Ойген Румер розглядають події в 2014-2015 років ще в парадигмі «конфлікту в Україні» [40]. Вони показують, як конфігурація сил провідних гравців на геополітичній шахівниці після «холодної війни» сприяла формуванню імперських тенденцій у зовнішній політиці Кремля і чому Путін вирішив реалізувати свій план щодо України на практиці.

Підвищений інтерес до війни в Україні Тімоті Снайдера обумовлений його тривалими студіями з історії центрально-східноєвропейського регіону, зокрема долі «кривавих земель» (до яких він відносить і Україну) під час Другої світової війни. У 2019 році з'явилася його праця «Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка», в якій аналізуються складні геополітичні пасьянси, що, зрештою, уможливили російське вторгнення в Україну 2014 року [41].

Цикл публікацій західних авторів присвячений подіям у Криму і Донбасі, спробам творення так званої «Новоросії» на захоплених російськими регулярними військами та проксі-формуваннями територіях [42; 43; 44].

У праці філософа Стенлі Джейсона «Як діє фашизм. Політика «ми» і «вони» [45]. простежуються сучасні процеси, пов'язані зі сповзанням деяких країн до елементів фашизму через вигадкування

«славетного минулого», на протипагу реальним історичним подіям, боротьбу з інтелектуальним середовищем та опонентами, спроби ієрархічної побудови суспільства, використання ЗМІ як інструментів пропаганди на користь однієї суспільної групи чи політичної партії, позиціонування «своїх» і «чужих». Автор показує на численних прикладах, як фашистські політики намагаються штучно інспірувати у суспільстві паніку, нав'язати власні світоглядні стереотипи і моделі поведінки, дискредитувати здобутки і цінності ліберальної демократії, а також вказує на загрози таких дій для майбутнього. Показуючи ознаки і вияви фашизму у США, Угорщині та інших країнах, дослідник, однак, практично оминув аналогічні процеси в Росії, обмежившись кількома малоінформативними згадками про гендерний сегмент проблеми [45, с. 51].

Аналітика широкого кола проблем українсько-російських відносин наприкінці ХХ – на початку ХХІ сторіччя представлена публікаціями у періодичних наукових виданнях і таблоїдах.

Обставинам підписання Будапештського меморандуму і його наслідків для України в майбутньому, ролі США в цьому процесі присвячена стаття Лари Джейкс, Едварда Вонга, Майкла Кровлі [46].

Анексія Криму Російською Федерацією у 2014 році, що поклала початок російсько-українській війні, стала об'єктом інтерпретацій Спенсера Кімбалла [40]. У кількох публікаціях простежується початковий етап широкомасштабного вторгнення російської армії в Україну 24 лютого 2022 р. [47]. Значна кількість матеріалів містить інформацію про бої за Київ [48], Харків [49], Маріуполь [50; 51; 52; 53; 54] та інші міста України.

Михайло Забродський, Джек Ватлінг, Олександр Данилюк та Нік Рейнольдс підготували аналітичний огляд перебігу воєнних дій в Україні за час від лютого до липня 2022 р. Попри те, що матеріал побудований на відкритих джерелах, він має важливе значення для акумуляції емпіричного підґрунтя наступної фази наукового осмислення подієвого полотна у формі концептуальних побудов та практичних рекомендацій [55].

Геноцидальні дії російських військових на території України відображені у публікаціях Юсура Аль-Хлоу, Маші Фроляк, Дмитрія Хавіна, Крістофа Коттлі, Хейлі Віллліса, Александра Кардіа, Нагалі Рене, Малахі Брауна та інших авторів. Цінність таких публікацій полягає в тому, що вони об'єктивно формують неспростовну доказову базу для майбутніх судових процесів над російськими воєнними злочинцями [56].

Не обійдена увагою і проблема українських біженців за кордоном та внутрішньо переміщених осіб в Україні [57; 58; 59]. Ситуація у цій сфері більшістю дослідників окреслюється дефініцією «гуманітарна катастрофа».

Світову наукову спільноту вражають масштаби знищення росіянами історико-культурної спадщини України, частина якої перебуває під охороною ЮНЕСКО [60; 61].

Варто осібно зупинитися на репрезентації праці американської політологині Рейчел Меддоу «Прорив. Корумпована демократія, держава вигнанка Росія і найбагатша, найбільш руйнівна промисловість на земній кулі», перекладеної і виданої в Україні 2020 року [62]. Відштовхуючись від переконливої аргументації економічної стратегії Кремля, що спирається на експорт вуглеводневих енергоносіїв, дослідниця показує, як російський нафто-газовий «спрут» оплітає центри ухвалення рішень у різних країнах світу, насамперед Сполучених Штатах Америки, представників політичної еліти та недержавних інституцій своїми «щупальцями» і впливав на конфігурацію міжнародних відносин, у яких Кремль почувався світовим гравцем. У праці йдеться про «намагання президента Російської Федерації задумати в газопровідних «обіймах» ресурсно залежну Європу» а також наголошується, що «демократичним урядам слід якнайшвидше накинути надійні законодавчі віжки на шию нафтогазової галузі, інакше одного дня ми втратимо не лише демократію, а й планету. Авторка висвітлює спроби Москви обходити санкції, накладені у зв'язку з її агресією проти України, аналізує технології, які вона при цьому використовує. Особливістю авторської концепції є двовимірна проекція засилля нафто-газового капіталу та його лобі одночасно і на Російську Федерацію, і на Сполучені Штати Америки. Це уможливило реконструкцію об'єктивної і стереоскопічної картини, критичні оцінки не тільки нинішньої ситуації, а й майбутніх перспектив, політичних, економічних, екологічних та гуманітарних наслідків домінування вуглеводневого підприємництва у структурі світової економіки та окремих держав.

Концептуальні підходи зарубіжних експертів до аналізу подій сучасної війни Російської Федерації проти України характеризують співробітники Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса [51] Автори цього колективного проекту схарактеризували визначальні тенденції осмислення феноменології російсько-українського протистояння у США, Великій Британії, Франції, Німеччині, Польщі, Греції, Італії, з'ясували зони консолідованого бачення та розходження у трактуванні певних подій, розкрили особливості відображення вказаної теми у західному інформаційно-медійному просторі.

Важливим інформаційним джерелом, що віддзеркалює широкий спектр подій, зокрема бачення ситуації російським військово-політичним керівництвом, його союзниками та країнами з невизначеною позицією, стали підготовлені Інститутом вивчення війни (Institute for the Study of War) щоденні синтетичні звіти, в яких висвітлюється перебіг подій в Україні та довкола неї [63].

Висновки. Огляд літератури дає підстави констатувати величезний сплеск зацікавлення історією українсько-російських відносин, колоніальної політики Росії щодо сусідніх народів і країн і власне війною РФ проти України, що почалася 2014 року. Водночас широкий спектр дискусійних проблем у цій тематичній ніші створює широке поле для авторських інтерпретацій, концептуальних побудов, відмови від одних дефініцій (наприклад, «українська криза», «український конфлікт» тощо) на користь інших («російсько-українська війна», «війна Російської Федерації проти України»), відповідність яких реаліям покаже тільки час. Дослідження російсько-української війни набуває ще більшої актуальності з приходом нової адміністрації у Сполучених Штатах Америки на чолі з президентом Д. Трампом та його прагненням зупинити цю війну. З розвитком подій очікується збільшення наукових публікацій, присвячених різноманітним політичним аспектам героїчних зусиль українців та Збройних Сил України в захисті суверенітету та незалежності України. Однак лише завершення цього екзистенційного протистояння сформує основу для глибоких, виважених і всебічних оцінок різних аспектів війни та її політичних, економічних, соціальних і гуманітарних наслідків.

Література:

1. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016) [під заг. ред. І. Руснака] Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2017. 162 с.
2. Біла книга 2021. Оборонна політика України. / Голова робочої групи І. Руснак. Київ, 2022. 119 с.
3. Ткаченко Василь. Україна – Росія: на сконі «пропащого часу». Вид. друге, Публіцистика. Київ : Вид-во «Політія», 2019. 547 с.
4. Ткаченко Василь. Рашизм: ліцензія на геноцид. Есеї. Науково-популярне видання. Київ : Вид-во «Політія», 2023. 348 с.
5. Якубова Лариса. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2018. 382 с.
6. Якубова Лариса. Рашизм: звір з безодні. Київ : Академперіодика, 2023. 318 с.
7. Якубова Лариса. До свободи крізь вогонь: Україна проти рашизму. Київ : ТОВ «Видавництво Кліо», 2023. 430 с.
8. Щербак Юрій. Вбити імперію зла: Росія – вічний ворог України. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 296 с.
9. Головка В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. Відп. ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України, 2023. 602 с.
10. Перепелиця Г.М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2017. 880 с.
11. Брехуненко Віктор, Ковальчук Володимир, Ковальчук Михайло, Корнієнко Вячеслав. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII – XXI ст. / Видання друге. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, 2018. 248 с.
12. Плохій Сергій. Російсько-українська війна: повернення історії. Харків,.: КСД, 2023. 400 с. (Праця перекладена з англійського видання: Plokhyy Serhii. The Russo-Ukrainian War: The Return of History. New York : W.W.Norton and Company, 2023. 400 p.).
13. Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях. / за ред. В. Кулика. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2020. 328 с.
14. Удавана Росія: імітація величчя і могутності / Зеленько Г. (керівник проекту, науковий редактор), Лісничук О., Нагірний В., Павленко І., Рябчук М., Стародуб А. Ніжин : Видавець Лисенко М.М., 2024. 288 с.
15. Російська імперська державність: сучасні міжнародні виміри Аналітичний альманах / заг ред. д.і.н., проф., члена-кореспондента НАН України Кудряченка А.І. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії України НАНУ», 2023. 332 с.
16. Віднянський С., Мартинов А. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство : монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2023. 264 с.
17. Киридон А. Троян С. Українська пастка для російського Левіафана. Київ : Ніка-Центр, 2023. 400 с.
18. Горбулін Володимир. Як нам перемогти Росію у війні майбутнього. 2-е вид. Київ : Брайт Букс, 2021. 243 с.
19. ПЕРЕЛЮМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. – Кн. 1 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2022. – 802 с.; іл.
20. Грицюк Валерій, Лисенко Олександр. Війна Російської Федерації проти України: військовий, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри. *Український історичний журнал*. 2023. № 2(569). С. 5–33.
21. Грицюк В.М., Лисенко О.С. «Мінне поле» дефініцій: деякі проблеми методології студіювання гібридної війни РФ проти України. *Українське військо: основні етапи боротьби за державну незалежність України: Збірник матеріалів II Міжнародної наукової конференції*. (Київ, 26 листопада 2021 р.) Київ, 2021. С. 39–41.
22. Лисенко О.С. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень. (За матеріалами доповіді на засіданні Президії Національної академії наук України 25 травня 2022 р. *Вісник Національної академії наук України*. 2022. № 7. С. 95–98.

23. Грицюк Валерій, Лисенко Олександр. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри. *Український історичний журнал*. 2023. № 2(569). С. 10–14.
24. Гай-Нижник П. Війна за життя. Україна дипломатична. Випуск XXIII. Науковий щорічник. Київ, 2022. С. 32–53.
25. Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий – березень 2022 року) Київ : Міністерство оборони України, Генеральний штаб Збройних Сил України, 2022. 114 с.
26. Хроніки війни, частини 1 – 7 (російсько-українська війна), інформаційний бюлетень. Київ, Національний університет оборони ім. І. Черняхівського, 2022. 228 с.
27. Чудновець О, Сенько П, Бондарук А. Хроніка війни в Азовській і Чорноморській операційних зонах. Лютий-грудень 2022 р. Київ : Видавничий дім «ВДЕФ-Україна», 2023. 440 с.
28. Дар'я Бура, Олександр Красовицький. Хроніка війни 2014-2020. Том 3. П'ять років гібридної війни. Харків, 2021. 478 с.
29. Місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення Президента Володимира Зеленського / упорядник О.В. Красовицький та інші. Харків : «Фоліо», 2022. 384с.
30. Дванадцятий місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення Президента Володимира Зеленського / упорядник О.В. Красовицький та інші. Харків : «Фоліо», 2022. 362 с.
31. Другий рік війни. Березень, квітень, травень. Хроніка подій. Промови та звернення Президента України. Харків : Фоліо, 2024. 464 с.
32. Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій. Випуск 1 / Упор. А.Киридон та ін. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 352 с.
33. D'Anieri, Paul, «Ukraine and Russia: From Civilized Divorce to Uncivil War». Cambridge, UK, 2019.
34. Laruelle Marlene, «Russian Nationalism Imaginaries, Doctrines and Political Battlefields». London and New York, 2019.
35. Freedman Lawrence, «Spirits of Tge Past. The Role jf History in the Russia-Ukraine War», *Comment Is Freed*, June 12, 2022. URL: https://samf.substack.com/p/spirits-of-the-past?s=w&utm_medium=web.
36. Roth Andrew, «Putin compares himself to Peter the Great in quest to take back Russian land», *Guardian*, June 10, 2022. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/jun/10/putin-compares-himself-to-peter-the-great-in-quest-to-tare-back-russian-land>.
37. Гардінг Люк. Вторгнення. За лаштунками кривавої війни Росії та боротьби України за виживання./ Переклад з англ. І.Возняка. Харків: Видавництво Vivat, 2023. 352 с. Перекладено за виданням: Harding, Luke. Invasion/ The Inside Story of Russian Bloody War and Ukraines Fight for Survival. New York : Vintage Books, 2022. 316 p.
38. Sarotte M.E. Not One Inch: America, Russia and the Making of Post-Cold War Stalemate. New Haven and London, 2021.
39. Myers Steven Lee, «The New Tsar: The Rise and Rign of Vlsdimir Putin». New York, 2015.
40. Menon Rajan and Rumer Eugene. «Conflict in Ukraine: The Unwinding of the Post-Cold War Order». Cambridge MA and London, 2015.
41. Snyder Timothy, «The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America». New York, 2019.
42. Tkacheva Olesya and Oberholtzer Jenny, «Lessons from Russia's Operations in Crimea and Eastern Ukraine». Santa Monica, CA, 2019.
43. Laruelle, Marlene, «Back from Utopia: How Donbas Fighters Reinvent Themselves in a Post-Novorossia». *Nationalities Papers* 47. No5 (2019). 719–733.
44. Kuzio, Taras, «Putin's War against Ukraine: Revolution, NationalismM and Crime». Toronto, 2017.
45. Стенлі Джейсон. «Як діє фашизм. Політика «ми» і «вони» / Переклад з англ. Я. Войтка. Київ : Видавнича група КМ-БУКС, 2024. 200 с. Перекладено за виданням: How Fascism Works The Politics of Us and Them by Jason Stanley.
46. Jakes Lara, Wong, Edward and Crowley, Michael, America's Road to the Ukraine War. *New York Times*. April 24, 2022.
47. Kimball Spenser, «Bound and Treaty: Russia, Ukraine and Crimea». *Deutsche Welle*. November 11, 2014.
48. Edmonds Jeffrey, «Start with the Political: Explaining Russia's Bungled Invasion of Ukraine». *War on the Rocks*. April 28, 2022. URL: <https://warontherocks.com/2022/04/start-with-the-political-explaining-russia's-bungled-invasion-of-ukraine/>.
49. «Russia's War in Ukraine: Military and Inteligence Aspects», 1 «Oh, How They Lied. The Many Times Russia Denied Ukraine Invason Plans», *Poligraf.Info*. March 9, 2022. URL: <https://www.poligraf.info/a/fact-check-russia-lies-ukraine-war/31745164.html>.
50. Sonne Paul, Khurshudyayn Isabelle, Morgunov Serhiy, «Battl for Kyiv: Ukrainian valor, Russian blunders combined to save the capital». *Washington Post* August 24,2022. URL: <https://www.washingtonpost.com/national-secursty/interactive/2022/kyiv-battl-ukraine-survival/>.
51. Loch Jack, «The Kharkiv Resistance Has Already Begun». *Foreign Policy*, February 24, 2022. URL: <https://foreignpolicy.com/2022/02/24/russia-ukraina-war-resistance-kharkiv/>.
52. «Ukrainian forces reach Russian border near Kharkiv», May 16 2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qZVb-N6GGUHs>.
53. Davidzon Vladislav, «The Defenders of Mariupol», *Tablet*, May 17, 2022. URL: <https://www.tabletmag.com/sections/news/articles/defenders-of-mariupol-azov>.
54. Davidzon Vladislav, «Russia-Ukrsine war 21000 civilians killed, major of Mariupol estimates?» *Jerusalem Post*, April 19, 2022. URL: <https://www.jpost.com/international/article>.
55. Zabrodskyi, Mychaylo, Watling, Jeck, Dr., Danylyuk, Oleksandr V., and Reynolds, Nick. «Preliminare Lessons in Conventional Warfinding from Russia's Invasion of Ukraine: Februaire – July 2022» London: Royal United Services Institute for Defence Studies,2022, 1.

56. AL-Hlou Yousur, Froliak Masha, Khavin Dmitriy, Koettl Christoph, Willis Haley, Cardia Aleksander, Reneau, Natalie, and Browne Malachy. «Caught on Camera, Traced by Phone: The Russian Military Unit That Killed Dozens in Bucha». *New York Times*, December 22, 2022.
57. «Ukraine War Biden accuses Russian troops of committing genocide in Ukraine». *BBC News*. April 13, 2022. URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-61093300>.
58. Carter Dylan, «Tragedy and utter desolation Ukraine refugees in Brussels tell their story». *Euronews*. February 26, 2022. URL: <https://www.brusselstimes.com/212576/tragedy-and-utter-desolation-ukraine-refugees-in-brussels-tell-their-story>.
59. «Putin Knows What He's Doing with Ukrainians Refugees. This is The World's Big Test», *New York Times*, April 1, 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/04/01/opinion/ukraine-russia-war-refugees.html>.
60. Besheer Margaret, «Ukraine's Cultural Heritage Under Attack, Official Says», *Voice of America*. July 15, 2022. URL: <https://www.voanews.com/a/ukraine-s-cultural-heritage-under-attack-official-says/6661269.html>.
61. Institute for the Study of War. Press ISW. Aug 15, 2022. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/ukraine-conflict-updates> (last accessed: 25.02.2023).
62. Меддоу Рейчел. Прорив. Корумпована демократія, держава-вигнанка Росія і найбагатша, найбільш руйнівна промисловість на земній кулі. / Пер. з англ. А. Акуленко. Київ : Видавнича група КМ-БУКС, 2020. 560 с.
63. Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях./ За ред.: В. Кулика. Київ : ІППЕНД, 2020. 328 с.

УДК 94(477.43).084

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.15>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ВЛАДИ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У РОКИ НЕПУ (1921–1928) (НА МАТЕРІАЛІ ПОДІЛЛЯ)

Олійник Микола,

доктор історичних наук,

доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук

Хмельницького національного університету

ORCID ID: 0000-0002-3440-4965

У статті комплексно проаналізовано діяльність партійних і радянських органів Подільської губернії з реалізації політики російсько-більшовицької колоніальної влади щодо національних меншин у період непу. З'ясовано, що для роботи з національними меншинами в регіоні були створені губернські, повітові, а після проведення в 1923 р. районування округові й районні єврейські та польські підвідділи у відповідних комітетах КП(б)У й рад, а у відділах народної освіти – аналогічна секції. Звернуто увагу, що з початком українізації для координації роботи з національними меншинами було створено губернську комісію в справах національностей, включивши до її складу представників від єврейської, польської й молдавської спільнот. Вона рекомендувала окружкомам призначити члена президії, який володіє рідною мовою певної нацменшини.

Досліджено, що з метою послабити демографічне перенаселення регіону й знизити напруження міжетнічних відносин із 1923 р. на Поділлі реалізовувалася загальнодержавна програма переселення, переважно євреїв, на вільні землі півдня України й Криму.

З'ясовано, що для кращого врахування специфіки роботи в містечках і селах, де більшість чи значну частину мешканців становили етнічні меншини, у 1924–1928 рр. було створено єврейські польські, російські й німецьку ради. Наголошено, що діловодство в національних сільрадах переважно велося українською мовою, оскільки активних носіїв німецької, польської або їдиши не вистачало. Отже, за ініціативи зазначених рад відкривалися школи й технікуми з викладанням відповідними національними мовами. Підкреслено, що своїм великим досягненням влада вважала забезпечення доступу представників національних меншин до участі в судових засіданнях рідною мовою.

Однак усі зазначені досягнення були лише ширмою для утвердження колоніального статусу України в складі російсько-більшовицької імперії. Саме тому вже в 1930-х роках вони були ліквідовані, а активні учасники розбудови структури національних меншин – репресовані.

Ключові слова: національні меншини, неп, євреї, поляки.

Oliynyk Mykola. Implementation of the policy of the russian-bolshovist colonial government regarding national minorities in the years of NEP (1921–1928) (based on the materials of the Podillia)

The article comprehensively analyzes the activities of the party and Soviet bodies of the Podilsk province in the implementation of the policy of the Russian-Bolshevik colonial power towards national minorities during the NEP period. It was found out that provincial, district, and after the holding in 1923 were created to work with national minorities in the region. zoning, district and district Jewish and Polish subdivisions in the relevant committees of the Communist Party of Ukraine and councils, and in the departments of public education – a similar section. It was noted that with the beginning of Ukrainization, a provincial commission for nationalities was created to coordinate work with national minorities, including representatives from the Jewish, Polish, and Moldovan communities. She recommended that district committees appoint a member of the presidium who speaks the native language of a certain national minority.

It has been investigated that in order to reduce the demographic overpopulation of the region and reduce the tension of inter-ethnic relations, starting from 1923, a national program of resettlement, mainly of Jews, to the free lands of southern Ukraine and Crimea was implemented in Podilly.

It was found out that in 1924–1928, in order to better take into account the specifics of work in towns and villages where the majority or a significant part of the residents were ethnic minorities. Jewish Polish, Russian and German councils were established. It was emphasized that business in the national rural councils was mostly conducted in Ukrainian, since there were not enough active speakers of German, Polish, or Yiddish. Therefore, on the initiative of these councils, schools and technical schools were opened with teaching in the relevant national languages. It was emphasized that the authorities considered the provision of access to representatives of national minorities to participate in court sessions in their native language a major achievement.

However, all these achievements were only a screen for establishing the colonial status of Ukraine as part of the Russian-Bolshevik empire. That is why already in the 1930s they were liquidated, and active participants in the development of the structures of national minorities were repressed.

Key words: national minorities, NEP, Jews, Poles.

Вступ. У листопаді 1920 р. червона армія поширила «радянську» владу, під якою більшовики розуміли «диктатуру власної партії» [1, с. 14], на всю територію України на схід від Збруча. Нова влада відразу розпочала репресії проти симпатиків УНР, поширила на захоплені території політику «воєнного комунізму» та її провідного елемента – продрозкладки, що поглибило економічну й політичну кризу, викликало масовий антибільшовицький повстанський рух. Перед загрозою економічного й політичного колапсу більшовики змушені були піти на запровадження нової економічної політики (непу) і шукати різноманітні шляхи залучення на свій бік місцевого населення. Одним із них була показова увага до національних меншин (нацменшин) з метою переконати їх, що лише нова влада дасть їм «світле майбуття». На Поділлі цей процес мав низку особливостей, зумовлених прикордонним статусом регіону й багатоетнічним складом мешканців краю. Зокрема, тут мешкало понад 300 тисячі євреїв, або 22%, понад 70 тисяч поляків, або 23% від усіх, які проживали в Україні [2, с. 33].

Аналіз останніх досліджень. Різні аспекти цієї проблеми стали предметом досліджень П. Григорчука [3], О. Рубльова та Л. Якубової [4; 5], Л. Місінкевича [2], В. Нестеренка [6; 7] та інших. Їхнім загальним висновком є теза про двоїстий характер позиції більшовиків. З одного боку, вони підтримували національні меншини, створювали національні райони та сільради, турбувалися про розвиток їхньої освіти й культури; з іншого – наявність у частини етнічних меншин національних держав, наприклад, Польщі чи Румунії, робило їх в очах радянських спецслужб прямими або потенційними агентами ворожих розвідок. Євреї, основним заняттям яких були ремесла й торгівля, викликали недовіру як дрібнобуржуазні елементи. Разом із тим історіографічний аналіз дає змогу зробити висновок, що до сьогодні відсутні узагальнені наукові роботи із зазначеної проблеми.

Мета статті – комплексно проаналізувати діяльність партійних і радянських органів Подільської губернії з реалізації політики російсько-більшовицької колоніальної влади щодо національних меншин у період непу.

Виклад основного матеріалу. Важливим складником політики більшовицької влади на Поділлі було врахування багатоетнічного складу мешканців краю під час формування структури органів влади та їхньої практичної діяльності. Цим більшовики намагалися не допустити участі нацменшин у повстанській боротьбі подолян за відновлення незалежної української держави й залучити їх на свій бік. Саме тому рішенням президії ВУЦВК в травні 1921 р. при відділі управління Подільського губернського виконавчого комітету (губвиконком, ГВК), як і в інших губерніях, були створені єврейський і польський підвідділи (єввідділ і польвідділ) щодо роботи з національними меншинами як місцеві органи відділу нацменшин при НКВС [8, с. 24]. У жовтні 1921 р. ЦК РКП(б), «конструюючи» типову структуру губернських комітетів (губкомів), рекомендував організовувати національні відділи, зокрема польський і єврейський [9, арк. 22].

Перша інформація про діяльність таких відділів з'явилася в доповіді Подільського губкому про роботу за грудень 1921 р. Він повідомляв ЦК КП(б)У, що його єввідділ влаштував суд над хедером (єврейською релігійною початковою школою для хлопчиків), веде боротьбу із сіоністськими течіями й поширює літературу єврейською мовою (їдиш – *М. О.*). Водночас польвідділ через хворобу керівника працював мляво. Він готував відкриття клубу, яке відбулося в січні 1922 р., коли активізувалася його робота. Зазначимо, що через невизначеність того, який орган на місцях має відповідати за роботу серед національних меншин, на Поділлі водночас існували як відділення нацменшин, так й автономні єврейські та польські відділи й секції при повітових виконавчих комітетах (повітвиконкомах) і відділах народної освіти (наросвіті). Так, станом на 14 лютого 1922 р. єввідділи повітвиконкомів були організовані у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Могилів-Подільському та Проскуріві; євсекції в наросвіті – у Жмеринці, Летичеві, Браїлові, Ушиці, Літині; євсекції повіткомів – у Гайсині й Бершаді. До 15 березня 1922 р. єврейські та польські секції повіткомів КП(б)У вже діяли у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Жмеринці, Проскуріві й Могилів-Подільському [10, арк. 117, 403].

Запровадження в 1923 р. політики українізації потребувало активізації роботи з нацменшинами на якісно вищий рівень. Як зазначали О. Рубльов та Л. Якубова, політбюро ЦК КП(б)У 19 березня 1924 р. визначило, що найкращим варіантом було утворити при ВУЦВК центральну комісію у справах національних меншин, яка мала замінити відділ нацмену НКВС. 29 квітня 1924 р. президія ВУЦВК прийняла постанову про утворення ЦКНМ [4, с. 102]. 27 листопада 1924 р. РНК УСРР ухвалив створити такі губкомісії й затвердив їхні штати. Для Подільської губернії передбачалося включити до її складу по 2 члени від євреїв і поляків [11, арк. 27-28].

На практиці це рішення почало реалізовуватися задовго до його офіційного ухвалення. Зокрема, мала президія Подільського губвиконкому таку комісію створила ще 16 вересня 1924 р. Її головою призначили члена президії ГВК Чакова, членів комісії затвердили від єврейської, польської та молдавської

національних меншин. Водночас рекомендували округовим виконавчим комітетам (окрвиконкомам, ОВК) створити округові комісії під головуванням члена президії ОВК та двох представників від більшості національних меншин. У районах керівництво роботою відповідної комісії покладалося на члена райвиконкому, відповідального за культурно-освітню роботу. Звернімо увагу, що для здешевлення накладних витрат технічне обслуговування комісії нацмену поклали на апарати ГВК, ОВК і РВК [12, арк. 101; 13, арк. 1]. На одному з перших засідань 29 грудня 1924 р. комісія запропонувала округкомам тих місцевостей, де нацменшини становили значну кількість мешканців, виділити члена президії з нацменшин, який обслуговував би їх рідною мовою [13, арк. 5]. Це зумовлювалося потребою переконати нацменшини, що радянська влада чуйно ставиться до потреб усіх громадян. Разом із тим практична робота швидко показала необхідність урахування специфіки роботи в містечках, де більшість чи значну частину мешканців становили етнічні євреї та поляки. Це було тим паче необхідно, оскільки під час проведення районування 1923 р. інтереси нацменшин проігнорували [14, с. 55]. виправити допущену помилку покликана була постанова РНК УСРР «Про виділення національних районів та сільрад» від 29 серпня 1924 р., якою знижувалися норми для створення національних рад із 1000 до 500, а для районів – з 25000 до 10000 осіб. Остаточні вони були затверджені постановою IV сесії ВУЦВК VIII скликання 19 лютого 1925 р. [8, с. 28]. Автор поділяє точку зору Л. Гуцало, що зниження норми для низового районування «можна трактувати, з одного боку, як пільгу для нацменшин, а з іншого – як засіб більш швидкого «приборкування» етнічних груп» [14, с. 57].

Зазначимо, що Подільська губкомісія нацмену оперативно розробила власний план районування етнічних меншин, затвердила його на засіданні 23 грудня 1924 р. і передала до ВУЦВК. План передбачав створення єврейських сільрад у Меджибожі Проскурівської округи й Чернівцях Могилівської, де було понад 90% єврейського населення. Також пропонувалося організувати польські сільради в Кам'янецькій округі: у Дем'янівці та Мушкотинці Дунаєвецького району, Старій Губі Смотрицького району; Рачинцях Миньковецького району; Зіньківцях Довжинецького району [13, арк. 9]. Після опрацювання всіх пропозицій із місць і їх узагальнення Центральний адміністративно-територіальний комітет (ЦАТК) 21 липня 1925 р. розглянув їх на засіданні пленуму ЦАТК за участі членів ВУЦВК. Для забезпечення національних прав єврейського населення в колишніх містечках і більшого втягнення останніх до радянського будівництва пленум ухвалив просити президію ВУЦВК про затвердження низки єврейських селищних і сільських рад. Пропонувалося організувати селищні ради в Деражні Проскурівської округи; Липівцях, Іллінцях і Браїлові Вінницької, а також сільські ради – в Красному та Н. Дашеві Вінницької, Солобківцях, Воньківцях, Лянцкоруні, Чемерівцях, Зінькові, Миньківцях, Жванчику, Калюсі, Ст. Ушиці й Оринині Кам'янецької округи [15, арк. 264–271, 283–284].

23 вересня 1925 р. ВУЦВК затвердив список національних сільрад. На Поділлі створювалося 5 російських сільрад у Вінницькій округі, дві – у Тульчинській; 17 польських сільрад – у Кам'янецькій округі [15, арк. 283–284; 16, с. 87–90]. Процес створення національних сільрад продовжувався аж до кінця непу. Зокрема, у 1926–1927 рр. кількість польських сільрад, за підрахунками Т. Єременко, досягла 32 [17, с. 15], а за уточненими даними Л. Місінкевича – 34, із яких 20 – у Проскурівській округі. Єврейські сільські й селищні ради були організовані в 47 населених пунктах. Зокрема, у Кам'янецькій округі працювало 9 сільрад та одна селищна рада в Дунаївцях; у Проскурівській – 6 єврейських сільських і 5 селищних рад; у Тульчинській – 11 селищних та 1 сільська ради, у Вінницькій – 7 єврейських сільрад. Також 7 єврейських сільрад та 1 селищна рада діяли в Могилівській округі [18, арк. 20; 2, с. 35–36]. Була створена Краснодільська німецька сільрада на Могилівщині [19, арк. 6–7]. Як свідчить аналіз джерел, у таких селах і містечках місцева влада мала досить високий авторитет серед мешканців, контролювала ремісників та організовувала різноманітні майстерні й цехи, щоб надати їм соціальний захист. Проте їхні зусилля не завжди давали бажаний результат. Наприклад, попри те що в м. М'ястківці (нині – с. Городківка Крижопільського району Вінницької області [20]) була велика кількість безробітної молоді, особливо дівчат, вони не мали бажання навчатися в артілі вишивальниць. Тому з 308 учнів, які там навчалися, містечкових було лише 5 осіб. Головним мотивом небажання навчатися була мала заробітна плата, у середньому 20 коп. на день [19, арк. 7 зв.].

Однією з особливостей ведення діловодства в національних сільрадах було те, що воно проводилося українською мовою, оскільки активних носіїв німецької, польської або їдиш не вистачало. Те саме стосувалося вчителів для викладання в школах рідною для учнів мовою. Щоб послабити цю проблему, Тульчинський ОВК підтримав пропозицію Тульчинського й Гайсинського педтехнікумів про запровадження викладання в них єврейської мови [21, арк. 44–48]. Вагоме значення мало рішення президії Тульчинського окрвиконкому про відкриття з 1 жовтня 1928 р. єврейської медшколи в Гайсині з відділеннями з підготовки помічників лікарів та акушерського. Зауважимо, що впродовж трьох років школа

мала утримуватися коштом населення. Усе це робилося для того, щоб дати можливість продовжити навчання 200 випускникам 7 старших концентрів єврейських трудових шкіл, які не мали де це зробити в окрузі. Для школи знайшли приміщення, а для обладнання інвентарем і лабораторіями передбачили 8000 крб. Особливо підкреслювалося зацікавлення в школі не лише мешканців округи, а й сусідів [21, арк. 180–180 зв.].

Великою проблемою єврейської меншини на Поділлі було те, що внаслідок воєн і репресій більшість заможних євреїв виїхали за кордон. Ще певна частина подалася в еміграцію через страх, породжений великим єврейським погромом у Летичівському повіті в листопаді 1921 р., у ході якого населення розграбувало м. Михайлівку, загинуло 6 осіб [22, арк. 102]. Щоб заспокоїти єврейську бідноту, в УСРР започаткували масштабний проєкт збирання свідчень жертв єврейських погромів, які мали місце після 1917 р. На їх основі порушувалися кримінальні справи, проводилося слідство й у разі знаходження погромників з них стягувалося відшкодування за матеріальні втрати постраждалих. Значну кількість учасників цього проєкту становили подоляни [23, арк. 2–35].

Про рівень бідності більшості подільських євреїв влучно сказав В. Затонський: «Якщо ми візьмемо містечка Правобережжя, то справа не в культурі, а в тій бідності, яка скупчена зараз там, яка була скупчена в період смуги осілости, яка до цих пір не розселена і перед якою стоїть питання переселення на землю, про надання роботи» [8, с. 14]. Оскільки ні землі, ні роботи на Поділлі не було, то з метою послабити демографічне перенаселення регіону та знизити напруження міжетнічних відносин з 1923 р. була розпочата масштабна загальнодержавна програма переселення, переважно євреїв, на вільні землі півдня України та Криму [24, арк. 63]. Координатором цієї роботи виступав з боку держави Наркомат землеробства (далі – НКЗ), а з боку переселенців – товариство землеробських єврейських товариств (ТОЗЕТ). З його допомогою створювалися переселенські товариства, подавалися до окружних земельних відділів заяви на переселення, губземвідділ узагальнював їх і подавав заявку до НКЗ. Той виділяв на губернію певну кількість нарядів, якими резервувалися конкретні земельні наділи [24, арк. 63].

На їх основі представникам переселенських товариств надавали посвідчення «ходака», яке давало право передовій групі виїхати на місце переселення й підготувати елементарні умови для всього товариства. План робіт із переселення з Поділля на 1923 р. давав змогу переселення 4000 дворів, із яких 2500 – в Одеську губернію та 1500 – у Катеринославську. З 15 червня до 12 липня він видав посвідчення «ходака» 700 дворам. Було встановлено добровільний принцип переселення. Проводили його незалежно від майнового стану охочих, що створювало кращі умови для налагодження життєвих господарств. Зазначимо, що 75% місць виділили переселенцям із прикордонних округ: Кам'янецької, Могилівської та Проскурівської [24, арк. 63].

22 вересня НКЗ зупинив видання зазначених посвідчень через вичерпання лімітів, хоч у краї вже були зареєстровані 38 переселенських колективів та 11 ще не були зареєстровані. Найбільшою їх кількістю була на Могилівщині – 20 [24, арк. 78, 81, 85–86]. Популярність переселення залишалася високою в наступні кілька років, що підтримувалося активною пропагандистською роботою партосередків і ТОЗЕТу та збереженням кількості нарядів на стабільному рівні. Однак поступово охочих переселитися ставало все менше. Це пояснювалося потребою сплати високого внеску в 150 крб на сім'ю, труднощами переїзду й облаштування тощо. Лише в голодному 1925 р. кількість охочих переселитися втричі перевищила наявні можливості [24, арк. 1–6].

Проте, як тільки в регіоні вдалося дещо подолати наслідки голоду 1925–1926 рр., переселенський бум спав. Так, за 1927 р. з Тульчинської округи переселилося лише 70 сімей, а з Могилівської – 98 [25, арк. 18]. Разом із тим, за свідченням газети «Червоний край», завдяки активній пропагандистській роботі у Вінницькій окрузі наряд на переселення 300 дворів на Урал і 300 на Далекий Схід було використано повністю. На 1928 р. тут запросили й отримали наряди на переселення 450 дворів до Уральської області, 100 – до Сибіру та 850 – на Далекий Схід, своєчасно відправили туди ходаків від 870 родин [26, с. 6].

Значним успіхом подільської влади було створення в судах єврейських і польських камер, що давало змогу брати участь у процесі рідною мовою [699, с. 63]. Загалом по республіці, за даними Л. Місінкевича, кожна друга польська й кожна третя єврейська судові камери працювали на Поділлі [2, с. 13].

Отже, реалізація радянської етнополітики на Поділлі в роки непу була спрямована на завоювання на свій бік національних меншин, насамперед поляків і євреїв. Задля цього було організовано мережу національних сільських і селищних рад, налагоджено систему отримання освіти рідною мовою, створювалися можливості доступу до відповідної преси, забезпечено доступ до участі в судових засіданнях рідною мовою. Однак усі зазначені досягнення були лише ширмою для утвердження колоніального статусу України в складі російсько-більшовицької імперії. Саме тому вже в 1930-х роках вони були ліквідовані, а активні учасники розбудови структур нацменшин – репресовані.

Література:

1. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 204 с.
2. Місінкевич Л. Національні сільські ради на Поділлі в 1920–1930-х рр. XX ст. *Краєзнавство*. 1999. № 1–4. С. 33–38.
3. Григорчук П.С. Сільські ради національних меншин в Україні в 20-і роки XX ст. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія «Історія»* : збірник наук. праць / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2005. Вип. 9. С. 110–115.
4. Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ : Ін-т історії України, 2014. 406 с.
5. Якубова Л.Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2002. 188 с.
6. Нестеренко В.А. Ставлення національних меншин до українізації. *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. університету ім. І. Огієнка. Серія «Історичні науки»*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т. 15. С. 441–451.
7. Нестеренко В.А. Російські навчальні заклади Поділля у 20–30 роки XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. Т. 17. С. 84–94.
8. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) : збірник док. і матеріалів / ред. кол. : І.О. Пшук (відпов. ред.), А.Г. Бабенко, С.Я. Вініковецький та інші. Вінниця, 1957. 560 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 398.
10. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1510.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 3. Спр. 346.
12. Державний архів Вінницької області (дала – ДАВО). Фр. 925. Оп. 1. Спр. 139.
13. ДАВО. Фр. 925. Оп. 1. Спр. 413.
14. Гуцало Л.В. Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки XX ст.) : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 228 с.
15. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3152.
16. Скарубський М., Коптев Н., Черновол П. Законы о труде рабочей молодежи. Харьков : Пролетарий, 1925. 152 с.
17. Єрмак О.П. Перепис населення 1920 р. на Поділлі. *Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України* : матеріали V Всеукр. конфер. Кам'янець-Подільський, 1991. С. 539–541.
18. Державний архів Хмельницької області (дала – ДАХМО). Фр. 926. Оп. 1. Спр. 9.
19. ДАВО. Фр. 93. Оп. 1. Спр. 719.
20. Історія села Городківка. URL: <https://korovay12.blogspot.com/p/blog-page.html>.
21. ДАВО. Фр. 93. Оп. 1. Спр. 550.
22. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 643.
23. ЦДАГО України. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 374.
24. ДАВО. Фр. 925. Оп. 1. Спр. 404.
25. ДАВО. Фр. 489. Оп. 1. Спр. 40.
26. Мінц С. Як з переселенням на Вінниччині. *Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів*. 1928. № 22 (741). 11 бер. С. 6.

УДК 323.3 (477) «1944»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.16>

СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ОДЕЩИНИ ТА ЙОГО РОЛЬ У ВІДБУДОВІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В 1944 РОЦІ

Осипенко Олександр,

кандидат історичних наук, доцент,

завідувач кафедри – професор кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін

Одеського національного морського університету

ORCID ID: 0000-0002-1213-0481

У статті проаналізовано становище сільського господарства Південно-Західної України після звільнення зазначеної території від німецько-румунських окупантів у 1944 р., зазначено, що загальновідомими фактами є те, що внаслідок Другої світової війни й окупації територій економічний потенціал України зазнав колосальних матеріальних утрат, адже війна територією України прокотилася двічі: перший раз, коли війська Вермахту наступали, переслідуючи радянську армію, і другий раз, коли німецькі війська опинилися вже в протилежній ситуації, відступаючи під тиском совітів.

Деокупавши південно-західні терени України, радянське керівництво відразу повернуло й довоєнні методи експлуатації сільськогосподарських працівників, а саме: колгоспно-радгоспну кріпосницьку систему експлуатації сільського населення та злочасний «трудодень» (варто відмітити, що румунська окупаційна адміністрація також використовувала цю форму експлуатації сільського населення).

Відновлення функціонування сільського господарства як основного виробника продовольства лягло на плечі простого сільського обивателя, який після звільнення зазначених територій виконував усю найтяжчу сільськогосподарську роботу. Важливий внесок у відбудову сільського господарства зробила жіноча половина суспільства.

Зазначено, що в архівних документах немає жодної згадки про те, чи були ці всі поля, на яких проводили титанічну роботу сільські гарувальники, перевірені на наявність мін, як протитанкових, так і протипіхотних. Стає зрозуміло, що якщо такої роботи військових саперів не було проведено, то саме керівництво (не те що керівники колгоспів, а й саме вище тогочасне партійне керівництво) свідомо наражало на небезпеку пересічного громадянина, що ще раз підтверджує цинізм сталінської тоталітарної системи.

Однак, незважаючи на таку людиноненавистницьку політику сталінського керівництва до власних громадян, із перших днів звільнення українських земель від окупантів саме сільське населення Одещини, як і загалом населення українських земель, стало основним сподвижником відбудови сільськогосподарського потенціалу регіону.

Ключові слова: Одещина, деокупація, сільське господарство, трудодень, відбудова.

Osypenko Oleksandr. The rural population of Odesa region and its role in the reconstruction of agriculture in Southwestern Ukraine in 1944

This article analyzes the state of agriculture in southwestern Ukraine after the liberation of this territory from German-Romanian occupiers in 1944. It highlights the well-known fact that as a result of World War II and the occupation of Ukrainian territories, the country's economic potential suffered enormous material losses. The war swept through Ukraine twice—first when the Wehrmacht advanced, pursuing the Soviet army, and a second time when German forces found themselves in the opposite situation, retreating under Soviet pressure.

Upon de-occupying the southwestern regions of Ukraine, the Soviet leadership immediately reinstated the pre-war methods of exploiting agricultural workers, specifically the collective and state farm system of feudal exploitation of the rural population, along with the infamous “trudoden” (it is worth noting that the Romanian occupation administration also employed this form of labor exploitation).

The restoration of agriculture, as the primary producer of food supplies, fell on the shoulders of ordinary rural residents, who, after the liberation of these territories, carried out the most arduous agricultural work. Women played a crucial role in rebuilding the agricultural sector.

Notably, archival documents contain no mention of whether all the fields, where rural laborers performed their backbreaking work, had been checked for landmines—both anti-tank and anti-personnel. This raises the alarming question of whether military sappers conducted demining operations at all. If not, then it was not just collective farm managers but also the highest ranks of the Soviet party leadership that deliberately exposed ordinary citizens to mortal danger—once again confirming the cynicism of Stalin's totalitarian system.

Nevertheless, despite the inhumane policies of Stalin's regime toward its own citizens, from the very first days after the liberation of Ukrainian lands from occupation, it was the rural population of Odesa region—and Ukraine as a whole—that became the key driving force in restoring the agricultural potential of the region.

Key words: Odesa region, deoccupation, agriculture, working day, reconstruction.

Дослідження ролі сільського обивателя у відновленні сільського господарства в післявоєнний період, його відбудові після завершення війни й розвитку аграрного сектора економіки є актуальним як у ХХ столітті, так і в наш час, з огляду на те що відродження села є одним із пріоритетних завдань нинішнього етапу відновлення Української держави вже після нової війни й окупації українських земель з боку країни агресора в обличчі російської федерації. Тому, на нашу думку, через призму критичного осмислення практики й досвіду ролі сільського населення в післявоєнному відновленні та розвитку українських земель радянського періоду може відбуватися успішне реформування та модернізація економіки сучасної України.

Історіографічний огляд порушеного нами питання становлять напрацювання радянських істориків, які розпочали дослідження з другої половини 1940-х р., а саме: праці О. Канєвського [1], М. Грищенка [2], М. Лавринович [3], Г. Буркацької [4]. Ці автори в напрацюваннях акцентують увагу передусім на керівній ролі комуністичної партії на чолі з її тодішнім керівником у боротьбі з нацизмом, дали свої висновки щодо війни й у повоєнній відбудові сільського господарства, фактично нівелюючи роль простої пересічної людини, на плечах якої паразитував радянський режим.

З другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років, який у сучасній історіографії більш відомий як «Брежнєвська епоха» або «Брежнєвський застій», дослідження післявоєнної відбудови стали більш системними, зокрема розширився їх тематичний спектр. За цей проміжок часу зусиллями дослідників Інституту історії України НАН України підготовлено й опубліковано узагальнені видання, у яких зроблено акцент на економічну та соціальну політику влади на селі: «Історія селянства Української СРС» [5], «Історія Української РСР (1945–70-і рр.)» [6]. У цих напрацюваннях авторам вдалося провести досить плідну роботу, що дало можливість прослідкувати процес відродження колгоспного-радгоспного виробництва й матеріально-технічної бази Української Радянської Соціалістичної республіки після звільнення її території від нацистських окупантів.

Значний обсяг матеріалів досліджуваної нами тематики міститься у 26-томному фундаментальному виданні «Історія міст і сіл Української РСР» [7]. Незважаючи на комуністичну ідеологічну заангажованість, видання містить документальні свідчення про економічну й соціальну сфери сіл Одеської області, шкоду, заподіяну окупантами економіці регіону, особливості ліквідації наслідків війни й окупації, а також демографічні втрати.

Таким чином, можна зазначити, що колосальним недоліком радянської історіографії стало висвітлення післявоєнної історії через призму сталінських рішень і резолюцій комуністичної партії, які не відображали не тільки реального стану справ у сільському господарстві українських земель, а й економічне та соціальне становище пересічних людей.

Сучасна українська історіографічна думка з досліджуваної нами тематики представлена фундаментальними напрацюваннями відомих сучасних дослідників. Важливе місце в доробку вчених цього часу займає ґрунтовне дослідження М. Ковалю «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)» [8]. Автор наголошує, що більшість селян після звільнення від окупантів і завершення Другої світової війни очікувала на ліквідацію колгоспів. Однак комуністична влада не лише відновила колгоспно-радгоспну систему, а й посилила економічний визиск селянства та застосувала заходи обмежувального й репресивного характеру.

Окремо вартує виділити численні напрацювання із цієї проблематики українського історика Олександра Перехреста [9]. У дослідженнях автор аналізує стан аграрної сфери й відбудовчі роботи в сільському господарстві, показує проблеми й труднощі повсякденного життя селян, їхні зусилля, спрямовані на відбудову господарства та соціальної інфраструктури. Повоєнній відбудові приділили увагу також українські історики О. Лисенко [10], В. Даниленко [11] та інші.

Значне місце посідає новітнє двотомне видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття», у якому розглянуто низку важливих питань, що проливають світло на матеріальні збитки та демографічні втрати України в роки Другої світової війни, також досліджено відбудовні процеси в сільськогосподарській галузі в 1943–1945 рр. [12].

Вартує звернути також увагу й на досить солідне дослідження «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (2-га пол. 1940-х – сер. 1950-х рр.)» [13], яка підготовлена Інститутом історії України НАН. У цьому дослідженні охарактеризовано повсякденність життя українських селян і їхню соціальну поведінку в період післявоєнного відновлення колгоспної системи.

Останнім часом у науковому просторі з'явилася низка напрацювань, спрямованих на популяризацію історії України серед пересічних громадян нашої держави. Одним із таких прикладів є науковий доробок «Навігатор з історії України. Повоєнний СРСР» [14], у якому для нас важливим є те, що автори окремо виділили процес післявоєнного облаштування кордонів України та повоєнну

економіку наших земель, зокрема дотично розглянули становище сільського господарства в досліджуваній нами період.

Українські науковці Ігор Ветров і Віталій Саханчук, досліджуючи проблеми забезпечення промислових працівників України в середині 40-х років минулого століття, зазначають, що ситуація із централізованим забезпеченням населення України продуктами харчування й предметами першої необхідності стала промовистою ілюстрацією двох негативних чинників: 1) економічної руїни та гуманітарної катастрофи внаслідок війни та окупації; 2) неспроможності радянської системи розподілу матеріальних ресурсів подолати критичний дефіцит продовольства й промислових товарів через відсутність приватної ініціативи та розвинутого товарного ринку. «Соціалістична» модель виробництва й розподілу матеріальних ресурсів більшовицького зразка була сконструйована на жорстких централістських засадах [15]. І. Ветров, досліджуючи важкі процеси відбудови важкої індустрії в Україні післявоєнної доби, зазначив, що планова, командно-адміністративна система управління виробничими процесами провокувала штурмівщину, окомилування, гонитву за «справною цифрою», порушення технологічної дисципліни і, як наслідок, численні зіткнення інтересів і зрив відновлювальних операцій і виробничих програм. Усе це, урешті-решт, негативно позначалося на рівні заробітної плати працівників різних галузей промислового виробництва та їхньому життєвому рівні. Однак, на думку автора, саме суворий і багаторівневий контроль за виконанням директив центру, партійно-адміністративна система санкцій, а також поступова оптимізація управління виробництвом сприяли покращенню ситуації на виробництві [16].

Тамара Вронська, на наш погляд, порушила й дослідила досить важливе питання, яке стосується виконавців політики депортації населення із західноукраїнських земель. У ході наукового дослідження пані Тамара зазначає, що до примусових масових переміщень тисяч ні в чому не винних людей, як і до наступних акцій цілеспрямованого знуцання над ними, залучався потужний радянський апарат насильства. Депортації реалізовувалися із залученням широкого кола виконавців, включно з частинами збройних сил, парамілітарних структур, карально-репресивних органів і місцевого радянського активу. Ці акції цинічної наруги були чітко спланованими на кожному їх етапі. Згадані вище виконавці не вичерпують усього кола причетних до депортацій. Історикня зазначає, що до політики депортації причетні й інститути радянської Феміди. Верховний Суд СРСР, наркомат (міністерство) юстиції «підказували», як можна «обійти» закон, як тлумачити відповідну статтю Кримінального кодексу, щоб якомога ширше охопити репресіями різні верстви населення.

Важко не погодитися зі словами дослідниці, що вчорашні маргінали й різноманітні люмпени, одягнувши радянську уніформу на західноукраїнських землях, чинили наругу, незважаючи ані на стать, ані на вік людей. Це стало можливим тому, що більшовицький тоталітарний режим виплекав систему, яка створювала умови для «самореалізації» люмпенізованих елементів, кар'єристів, самодурів, просто людей із комплексами, які, дориваючись до влади (чи навіть одягнувши військову форму й отримавши зброю), починали демонструвати свою силу [17].

Досліджуючи соціально-економічний стан і стратегії виживання населення північно-західного регіону України на завершальному етапі війни й у перші повоєнні роки (1944–1950), І. Азарх зазначає, що соціально-економічний стан населення північно-західного регіону України на завершальному етапі війни та в перші повоєнні роки (1944–1950) перебував у цілковитій залежності від тогочасної політичної ситуації. Запровадження в життя повторного проекту радянської краю зіткнулося з відчайдушним спротивом націоналістично налаштованого населення. Саме після закінчення Другої світової війни розпочалася масова русифікація, нівелювання демократичних основ суспільства й повальне зрадянщення тогочасного молодого покоління, наслідки якого набули прояву в умовах російсько-української війни [18].

Британський історик, публіцист і публічний інтелектуал Тоні Джадт у фундаментальному дослідженні «Після війни. Історія Європи від 1945 року», у першому розділі, який має символічну назву «Після війни: 1945–1953», досить детально проаналізував економічне становище післявоєнної Європи. Крім того, дослідник прослідкував політичні й економічні процеси в Східній Європі, особливо процес політичної боротьби в країнах, які входили до радянської зони окупації (Польща, Румунія, Чехословаччина, Угорщина та інші). Торкаючись питання післявоєнної економіки радянського союзу, особливо сільського господарства, автор дотично зазначив, що її відновлення лягло виключно на плечі місцевого населення [19].

З вищезазначеного можна констатувати, що на науковій ниві залишається ще чимало історичних прогалин, які чекають свого часу та свого дослідника. Ми ж зі свого боку спробуємо заповнити відповідну прогалину, дослідивши становище сільського трудівника Одещини після звільнення зазначеної території в 1944 рр.

Загальновідомими фактами є те, що внаслідок Другої світової війни й окупації територій економічний потенціал України зазнав колосальних матеріальних утрат, адже війна по території України прокотилася двічі: перший раз, коли війська Вермахту наступали, переслідуючи радянську армію, і другий раз, коли німецькі війська опинилися вже в протилежній ситуації, відступаючи під тиском совітів.

За підрахунками Надзвичайної державної комісії під час воєнних дій та гітлерівської окупації, на території республіки було зруйновано 16 тис. промислових підприємств, 27 910 колгоспів, 872 радгоспи, 1300 МТС, 882 шахти Донецького вугільного басейну, виведено з ладу 10 магістральних залізниць, вивезено до Німеччини 3,9 млн голів рогатої худоби, мільйони тонн зерна, на руїни перетворено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл України (понад 250 із них зазнали долі білоруської Хатині), 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. В Україні залишилося лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств. Загальна сума економічних збитків України становила 285 млрд крб [20, с. 353].

Стосовно півдня України на прикладі Одеської області простежується стан сільського господарства після звільнення цих земель від німецько-румунських загарбників. Так, за час окупації, за даними надзвичайної комісії, ця галузь господарства втратила значну кількість тяглової худоби: волів – 31 561, меринів (кастрованих жеребців) – 65 685 голів, тобто живий інвентар, який на той час використовувався в сільському господарстві як основна тяглова сила, без якої не могли обійтися не тільки колгоспи та радгоспи, а й пересічні мешканці села. За час румунсько-німецького панування з колгоспів тільки Одеської області було реквізовано понад 82 тис. корів, понад 58 тис. свиноматок, молодняка свиней – більше ніж 200 тис., молодняка коней – 58 864, кобил – 69 601, вівцематок – 23 6371. Ці втрати звели нанівець майже всю галузь сільського господарства. Війна також завдала значної шкоди птахівництву та бджільництву області [21, с. 104–105].

Варто зауважити, що висновки, зроблені членами Надзвичайної державної комісії щодо встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх поплічників, є досить неточними та певною мірою необґрунтованими, оскільки представники цієї комісії використали принцип «переможців не судять» і «війна все спише». Під час складання актів про завдані збитки, члени комісії із самого початку пішли шляхом порівняння стану сільського господарства до 22 червня 1941 р. й того, що з ним сталося після звільнення територій південно-західної України від окупантів у квітні 1944 року. Комісія цілком свідомо відкинула такі факти, як загальну кількість худоби й інших видів сільськогосподарської продукції, які встигла евакуювати радянська влада до моменту загарбання ворогом цих територій. Також представники комісії не врахували той факт, що місцеві ділки в особі керівництва колгоспів після відступу окупантів могли привласнити значну частину колгоспного майна, списавши все на німецько-румунських загарбників. Варто також не забувати й про керівництво Червоної армії, представники якої також проводили реквізиції сільськогосподарської продукції для власних потреб як під час відступу, так і під час повернення на досліджуванні нами території [21, с. 105].

Офіційним документом, який поклав початок відбудови радянської економіки, стала Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи з відбудови господарства в районах, звільнених від німецької окупації» від 21 серпня 1943 р., у якій визначалася широка програма першочергових завдань із відбудови промисловості, транспорту, сільського господарства, житлових, громадських і культурних будівель. Відбудовчі процеси здійснювалися, в основному, за рахунок внутрішніх ресурсів. Основним джерелом відродження сільськогосподарського потенціалу країни стала праця селян. Так, український історик О. Перехрест не безпідставно наголошує, що «основним джерелом відбудови колгоспів, радгоспів і МТС було трудове сподвижництво селян» [9].

Важливу роль у відбудові сільськогосподарського потенціалу Південно-Західної України відіграла керівництво третього Українського фронту. Розуміючи, що сільське господарство буде більш ефективним за наявності механізованої техніки, уже в Постанові від 26 квітня 1944 р. № 031, направлений Одеському обкому КП/б, було надано дозвіл на збирання й подальше використання трофейної техніки, а саме 100 легкових і 300 вантажних автомобілів для відновлення й подальшої передачі народному господарству. Також, згідно із цією постановою, 10 легкових і 20 вантажних автомобілів заплановано передати Херсонському обкому КП/б/у, аналогічну кількість вищезазначеної техніки заплановано передати й Молдовській ССР [22, арк. 1]. Тобто виходить, що керівництво тогочасної Одеської області після виконання відповідного розпорядження могло розраховувати на 80 легкових автомобілів і 260 вантажівок.

Варто віддати належне керівництву третього Українського фронту в розумінні питання відновлення тваринницької галузі області. Так, згідно із цією постановою, керівник кавалерії Фронту генерал-майор Неміров і керівник ветеринарного управління Островський були зобов'язані до 28 квітня

1944 р. прорахувати й подати звіт військовому керівництву, яку кількість жеребців і племінних бичків могло б бути передано сільському господарству Одеської області для відновлення конярства та поголів'я великої рогатої худоби. Але в ході опрацювання архівних фондів досліджуваного нами періоду не виявлено жодного документа, який дав би змогу проаналізувати кількість тих чи інших автомашин, які було зібрано й передано на потреби сільського господарства, така сама ситуація й із тваринами.

Деокупували південно-західні терени України, радянське керівництво відразу повернуло й довоєнні методи експлуатації сільськогосподарських працівників, а саме: колгоспно-радгоспну кріпосницьку систему експлуатації сільського населення та злочасний «трудодень» (варто відмітити, що румунська окупаційна адміністрація також використовувала цю форму експлуатації сільського населення). «Трудодень» був рекомендований Примірним статутом сільськогосподарської артілі, затвердженим спільною постановою ЦВК та РНК СРСР від 13 квітня 1930 р. Основні види робіт розподілялися за розрядами. Їх було спочатку п'ять, з початку 1933 р. вже запроваджено сім розрядів. До першого розряду належали ручні роботи – копання картоплі, посадка; до другого розряду – в'язання снопів, робота об'їзника колгоспних ланів, оранка плугом (1,25 трудодня); до третього – копання буряків, робота вагаря, пасічника, няні в дит'яслах (1,50 трудодня) тощо. Різниця між розрядами становила 0,25 трудодня [23]. Яскраве визначенням «трудодня» дала народна творчість:

«Ой великий трудодень! Рік ішачив – з'їв за день!»

«Ціле літо проробила, кіло проса заробила, гей гуляю Я...»

«Трудодень, трудодень, трудоодиниця –
Батько ходить без штанів, мати – без спідниці».

«Сидить баба на рядні і рахує трудодні:

Працювала сорок день
– вийшов тільки трудодень.

А від того трудодня
голодую я щодня» [24].

Відновлення функціонування сільського господарства як основного виробника продовольства лягло на плечі простого сільського обивателя, який після звільнення зазначених територій виконував усю найтяжчу сільськогосподарську роботу. Важливий внесок у відбудову сільського господарства зробила жіноча половина суспільства. Так, Марія Петрівна Комягіна, працівниця колгоспу «Комунар» Мостовського району, станом на 20 листопада 1944 р. заробила 230 трудоднів. Під час збирання врожаю ця жіночка була відмічена як краща в'язальниця снопів. За добу трудівниці в'язала 450–500 снопів, а за 12 днів своєї нелегкої роботи М. Комягіна зв'язала 6000 снопів збіжжя. Крім того, за 18 робочих днів на кінній сівалці Марія Петрівна засіяла 120 га озимої пшениці [25, арк. 43]. Працівниця колгоспу «День урожаю» Марія Драчук за час збирання врожаю в 1944 році вручну (у цьому випадку мова йде про використання ручної коси) викосила 10,5 га, щодня викошуючи приблизно 0,5–0,6 га при нормі 0,3 га, збрала з площі 0,7 га 150 центнерів цукрового буряку [25, арк. 43]. Жінки колгоспів не тільки виконували важку ручну роботу, а й багато з них уміли працювати й із сільськогосподарською технікою. Наприклад, Олена Максимівна Ільницька, працюючи трактористкою Врадіївської машинно-тракторної станції, нічим не поступалася в роботі чоловікам і за період весняно-осінніх польових робіт обробила 245 га землі, замість запланованих 150 га, крім того, працівниця спромоглася зекономити 577 кг пального [25, арк. 57].

Працівниця радгоспу «Акмечетские ставки» Доманівського району Марія Шульгіна за час збирання врожаю, використовуючи як тяглову силу свою домашню корову та ще одну тварину (вочевидь, ще одну корову), саме завдяки власній наполегливості, ініціативі й допомозі тварин перевезла від комбайну до току 103 тони зерна [25, арк. 61].

Згідно із зазначеною вище інформацією, ми бачимо, що значну частину сільськогосподарських робіт на своїх плечах винесла жіноча частина населення, яка не цуралася ніякої роботи: чи то косіння, чи то роботи із сільськогосподарською технікою.

Тим часом чоловіки досліджуваного нами регіону, які не були мобілізовані до лав радянської армії, також активно проявили себе у відновленні сільськогосподарського потенціалу Південно-Західної України.

Так, І.А. Терещенко, комбайнер Петроверівської МТС Жовтневого району, за час збирання врожаю в семи колгоспах обмолотив 600 га пашні й намолотив 600 тонн зерна, що дало йому можливість посісти перше місце в змаганнях МТС [25, арк. 58]. Тракторист Іларіон Кирилович Бурдейний із квітня по жовтень 1944 р. на тракторі марки У-2 обробив 290 га землі при плані 120 га та зекономив 250 кг пального [25, арк. 56].

Комбайнер МТС ім. «Правди» Гайворонського району Ф.В. Сиденко з власної ініціативи відремонтував комбайн і за період 19 робочих днів обмолотив 361 га збіжжя, замість запланованих 200. Крім того, на стаціонарній роботі комбайном Федір Васильович намолотив 124 тони зерна [25, арк. 33].

Варто звернути увагу на те, що в архівних документах немає жодної згадки про те, чи були ці всі поля, на яких проводили титанічну роботу сільські гарувальники, перевірені на наявність мін, як протитанкових, так і протипіхотних. Стає зрозуміло, що якщо такої роботи військових саперів не було проведено, то не тільки керівники колгоспів, а й саме вище тогочасне партійне керівництво свідомо наражало на небезпеку пересічного громадянина, що ще раз підтверджує цинізм сталінської тоталітарної системи.

Отже, деокупувавши південно-західні території України, радянське керівництво повернулося до старих провірених методів експлуатації підневільного сільського населення, а саме: відновило діяльність колгоспів і радгоспів, а також і довоєнну форму оплати праці – «трудодень». Однак, незважаючи на таку людиноненависницьку політику сталінського керівництва до власних громадян, із перших днів звільнення українських земель від окупантів саме сільське населення Одещини, як і загалом населення українських земель, стало основним сподвижником відбудови сільськогосподарського потенціалу регіону. Переважно на голому ентузіазмі населення українських земель винесло на своїх плечах тягар підняття з руїн і відбудови цілого комплексу народного господарства країни.

Література:

1. Канєвський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ ; Хавків : Держсільгоспвидав УРСР, 1947. 286 с.
2. Грищенко М.М. Розвиток народної освіти за роки радянської влади. Київ : Тов-во для поширення політ. та наук. знань в Українській РСР, 1957. 132 с.
3. Лавринович М.І. Діяльність парторганізацій Української РСР по відбудові сільського господарства (1943–1945). *Український історичний журнал*. 1964. № 1. С. 55–60.
4. Буркацкая Г.И. Борьба за восстановление сельского хозяйства в освобожденных районах Украинской ССР. Бессмертный подвиг партии и народа. Киев : Политиздат Украины, 1976. С. 112–116.
5. Історія селянства Української РСР : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1967. Т. 2. 533 с.
6. Історія Української РСР (1945–70-і рр.) : у 8 т. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 8. 389 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Одеська область. Інститут історії. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. 930 с.
8. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
9. Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище : монографія. Черкаси : Ін-т історії України НАН України, 2011. 668 с.
10. Лисенко О.Є., Перехрест О.Г. Відродження аграрного сектора економіки у 1943–1945 рр. Економічна історія України. Історико-економічні дослідження : у 2-х т./ педрада : В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій ; авт. кол. : Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 348–353.
11. Даниленко В.М., Романюк І.М. Динаміка сільськогосподарського виробництва. Історія українського селянства : нариси : у 2 томах. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 2. С. 372–378.
12. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття : історичні нариси / ред. кол. : В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.) ; НАН України. Інститут історії України. Київ : НВП «Видавництво «Наукова думка НАН України», 2011. Кн. 2. 943 с.
13. Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (2-га пол. 40-х – сер. 50-х рр.) : колективна монографія : у 3 ч. / відп. ред. В.М. Даниленко. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. Ч. 1–2. 2010. 351 с.
14. Навігатор з історії України. Повоєнний СРСР. Київ : Портал, 2023. 204 с.
15. Ветров І., Саханчук В. Проблеми соціального забезпечення промислових працівників України в середині 1940-х років. *Сторінки воєнної історії України* : збірник наук. статей / відп. ред. О.Є. Лисенко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2021. Вип. 23. С. 155–173.
16. Ветров І. «Вузькі місця» у відбудові важкої індустрії України і шляхи їхнього подолання (1943–1950). *Сторінки воєнної історії України* : збірник наук. статей / відп. ред. О.Є. Лисенко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2024. Вип. 28. С. 22–47.
17. Вронська Т. Виконавці депортацій у Західній Україні (1944–1953 рр.). *Сторінки воєнної історії України* : збірник наук. статей / відп. ред. О.Є. Лисенко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2023. Вип. 26. С. 55–73.
18. Азарх І. Соціально-економічний стан і стратегії виживання населення північно-західного регіону України на завершальному етапі війни та в перші повоєнні роки (1944–1950). *Сторінки воєнної історії України* : збірник наук. статей / відп. ред. О.Є. Лисенко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. Вип. 25. С. 6–24.
19. Джадт Тоні. Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. К. Зарембо. 3-те вид. Київ : Наш Формат, 2022. 928 с.: іл.

20. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін. ; під ред. В.А. Смолія. Київ : Альтернатива, 2002. 427 с.
21. Осипенко О.В. Сільське населення та «трудові громади» Півдня України в губернаторстві «Трансністрія» 1941–1944 рр.: соціально-історичний аспект. Київ. 266 с.
22. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 2, оп. 2, спр. 55, 16 арк.
23. URL: http://history.org.ua/LiberUA/Book/Golod_2/10.pdf.
24. URL: <https://uahistory.com/topics/events/13033>.
25. ДАОО. Ф. 2, оп. 2, спр. 65, 62 арк.

УДК 274:321.74(47+57)J929L.Plyushch

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.17>**ДИСИДЕНТ ЛЕОНІД ПЛЮЩ У БОРОТЬБИ ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ****Паска Богдан,**

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України і методики викладання історії

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0000-0002-5452-5254

Басіста Лілія,

студентка I курсу магістратури

спеціальності «Середня освіта (Історія та громадянська освіта)»

факультету історії, політології і міжнародних відносин

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0009-0003-0315-5323

Метою статті є комплексне висвітлення життєвого шляху дисидента Леоніда Плюща, зокрема його боротьби з радянською репресивною системою, періоду ув'язнення в психіатричній лікарні й подальшої еміграції до Франції. Стаття сприяє розумінню історичних процесів боротьби за права людини в СРСР і значення внеску Л. Плюща в український дисидентський рух. Методологічною основою статті стали принципи об'єктивності, історизму, усебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів. У роботі використано методи аналізу й синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод порівняння й зіставлення інформації з різних джерел. Основу джерельної бази становлять спогади і твори самого Л. Плюща, матеріали діаспорної та іноземної преси, а також доповідні записки Комітету державної безпеки (КДБ) на адресу вищого партійного керівництва Української Радянської Соціалістичної республіки (УРСР) із Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Автори доходять висновку, що Л. Плющ долучився до дисидентського руху ще в середині 1960-х рр., виступивши за демократизацію радянської системи. На рубежі 1960-х – 1970-х рр. він увійшов до кола московських правозахисників і став одним із основних комунікаторів між російськими дисидентами та представниками українського національного руху. Громадська активність Л. Плюща стала ключовою причиною його арешту під час реалізації працівниками КДБ справи «Блок» у 1972 р. й подальшого запроторення до спеціальної психіатричної лікарні. Пройшовши через репресії, примусове психіатричне ув'язнення й переслідування, він не зламався, а, навпаки, продовжив боротьбу за права людини в умовах перебування за кордоном. Унаслідок міжнародного резонансу дисидента в січні 1976 р. звільнили з ув'язнення; він емігрував до Франції. Опинившись на Заході, колишній політ'язень активно співпрацював із правозахисними організаціями, українською діаспорою й демократичними силами, викриваючи злочини радянської влади. Його діяльність сприяла посиленню міжнародного тиску на СРСР і зміцненню руху опору серед українців як за кордоном, так і всередині країни.

Ключові слова: Леонід Плющ, український дисидентський рух, репресії, каральна психіатрія, радянський режим, еміграція, права людини.

Paska Bohdan, Basista Lilia. Dissident Leonid Plyushch in the fight against the Soviet regime

The aim of the article is to cover comprehensively the life path of dissident Leonid Plyushch, in particular his struggle against the Soviet repressive system, his period of imprisonment in a psychiatric hospital, and subsequent emigration to France. The article contributes to the understanding of the historical processes of the struggle for human rights in the USSR and the significance of L. Plyushch's contribution to the Ukrainian dissident movement. The methodological basis of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special historical methods. The work used methods of analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, method of comparison of information from various sources. The basis of the source base is the memoirs and works of L. Plyushch himself, materials from the diaspora and foreign press, as well as reports of the State Security Committee (KGB) to the top party leadership of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (Ukrainian SSR) from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU). The authors conclude that L. Plyushch joined the dissident movement in the mid-1960s, advocating for the democratization of the Soviet system. At the turn of the 1960s and 1970s, he joined the circle of Moscow human rights activists and became one of the main communicators between Russian dissidents and representatives of the Ukrainian national movement. Leonid Plyushch's public activism was the key reason for his arrest during the implementation of the "Bloc" case by KGB officers in 1972 and subsequent confinement to a special psychiatric hospital. Having gone through repression, forced psychiatric confinement, and persecution, he did not break down, but, on the contrary, continued his struggle for human rights while abroad. Due to international outcry, the dissident was released from prison in January 1976; he emigrated to France. Once in the West, the former

political prisoner actively collaborated with human rights organizations, the Ukrainian diaspora, and democratic forces, exposing the crimes of the Soviet regime. His activities contributed to increasing international pressure on the USSR and strengthening the resistance movement both among Ukrainians abroad and within the country.

Key words: Leonid Plyushch, Ukrainian dissident movement, repression, punitive psychiatry, Soviet regime, emigration, human rights.

Постановка проблеми. Леонід Плющ (1939–2015) – видатний український дисидент, правозахисник, математик і публіцист, який став жертвою радянських репресій. Через свою активну участь у правозахисному русі й боротьбу за свободу слова він зазнав переслідувань, а в 1972 р. був заарештований і репресований із використанням методів каральної психіатрії. Однак справа дисидента набула міжнародного розголосу, що, зрештою, сприяло його звільненню й еміграції до Франції в 1976 р. Перебуваючи за кордоном, Л. Плющ продовжив свою діяльність, викриваючи злочини радянської влади та підтримуючи український правозахисний рух. Історія його життєвого шляху – це приклад боротьби за права людини, стійкості духу й незламності перед тоталітарною системою.

Стан наукової розробки проблеми. Постать дисидента Л. Плюща в сучасній українській історіографії неодноразово ставала предметом аналізу в контексті дослідження загальних тенденцій розвитку українського дисидентського руху в працях Георгія Касьянова [12], Анатолія Русначенка [20], Юрія Данилюка й Олега Бажана [5], Бориса Захарова [7]. Основу джерельної бази статті становлять спогади і твори самого Л. Плюща [15–18], матеріали діаспорної та іноземної преси [6; 11; 19; 21], а також доповідні записки Комітету державної безпеки (далі – КДБ) на адресу вищого партійного керівництва Української Радянської Соціалістичної республіки (далі – УРСР) із Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) [1–4].

Метою статті є комплексне висвітлення життєвого шляху Леоніда Плюща, зокрема його боротьби з радянською репресивною системою, періоду ув'язнення в психіатричній лікарні й подальшої еміграції до Франції. Таким чином, стаття сприяє розумінню історичних процесів боротьби за права людини в СРСР і значення внеску Л. Плюща в український дисидентський рух.

Виклад основного матеріалу. Леонід Плющ народився в робітничій сім'ї 26 квітня 1939 р. в м. Нарині Киргизької Радянської Соціалістичної республіки. Під час Другої світової війни, на жаль, він утратив батька. У дитинстві перехворів на кістковий туберкульоз і п'ять років лікувався в санаторії. Закінчив школу зі срібною медаллю (1956 р.), навчався в Одеському держуніверситеті, а згодом – у Київському університеті, де здобув освіту на механіко-математичному факультеті (1962 р.) [8].

Після усунення від влади Першого секретаря Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) Микити Хрущова в жовтні 1964 р. Л. Плющ звернувся до партійного керівництва з листом, у якому виклав свої критичні погляди щодо влади. У першому розділі документа під заголовком «Досить» він звернув увагу на те, що уряд своєю репресивною політикою знищує міжнародний авторитет країни. Зазначено таке: «Ми мали досить культів, волюнтаризм та антисемітизм». У другому розділі під назвою «Ми вимагаємо!» він звернув увагу на проблему низької оплати праці робітників, закликав уряд припинити русифікацію неросійських народів і ввести територіальний принцип побудови армії. Водночас Л. Плющ виклав свої пропозиції щодо максимальної лібералізації радянської системи. У цьому зверненні він критикував тоталітарний режим, вимагав припинення політичних репресій і наголошував на необхідності демократизації суспільства [17, с. 68].

Зрештою, працівники КДБ провели з Л. Плющем профілактичну бесіду, після якої він протягом двох років не критикував чинну владу. Пізніше в одному з інтерв'ю дисидент зазначив, що «ці два роки я старанно вивчав класиків марксизму і лєнінізму, збирав матеріали про дійсну ситуацію в Радянському Союзі». Проте вже в 1966 р. він знову почав дисидентську активність, став активно публікувати статті в самвидаві, у яких критикував радянську ідеологію та національну політику влади. Він наголосив, що «після цих двох років я знов почав писати, на цей раз уже до самвидаву, бо зрозумів, що звертання до уряду, або верхівки партії, нічого не дасть» [19, с. 5].

До 1968 р. вчений працював в Інституті кібернетики Академії наук УРСР на посаді інженера-математика, спеціалізуючись на біо- та психокібернетиці. Проте в липні цього року Л. Плющ був звільнений із роботи у зв'язку з написанням у газету «Комсомольская правда» статті щодо судової розправи над російським дисидентом Олександром Гінзбургом [9]. Утративши посаду через протести проти порушень прав людини, він зосередився на документуванні репресій в Україні, передаючи зібрані матеріали до правозахисних нелегальних видань «Хроніка поточних подій» та «Український вісник» [13].

У 1969 р. в Москві з ініціативи російських дисидентів Петра Якіра й Віктора Красіна була створена Ініціативна група із захисту прав людини, Л. Плюща запросили долучитися до її складу як представника

від України [19, с. 5]. Варто взяти до уваги, що окремі учасники створеної Ініціативної групи, за даними КДБ при Раді Міністрів (РМ) УРСР, розпочали свою комунікацію й налагодження зв'язків з українськими інакодумцями ще в 1964–1965 рр., і провідну роль у цьому процесі відігравав саме Л. Плющ [1, арк. 205–207]. Це була перша правозахисна організація в Радянському Союзі, що відкрито виступала за дотримання основних громадянських свобод. Члени групи мали різні політичні погляди, національне походження й релігійні переконання, однак їх об'єднувало прагнення демократичних змін у країні та поваги до прав людини [19, с. 5–6].

Леонід Плющ потрапив у поле зору КДБ як автор і розповсюджувач матеріалів, які радянська влада розцінювала як «наклепницькі». У цих документах містилися заклики до перегляду Конституції СРСР, реформування комуністичної партії, профспілок, комсомолу й усієї державної системи. Через свою діяльність він був підданий профілактичним заходам з боку КДБ, однак, за даними наступної перевірки з боку каральних органів, не зрікся своїх переконань і продовжував виступати з критикою радянського режиму. У Києві органи держбезпеки виявили мережу контактів Л. Плюща серед представників інтелігенції та правозахисного руху. Зокрема, до кола близьких знайомих математика належали нонконформісти Віктор Некрасов, Олег Бахтіяров, Сергій Борщевський, Володимир Ювченко, Семен Глузман, Генріх Алтунян, Аркадій Левін, Владислав Недобора, Володимир Пономарьов, що лише посилювало увагу до нього з боку влади. У Москві кількох активістів правозахисного руху було заарештовано в травні 1969 р.: тоді за ґратами опинилися, зокрема, Володимир Буковський, Юрій Галансков, Лариса Богораз-Брухман та ін. Згодом у Харківській області в червні-грудні 1969 р. заарештували Генріха Алтуняна, Аркадія Левіна, Владислава Недобора, Володимира Пономарьова, а в жовтні того ж року – київського дисидента Олега Бахтіярова. Усіх їх засудили за різними «політичними» статтями радянського законодавства. У рамках слідчих заходів у справі О. Бахтіярова на квартирі Л. Плюща провели обшук, під час якого вилучили рукописи й документи, що вважалися «ідеологічно шкідливими». В одному зі своїх текстів під назвою «Підсумки та уроки нашої революції» математик писав, що в СРСР «відсутні демократичні свободи, а держава експлуатує працюючих, як і капіталістична система. Додана вартість використовується на зміцнення державного апарату та утворення нового класу – партійної бюрократії» [1, арк. 205–212].

Репресії проти інтелігенції та правозахисників у СРСР не обмежувалися окремими арештами чи обшуками – вони були частиною масштабної державної політики боротьби з інакодумством. Система переслідувань охоплювала не лише окремих активістів, а й цілі групи, що ставили під сумнів офіційну ідеологію та вимагали дотримання основоположних прав і свобод.

Кульмінацією переслідувань проти діячів українського національного руху стало те, що в січні 1972 р. радянські органи безпеки провели масштабну хвилю арештів активних учасників київського та львівського осередків руху опору. Затримання були проведені в рамках реалізації таємної справи групової оперативної розробки під кодовою назвою «Блок», об'єктами якої були лідери українського дисидентства. Згідно з оперативними зведеннями КДБ, у січні 1972 р. були затримані більше ніж 20 осіб, яких звинувачували в «українській націоналістичній діяльності». За повідомленнями західних радіостанцій «ВВС» і «Голос Америки», серед заарештованих були відомий літературний критик Іван Світличний, журналіст і публіцист В'ячеслав Чорновіл [2, арк. 252–253]. Також у слідчих ізоляторах опинилися кияни Євген Сверстюк, Василь Стус, Микола Плахотнюк, Олександр Сергієнко, Зіновій Антонюк, Леонід Селезненко, львів'яни Ірина Стасів-Калинець, Стефанія Шабатура, Іван Гель, Михайло Осадчий та ін. [2, арк. 255–260].

Згідно з оперативними документами КДБ, Л. Плющ був під пильним наглядом радянських спецслужб через свою «антирадянську діяльність». Влада вважала його «небезпечним елементом» через широкі зв'язки з дисидентами в Києві та Москві, зокрема з Іваном Світличним і Петром Якіром. Фактично математик виконував функції головного комунікатора між київським середовищем українського національного руху й московськими правозахисниками-демократами. 13 січня 1972 р., через день після початку репресивної хвилі, Л. Плющ відвідав помешкання кількох відомих українських інтелектуалів – Івана Світличного, Євгена Сверстюка й Івана Дзюби. У ніч із 13 на 14 січня він зателефонував у Москву П. Якіру, повідомивши про обшуки й арешти, що відбувалися в Києві та Львові. Як зазначено в документах КДБ, уже через 15 хвилин П. Якір передав цю інформацію далі, найімовірніше, радянському академіку й правозахиснику Андрію Сахарову. Уже наступного дня, 14 січня, каральні органи провели обшук у квартирі Л. Плюща. Спецслужби вилучили видання самвидаву, зокрема примірники нелегального часопису «Український вісник» (№ 1 і № 2), видані в Парижі, а також російського дисидентського журналу «Хроніка поточних подій» (№ 19 і № 20). Крім того, були знайдені інші «антирадянські» матеріали, машинописні тексти, друкарська машинка

та речові докази, які в подальшому були використані для фабрикації кримінальної справи. Самого дисидента було затримано [2, арк. 252–254].

Через десять днів, 24 січня 1972 р., Л. Плющу було висунуто офіційне звинувачення за ст. 62 Кримінального кодексу (КК) УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). Влада інкримінувала йому виготовлення, зберігання й розповсюдження матеріалів, що нібито мали «наклепницький та антирадянський характер», упродовж 1968–1971 рр. Однак сам Л. Плющ винним себе не визнав і заявив, що його діяльність не була антирадянською. Працівники КДБ залучили свідків, які мали підтвердити причетність ув'язненого до розповсюдження забороненої літератури. Під тиском спецслужби математик В. Боднарчук змушений був дати покази, що Л. Плющ ознайомлював його із самвидавом і передав декілька документів, включаючи «Хроніку поточних подій». Крім того, під час обшуку у В. Боднарчука було вилучено документ, який він нібито отримав саме від Л. Плюща. Інший свідок О. Шевченко розповів, що в 1971 р. він відвідав квартиру дисидента, щоб допомогти йому з працевлаштуванням. Дружина Л. Плюща тоді нібито заявила, що її чоловік не згоден із політикою КПРС і є учасником правозахисного руху. Також Л. Плющ, за матеріалами слідства, поширював самвидавні твори російського письменника О. Солженіцина [3, арк. 285–288].

У результаті за свою правозахисну діяльність Л. Плющ був насильно поміщений до Дніпропетровської спеціальної психіатричної лікарні Міністерства внутрішніх справ СРСР – одного з найжорстокіших закладів тогочасної репресивної системи. Його ув'язнення в «психушці» викликало широкий міжнародний резонанс. У січні 1973 р. дисидента було засуджено заочно до безстрокового утримання в спеціальній психіатричній лікарні; представники каральних органів стверджували, що він нібито страждав від «шизофренії, що призводить до ідей реформаторства», – хвороби, «відкритої» радянськими психіатрами Д. Лунцом, О. Морозовим та ін. [21].

Під час перебування в спецпсихлікарні Л. Плющ зазнав жорстокого поведіння й застосування сильнодіючих психотропних препаратів. Його дружина Тетяна Житникова доклала величезних зусиль, аби світ дізнався правду про стан її чоловіка й умови його утримання. У заяві до начальника медичного відділу Міністерства внутрішніх справ (МВС) УРСР 16 грудня 1974 р. вона писала: «З 29.11.74 року його стан різко погіршився у зв'язку з тим, що йому вводять неприпустимо великі дози трифтазину». Також наголошувала, що рік тому подібні ін'єкції галоперидолу «довели його до майже цілковитої втрати життєздатності – він не міг розмовляти, читати, писати, рухатись». Описуючи відмову в зустрічі з чоловіком, Т. Житникова зазначала: «Достовірне для мене інше: мого чоловіка знову довели до такого стану, що мені бояться його показати». Вона акцентувала увагу на тому, що Л. Плющ не мав змоги писати листи, що лише підтверджувало підозри про навмисне погіршення його стану [18, с. 590].

Заява дружини ув'язненого також містила звинувачення на адресу радянських органів у шантажі та психологічному тиску: «Я розцінюю теперішній стан мого чоловіка як відповідь органів ДБ (КДБ – Б. П. та Л. Б.) на моє законне право на еміграцію, як шантаж і залякування». Вона нагадувала, що її чоловік «хворий на туберкульоз, він інвалід, його здоров'я, погане й до ув'язнення, зовсім підірване перебуванням у тюрмі й у спецпсихлікарні». Тетяна Житникова висловлювала побоювання не тільки за здоров'я, а й за життя свого чоловіка, підкреслюючи, що йому вводять препарати, «розраховані на тяжкі форми шизофренії», тоді як навіть поставлений йому діагноз «млявоплинна шизофренія» не передбачав такого жорстокого курсу «лікування». У фіналі заяви вона категорично вимагала: «Я вимагаю негайно, упродовж найближчої доби, побачення. У протилежному випадку я збираюсь звинуватити персонал Дніпропетровської спецпсихлікарні у свідомому й навмисному вбивстві мого чоловіка» [18, с. 590–591]. У відповідь дружина Л. Плюща отримувала лише бюрократичні відписки й жорсткий контроль КДБ.

У статті «Ескалація відчаю» російська правозахисниця Тетяна Ходорович звертала увагу на те, що Л. Плющ, український математик і дисидент, став жертвою каральної психіатрії в СРСР. Його примусово утримували в спецпсихлікарні серед агресивних хворих, застосовуючи жорсткі методи «лікування» – інсулінову терапію, галоперидол і трифтазин. У результаті Л. Плющ утратив сили, став апатичним, не міг читати, писати й навіть реагувати на близьких. Попри міжнародний розголос і протести, лікарі відмовлялися визнати, що психіатричні методи використовувалися як репресивний інструмент. Ця справа стала символом зловживання психіатрією в СРСР, де інакюдумство трактувалося як «шизофренія», а людей нищили не лише фізично, а й духовно [18, с. 594].

У 1975 р. Т. Ходорович збрала матеріали про жорстоке утримання українського математика в спецпсихлікарні й опублікувала у самвидаві книгу «Історія хвороби Леоніда Плюща». Видання стало справжнім викриттям каральної психіатрії СРСР і викликало широкий міжнародний резонанс. Книга, до створення якої долучалися, окрім Т. Ходорович, також Т. Житникова й Майя Каганська, описує не лише

методи репресій, а й моральний опір в'язня. Сам Л. Плющ, читаючи її у Франції, назвав її «своєрідним некрологом собі»: настільки трагічною була розповідь про його поневіряння [8].

Міжнародна спільнота не залишилася байдужою. Активну роль у кампанії на підтримку Леоніда Плюща відіграв український математик Роман Андрушків, який звертався до наукової спільноти із закликом до солідарності. На захист Л. Плюща стали численні міжнародні правозахисні організації та активісти. Одним із ключових моментів кампанії стало оголошення організацією «Міжнародна амністія» 23 квітня 1975 р. «Днем Плюща». Це привернуло ще більше уваги до його переслідування. У жовтні того ж року в Парижі понад 5 тис. осіб, серед яких були представники комуністичних організацій, вийшли на демонстрацію з вимогою звільнення політв'язня [6, с. 6].

23 жовтня 1975 р. в Парижі відбувся великий мітинг на підтримку Л. Плюща. Керівники комуністичних партій Франції, Англії та Італії виступили з вимогою звільнити дисидента. Завдяки зусиллям правозахисників і світової громадськості боротьба за його свободу тривала, привертаючи увагу до злочинної практики використання психіатрії проти інакодумців у Радянському Союзі [14].

Упродовж 1975 р. вимоги звільнити Л. Плюща лунали дедалі гучніше. Його справа стала символом боротьби проти каральної психіатрії в СРСР. Нарешті, під впливом міжнародного тиску радянська влада була змушена піти на поступки. У січні 1976 р. політв'язня звільнили з психіатричної лікарні, після чого він разом із родиною отримав дозвіл на виїзд за кордон. 11 січня Л. Плющ разом із родиною прибув до Парижа після тривалих випробувань, пережитих у радянських каральних психіатричних установах. Його звільнення стало можливим завдяки наполегливій боротьбі міжнародної інтелектуальної та політичної спільноти, що вимагала припинення переслідувань українського дисидента.

В аеропорту «Орлі» Л. Плюща зустрічали представники наукової та громадської спільноти Франції. Серед присутніх були лавреати Нобелівської премії з медицини, члени Міжнародного комітету математиків Лоран Шварц та Анрі Картан, активісти «Міжнародної амністії», профспілкові діячі та представники соціалістичної партії, зокрема Андре Ульяк. Також на зустріч прибули представники української громади у Франції, які прагнули підтримати родину політв'язня в цей важливий момент. На зустріч у Парижі прибули десятки журналістів, проте Леонід Плющ не міг спілкуватися з пресою. Усі запитання журналістів адресувалися його дружині Т. Житніковій. На питання про вплив Комуністичної партії Франції на рішення радянського уряду про звільнення Л. Плюща вона відповіла, що головну роль у цій справі відіграли міжнародні наукові кола, Міжнародний комітет захисту прав людини й «Міжнародна амністія»: «Я чула, що Комуністична партія Франції цікавилася долею мого чоловіка, але не можу стверджувати, що саме її дії вплинули на це рішення», – зазначила вона, завершивши відповідь словами подяки всім, хто брав участь у боротьбі за свободу Плюща [11, с. 8–9].

Після еміграції до Франції в 1976 р. Л. Плющ продовжив свою правозахисну діяльність, активно працював над висвітленням злочинів радянського режиму. Того ж року він написав автобіографічну книгу «У карнавалі історії», яка перевидана багатьма мовами в різних країнах світу [8]. Леонід Плющ був одним із головних свідків застосування каральної психіатрії проти інакодумців. У публікаціях він детально описував механізми репресій, які застосовувалися до дисидентів [6].

Леонід Плющ став закордонним представником правозахисної організації Української гельсінської групи (далі – УГГ) на Заході, присвятивши чимало часу допомозі друзям, які залишалися в радянських таборих і в'язницях. 17 листопада 1976 р. у Вашингтоні за ініціативи інформаційної служби «Смолоскип» був створений Комітет гельсінських гарантій для України на підтримку УГГ. У жовтні 1978 р. у США почало діяти Закордонне представництво УГГ, до складу якого входили Петро Григоренко, Леонід Плющ і Надія Світлична. Це представництво видавало щомісячний бюлетень «Вісник репресій в Україні», а матеріали УГГ регулярно публікувало видавництво «Смолоскип» ім. Василя Симоненка. Інформація про порушення прав людини в Україні поширювалася через радіо «Свобода» й інші міжнародні медіа [10].

До кінця 1970-х рр. Л. Плющ остаточно позбувся ілюзій щодо можливості «доброго» соціалізму і став переконаним антикомуністом. Згодом його інтереси поступово змістилися від політики до культурології та літературознавства. Він став членом об'єднання українських письменників «Слово» та дійсним членом Наукового товариства імені Т. Шевченка, зосередившись на культурологічних дослідженнях. Однією з його ключових праць стала монографія «Екзод Тараса Шевченка. Навколо «Москалевої криниці», яка є оригінальним психолого-семіотичним аналізом двох редакцій поеми Т. Шевченка [16].

Леонід Плющ, перебуваючи у вигнанні в Парижі, продовжував активну боротьбу проти радянського режиму, співпрацюючи з українськими еміграційними та міжнародними правозахисними організаціями. За даними радянських спецслужб, 30 березня 1980 р. він ініціював у Парижі зустріч, на якій були

присутні понад 40 учасників, зокрема представники мельниківської фракції Організації українських націоналістів (ОУН), такі як Ярослав Мусянович і Дмитро Штуль. Під час виступу І. Плющ закликав бойкотувати Олімпійські ігри 1980 р. в Москві й підтримати ініціативу проведення альтернативної «Олімпіади перед людиною» в Західному Берліні. Він також звернувся до урядів країн Заходу із закликом розірвати економічні, культурні та спортивні зв'язки з СРСР, вимагаючи звільнення політичних в'язнів. Керівництво КДБ УРСР, прагнучи нейтралізувати його діяльність, намагалося загострити конфлікти дисидента з ОУН, дискредитувати його в очах української еміграції та західної громадськості [4, арк. 246–248].

Окрім цього, у березні 1980 р. в Нью-Йорку відбулася зустріч представників ОУН із Закордонним представництвом УГГ, серед яких був і Петро Григоренко. Він закликав до міжнародного тиску на СРСР, використовуючи майбутню Мадридську зустріч щодо дотримання Гельсінських угод. За повідомленнями радянських спецслужб, на цих зустрічах виникали суперечності між українськими націоналістами та представниками дисидентського руху. Леонід Плющ, зокрема, критикував позицію іншої представниці дисидентської еміграції Раїси Мороз, яка, на його думку, намагалася відвести ОУН від боротьби за глобальне визволення України [4, арк. 246–248]. Таким чином, діяльність І. Плюща у вигнанні була спрямована на боротьбу з радянською диктатурою, міжнародну правозахисну роботу й підтримку дисидентського руху. Його активна позиція викликала не лише репресивні заходи КДБ, а й певні розбіжності всередині українського визвольного руху.

Резонансною дією з боку Л. Плюща було публікація статті «Вбивство поета Василя Стуса» за кілька тижнів після трагічної загибелі репресованого літератора в пермських колоніях у 1985 р. У статті було підкреслено велике значення поезії В. Стуса для українського народу та її вплив на національну свідомість. Леонід Плющ звертав увагу на те, що, незважаючи на фізичне знищення поета, його творчий спадок продовжує жити й надихати наступні покоління. Загалом текст Л. Плюща є важливим джерелом інформації про життя і творчість В. Стуса, а також про репресії проти української інтелігенції в радянський період [15].

Після вторгнення Радянського Союзу в Афганістан і посилення репресій проти політичних в'язнів у колоніях він разом із Петром Григоренком, Володимиром Буковським, Володимиром Максимовим та іншими дисидентами в еміграції виступав за жорстку міжнародну позицію: Захід мав вимагати від СРСР дотримання прав людини або скасування Гельсінських угод. Окрім того, з 1988 р. Л. Плющ був учасником Закордонного представництва Української гельсінської спілки (УГС). Брав активну участь у міжнародних акціях та організаціях, спрямованих на захист прав людини в СРСР та інших країнах радянського блоку. Пізніше, у 1990-х рр., Л. Плющ активно долучався до громадських процесів в Україні: у 1990 р. став учасником Установчого з'їзду УГС (29–30 квітня), у 1991 р. був присутній на Конгресі національних меншин в Одесі, а в 1994 р. виступив учасником Конгресу колишніх політв'язнів у Києві. Згодом його інтереси змістилися в бік культурології та літературознавства. В українській редакції радіо «Свобода» вів цикл передач «На межі культури». Був членом Об'єднання українських письменників «Слово», редколегії журналу «Сучасність» (Нью-Йорк) [8].

Висновки. Таким чином, український математик Л. Плющ долучився до дисидентського руху ще в середині 1960-х рр., виступивши за демократизацію радянської системи. На рубежі 1960-х – 1970-х рр. він увійшов до кола московських правозахисників і став одним із основних комунікаторів між російськими дисидентами та представниками українського національного руху. Громадська активність Л. Плюща стала ключовою причиною його арешту під час реалізації працівниками КДБ справи «Блок» у 1972 р. та подальшого запроторення до спеціальної психіатричної лікарні. Пройшовши через репресії, примусове психіатричне ув'язнення й переслідування, він не зламався, а, навпаки, продовжив боротьбу за права людини вже в умовах перебування за кордоном. Унаслідок міжнародного резонансу дисидента в січні 1976 р. було звільнено з ув'язнення; він виїхав в еміграцію до Франції. Виїзд за кордон Л. Плюща став не лише його особистим порятунком від радянських репресій, а й символом незламності духу українських дисидентів. Опинившись на Заході, колишній політв'язень активно співпрацював із правозахисними організаціями, українською діаспорою та демократичними силами, викриваючи злочини радянської влади. Його діяльність сприяла посиленню міжнародного тиску на СРСР і зміцненню руху опору як серед українців за кордоном, так і всередині країни. Попри складнощі еміграції, дисидент залишався вірним ідеалам свободи й демократії, відіграючи важливу роль у збереженні національної ідентичності та правозахисної традиції. Доля Л. Плюща є нагадуванням про те, що справжня боротьба за правду не має кордонів, а слово вільної людини здатне руйнувати найміцніші імперії.

Література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 1031. 344 арк.
2. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1032. 369 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. 333 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1080. 380 арк.
5. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). Київ : Рідний край, 2000. 389 с.
6. Залеська-Онишкевич Л. Леонід Плющ – лавреат літературного конкурсу Л. і П. Ковалевих. *Наше Життя (Our Life)*. 1983. Ч. 6. С. 6–8. URL: <https://unwla.org/wp-content/uploads/1983-06-june-magazine-Our-Life.pdf> (дата звернення: 21.02.2025).
7. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. 144 с.
8. Захаров Є. Плющ Леонід Іванович. URL: <https://museum.khpg.org/1113936077> (дата звернення: 20.02.2025).
9. Зболена душа Леоніда Плюща відлетіла у кращі світи. *Суспільний кореспондент*. URL: <https://www.sknews.net/zbolena-dusha-leonida-plyuscha-vidletila-u-kraschi-svity/> (дата звернення: 05.06.2015).
10. Зінкевич О. Закордонне представництво Української Гельсінської Групи. URL: <https://museum.khpg.org/1162805985> (дата звернення: 21.02.2025).
11. Історія звільнення Леоніда Плюща. *Сучасність*. 1976. Ч. 3. С. 3–10. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3042/file.pdf> (дата звернення: 21.02.2025).
12. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ : Кліо, 2019. 248 с.
13. Народився Леонід Плющ, інтелектуал, культуролог, правозахисник, член Ініціативної групи захисту прав людини, член Закордонного представництва Української Гельсінської групи. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/4811> (дата звернення: 21.02.2025).
14. Народився Леонід Плющ. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/4811> (дата звернення: 20.02.2025).
15. Плющ Л. Вбивство Поета Василя Стуса. Друкується за передаванням. Радіо «Свобода», 28, 29, 31 жовтня, 1 листопада 1985 року. URL: <https://exlibris.org.ua/stus/r21.html> (дата звернення: 21.02.2025).
16. Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка: навколо «Москалевої криниці»: дванадцять статтів. Едмонтон, 1986. 330 с. URL: <https://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/UKR0008007> (дата звернення: 21.02.2025).
17. Плющ Л. У карнавалі історії. Нью-Йорк : Сучасність, 1980. 373 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/5057/file.pdf>. (дата звернення: 21.02.2025).
18. Плющ Л. У карнавалі історії: Свідчення. Київ : Факт, 2002. 630 с.
19. Розмова з Леонідом Плющем: ексклюзивне інтерв'ю редакції «Діалогу». Торонто : Діалог, 1976. 24 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15484/file.pdf>. (дата звернення: 21.02.2025).
20. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
21. Rich V. Vancouver boycott supports Plyushch. *Nature Publishing Group*. 1974. September 20. Vol. 251. С. 180. URL: <https://www.nature.com/articles/251180a0.pdf> (дата звернення: 21.02.2025).

УДК 355.02:327(4-11)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.18>

СУЧАСНІ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОНОСПРОМОЖНОСТІ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У СВІТЛІ МІЖНАРОДНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Плазова Тетяна,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри воєнної історії
Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
ORCID ID: 0000-0002-8690-1031*

Беспека Вадим,

*доктор філософії, доцент кафедри тактики
Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
ORCID ID: 0000-0002-3811-341X*

Голик Микола,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук
Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
ORCID ID: 0000-0003-0852-4899*

У статті досліджено сучасні стратегії забезпечення обороноспроможності країн Центрально-Східної Європи в контексті виконання міжнародних зобов'язань. Виявлено, що інтеграція міжнародних стандартів НАТО та ЄС сприяє підвищенню обороноспроможності регіону, однак супроводжується низкою проблем, серед яких – обмеженість ресурсів, технологічна відсталість і конфлікти між колективними зобов'язаннями й національними інтересами.

Метою роботи є визначення основних проблем адаптації міжнародних зобов'язань до національних потреб і розроблення рекомендацій щодо оптимізації стратегій оборони з урахуванням сучасних загроз. У дослідженні використано методи порівняльного аналізу для виявлення ефективності наявних підходів у різних країнах регіону, аналітичного узагальнення досвіду країн-членів НАТО та країн-партнерів, таких як Україна, а також моделювання потенційних шляхів удосконалення оборонної політики.

У результатах дослідження з'ясовано, що країни Центрально-Східної Європи досягають значних успіхів у модернізації збройних сил, посиленні кіберзахисту й розвитку регіональної співпраці. Водночас виявлено проблеми, пов'язані з недостатньою координацією зусиль між державами регіону, обмеженістю фінансування й технологічними бар'єрами. Досвід України у стримуванні агресії став каталізатором реформ у безпековій сфері та джерелом інновацій, які можуть бути адаптовані іншими країнами.

Зроблено висновок, що стійкість оборонних систем потребує інтеграції технологій, посилення регіональної співпраці й підтримки оборонної промисловості. Подальші дослідження можуть бути зосереджені на вивченні впливу міжнародної допомоги, ролі штучного інтелекту у військових стратегіях та інноваційних підходах до кібербезпеки.

Ключові слова: оборона, Центрально-Східна Європа, НАТО, ЄС, міжнародні зобов'язання, кібербезпека, військова стратегія, регіональна співпраця, оборонна промисловість, модернізація.

Plazova Tetyana, Bespeka Vadym, Golyk Mykola. Modern strategies for ensuring defense capabilities of Central and Eastern European countries in light of international commitments

The article examines modern strategies for ensuring the defense capabilities of Central and Eastern European countries in the context of fulfilling international obligations. It is found that the integration of international standards of NATO and the EU contributes to increasing the defense capabilities of the region, but is accompanied by a number of problems, including limited resources, technological backwardness and conflicts between collective obligations and national interests.

The aim of the work is to identify key problems in adapting international obligations to national needs and develop recommendations for optimizing defense strategies taking into account modern threats. The study uses comparative analysis methods to identify the effectiveness of existing approaches in different countries of the region, analytically summarize the experience of NATO member states and partner countries, such as Ukraine, as well as modeling potential ways to improve defense policy.

As a result, it was found that the countries of Central and Eastern Europe are achieving significant success in modernizing their armed forces, strengthening cyber defense and developing regional cooperation. At the same time, problems related to insufficient coordination of efforts between the states of the region, limited funding and technological barriers were identified. Ukraine's experience in deterring aggression became a catalyst for reforms in the security sector and a source of innovations that can be adapted by other countries.

It is concluded that the resilience of defense systems requires the integration of technologies, increased regional cooperation and support for the defense industry. Further research focuses on the impact of international assistance, the role of artificial intelligence in military strategies and innovative approaches to cybersecurity.

Key words: defense, Central and Eastern Europe, NATO, EU, international commitments, cybersecurity, military strategy, regional cooperation, defense industry, modernization.

Постановка проблеми. Ускладнення глобального безпекового середовища визначає необхідність формування сучасних стратегій забезпечення обороноспроможності країн Центрально-Східної Європи. Ці держави, які знаходяться на перетині геополітичних інтересів, стикаються з унікальними викликами, що вимагають інтеграції національних безпекових заходів із зобов'язаннями перед міжнародними організаціями, зокрема НАТО та Європейським Союзом. Еволюція загроз, зокрема гібридні війни, кібернапади й відновлення традиційної військової агресії підкреслюють необхідність адаптації оборонної політики до сучасних реалій. Це питання має суттєве наукове й практичне значення, оскільки потребує не лише теоретичної розробки концепцій сучасних оборонних стратегій, а й практичного впровадження ефективних політик у межах міжнародної співпраці й дотримання правових норм.

Дослідження в цій сфері спрямовані на гармонізацію національних пріоритетів у сфері оборони з колективними безпековими зобов'язаннями, що сприяє забезпеченню регіональної стабільності й дотриманню міжнародних стандартів. Взаємозв'язок військових інновацій, економічної стабільності й дипломатичних зусиль створює основу для підвищення ефективності оборонних систем, сприяючи досягненню стратегічної мети – підтримання миру й безпеки в Європі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження сучасних стратегій забезпечення обороноспроможності країн Центрально-Східної Європи у світлі міжнародних зобов'язань охоплює важливі аспекти політичної стабільності, міжнародної співпраці та адаптації до нових викликів.

П. Лисянський та А. Саліхов [1] проаналізували виборчі процеси, акцентуючи на їх значенні для зміцнення демократичних інститутів під час криз, що позитивно впливає на стійкість оборонних структур. А.Б. Міщенко [2] визначив історичні фактори російсько-українського конфлікту, показуючи їх вплив на регіональну безпеку. Г. Шамборовський [3] розглядає інтеграцію країн Центрально-Східної Європи до ЄС, акцентуючи на зміцненні оборонних систем. Р. Демчишак [4] підкреслює важливість субрегіональних ініціатив для координації безпекових заходів України.

І. Краснодемська [5] досліджує наслідки окупації Криму, наголошуючи на необхідності адаптації міжнародних гарантій, а І. Тодоров [6] аналізує вплив гібридної агресії на демократичні цінності й регіональну стабільність. Е. Ропомарева та Д. Пророковић [7] висвітлюють роль НАТО в забезпеченні безпеки Балкан.

У. Косаретський, Р. Воїко, А. Лоїшин та Н. Зажарченко [8] пропонують удосконалення оборонного управління на основі міжнародного досвіду, тоді як С. Кавин [9] акцентує на важливості правових засад кібербезпеки для сучасних оборонних стратегій.

Попри прогрес у дослідженні оборонних стратегій Центрально-Східної Європи, залишаються нерозв'язаними питання адаптації міжнародних зобов'язань до національних інтересів і ресурсів. Недостатньо вивчено механізми інтеграції сучасних загроз (гібридних і кібернападів) у національну політику й довгострокові наслідки співпраці з НАТО та ЄС для оборонних систем в умовах економічних обмежень. Особливо актуальним є узгодження міжнародних стандартів із локальними пріоритетами на тлі війни в Україні.

Мета статті полягає в аналізі сучасних стратегій забезпечення обороноздатності країн Центрально-Східної Європи в контексті їхніх міжнародних зобов'язань, а також у визначенні основних підходів до гармонізації національної безпеки з колективними інтересами міжнародних організацій.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати сучасні загрози та стратегії їх подолання в умовах міжнародних зобов'язань.
2. Оцінити вплив співпраці з НАТО та ЄС на оборонну політику країн регіону.
3. Розробити рекомендації щодо адаптації міжнародних зобов'язань до національних інтересів і ресурсів.

Виклад основного матеріалу. Актуальні загрози для обороноспроможності країн Центрально-Східної Європи зумовлені ескалацією конфліктів, гібридними небезпеками й новими формами військової агресії. Російська агресія й війна в Україні стали основними чинниками, що спричинили трансформацію безпекової політики регіону.

Польща значно збільшила обсяги закупівель сучасного озброєння, включаючи системи протиповітряної оборони й безпілотники, використовуючи їх як стримувальний засіб [10; 11]. Литва, Естонія

та Латвія акцентували на кіберзахисті, ураховуючи досвід атак на українську критичну інфраструктуру. Зокрема, Естонія у співпраці з НАТО розробляє стратегії кіберзахисту на базі Центру передового досвіду з питань кібероборони в Таллінні [9, с. 315–320].

Напад Росії на Україну стимулював розгортання додаткових батальйонів НАТО в країнах Балтії, тоді як Польща та Румунія стали основними логістичними центрами для надання військової підтримки. Технологічна відсталість, яка раніше обмежувала оборонні можливості регіону, долається завдяки перегляду оборонних бюджетів і використанню досвіду України в застосуванні дронів і систем спостереження.

Міжнародна підтримка в межах НАТО сприяє модернізації збройних сил країн регіону, ураховуючи уроки протидії агресії в Україні. Війна виступила каталізатором змін у безпековій політиці, підкреслюючи важливість інноваційних технологій, кіберзахисту й колективної безпеки. Однак подальший прогрес залежить від координації зусиль і здатності адаптуватися до нових викликів.

У контексті зростання регіональних і глобальних загроз країни Центрально-Східної Європи змушені вдосконалювати свої стратегії національної безпеки. Їхній підхід базується на протидії традиційним і гібридним викликам, а також на виконанні зобов'язань перед міжнародними організаціями, такими як НАТО і Європейський Союз. Ефективність реалізації цих стратегій залежить від гармонійного поєднання внутрішніх ресурсів і зовнішньої підтримки. Основні напрями, що домінують у сучасних підходах до забезпечення безпеки в регіоні, наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Основні стратегії забезпечення національної безпеки країн Центрально-Східної Європи

Стратегія	Опис	Реалізація в умовах міжнародних зобов'язань
Модернізація збройних сил	Закупівля сучасного озброєння, розвиток оборонних технологій, професіоналізація армії	Відповідність стандартам НАТО, участь у спільних місіях
Інтеграція в колективну безпеку	Участь у системі колективної оборони НАТО, створення багатонаціональних батальйонів	Розгортання сил швидкого реагування НАТО в країнах Балтії й Польщі
Розвиток кібербезпеки	Розроблення національних кіберстратегій, створення центрів протидії кіберзагрозам	Співпраця із Центром кіберзахисту НАТО, імплементація європейських норм у сфері кіберзахисту
Регіональна військова співпраця	Координація зусиль між країнами Центрально-Східної Європи через багатосторонні ініціативи	Ініціативи типу «Бухарестська дев'ятка», спільні навчання й обмін інформацією
Посилення економічної стійкості	Інвестування в оборонну промисловість, зменшення залежності від зовнішніх постачальників озброєння	Забезпечення локального виробництва зброї відповідно до європейських стандартів

Джерело: сформовано авторами на основі [3; 4; 6; 12].

Сучасний стан реалізації стратегій забезпечення національної безпеки в Центрально-Східній Європі демонструє їхнє диференційоване використання залежно від специфіки викликів і ресурсів кожної країни. Модернізація збройних сил залишається пріоритетною стратегією для багатьох держав регіону. Польща активно закуповує сучасні системи озброєння, зокрема танки Abrams, винищувачі F-35 і системи Patriot, що дає змогу посилити обороноспроможність і відповідати стандартам НАТО. У Румунії реалізується програма переоснащення армії, зокрема новими системами артилерії та бронетехніки, які використовуються в спільних навчаннях НАТО [8, с. 57–58]. Водночас Україна, яка активно модернізує свою армію в умовах війни, отримує значну підтримку від країн Альянсу у вигляді систем HIMARS, артилерійських установок і безпілотних літальних апаратів.

Інтеграція в колективну безпеку є пріоритетом для країн Балтії. Латвія, Литва й Естонія беруть активну участь у багатонаціональних батальйонах НАТО, що базуються на їхніх територіях, для стримування агресії. Наприклад, у Литві розміщено батальйон під керівництвом Німеччини, що забезпечує оперативну сумісність між союзниками.

Україна, хоча й не є членом НАТО, значно поглибила співпрацю з Альянсом через спільні тренування та консультації щодо реформування оборонного сектору відповідно до стандартів НАТО.

Розвиток кібербезпеки є ще одним важливим напрямом. Україна, яка регулярно зазнає масштабних кібератак із боку росії, застосовує досвід співпраці з Естонією та іншими країнами в удосконаленні системи кіберзахисту.

Регіональна військова співпраця посилилася завдяки ініціативам, таким як «Бухарестська дев'ятка» [13]. Чехія та Словаччина проводять спільні навчання в межах цієї ініціативи, зокрема навчання «Saber Strike» [14], спрямовані на підвищення готовності до колективної оборони. Україна активно співпрацює з країнами Центрально-Східної Європи у сфері обміну інформацією та проведення спільних навчань, таких як Rapid Trident, що дає змогу вдосконалювати тактичну взаємодію.

Посилення економічної стійкості в оборонній сфері є важливим для Чехії, яка інвестує у виробництво бронетехніки, і Словаччини, що спеціалізується на виробництві систем протиповітряної оборони. Це дає змогу зменшити залежність від зовнішніх постачальників. Україна, попри складні умови, розвиває виробництво дронів та артилерійських систем, зокрема, на базі міжнародних партнерств.

Співпраця з НАТО та ЄС є основним чинником формування оборонної політики країн Центрально-Східної Європи, зокрема, в умовах зростання геополітичної нестабільності. Цей процес виходить за межі простої адаптації до міжнародних стандартів і передбачає комплексні зміни в оборонній системі – від модернізації озброєння до розширення спільних навчань і технічної взаємодії. Співпраця дає змогу країнам регіону зміцнювати національну безпеку, ефективно інтегруватися в колективну оборону, а також отримувати доступ до фінансової та технічної допомоги, необхідної для розвитку сучасної оборонної інфраструктури (таблиця 2).

Таблиця 2

**Вплив співпраці з НАТО та ЄС на формування оборонної політики країн
Центрально-Східної Європи**

Напрямок впливу	Реалізація в межах НАТО та ЄС	Результати для країн регіону
Адаптація військових стандартів	Участь у програмі НАТО «Партнерство заради миру», консультації та технічна допомога	Модернізація збройних сил Польщі, Румунії та Литви; підвищення відповідності стандартам НАТО
Спільні військові навчання	Проведення маневрів «Defender Europe», «Saber Strike» й навчань НАТО в країнах Балтії	Підвищення оперативної сумісності й готовності до колективних дій
Розвиток оборонної інфраструктури	Фінансування від ЄС для модернізації логістичних об'єктів і транспортних шляхів	Побудова баз у Латвії та Литві, реконструкція аеродромів у Румунії
Технічна допомога	Постачання обладнання, консультації з розроблення кіберзахисту й упровадження технологій	Естонія стала важливим центром кібербезпеки НАТО, Україна запроваджує сучасні системи кіберзахисту
Політична й фінансова підтримка	Програми ЄС у сфері оборони, зокрема «Європейський фонд оборони»	Забезпечення країн регіону доступом до ресурсів для розроблення нових технологій

Джерело: сформовано авторами на основі [7; 12; 14; 15].

Співпраця з НАТО та ЄС суттєво трансформувала оборонну політику країн Центрально-Східної Європи, даючи їм змогу перейти до сучасних підходів в управлінні безпекою. Адаптація стандартів НАТО забезпечує уніфікацію військових процедур і технологій, що підвищує ефективність спільних операцій. Наприклад, Польща й Румунія активно працюють над модернізацією своїх військових можливостей відповідно до стандартів Альянсу, що дало їм змогу впровадити інтегровані системи управління бойовими діями. Україна, яка співпрацює з НАТО в межах програми «Партнерство заради миру» [16], адаптувала свої тактичні доктрини та значно покращила підготовку військовослужбовців, що особливо відчутно в умовах війни.

Спільні військові навчання, такі як «Defender Europe» і «Saber Strike» [14], стали основою для вдосконалення координації між країнами регіону. Наприклад, у межах навчань НАТО в Латвії відпрацьовано сценарії протидії гібридним загрозам, а в Польщі – масштабні операції з використанням новітніх засобів мобільної оборони. Україна, яка бере участь у навчаннях «Rapid Trident», отримала можливість випробувати нові тактичні моделі, що підвищують її сумісність із союзниками.

Розвиток оборонної інфраструктури відбувається завдяки значному фінансуванню з боку ЄС і НАТО. У Литві та Латвії побудовані сучасні військові бази, що дають змогу оперативно розгорнути сили швидкого реагування. У Румунії модернізовані аеродроми тепер відповідають стандартам НАТО для прийому важкої військової техніки. Україна, хоча й не є членом Альянсу, модернізує свої логістичні потужності, зокрема, за підтримки США, щоб забезпечити швидке постачання ресурсів на передову [17, с. 179–182].

Технічна допомога НАТО має стратегічне значення для посилення кібербезпеки. Естонія, співпрацюючи із Центром кіберзахисту НАТО, розробляє інноваційні методи протидії кібератакам. Україна, яка зазнає постійних атак на критичну інфраструктуру, отримує консультативну й технічну підтримку для вдосконалення своїх систем кіберзахисту, зокрема, в енергетичному й фінансовому секторах.

Політична й фінансова підтримка від ЄС, включаючи програми розвитку оборонної промисловості, дає змогу країнам регіону інвестувати у створення власних технологій [18]. Чехія й Словаччина беруть участь у спільних проєктах із розроблення сучасної бронетехніки. Україна у співпраці з міжнародними партнерами розвиває виробництво дронів та артилерійських систем, які відіграють важливу роль у стримуванні агресії.

Адаптація міжнародних зобов'язань до національних інтересів країн Центрально-Східної Європи супроводжується низкою проблем. Однією з основних є обмеженість фінансових і технічних ресурсів, необхідних для виконання стандартів НАТО та ЄС, що створює значне навантаження на економіку країн, таких як Латвія й Литва. Технологічна відсталість також залишається викликом: Словаччина й Чехія все ще залежать від застарілого озброєння радянського зразка, а модернізація вимагає значних інвестицій і часу.

Конфлікти між національними інтересами й колективними зобов'язаннями ускладнюють ситуацію. Наприклад, Угорщина обирає політику, що суперечить загальноєвропейським підходам, а Польща, орієнтуючись на стримування Росії, стикається із суперечностями в розподілі ресурсів.

Україна, яка перебуває в стані війни, постає перед труднощами інтеграції міжнародних стандартів через брак інфраструктури й ресурсів. Попри значну допомогу від НАТО, нагальна потреба швидко реагувати на загрози ускладнює адаптацію. Політична координація між країнами регіону також є проблемою, особливо в питаннях кібербезпеки й розподілу сил швидкого реагування, що часто ускладнюється різними пріоритетами учасників.

Оптимізація оборонних стратегій країн Центрально-Східної Європи вимагає комплексного підходу, що враховує регіональні й глобальні тенденції безпеки. Основними напрямками є модернізація військових структур, кіберзахист, розвиток оборонної промисловості й міжнародна співпраця.

Інтеграція новітніх технологій, таких як штучний інтелект, автоматизація управління бойовими операціями й сучасні засоби спостереження, є стратегічним чинником посилення обороноспроможності. Використання дронів, успішно застосованих в Україні, може значно підвищити ефективність оборонних стратегій, а модернізація озброєння відповідно до стандартів НАТО забезпечить інтеграцію з Альянсом.

Кіберзахист потребує розвитку національних кіберцентрів, подібних до Центру передового досвіду НАТО в Естонії, для моніторингу загроз, швидкого реагування та проведення спільних навчань. Український досвід протидії кібератакам є важливим внеском у забезпечення регіональної кібербезпеки.

Розвиток оборонної промисловості має передбачати стимулювання виробництва озброєння на власній території, зменшуючи залежність від зовнішніх постачальників. Україна, що активно розвиває виробництво дронів та артилерійських систем, може стати важливим партнером у цій сфері.

Регіональна співпраця, зокрема, в межах «Бухарестської дев'ятки» сприятиме ефективному реагуванню на загрози через спільне планування, обмін інформацією та створення багатонаціональних сил.

Соціальний аспект передбачає підвищення підготовки військових, розширення програм резервної підготовки й зміцнення інформаційного простору для протидії дезінформації. Досвід війни в Україні підтверджує важливість національної єдності й активної участі громадян в обороні.

Висновки. Отже, адаптація національних оборонних політик до вимог НАТО та ЄС має вагоме значення для регіональної стабільності, однак супроводжується низкою проблем. Серед основних викликів виокремлено обмеженість фінансових і технічних ресурсів, технологічну відсталість, конфлікти між національними інтересами й колективними зобов'язаннями, а також недостатній рівень координації зусиль між країнами регіону.

Безумовно, війна в Україні стала каталізатором змін у безпековій політиці регіону. Вона сприяла активній модернізації військових структур, посиленню кіберзахисту й розширенню міжнародної співпраці. Практичний досвід України у використанні сучасних технологій, зокрема безпілотних систем, може стати орієнтиром для інших країн регіону в процесі вдосконалення їхніх оборонних стратегій.

Рекомендації щодо оптимізації стратегій оборони охоплюють інвестиції в новітні технології, такі як штучний інтелект і кібербезпека, стимулювання локального виробництва озброєння, а також розширення регіональної та міжнародної співпраці. Пріоритетом має стати створення спільних оборонних ініціатив, які дадуть змогу ефективно реагувати на нові виклики.

Перспективи подальших досліджень полягають у глибшому аналізі впливу міжнародних зобов'язань на національну безпеку, розробленні адаптивних моделей військового управління й інтеграції новітніх

технологій в оборонній стратегії. Це не лише забезпечить стійкість регіональних систем безпеки, а й підвищить їхній внесок у глобальну стабільність.

Література:

1. Лисянський П.Л., Саліхов А.Р. Аксиологічний аналіз виборчого процесу у військовий та поствійськовий час. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. № 44. С. 105–108. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/44_2023/19.pdf (дата звернення: 26.12.2024).
2. Міщенко А.Б. Україно-російський конфлікт: історичні передумови та геополітичні наслідки. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2016. № 6. С. 4–14. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fsnm/program_5981a8bf92879.pdf#page=4 (дата звернення: 26.12.2024).
3. Шамборовський Г. Структурні перетворення на шляху євроінтеграції країн Центрально-Східної Європи. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2018. № 44. С. 342–351. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vir.2018.44.0.9472>.
4. Демчишак Р. Російсько-українська війна як фактор геополітичного позиціонування регіону ЦСЄ та ПСЄ. *Вісник Львівського університету. Серія філософських та політичних студій*. 2022. № 43. С. 247–254. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.43.30>.
5. Краснодемська І.Й. Окупація Криму Російською Федерацією в контексті геополітичної парадигми початку XXI ст. *Соціально-політичні процеси в Україні та світі у контексті глобалізаційних перетворень* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Ірпінь, 23 квітня 2021 року). Ірпінь : Університет ДФС України, 2021. С. 81–90. URL: <https://vb.lka.lt/object/elaba:100592296/100592296.pdf#page=81> (дата звернення: 26.12.2024).
6. Тодоров І.Я. Безпековий вимір міжнародних відносин в Східній та Центральній Європі в контексті російської агресії. *Політичне життя*. 2022. № 1. С. 138–144. URL: <https://journals.donnu.edu.ua/index.php/pl/article/view/12045> (дата звернення: 26.12.2024).
7. Ponomareva E., Proroković D. NATO vs. Russia: Impact on Balkan Regional Security. *Europe in Changes: The Old Continent at a New Crossroads*. 2021. Art. 6. P. 117–137. DOI: https://doi.org/10.18485/iipe_euchanges.2021.ch6.
8. Kosaretskyi Y., Boiko R., Loishyn A., Zakharchenko N. Identifying the peculiarities of the management of defense resources of individual countries of the world in order to improve a similar process in Ukraine. *Social Development and Security*. 2023. Vol. 13. № 2. P. 54–64. DOI: <https://doi.org/10.33445/sds.2023.13.2.6>.
9. Кавин С.Я. Нормативно-правові механізми забезпечення кібербезпеки в країнах Балтії. *Підприємництво господарство і право*. 2020. № 12. С. 315–320. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/12/56.pdf> (дата звернення: 26.12.2024).
10. Польські військові докуповують безпілотники FlyEye. *Militaryni: вебсайт*. 2024. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/polski-vijskovi-dokupovuyut-bezpilotnyku-flyeye/> (дата звернення: 26.12.2024).
11. Gladius: Польща підписала найбільший у своїй історії контракт на безпілотники. *Militaryni: вебсайт*. 2024. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/gladius-polshha-pidpysala-najbilshyj-v-svoiyj-istoriyi-kontrakt-na-bezpilotnyku/> (дата звернення: 26.12.2024).
12. Нечаєва-Юрійчук Н. Безпекові виміри геополітичних ініціатив у регіоні Центрально-Східної Європи. *Mediaforum: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2022. № 11. С. 141–161. DOI: <https://doi.org/10.31861/mediaforum.2022.11.141-161>.
13. Турчин Я., Івасечко О. Виклики для співпраці держав-учасниць формату Бухарестської дев'ятки в умовах еволюції безпекових загроз на східних кордонах НАТО. *Гуманітарні візії. Серія «Політичні науки»*. 2022. № 1. Вип. 8. С. 7–12. DOI: <https://doi.org/10.23939/shv2022.01.007>.
14. Banka A., Bussmann M. Uncomfortable neighbors: NATO, Russia and the shifting logic of military exercises in the Baltics. *Defence Studies*. 2023. Vol. 23. № 1. P. 1–24. DOI: <https://doi.org/10.1080/14702436.2022.2089657>.
15. Bond I., Scazzieri L. The EU, NATO and European security in a time of war. *Centre for European Reform*. 2022. URL: https://www.cer.eu/sites/default/files/pbrief_IB_LS_nato_5aug22.pdf (дата звернення: 26.12.2024).
16. Партнерство заради миру. *Україна – НАТО: вебсайт*. 2024. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/partnerstvo-zaradi-miru> (дата звернення: 26.12.2024).
17. Авраменко І.Ф. Стратегії зовнішньополітичної діяльності США наприкінці XX – на початку XXI століття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2023. Т. 2. Вип. 76. С. 178–183. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/281583/275810> (дата звернення: 26.12.2024).
18. NATO 2022 Strategic Concept. *NATO: вебсайт*. 2023. URL: https://www.nato.int/cps/eu/natohq/topics_210907.htm?selectedLocale=en (дата звернення: 26.12.2024).

УДК 94(477) Коврай: 929.5 Томара

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.19>

РІД ТОМАР У КОВРАЇ: ПОХОДЖЕННЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ

Руденко Юлія,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Київського кооперативного інституту бізнесу і права
ORCID ID: 0000-0002-2276-199X

У статті досліджується історія роду Томар, зокрема його коврайської гілки, яка відіграла значну роль у становленні с. Коврай Золотоніського району Черкаської області.

Основою для дослідження стали документи Центрального державного історичного архіву України й фонди Літературного музею Г.С. Сковороди. Аналізуючи доступні джерела, авторка виявила, що комплексного дослідження цього роду раніше не існувало, а лише окремі аспекти його історії були предметом уваги дослідників.

Основа теоретико-методологічної бази дослідження становить сукупність загальнонаукових і суто історичних методів. Застосовуються загальновізані принципи об'єктивності, науковості, логіко-системний і порівняльний аналіз, проблемно-хронологічний підхід, а також методи синтезу, узагальнення, опрацювання усно-історичних джерел.

Рід Томар мав грецьке походження, був відомий ще в Епірі й Македонії. У XVII ст. окремі представники роду емігрували до України через турецьке завоювання Греції. Засновником української гілки роду був Іван Томорка, який оселився в Переяславі й став активним учасником козацького руху. Протягом століть рід Томар інтегрувався в козацьку старшину й став частиною «малоросійського дворянства». Томари прагнули забезпечити успішну кар'єру своїх синів в адміністративних структурах і на військовій службі. Найвідомішим представником родини в Російській імперії став Василь Томара – учень Григорія Сковороди.

Дослідження висвітлює економічний і соціальний вплив Томар на розвиток с. Коврай. Вони володіли значними земельними угіддями й фільварками, активно займалися сільським господарством, будівництвом церков та іншими соціально важливими проектами. Серед досягнень роду – заснування Троїцької церкви в селі, що стала важливим культурним і духовним центром.

У статті зроблено висновок про вагомий внесок роду Томар у розвиток місцевої громади, а також відображено складні стосунки між місцевими жителями й представниками роду, що були зумовлені соціально-економічними змінами того часу.

Ключові слова: Рід Томар, козацька старшина, «малоросійське дворянство», Коврай, соціально-економічний розвиток, маєток, Троїцька церква.

Rudenko Yuliia. The Tomar family in Kovrai: origins and legacy

The article explores the history of the Tomar family, particularly its Kovrai branch, which played a significant role in the development of the village of Kovrai in Zolotonosha district of Cherkasy region.

The research is based on the documents from the Central State Historical Archive of Ukraine and the collections of H.S. Skovoroda Literature Museum. Having analyzed all available sources, the author discovered that no comprehensive study of this family had existed previously, with only certain aspects of its history having been the subject of researchers' attention.

The groundwork of the theoretical and methodological basis of the study is a set of general scientific and purely historical methods. The generally accepted principles of objectivity, scientificity, logical-systematic and comparative analysis, problem-chronological approach, as well as methods of synthesis, generalization, processing of oral-historical sources are applied.

The Tomars had Greek roots and were known in Epirus and Macedonia. In the 17th century, some family members emigrated to Ukraine due to the Turkish conquest of Greece. The founder of the Ukrainian branch of the family was Ivan Tomorka, who settled in Pereiaslav and became an active participant in the Cossack movement. Over the centuries, the Tomar family integrated into the Cossack elite and became part of the "nobility of Little Russia". The Tomaras sought to secure successful careers for their sons in administrative structures and military service. The most prominent member of the family in the Russian Empire was Vasyl Tomara, a student of Hryhorii Skovoroda.

The research highlights the economic and social influence of the Tomar family on the development of Kovrai. Its members owned significant landholdings and manors, actively engaged in agriculture, church construction, and other socially important projects. Among their achievements was the founding of the Trinity Church in the village, which became an important cultural and spiritual center.

The article concludes that the Tomar family made a substantial contribution to the development of the local community. It also reflects on the complex relationships between local residents and family representatives, shaped by the socio-economic changes of the time.

Key words: the Tomar Family, Cossack officers, "nobility of Little Russia", Kovrai, socio-economic development, estate, Trinity Church.

Серед стародавніх українських старшинських родів було чимало представників іноземного походження, переважно з Балкан і Придунайських князівств. Це пояснюється поширенням впливу Османської імперії на ці регіони. Іноземці швидко приймали українську національну ідею, вступали в родинні зв'язки з козацькою старшиною і ставали невід'ємною частиною «малоросійського дворянства», роблячи значний внесок у розвиток української державності й культури. Серед них був і рід Томар.

Джерельна база роботи включає документи Центрального державного історичного архіву України, фонди Літературного музею Г.С. Сковороди, які дають можливість завдяки критичному їх використанню й зіставленню даних, які в них містяться, досягнути мети дослідження. Аналіз історіографії дає нам змогу зробити висновок, що комплексної роботи, яка б спеціально досліджувала історію коврайської гілки Томар, не існувало. Лише окремі епізоди, які висвітлюють ті чи інші аспекти проблеми, знаходилися в полі зору дослідників. Праці дослідників В. Томазова, В. Модзалевського допомагають вивчити різні точки зору на явища, що розглядаються. Значною мірою дослідження спирається на праці Л. Махновця, Г. Голиша, М. Пономаренка, які розглянули як загальні питання проблеми, так й окремі їх аспекти.

Мета статті полягає в дослідженні походження коврайської гілки роду Томар і визначенні їхньої ролі в розбудові с. Коврай Золотоніського району Черкаської області.

Томари (Томорки) – аристократичний рід грецького походження, відомого в Епірі й Македонії. У період турецького завоювання Греції окремі представники цього роду емігрували спочатку на Сицилію, а згодом до України. Засновником української гілки роду Томар був Іван (Ян) Томорка, який у середині XVII ст. оселився в Переяславі разом із синами Степаном, Василем і Парфеном [5, с. 58]. Там він займався торгівлею «турськими» товарами, після чого переселився до Канева. Від прізвища Томорка було утворене прізвище Томара. Одна з версій значення прізвища Томара/Томорка: томар – головний убір, який отримували головні князі від царя.

У реєстрах 1649 р. трапляється Іван Томорка, козак сотні Переяславського полку. Унаслідок цього склалися тісні стосунки між І. Томарою та представниками козацької адміністрації. Він неодноразово виконував доручення гетьманів: у 1672 р. їздив від гетьмана П. Дорошенка до гетьмана Д. Многогрішного; за наказом збирав податки з перевозу в Переяславі. За свої послуги він отримував належну винагороду. Так, Томарі було дозволено разом із Я. Соловим тримати за відкупи індуктивний збір, що сприяло його збагаченню [15, с. 193].

Із синів І. Томари найвідоміші старші – Степан і Василь. Саме С. Томара купив землі в Гельмязівської сотні й осадив людей на річці Ковраєць. У 1740 р. мешканець с. Гельмязів Я. Лесенко в донесенні до канцелярії Переяславського полку повідомив, що приблизно 50 років тому його мати, Х. Ансиха, передала свої земельні володіння С. Томарі для облаштування хутора на річці Коврай під час його служби осавулом [1, с. 302]. Завдяки зусиллям батька Степан отримав звання «дворянина» при гетьману І. Самойловичу. Згодом він обійняв посаду сотника Домантівської сотні, а пізніше займав високі посади в Переяславському полку: полкового осавула, обозного, наказного полковника. У 1707 р. Степан став полковником Переяславського полку й залишався на цій посаді до своєї смерті в 1715 р. Перебуваючи на керівних посадах, він зумів зосередити значні земельні володіння, отримати від гетьманів і царської адміністрації підтвердження прав на них для себе та своїх нащадків, ставши одним із найбагатших землевласників Переяславського полку [15, с. 194].

Від першого шлюбу з Варварою Вуйтівною (?–1698) мав єдиного сина Івана, значкового товариша Переяславського полку. Він був обділений увагою батька, не здобув освіти й належної частки спадщини. Гілка ця швидко здрібніла.

Багатство та вплив Томар серед козацької старшини зростали, і майбутній переяславський полковник узяв другий шлюб із Пелагеєю Яківною Лизогуб (?–1715). Вона була представницею найбагатшого та найвпливовішого роду Гетьманщини. Батьком її був полковник канівський і чернігівський, генеральний осавул і наказний гетьман від гетьмана П. Дорошенка Яків Кіндратович (?–1698) [15, с. 195].

Єдиний син від другого шлюбу – Василь Степанович Томара – (?–1736), переяславський полковник, не планував кар'єрного зростання, а дбав про зміцнення статків роду. У 1715 р. С. Томара помер у ранзі полковника, і землі біля р. Ковраєць стали власністю його сина, бунчукового товариша В. Томари [19, арк. 33], згідно з гетьманським універсалом і царською грамотою – «за вірні і знатні служби батька його в цілковите посідання». Він володів «хуторами з полями пахотними, гаями, козаками, конями і дробним бидлом з городами» [4, с. 82; 17, арк. 6–8]. Так, на В. Томару кріпаки працювали в Богушківій і Бубнівській Слобідках, Ковраї та Підставках [7, с. 27].

Багато часу він приділяв облаштуванню с. Коврай, яке на довгі роки стало резиденцією цієї гілки роду Томар. Водночас В. Томару неодноразово призначали наказним переяславським полковником.

Загинув В. Томара в кримському поході 1735–1736 рр. Одружений В. Томара був із рідною племінницею барона Карла Ренне Єлизаветою фон Бринкен [15, с. 196].

Син Василя Томари – Степан Томара (1719–1794) – з 1737 р. служив у тому ж полку, що й батько, дослужившись до «бунчукового товариша». У 1743 р. він одружився з Анною Кочубей (1722–1826) – дочкою полковника Полтавського полку Василя Кочубея та Марії Кочубей (у дівоцтві Янович). Анна Василівна вийшла заміж усупереч волі батька й через це була позбавлена приданого і спадщини. У родовому маєтку в с. Коврай у них народилося четверо доньок і троє синів. Першою дитиною стала Єлизавета, яка народилася в 1743 р., у 1746 р. народився син Василь, близько 1748 р. з'явилася донька Марфа, а близько 1751 р. – син Павло, у 1754 р. народилася донька Уляна, а в 1757 р. – донька Софія. Найменший син, Михайло, народився в 1766 р., коли батьку було 47 років, а матері – 44 [13; 14].

У 1784 р. С. Томара отримав чин колезького радника. 6 червня 1794 р. 74-річний Степан Васильович помер. Його дружина Анна Василівна пережила його майже на чверть століття й вважається, що померла не пізніше 1826 р.

Рід Томар був унесений до 6-ї частини Родовідних книг Полтавської, Херсонської та Воронежської губерній, а його герб – до 8-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи» [16].

Про стосунки, які панували в родині, свідчить, наприклад, такий факт: коли в сина Василя Степановича на дипломатичній службі в Мессіні виникла катастрофічна фінансова ситуація, його батько Степан Васильович заклав село, щоб надіслати гроші синові, про що В. Томара згадав в одному зі своїх листів до графа А. Воронцова від 30.11.1791 р.: «Полк, в продолжение войны, стоил отцу моему заклада деревни; на сие служение, с того времени, как оно мне дано».

Видаючи заміж своїх доньок, С. Томара забезпечував їх значними посагами, включаючи коштовності, годинники, хутра, карети, коней, худобу й інші цінності, загальною вартістю 6–7 тисяч карбованців для кожної [3, с. 121].

С. Томара активно розширював родові володіння. Згідно з книгою генеральної ревізії с. Коврай від 31 серпня 1767 р., маєток належав бунчуковому товаришу С. Томарі, який отримав його у спадок від батька Василя й діда Степана Томари. Землі були заселені посполитими, що стали фактичними кріпаками Томари. У ревізійній книзі зазначено, що в маєтку проживало 364 чоловіки та 338 жінок, із яких 79 осіб були літніми або фізично неспроможними до праці. Інші становили основну робочу силу, яка забезпечувала багатство Томари. Згідно з даними, робітники отримували 1–2 карбованці на рік, а багато хто працював лише за харчування [3, с. 120].

Але С. Томара володів не лише Ковраєм. Йому також належало понад десяток інших «местечек, сел, деревень, и хуторов», зокрема Війтівці, Подставок, Нова Гребля, Богушова Слобідка, Синьооківка, Семенівка, Гутчан, острови на Дніпрі. Усі ці села й хутори разом із їхніми жителями, «по последней 1782 года ревизии за мною записаними» [3, с. 120], були закріплені за Томарою, і він заповів їх своїм дітям. Це свідчить про те, що С. Томара володів тисячами десятин землі й великою кількістю кріпаків. Для закріпачення селян він використовував різні методи.

У зібранні документів, відомих як «Бумаги Томар», міститься лист від 26 липня 1757 р., надісланий гетьманові К. Розумовського. У ньому козак І. Кузьменко скаржиться, що С. Томара силоміць перетворює його та братів на кріпаків, змушуючи виконувати панщину, а також відбирає землю, позбавляючи його статусу козака. Скаржник наголошує, що його «вовся разорили» й позбавили козацьких прав. Місцеве населення постійно зазнавало гноблення та різноманітних утисків [3, с. 120].

Наприклад, у 1739 р. для потреб московської армії було конфісковано 20 волів, що належали коврайським селянам. Драгуни полку, який проходив через село, свавільно забирали селянське майно й худобу [20, арк. 70–71; 18, арк. 1–4]. Протестом проти феодального гніту, що зростав, стали масові втечі селян від поміщиків. Так, у 1773 р. з маєтку Томари втекло 29 родин [1, с. 303; 21, арк. 37–39].

Про численні втечі селян повідомляв і сам С. Томара в бесіді з французьким мандрівником Жильбером Роммом, який у 1786 р. разом зі своїми друзями здійснив подорож територією сучасної України й написав книгу «Путешествие в Крым». «Він (С. Томара) дуже скаржиться на втечі селян, які ідуть до Польщі. Такі втечі за кордон відбуваються досить часто» [10, с. 16–18].

Центральна садиба Томар розташовувалася в с. Коврай. Це був красивий старосвітський дерев'яний будинок на цегляному фундаменті, який став окрасою місцевості. Садибу оточували пірамідальні тополі, з яких до наших днів збереглися два дерева. Родинний герб прикрашав панський дім, додаючи йому особливості величчю. Він виглядав так: «У щиті, що має блакитне тло, зображено довгий золотий хрест, над ним срібна шестикутна зірка і внизу хреста срібний місяць рогами догори. Щит увінчаний дворянським шоломом та короною. Нашоломник: намет на щиті блакитний, підкладений сріблом. По

боках два журавлі. Золотий хрест, вміщений над півмісяцем, є центральною фігурою, мав означати перемогу над мусульманством. Під щитом розташовувався девіз: Ducit, alit, salvet (Відвести, нагодувати, врятувати)» [8, с. 24]. Будинок Томари не зберігся.

У ревізійній книзі від 31 серпня 1767 р. вказано: «В оном селе жиллой его Томари дом близ царини между шляхами з Гелмязова в село Драбовци и в местечко Золотоношу идучими, в коем покоев хозяйских деревянных ветхих, к жиллю неспособных, под единою кришкою 7. Людских деревянных ветхих, к жиллю еще способных с перегородками 2. Кухня деревянная ж 1. Амбаров для поклажи деревянной 1. Хлебных амбаров деревянных под соломяною кришкою ветхих 2. Лиодовня деревянная ж 1. Да в огороде птичная изба деревянная ж ветхая 1. В том же огороде хлебопашенная клуныя рубленая деревянная 1» [3, с. 120].

На території маєтку Томари була левада з дубовим чагарником, дерев'яна конюшня, три плетені сараї, а поряд із конюшнею – стара хата, де взимку перебували конюхи. У 1753–1759 рр., навчаючи сина С. Томари Василя, тут жив Г. Сковорода [2, с. 52] – або в одному з «семи покоев хозяйских», або в якійсь із хат для слуг. Маєток значився під № 28 на шляху із Золотоноші до Коврая з правого боку дороги (загалом на цьому боці було 56 дворів і пустих ділянок, а на лівому – 55) [3, с. 119–120]. У 1767 р. «вышеописанной жиллой двор состоит впусту», що свідчить про те, що Томара із сім'єю тимчасово переїхав до іншого свого маєтку, а згодом повернувся.

Відомий фольклорист С. Нехорошев ще на початку 20-х рр. ХХ ст. зібрав багато свідчень від старожилів, які були добре обізнані із цікавими фактами історії с. Коврай. С. Нехорошев вивчив родинні зв'язки Томар і склав родовідні дерева оповідачів. Ці дані він зафіксував у власному «Коврайському зошиті» [9, с. 216]. Завдяки кресленням фольклориста ми можемо уявити, як виглядала садиба Томар, яка складалася із 34 будівель і була оточена високим кам'яним парканом. До сьогодні збереглася лише одна споруда маєтку – кам'яний льох. Зовні він не виглядає як 300-річна будівля [11, с. 22], оскільки зазнавав кількарізних ремонтів, під час яких не враховувалися архітектурні особливості ХVIII ст.

На території маєтку була усипальня. «Це святе місце, до якого всі ставилися з особливою пошаною. В центрі усипальні стояв столик, накритий парчею. На столі – хрест, поруч багато квітів». У селі, в садибі П. Опанасенка, збереглася надмогильна плита Анни Василівни Томари (матері учня Г. Сковороди). Вона померла в 1789 р., про що свідчить напис на камені: «Анна Васильевна Томара весной ...1789 года ... 14 дня дана сіе ...при храме 20 числа» [12, с. 47]. Ця надмогильна плита була потрібна комусь із селян Ковраю для виготовлення жорен, про що свідчить видовбаний у центрі каменю круг, а гострі кути намагалися заокруглити. Тому в написі не вистачає кількох слів.

План маєтку Томар допомагає відчутти масштабність володінь і прагнення господарів бути не гіршими за найбагатших власників: тут були альтанка, оранжереї, чоловічі й жіночі купальні, флігелі для гостей, яких збиралося багато й часто. Це були родовиті представники місцевих аристократів, власники сусідніх сіл і хуторів [12, с. 66].

Отже, територія колишнього маєтку Томар сьогодні повністю вписується в окреслені межі Природничо-історичного комплексу імені Г.С. Сковороди – пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення.

Зошит С. Нехорошева дає відомості про дерев'яну церкву, побудовану Томарами. У записаному від М. Могили переказі читаємо: «З Переяслава їхав пан вперше до Ковраю. У фаєтоні сиділи пан Томара, а з ним ще троє панів та кучер Семіон. Дорогою їх застала страшна гроза. ...Карета перекинулась, коні попадали. Коли вранці люди збіглися рятувати панів, карету поставили на колеса і побачили: кучер Семіон і пан Томара живі, а троє панів – гості Томар – мертві. Невдовзі прийшов пан з жінкою на це місце. Зняв Томара шапку, шаблю, став на коліна і намалював на землі хрест. Скоро на тому місці Томара поставив невелику дерев'яну церкву і вніс до церкви дорогі дари» [11, с. 48].

Томари хотіли, щоб усе, що їх оточує, було якнайкращим. Так, на кошти учня Г. Сковороди Василя Томари в 1803 р. в с. Коврай побудована цегляна Троїцька церква. Будівництво розпочали в останнє десятиріччя ХVIII ст. «Люди багато зазнали горя, коли будували нову кам'яну Коврайську церкву. ... Коврайські мужики їздили волами до Золотоноші, Полтави, Києва за всім необхідним для будівництва церкви. ...Під горою глину на цеглу місили жінки, а потім пан заборонив – сказав, що треба місити чоловікам. ...Жінки все найкраще віддавали до церкви: рушники, скатертини, ікони. Відкрили на Троїцю. Зійшлися люди з навколишніх сіл, хто пішки, хто волами. Красуня... А дзвони було чути дуже далеко. Кажуть, таких три було в усій Росії» [12, с. 94]. У 1927 р. церква була закрита місцевою владою і стала виконувати господарські функції: слугувала коморою, згодом клубом або просто залишалася пустою. Дзвони й огорожу було вивезено за межі села. У 1983 р. церква була остаточно зруйнована.

Цеглу вклали на дорогу куртка села – Загреблі. Але й сьогодні жителі с. Коврай називають те місце «Церквою».

Описами Київського намісництва (1780-і рр.) у селі зафіксовано вже 145 дворів із населенням 481 мешканець. При цьому тут був дворянський маєток Томар, три господарства різночинців, 27 належало виборним козакам, 1 – церковнику, а 118 – залежним селянам (посполитим і козацьким підсусідкам). Значними земельними масивами володіли колезький радник С. Томара та військовий товариш К. Рева [6, с. 108, 251].

Землі в околицях с. Коврай були й залишаються дуже родючими. У бесіді з французьким мандрівником Жильбером Роммом С. Томара описував особливості місцевих ґрунтів, наголошував на тому, що життя на цих землях існувало дуже давно. С. Томара повідомив мандрівника, що в цій місцевості можна добувати селітру за однієї умови: щоб земля була дрібна, м'яка й чорна, піщаний і глинистий ґрунт не містить селітри. С. Томара стверджував, що під час добування селітри він розкопав декілька курганів і «переплавив знайдені там цінні предмети: обладунки воїна і коня, дорогоцінності і прикраси. На деяких із них були написи; проте ніхто не зумів їх прочитати, але там був великий вміст золота і їх переплавили» [10, с. 16–18].

На численних десятинах землі Томари вирощували зернові культури. Мав поміщик і «пташник, який побудував понад берегом навпроти свого маєтку. Утримував гусей, індиків, качок, курей. Особлива гордість – воли. Була конюшня, свинарник, пасіка». На протилежному березі, за Кравцевою горою, знаходилися панські токовища. Господарством Томар керували управителі – вірні своєму господареві люди. Жителі села називають прізвиська Неруха та Пустовіта, які відрізнялися особливою жорстокістю й ненавистю. Один із курганів біля с. Коврай має назву «Нерухова могила». Саме звідси управителеві було зручно спостерігати за роботою кріпаків [12, с. 18].

Таким чином, дослідивши наявну джерельну й літературну базу, можемо зробити висновок, що рід Томар мав грецьке походження та відіграв значну роль в історії українського козацтва й дворянства. Засновником української гілки роду став Іван Томорка, який оселився в Україні в середині XVII ст. Представники роду швидко інтегрувалися в козацьке середовище, отримали високі посади в козацькій адміністрації та стали частиною «малоросійського дворянства». Василь Томара, нащадок Івана, відіграв ключову роль у заселенні й розвитку с. Коврай, що стало центром родових володінь. Село поступово перетворилося на важливий економічний і культурний осередок. Рід Томар володів великими земельними угіддями, керував багатогалузевим фільварком, що включав сільськогосподарське виробництво, тваринництво та ремесла. Значний вплив мали й кріпосні відносини, які були характерними для маєтків Томар. Родина Томар залишила помітний слід у культурному житті регіону. Побудована ними Троїцька церква стала духовним осередком, а сам маєток приваблював гостей своєю розкішшю. Дослідження історії роду Томар виявило їхній важливий внесок у розвиток української державності, культури й економіки. Їхні маєтки й діяльність стали частиною історичної спадщини України. Ці висновки засвідчують важливість подальших досліджень історії роду Томар і їхнього впливу на регіональну історію.

Література:

1. Голиш Г. Земля, де творив Сковорода. *Подорож Златокраєм*. Черкаси : Вертикаль, 2018. С. 302.
2. Дзюба О. Григорій Савович Сковорода та Василь Томара: епізод зі взаємин учителя і учня. *Київська академія*. Вип. 5. Київ, 2008. С. 51–57. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6abf25a8-bb12-4fcd-8928-c84e1d882ba3/content>.
3. Махновець Л. Григорій Сковорода. Київ : Наукова думка, 1972. С. 119–121.
4. Мельниченко В. Черкаський край у XVIII ст. *Моя Черкащина*. Черкаси : Вертикаль, 2006. С. 8.
5. Модзалевський В. Малоросійський родословник / Укр. генеал. т-во, НАН України, Ін-т рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Київ, 1996. С. 58–75. Вип. 1. Т. 5. URL: <http://surl.li/hmvuhu>.
6. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. Описово-статистичні джерела АН УРСР / ред. кол. П.С. Сохань та ін. Київ : Наукова думка, 1989. С. 108, 251.
7. Пономаренко М. У царських кайданах. *Золотоніщина*. Черкаси, 1991. С. 27–28.
8. Почепцов В. Домантів. Черкаси, 2006. 96 с.
9. Різник Ю., Шамара С. Відчуття історії: С.С. Нехорошев і його «історичні оповідання». *Записки Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах* : збірник наук. статей. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2009. Том 2 : Праці історико-філософської секції / за ред. В.В. Масценка. С. 216–221.
10. Ромм Ж. Коврай. Беседа з С.В. Томарой. *Путешествие в Крым в 1786 г.* Ленинград, 1941. С. 16–18. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/HistSources/Romm/Kovraj.html>.
11. Рукописи Нехорошева С.С. Зошит 1. *Інвентарна книга № 1 Літературного музею Григорія Сковороди (с. Коврай)*. 63 с.

12. Рукописи Нехорошева С.С. Зошит 2. *Інвентарна книга № 1 Літературного музею Григорія Сковороди (с. Коврай)*. 118 с.
13. Степан Васильович Томара. *Rodovid*. URL: <https://uk.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81:334874>.
14. Томара Степан Васильович. *Вікіпедія*. URL: <http://surl.li/sjhlee>.
15. Томозов В. До історії української гілки старовинного роду Томар. *Українська біографістика*. 1999. Вип. 2. С. 193–200. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_1999_2_48.
16. Томазов В. Томари. *Енциклопедія історії України*. URL: <http://surl.li/holzjj>.
17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1174. Арк. 6–8.
18. ЦДАК України. Ф. 51. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 1–4.
19. ЦДАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 207. Арк. 33.
20. ЦДАК України. Ф. 83. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 70–71.
21. ЦДАК України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 37–39.

УДК 7-028.22:274:9290.Zalyvakha

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.20>

СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНИКА Й ДИСИДЕНТА ОПАНАСА ЗАЛИВАХИ

Ципуга Андрій,*аспірант за спеціальністю 032 «Історія та археологія»
кафедри історії України і методики викладання історії**Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника**ORCID ID: 0000-0002-6738-012X*

Метою статті є всебічне дослідження особливостей формування світогляду і становлення особистості Опанаса Заливахи протягом перших сорока років його життя. Методологічною основою статті стали принципи об'єктивності, історизму, усебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів. У роботі використано методи аналізу й синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод порівняння й зіставлення інформації з різних джерел. Основу джерельної бази становлять спогади самого О. Заливахи, його близьких і знайомих, праці інших дисидентів – В'ячеслава Чорновола й Богдана Гориня, а також матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ).

Простежено ключові віхи життєвого шляху О. Заливахи в дитячі, юнацькі й молоді роки, які мали значний вплив на формування його світогляду, становлення художника як особистості з яскраво вираженою українською національною свідомістю. Автор доходить висновку, що в період дитинства та юності О. Заливаха перебував під загрозою позбавлення своєї національної ідентичності. Сталінські репресії й Голодомор 1932–1933 рр., спрямовані на знищення свідомого українства, зумовили відсутність доступу дисидента до українських культурних надбань впродовж тривалого періоду. Тим не менше художник навіть в умовах переселення на Далекий Схід Російської Федерації зумів зберегти як родову пам'ять, так і національну свідомість.

У радянський період дисидент не мав повноцінної змоги розвиватися також і як митець. Тоталітарна система в СРСР перешикодила процесу здобування О. Заливахою якісної мистецької освіти, не лише ускладнивши його життєві обставини, а й нав'язуючи художникові власні обмежені уявлення щодо мистецтва. Значні переешкоди створювалися також і в період роботи митця за спеціальністю наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр., адже радянська влада через заборони виставок зумовлювала відсутність доступу мистецької спадщини художника для широкого загалу. Загалом О. Заливаха, незважаючи на творчість поза нав'язаними тоталітарним режимом в СРСР рамками, міг отримати визнання лише серед вузького кола осіб, які також мали нонконформістські погляди.

Ключові слова: *Опанас Заливаха, Харківщина, Голодомор 1932–1933 рр., Далекий Схід, образотворче мистецтво, нонконформізм, авангардизм.*

Tsupuha Andrii. The formation of the personality of the Ukrainian artist and dissident Opanas Zalyvakha

The purpose of the article is a comprehensive study of the features of the formation of the worldview and personality of Opanas Zalyvakha during the first forty years of his life. The methodological basis of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special historical methods. The work used methods of analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, method of comparison of information from various sources. The basis of the source base is the memoirs of O. Zalyvakha himself, his relatives and acquaintances, the works of other dissidents – Vyacheslav Chornovil and Bohdan Horyn, as well as materials from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU).

The work traces the key milestones of O. Zalyvakha's life path during his childhood, adolescence, and young adulthood, which had a significant impact on the formation of his worldview and the emergence of the artist as a personality with a clearly expressed Ukrainian national consciousness. The author concludes that during his childhood and youth, O. Zalyvakha was under threat of being deprived of his national identity. Stalin's repressions and the Holodomor of 1932–1933, which were aimed at destroying conscious Ukrainianness, resulted in the lack of dissident's access to Ukrainian cultural heritage for a long period. Nevertheless, even in the conditions of resettlement to the Far East of the Russian Federation, the artist managed to preserve both his ancestral memory and national consciousness.

During the Soviet period, a dissident did not have the full opportunity to develop as an artist. The totalitarian system in the USSR hindered the process of O. Zalyvakha's obtaining a quality art education, not only complicating his life circumstances, but also imposing on the artist his own limited ideas about art. Significant obstacles were also created during the artist's professional career in the late 1950s and early 1960s, as the Soviet authorities, through bans on exhibitions, made the artist's artistic heritage inaccessible to the public. In general, O. Zalyvakha, despite his creativity outside the framework imposed by the totalitarian regime in the USSR, could only gain recognition among a narrow circle of people who also held nonconformist views.

Key words: *Opanas Zalyvakha, Kharkiv region, Holodomor of 1932–1933, Far East, fine arts, nonconformism, avant-gard.*

Постановка проблеми. Опанас Іванович Заливаха (1925–2007) у 1960-х – 1970-х рр. гучно заявив про себе як художник-авангардист, активний учасник шістдесятницького середовища, учасник правозахисного руху. Його дитинство і юність, як і практично все подальше життя до проголошення незалежності України, залежали від зовнішньої кон'юнктури в Радянському Союзі. Оскільки радянська влада не визнавала інших поглядів, окрім офіційної доктрини марксизму-ленінізму, дисидент і художник упродовж тривалого періоду не мав можливостей сповідувати українські національні культурні цінності. До усвідомленого українства митець прийшов уже в зрілому віці. Для істориків дуже важливо простежити загальні особливості формування світогляду О. Заливахи протягом його дитячих, юнацьких і молодих років, щоб зрозуміти його подальший вибір на користь української національної свідомості.

Історіографія та джерельна база дослідження. Формування світогляду й ранні роки життя українського художника й дисидента О. Заливахи належить до малодосліджених сторінок сучасної історіографії. Окремі віхи становлення особистості висвітлено в працях літературознавиці Л. Тарнашинської [12] і мистецтвознавиці О. Волинської [2]. Специфіку радянської епохи, у якій формувався майбутній учасник українського шістдесятництва, ретельно вивчено в дослідженнях В. Барана [1] та С. Кульчицького [8; 9; 10]. Основу джерельної бази статті становлять матеріали спогадів самого О. Заливахи [7], його близьких і знайомих [4; 5; 6]. У роботі використано документи кримінальної справи О. Заливахи 1965–1966 рр. із Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) в Івано-Франківській області [3], а також самвидавну працю дисидента В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму (порети двадцяти «злочинців»)» (1967 р.) [13].

Мета статті – усебічне дослідження особливостей формування світогляду і становлення особистості Опанаса Заливахи протягом перших сорока років його життя.

Виклад основного матеріалу. Опанас Заливаха народився 26 листопада 1925 р. в селі Гусинка на Харківщині [12, с. 428]. Цю дату народження хлопчику записали трохи згодом, коли він переїхав на Далекий Схід [6, с. 74]. Члени його родини були млинарями і столярами, постійно переїжджали, у період Російської імперії вони не були селянами-кріпаками. Батько Іван Заливаха був сільським ковалем. Слідчий О. Заливахи, вишукуючи «політично компрометуючі» біографічні факти, виявив, імовірно, на основі свідчень односельчанина Максименка, що батько митця був старостою при уряді Центральної Ради. У 1929 або в 1930 р. Івана Заливаха несподівано заарештували й відвезли в районну в'язницю. Коли мати йшла туди на побачення, то взяла із собою Опанаса, і йому на все життя запам'яталася пострижена батькова голова й заросле обличчя. Через декілька місяців І. Заливаха випустили [5, с. 5]. Хлопчику запам'яталася, що тоді батько дав хлопцеві яйце, розмальоване олівцем. Пізніше, уже взрілому віці, коли О. Заливаха перебував у Карпатах, він згадував про цей випадок, на основі спогадів із глини виліпив зображення батька [7, с. 1478]. Мамою майбутнього дисидента була Єфросинія Захарівна Заливаха (дівоче прізвище – Пашенко), вона померла на Далекому Сході в 1943 р., у віці 38 років [6, с. 76].

В О. Заливахи були два старші брати – Василь (1920 р. н.) і Микола (1923 р. н.), які залишилися проживати на Далекому Сході, і сестра Варвара (1930 р. н.), яка згодом жила в Москві. Після майбутнього переїзду О. Заливахи до Ленінграда він підтримував листування з рідними. Спочатку художник писав листи російською мовою, але відколи він добре вивчив українську мову, писав нею. Серед іншого О. Заливаха надсилав на Далекий Схід братові Миколі українські книжки, зокрема твори Василя Стефаника. Незважаючи на те що брати говорили російською мовою, вони, на думку О. Заливахи, зберегли пам'ять роду, особливо Василь. Під час поїздки в Харківську область художник зумів показати хату, де народився [6, с. 73]. Тим не менш брати, на відміну від О. Заливахи, усе-таки зуміли пристосуватися до радянського режиму. Василь проживав на станції Гальонки Приморського краю і працював механіком у бурякорадгоспі. Микола також жив у Приморському краї, працював директором вечірньої школи робітничої молоді. Обидва брати були членами комуністичної партії. Сестра Варвара (по чоловікові Хорошева) згодом проживала в Москві, а її чоловік Євген Хорошев навчався в одній із військових академій у столиці СРСР [3, арк. 163–164].

Народження й ранні роки О. Заливахи збіглися з періодом відходу радянської влади від комуністичних перетворень, яке дістало назву «нова економічна політика» (неп). У контексті вказаної теми достатньо проаналізувати особливості непу в сільській місцевості. Ця політика розпочалася заміною продрозкладки продподатком на Х з'їзді Російської комуністичної партії (більшовиків) (РКП(б)) 15 березня 1921 р. Розмір продподатку був зменшений порівняно з продрозкладкою, що давало селянам змогу використовувати залишки продукції для потреб господарств. Сутністю непу було встановлення ринкових відносин між державною промисловістю та приватновласницькими селянськими господарствами. Як бачимо, шляхом запровадження непу було усунуто загрозу прямого протистояння комуністичної влади із селянством, яке становило найбільшу частку населення в СРСР [8, с. 170–177].

Варто відзначити, що запровадження непу в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) розпочалося із запізненням (тільки в 1923 р.) і супроводжувалося ліквідацією наслідків масового голоду 1921–1923 рр. міжнародними організаціями, зокрема Американською асоціацією допомоги (АРА), а також продовженнями реквізицій продовольства. В умовах приватної торгівлі існували нелегальні заготівлі («мішечництво»), для запобігання якій радянська влада організувала «загороджувальні загони». 24 травня 1921 р. було створено кооперативи, які отримували право обміну, закупівлі й продажу сільськогосподарських товарів. Постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) 26 липня 1922 р. була дозволена підприємницька діяльність, завдяки чому створено клас непманів. Особливістю непу в сільській місцевості був дозвіл торгівлі, для чого було організовано ярмарки й базари. 22 серпня 1922 р. видано Декрет Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР «Про торгівлю», який регулював торгівельну діяльність шляхом надання торговцям патентів і реєстрації в районній міліції. Незважаючи на вищенаведені вимушені поступки більшовиків на користь капіталізму, радянська влада не ліквідувала комітети незаможних селян і продовжувала колективізацію, яка була добровільною і становила в 1928 р. 4% площі селянського землекористування. Завершення непу було закономірним, оскільки Ленін планував його здійснення максимум на 20 років. Воно стало можливим через т. зв. «ножиці цін», які характеризувалися підвищенням цін на промислові товари та зниженням вартості сільськогосподарських продуктів. Це спричинило хлібозаготівельну кризу, зумовлену відмовою селян продавати хліб через низькі ціни, що, у свою чергу, стало однією з причин Голодомору 1932–1933 рр. і вплинуло на подальшу долю О. Заливахи [8, с. 204–248].

Голодомор 1932–1933 рр. був наслідком сталінської політики примусової колективізації, яка була джерелом індустріалізації й передбачала перехід землі із приватної власності в державну. Вона розпочалася з поїздки Сталіна в січні 1928 р. в Сибір з метою вимоги від куркулів здати всі надлишки хліба за державними цінами, у разі відмови хліб конфісковувався; фактично була відновлена продрозкладка. Узимку 1928–1929 рр. відбулася хлібозаготівельна криза, в результаті якої радянська влада відмовилася від непу. Колективізація супроводжувалася знищенням куркульських господарств: 30 січня 1930 р. вийшла постанова Центрального комітету (ЦК) Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)) «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суспільної колективізації», згідно з якою в УСРР планувалося репресувати 50 тис. осіб. Розкуркулення супроводжувалося депортаціями: до другої половини 1931 р. з республіки вивезено понад 63 тис. осіб, тоді ж завершилася «ліквідація куркульта як класу». Згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», передбачено завершення колективізації восени 1931 р. або весною 1932 р. Формою колективного господарства мала бути комуна. Оскільки існував масовий опір селянства насильницькій колективізації, 2 березня 1930 р. в газеті «Правда» вийшла стаття Сталіна «Запаморочення від успіхів», у якій передбачалася артіль як форма колективного господарства та відмова від силових методів колективізації. Тим не менше тактичні плани колективізації було провалено: на грудневому пленумі ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) 1930 р. вказано, що колективізовано тільки 30–35% індивідуальних господарств. Було постановлено колективізувати Степ і 50% господарств лісостепової зони шляхом посилення оподаткування з індивідуальних господарств і створення інших несприятливих умов для них, а колгоспники звільнялися від податків [10, с. 106–149].

Другого серпня 1931 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи подальшої колективізації і завдання про зміцнення колгоспів», згідно з якою ухвалено вважати колективізованими Степ і Лівобережжя України. До кінця 1932 р. в УСРР були колективними 70% селянських господарств, які охоплювали 80% посівних площ. Лише в поліських і прикордонних районах частка одноосібних господарств залишалася значною навіть у перші роки другої п'ятирічки [10, с. 172].

Через хлібозаготівлі спостерігався дефіцит хліба в селі, вони продовжувалися в умовах голоду, що свідчить про геноцид українців шляхом цілеспрямованої політики радянської влади. Навесні 1931 р. Укрколгоспцентр оголосив кампанію із хлібозаготівлі 1931 р., план якої мав скласти 510 млн пудів хліба. 23 грудня 1931 р. Політбюро ЦК ВКП(б) в присутності Г. Петровського, В. Затонського й А. Мікояна розглянуло стан хлібозаготівель і визнало його незадовільним: на 1 грудня 1931 р. УСРР виконала тільки 74% запланованого збору хліба. План хлібозаготівлі в 1932 р. становив 356 млн пудів хліба й був виконаний лише на 39% [10, с. 183–243]. З метою виконання плану й запобігання крадіжкам хліба, 7 серпня 1932 р. Центральний виконавчий комітет (ЦВК) і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». За розкрадання колгоспного й кооперативного майна покаранням був розстріл із конфіскацією майна, за «пом'якшувальних обставин» він замінювався позбавленням волі терміном від 10 років [10, с. 250]. 20 листопада 1932 р. видана постанова РНК УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівель», згідно

з якою села, які саботували хлібозаготівлю, заносилися в «чорну дошку». У цьому ж році запроваджена паспортна система, яка не давала можливості майже всім селянам виїхати за межі регіонів, де був поширений голод [9, с. 299].

Опанас Заливаха був носієм спогадів про Голодомор 1932–1933 рр. У пізніших інтерв'ю він неодноразово згадував про хлібозаготівлі. Одного разу привезли мертвого сусіда Ковальчука, який не вступав до колгоспу й, імовірно, возив людей на коні з возом. У Заливах тоді забрали корів і курей. Батько брав Опанаса на роботу молотити вдень і вночі, а потім везти хліб у ящиках до станції. О. Заливаха згадував Святвечір, коли сім'я варила кутю без меду. Щоб дістати хліб і прогодувати сім'ю, батько міняв речі, вишиті на швейній машинці, на сухарі, а також викопував буряки з-під снігу для сім'ї [7, с. 1478]. Художник в інтерв'ю також згадував безпосередньо події Голодомору 1932–1933 рр. О. Заливаха пам'ятав, що під час походів до ясел бачив під тинами живих і мертвих людей, а згодом побачив яму, у яку скидали трупів. Ще одним спогадом було те, що до хати Заливах прийшли старець-лірник і хлопчик-поводир. Саме тоді вперше О. Заливаха почув українську музику [6, с. 74]. Також він констатував факт про неможливість виїзду із села без спеціального посвідчення, оскільки на станції був блокпост [6, с. 147].

Наслідки Голодомору 1932–1933 рр. не обмежувалися демографічними втратами, які налічували, за різними оцінками, 4–7 млн осіб. Він спричинив не лише зниження кількості сільського населення в УСРР, остаточну ліквідацію куркульства як класу й завершення колективізації, а й зменшення рівня опозиції сталінському тоталітарному режиму та знищення генофонду української нації, а також приховування злочину від міжнародної громадськості [10, с. 252].

Для уникнення нових репресій і порятунку від голоду в 1933 р. родина Заливах утекла на Далекий Схід, де з періоду сталинської реакції жили родичі. Із села нікого не випускали, тому Іван Заливаха виготовив два вулики начальству села, і сім'я виїхала. Під час зборів у дорогу дорослі чаркувалися і співали пісень. Станція була за 4 км від села, сім'я туди добиралася на підводі. Заливахи їхали на Далекий Схід 31 день потягом «Максим Горький». В Іркутську була тривала (приблизно добу) зупинка, де О. Заливаха з матір'ю вийшли з метою оглянути міста й дістати їжі [6, с. 75].

Після прибуття на Далекий Схід Заливахи вийшли з вагона, батько попросив у людей дощок, із яких зробив сани (оскільки була зима), на яких перевозили торбу. Згодом вони дісталися села, де переночували, й один китасць урятував життя О. Заливасі, який був хворий на запалення легень. Пізніше, коли шістдесятник перебував у концтаборі в Мордовії, під час перепису населення він попросив дозволу, щоб його записали китайцем, з огляду на випадок із дитинства. Однак йому заборонили присвоєння цієї національності, тому О. Заливаха був записаний українцем [11, с. 51]. Художник згадував, що в селі була можливість поїсти картоплі та хліба. Після вечері батько читав «Кобзар» Т. Шевченка. На другий день він отримав замовлення з ремонту посуду й інших побутових речей, що, зрештою, покращило становище сім'ї на новому місці [7, с. 1479].

До родичів, які проживали в населеному пункті Шетуха (нині с. Хвіщанка Приморського краю Російської Федерації), сім'я не добралася, тому вона вибрала для життя с. Павло-Фьодоровка в Уссурійському краї, неподалік від залізниці [6, с. 75–76]. Там батько працював на лісопильні, а О. Заливаха пішов у другий клас школи. Художник згадував, що його вчителькою була українка, а в диктанті він робив багато помилок; сусідами Заливах були корейці. У цьому селі сім'я проживала до 1938 р. [7, с. 1479].

Пізніше родина Заливах переселилася в місто Лісозаводськ на річці Уссурі [6, с. 75–76]. Сім'я спочатку жила в бараках, а потім побудувала дерев'яну хату, обмазану глиною. Дістати хліб (2 кг на людину) можна було на другий день після займання черги й відмічання. Сім'я мала корову, батько працював на залізниці [7, с. 1479]. Коли О. Заливаха навчався у восьмому класі восьмикласної школи, батьку до рук потрапили правила прийому в художнє училище. Саме тому майбутній дисидент вступив у 1941 р. у Благовіщенське художнє училище [6, с. 75–76]. Опанас Заливаха був непридатний для військової служби за станом здоров'я, тому не воював у Другій світовій війні [6, с. 148].

Варто відзначити, що майбутній художник не був ні піонером, ні комсомольцем. В Іркутську О. Заливаха закінчив художнє училище (1944–1946 рр.), далі вступив до Ленінградської академії мистецтв, евакуйованої до Самарканда (1946 р.) [5, с. 6]. Наприкінці Другої світової війни, у 1945 р., академію разом зі студентами перевезли в Загорськ під Москвою, де був центр Російської Православної Церкви. Навчання відбувалося в монастирських приміщеннях. Уже тоді О. Заливаха мав можливість перебувати в Третяковській галереї [6, с. 77]. Згодом академію перевезли в Ленінград, де він проживав в інтернаті. Цікаво, що в цей період у стіні будівлі, де колись працював Тарас Шевченко, О. Заливаха побачив пробоїну від снаряда часів Другої світової війни [6, с. 77].

Уже в 1948 р. його відрахували з другого курсу академії через поведінку, «недостойну радянського студента». Причина була така: кілька студентів, які мешкали в одній кімнаті гуртожитку, відмовилися прийти на зустріч із кандидатом у депутати до Верховної Ради. Опанаса Заливаха звинуватили в тому, що він організував таку акцію. При виключенні йому заявили, що мусить попрацювати рік на виробництві й принести позитивну характеристику, інакше не поновлять в академії. Через рік О. Заливаха таку характеристику отримав, але в навчанні йому все одно відмовили. Він працював вантажником на різних роботах, закінчив художньо-педагогічне училище, щоб мати змогу працювати вчителем малювання в середній школі. Згодом молодий чоловік працював у Художньому фонді в Калінінграді [5, с. 6].

5 березня 1953 р. помер диктатор Йосиф Сталін. Знаковим у ліквідації «культу особи» керівника Радянського Союзу став XX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) 1956 р., на якому Перший секретар ЦК партії Микита Хрущов розглянув питання здійснення реабілітації громадян СРСР, засуджених у період сталінських репресій. Була низка зауважень із приводу праці Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», які мали на меті всебічно відображати життя населення країни й діяльність членів комуністичної партії в наукових дослідженнях. Також критикувалися особливості керівництва Й. Сталіним країною, оскільки, на думку представників нової влади, не було необхідності репресій проти ідеологічних противників у 1930-ті рр. Викрито насильницьку депортацію народів і намір сталінського керівництва виселити українців до Сибіру. Однак критика «культу особи» не виходила за певні межі, що пояснювалося значними заслугами Й. Сталіна перед СРСР. Критика репресій обмежувалася подіями після 1934 р., стосувалася передусім «великих чисток» 1937–1938 рр. М. Хрущов нічого не сказав про репресії в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР), очевидно, відчуваючи причетність до них. До XX з'їзду звернулися із заявами колишні комуністичні діячі, репресовані сталінським керівництвом, із проханнями про реабілітацію [1, с. 101–103].

За таких обставин на хвилі часткової лібералізації режиму в 1955 р. О. Заливасі вдалося поновити навчання в Інституті живопису, скульптури та архітектури ім. Рєпіна, і в 1960 р. він нарешті отримав довгоочікуваний диплом [12, с. 428]. Навчальний заклад конкурував за першість в СРСР із Московською школою Сурікова. Згадуючи атмосферу в Інституті, О. Заливаха навів декілька випадків здійснення політичних репресій серед студентів. Один студент, на вісім років старший за художника, відсидів 10 років за анекдот про Сталіна, інший – шість років за те, що сказав, що «студебекер» є гарною машиною. З інститутських товаришів О. Заливаха згадував такого собі Глазунова, який багато працював і спав у майстерні, міг рекламувати свої твори. Також із художником навчався студент Целков, якого відраховували з інституту «за формалізм», однак згодом він став успішним на Заході [7, с. 1481].

Повернення О. Заливахи в 1955 р. до інституту збіглося з початком нових культурних тенденцій, які з'явилися після смерті Й. Сталіна. Новий напрям думання задав невдовзі після цієї події В. Померанцев у статті «Об искренности в литературе», надрукованій у № 12 журналу «Новый мир» за 1953 р. Уперше згадано про те, що письменники й митці повинні бути вільнодумцями. Центральний орган преси КПРС – газета «Правда» – виступила з різким осудом статті В. Померанцева, однак література й мистецтво продовжували виходити за рамки, диктовані радянською владою. Це дало О. Заливасі змогу розпочати незалежні від радянського соцреалізму творчі пошуки в мистецтві [4, с. 149–150].

Варто відзначити, що О. Заливаха майже ніколи не згадував своїх наставників з Академії мистецтв. Практично не збереглися його роботи періоду студентських років. За межею уваги О. Заливахи залишилися й рисункові академічні роботи. Це було не неповагою до навчального закладу чи байдужістю до всього того, що було пов'язане з академією, а просто своєрідним внутрішнім протестом проти системи радянського навчання [6, с. 41]. У цьому контексті О. Заливаха згадував методи навчання в Інституті ім. Рєпіна, згідно з якими існувала чіткість відображення на картинах переднього й заднього планів, позитивних і негативних персонажів, яскравість сюжетів, природність контурів. Вимогливість відповідно до таких прийомів іноді негативно психологічно впливала на студентів [6, с. 70–71].

У 1957 р. О. Заливаха перебував на практиці з групою графіків у Львові а згодом у Косові. Він жив у гуртожитку Косівського художнього училища. Там перебували також студенти Львівського художнього чи поліграфічного інституту. Опанас Заливаха вперше побачив гуцульське українське життя, часто відвідував ринок, який нагадував йому Сорочинський ярмарок. Він згадував, що деякі люди носили постолі, окремі жінок курили люльки. У Косові О. Заливаха познайомився з Оленою Антонів – майбутньою дружиною В'ячеслава Чорновола. Відтоді вони почали листування [6, с. 72–73]. Удруге О. Заливаха приїхав до України влітку 1959 р. Він побував на узбережжі Азовського моря, потім майже місяць перебував у селі Буримка на Чернігівщині. Там зацікавився етнографією й записував пісні [13, с. 406].

Після закінчення Ленінградської академії мистецтв О. Заливаха працював (за державним направленням) у Тюменському художньому фонді (1960–1962 рр.) [12, с. 428]. Він був головою художньої ради

в Тюмені. Їздив на Крайню Північ (Ханти-Мансійський національний округ), у Тобольськ на могилу поета Павла Грабовського. Роботи митця закупила Тюменська картинна галерея й Тюменський музей [13, с. 406–407].

У Тюмені художникові було обіцяно заробіток, помешкання й майстерню. Опанас Заливаха вже тоді планував переїхати до України після отримання певних зароблених коштів [5, с. 6]. Перша персональна виставка відбулася саме там, у Західному Сибіру, восени 1961 р. [12, с. 428]. Вона викликала невдоволення начальства, тому О. Заливаха тоді не вступив до Спілки художників України [5, с. 6]. За незвичний, «неприйнятний стиль» виконання робіт митця звинуватили «у перекручуванні радянської дійсності» [2, с. 114].

Особисте життя О. Заливахи в період юності склалося невдало. Першою його дружиною була Горб Тетяна Володимирівна, яка народилася в 1935 р. Вони одружилися в 1960 р. та розлучилися на початку 1964 р., спільних дітей не мали [3, арк. 164].

У період перебування в Тюмені О. Заливаха познайомився з поетом Іваном Вирганом. Його донька Наталія вчилася з художником в Інституті ім. Рєпіна. В одному з листів до І. Виргана О. Заливаха наводив інформацію про свій візит на цвинтар у Тобольську до могили П. Грабовського, яка була в недоглянутому вигляді й заросла кропивою. Згодом О. Заливаха прийшов до краєзнавчого музею Тобольська, де поскаржився про незадовільний стан могили українського поета, однак ні там, ні в Спілці письменників не відповіли належним чином [6, с. 72].

У 1961 р. О. Заливаха приїхав до Станіслава (нині Івано-Франківськ) для постійного проживання на пропозицію художників М. Фіголя та П. Сопільника. Він влаштувався на роботу в Художньому фонді [5, с. 6]. У квітні 1962 р. О. Заливаха в Івано-Франківську організував персональну виставку, яку за тиждень за вказівкою Комітету державної безпеки (КДБ) було демонтовано [12, с. 428]. Її закрили партійні органи за те, що «в представлених роботах немає світлих оптимістичних героїв будівництва світлого майбутнього» [6, с. 15]. Художник не мав постійного місця проживання, а винаймав горище, звідки його через певний час випровадили. Навесні 1965 р. О. Заливаха знайшов притулок у старому, пристосованому під склад вірменському костелі, де жив, працював, показував знайомим і друзям свій творчий доробок. Згодом, улітку 1965 р., шістдесятникові дали кімнату в новому будинку, де він і був заарештований 28 серпня цього ж року [5, с. 6].

Дуже часто О. Заливаха відвідували цікаві творчі особистості, які їхали до Косова чи Львова, бажали зустрітися й поговорити з івано-франківським художником, котрий навчався в Ленінградській академії мистецтв. Окрім цього факту, їх цікавило те, що художник був прихильником зародження нового нонконформістського українського мистецтва, яке було далеким від соцреалізму [6, с. 38].

У центральному нефі церкви, на другому поверсі якої проживав О. Заливаха, радянська влада розмістила експозицію музею атеїзму. Тут проводилася антирелігійна пропаганда, засуджувалися традиції християнської Русі, що не подобалося художникові. Працюючи в невеликому колективі обласного осередку Художнього фонду, він бачив посередність творчості своїх колег, їхню незацікавленість щодо пошуку нових тем, кольорових і композиційних рішень. Таке середовище фонду викликало в О. Заливахи розчарування, спонукало його знайомитися з людьми, які творчо мислили і працювали над українською тематикою, серед яких були художники Д. Іванцев, М. Зорій, Я. Лукавецький. Нові знайомі художника були випускниками Краківської академії мистецтв, не мали права працювати в Художньому фонді через своє концтабірне минуле, творили у сфері постімпресіонізму. Ці знайомства зміцнили переконання О. Заливахи в тому, що розвиток українського мистецтва мають визначати нові світоглядні засади [6, с. 39].

Висновки. Отже, у період дитинства та юності О. Заливаха перебував під загрозою позбавлення своєї української національної ідентичності. Сталінські репресії та Голодомор 1932–1933 рр., спрямовані на знищення свідомого українства, зумовили відсутність доступу дисидента до українських культурних надбань упродовж тривалого періоду. Тим не менше художник навіть в умовах переселення на Далекий Схід Російської Федерації зумів зберегти як родову пам'ять, так і національну свідомість. У радянський період дисидент не мав повноцінної змоги розвиватися також і як митець. Тоталітарна система в СРСР перешкодила процесу здобування О. Заливахою якісної мистецької освіти, не лише ускладнивши його життєві обставини, а й нав'язуючи художникові власні обмежені уявлення щодо мистецтва. Значні перешкоди створювалися також і в період роботи митця за спеціальністю наприкінці 19500х – у першій половині 19600х рр., адже радянська влада через заборони виставок зумовлювала відсутність доступу мистецької спадщини художника для широкого загалу. Загалом О. Заливаха, незважаючи на творчість поза нав'язаними тоталітарним режимом в СРСР рамками, міг отримати визнання лише серед вузького кола осіб, які також мали нонконформістські погляди.

Література:

1. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
2. Волинська О. Громадська та художньо-просвітницька діяльність Опанаса Заливахи. *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*. 2001. Вип. III. С. 111–122.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Івано-Франківській області. Спр. 8311. Т. 1. Арк. 163–164. URL: <http://avt.org.ua/viewDoc/29550> (дата звернення: 05.12.2024).
4. Горинь Б. Вибір шляху. *Дзвін* : щомісячний літературно-мистецький та громадсько-політичний часопис Спілки письменників України. 1996. № 8 (622). С. 147–151.
5. Горинь Б. Опанас Заливаха. Вибір шляху. Київ, 1995. 23 с.
6. Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаху / упоряд. В. Овсієнко ; передм. М. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. 240 с.
7. Інтерв'ю з художником Опанасом Заливахою. *Визвольний шлях*. Лондон : Українська видавнича спілка, 1990. Кн. 12 (513). Річник XLIII. С. 1478–1483.
8. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 14. С. 225–300.
9. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : Наш час, 2008. 424 с.
10. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.
11. Романів О. Опанас Заливаха. Художник, який жив у зоні під назвою СРСР. Зухвалий постімпресіоніст проти соціалістичного реалізму. *Краєзнавець Прикарпаття*. 2021. № 37. С. 51–53.
12. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти). Київ : Смолоскип, 2019. 592 с.
13. Чорновіл В. Твори : у 10 т. Київ : Смолоскип, 2003. Т. 2 : Правосуддя чи рецидиви терору? Лихо з розуму. Матеріали та документи 1966–1969 рр. С. 363–674.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477.86)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.21>

БАЛКАНСЬКИЙ РЕГІОН: ВІД СХІДНОЇ КРИЗИ ДО РІШЕНЬ БЕРЛІНСЬКОГО КОНГРЕСУ 1878 Р.

Борчук Степан,

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0001-7494-7369

Лизень Євген,

доктор філософії з історії та археології,
стажер Аналітичного центру балканських досліджень
ORCID ID: 0000-0002-3621-5922

У статті розглянуто зовнішньополітичні плани та діяльність великих європейських держав на Балканах у 1870-ті рр. XIX ст., що були скеровані на забезпечення власної балкансько-близькосхідної політики, а тому і спричинили розв'язання міжнародних криз у регіоні у 1880-ті рр. XIX ст. Встановлено, що у системі міжнародних відносин 1870–1880-х рр. XIX ст. одне з центральних місць посідав Балканський регіон, де зіштовхнулися інтереси великих європейських держав, які претендували на виключний вплив у ньому. На авансцену світової політики вийшло Східне питання – комплекс невирішених гострих проблем, складовими якого були національно-визвольний рух балканських, у першу чергу слов'янських народів, криза військово-феодальної Османської імперії, глобальне суперництво великих держав за впливи у Південно-Східній Європі, їх прагнення заволодіти чорноморськими протоками і утвердитися у Східному Середземномор'ї. Прослідковано, що не останню роль у політиці великих європейських держав відігравало також прагнення встановити власний контроль над значними володіннями турецького султана у цій частині Європи.

Проаналізовано, що у 1870-ті рр. XIX ст. окреслились нові тенденції у розвитку Східного питання, зумовлені багатьма кардинальними змінами на міжнародній арені. Полум'я повстань 1875–1876 рр. у Герцеговині, Боснії, Болгарії, Сербії та Чорногорії і пожежа російсько-турецької війни 1877–1878 рр. знищили «Кримську систему». Центральне місце у боротьбі великих держав за впливи на Балканах, у долях народів Південно-Східної Європи належало Східній кризі 1875–1878 рр. Доведено, що її основною визначальною рисою було звільнення балканських слов'ян шляхом їх збройної боротьби і у результаті поразки у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Османської імперії. Варто звернути увагу на те, що у досліджуваній період у жодного з балканських народів ще не завершився процес консолідації і не закінчилося будівництво національних держав. Балканські народи рішуче виступали за перегляд кордонів, і ця вимога невдовзі стала головною складовою зовнішньої політики великих держав Європи.

Ключові слова: Балкани, балканські слов'яни, Південно-Східна Європа, Російсько-турецька війна 1877–1878 рр., Османська імперія, Східна криза, Сан-Стефанський договір, Берлінський конгрес.

Borchuk Stepan, Lyzen Yevhen. Balkan region: from the eastern crisis to the decisions of the Berlin congress of 1878

The article examines the foreign policy plans and activities of the major European powers in the Balkans in the 1870s of the 19th century, which were aimed at ensuring their own Balkan-Middle Eastern policy, and therefore caused the resolution of international crises in the region in the 1880s of the 19th century. It is established that in the system of international relations of the 1870s–1880s of the 19th century, the Balkan region occupied one of the central places, where the interests of the major European powers, which claimed exclusive influence in it, clashed. The Eastern Question came to the forefront of world politics – a complex of unresolved acute problems, the components of which were the national liberation movement of the Balkan, primarily Slavic, peoples, the crisis of the military-feudal Ottoman Empire, the global rivalry of the great powers for influence in South-Eastern Europe, their desire to seize the Black Sea straits and establish themselves in the Eastern Mediterranean. It is traced that not the least role in the policy of the great European powers was also played by the desire to establish their own control over the significant possessions of the Turkish Sultan in this part of Europe. It is analyzed that in the 1870s of the 19th century, new trends in the development of the Eastern Question emerged, caused by many cardinal changes in the international arena. The flames of the uprisings of 1875–1876, in Herzegovina, Bosnia, Bulgaria, Serbia and Montenegro and the fire of the Russo-Turkish War of 1877–1878

destroyed the "Crimean System". The central place in the struggle of the great powers for influence in the Balkans, in the fate of the peoples of South-Eastern Europe belonged to the Eastern Crisis of 1875–1878. It is proved that its main defining feature was the liberation of the Balkan Slavs through their armed struggle and as a result of the defeat in the Russo-Turkish War of 1877–1878 of the Ottoman Empire. It is worth noting that in the period under study, none of the Balkan peoples had yet completed the process of consolidation and the construction of national states. The Balkan peoples strongly advocated a revision of borders, and this demand soon became the main component of the foreign policy of the great powers of Europe.

Key words: *Balkans, Balkan Slavs, Southeastern Europe, Russo-Turkish War of 1877–1878, Ottoman Empire, Eastern Crisis, Treaty of San Stefano, Congress of Berlin.*

Постановка проблеми. Коли ми говоримо про Балкани, то йдеться насамперед про периферію Європи, оскільки Балкани входять до такого регіону, як Південно-Східна Європа. Водночас Балканський півострів знаходиться на стику трьох континентів: Європи, Азії й Африки. Його береги омиваються Адріатичним, Чорним, Егейським та Іонічними морями. На балканських просторах змінювались імперії і цивілізації (Римська, Візантійська, Османська). Саме тому геополітичне розташування Балкан було і є «привабливе» для великих держав.

Водночас низка подій, що відбувалися упродовж тривалого історичного часу у балканському регіоні з часів Османської імперії, закріпила у масовій свідомості та у політичних колах Заходу його негативний образ, який асоціюється з низкою термінів несхвального характеру. Наприклад, «пороховий погріб Європи» чи «вразливе підчерев'я» Європи, або ж «балканізація» (застосовується як понятійна категорія і як політична практика та означає роздрібленість). Ці терміни з'явилися у лексиконі наприкінці ХІХ ст. [1, с. 38–40].

Проблема історії зовнішньої політики держав і міждержавних відносин є одним з пріоритетних напрямків дослідження в історичній науці. У світлі цих подій особливу цікавість становить історія Балканського регіону у період Східної кризи 1875–1878 рр., який призвів до значних політико-правових змін у Південно-Східній Європі, визначивши подальший розвиток цієї частини Європи у майбутньому. Попри позірну рівновагу в європейських справах цього періоду, об'єктивний розвиток подій спричинив новий виток напруженості на європейському континенті. Приводом стало повстання населення Боснії і Герцеговини у 1875 р. проти османського ярма. Перед європейськими країнами постала дилема – як реагувати на нову ситуацію. З одного боку, Австро-Угорщина здавна мріяла про цю територію, намагаючись за її допомогою зміцнити свій вплив на Балканах. Виникла реальна можливість створити там незалежну державу або надати Герцеговині автономію у складі Османської імперії. При цьому не виключався і варіант її розподілу між Австро-Угорщиною, Сербією та Чорногорією. Велика Британія доклала всіх зусиль, щоб вийти з цієї кризи за допомогою реформ. Здійснювався постійний тиск на султана Абдул-Хаміда II, щоб зняти гостроту проблеми. Результатом стало прийняття у 1876 р. Конституції. Проте вона проіснувала недовго. Уряд Османської імперії застосовував жорсткі методи до балканських провінцій. Зрештою, крім Герцеговини, повстання спалахнуло і в Болгарії. Пам'ятаючи про негативні наслідки «Кримського контракту» для дипломатичної активності Росії, а також про загрозу для самостійності князівств Сербії та Чорногорії, російський уряд вирішив вдатись до активних дій на Балканах.

Аналіз джерел та останні публікації. Серед української новітньої історіографії проблематика дослідження балканського регіону є достатньо обмеженою, спеціальні праці з даного дослідження майже відсутні. Праці істориків представлені у своїй переважній більшості деякими статтями, рідкісними монографіями та матеріалами підручників. До них можемо віднести дослідження: Іваницької О. [1], Гончаренка А. [3], Ярового В. [6], Миколенка Д. [7], Рудька С. [9], Самчук В. [10], Хижняка І. [11] та Черній А., Черній В. [12]. Серед найбільш значимих, на наш погляд, робіт зарубіжної історіографії в окресленій тематиці варто відзначити наукові праці Вандич П. [2], Дейвіс Н. [4], Мічалетос І. [8] та Єлавіч Б. [5]. Вищезгадані праці дають можливість проаналізувати події на Балканах в досліджуваній період.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення історичних подій на Балканах в період від початку Східної кризи до результатів Берлінського конгресу 1878 р.

Виклад основного матеріалу. Східне питання, виростало з двох пов'язаних і, здавалося, невпинних процесів – подальшої експансії Російської імперії і постійного відступу Османської імперії. Воно посприяло у майбутньому утвердженню у майбутньому незалежності балканських держав, спровокувало Кримську війну (1854–1856) і низку ускладнень, які, зрештою, стали іскрою для фатальної кризи 1914 р. Перспектива розпаду Османської імперії вимальовувалась дедалі виразніше протягом усього ХІХ ст. Для росіян чогось кращого, ніж цей розпад, годі було бажати. Утвердження християнської влади над Босфором становило остаточну мету царської політики, відколи зародився міф про «третій

Рим». Панування над протоками справдило б російську мрію про необмежений доступ до теплих морів. Як заявив 1871 р. Ф. Достоевський у тріумфальному чеканні, «Константинополь буде наш!». Для решти великих держав Європи усунування того «недужого європейця» чаїло низку небезпек. Велика Британія боялась за лінії своїх комунікацій з Індією. Австрія відчувала загрозу з боку зграйки підтримуваних Росією держав на своєму південно-східному кордоні. Німеччина відчувала загрозу, спостерігаючи посилення єдиної суходільної держави, чия військова потуга могла колись перевершити її власну [4, с. 895–896].

Таким чином, східне питання для Росії зводилося до таких основних моментів: відміна статей Паризького трактату 1856 р. про нейтралітет Чорного моря і Проток, повернення втрачених позицій на Балканах та посилення впливу на південнослов'янські країни. При вирішенні цих питань у планах російської дипломатії намітилися дві тенденції: відновлення впливу Росії на Балканах та Близькому Сході шляхом спільних дій з Портою та відродження союзнитва з Францією; вирішення царським урядом Східного питання за посередництва Німеччини у рамках австро-німецько-російського союзу. Зовнішня і внутрішня обстановка диктувала російській дипломатії проведення обережної гнучкої політики на Балканах – не допускати військових конфліктів. Росія всіляко підтримувала визвольний рух південних слов'ян та ідею створення Балканського союзу, виступала проти втручання інших держав у визвольні процеси регіону [10, с. 47].

Особливу роль Росія відводила Болгарії як союзниці у майбутніх військових конфліктах на Балканах, а при розпаді Османської імперії – можливій володарці Протоками, і Сербії, яка повинна стати ядром єднання балканських слов'ян, а також Чорногорії, що послідовно здійснювала проросійську політику. Петербург виступав за автономію Боснії і Герцеговини, що протидіяло австрійським планам загарбання цих провінцій і посилювало в них впливи царської імперії [10, с. 47–48].

Великий інтерес до Балкан виявляла також Австро-Угорщина. На середину XIX ст. Австро-Угорщина мала значні володіння у південнослов'янських землях (Хорватія, Словенія, Далмація), а у 1770-ті рр. ставила за мету окупувати Боснію і Герцеговину та встановити виключний вплив у Сербії і Болгарії. Реалізатором цієї політики Баллхаузплац (МЗС Австро-Угорщини) став граф Д. Андраші, який в основу вирішення балканської проблеми на користь Габсбургів закладав ідею союзу Австро-Угорщини з Німеччиною та Великою Британією. Першочерговим завданням Габсбургів стала анексія Боснії і Герцеговини, що, за словами Д. Андраші, означало «відкриття для нас Сходу у політичному та економічному аспектах» [8]. Реалізація цього задуму за підтримки Німеччини являла собою авангард наступального германізму на Схід. Водночас Д. Андраші виступав проти утворення великої слов'янської держави на Балканах під протекторатом Росії.

На початку 1770-х років у центрі Європи виникла нова агресивна держава – Німеччина, яка прагнула встановити свою гегемонію на континенті, використавши для цього Велику Східну кризу. На магістральній лінії експансії Німеччини на Південний Схід лежали Балкани. Тому вони і стали основним напрямком німецької *Weltpolitik* у досліджуваній період. Близькосхідна політика глави німецького уряду О. Бісмарка зводилася до таких основних напрямків: будучи запеклим ворогом визвольної боротьби балканських народів, він формально у власних цілях підтримував її; провокував Росію і Австро-Угорщину до активного втручання у балканські справи; настирливо проводив у життя ідею Союзу трьох імператорів [10, с. 48]. У ході розв'язання Східної кризи для О. Бісмарка особливої ваги набули стосунки Німеччини з Австро-Угорщиною і Росією, руками яких рейхсканцлер прагнув реалізувати власні політичні задуми. З цією метою в результаті тривалих дипломатичних комбінацій у жовтні 1873 р. було оформлено австро-німецько-російський договір, що мав назву «Союзу трьох імператорів» [2, с. 227]. Не стояла осторонь Східної кризи і Франція, яка зайняла «мертву позицію» щодо цієї проблеми і була зацікавлена у збереженні цілісності Османської імперії, а тому її політика була спрямована на мирне вирішення конфлікту. Разом з тим у розв'язанні Східного питання французький уряд вбачав власні вигоди: на його думку, криза повинна була неминуче підірвати Союз трьох імператорів, а це сприяло б зближенню Парижа з Петербургом. Однак постійна загроза з боку Німеччини змушувала французьку дипломатію у Східній проблемі лавірувати між Великою Британією і Росією [10, с. 48].

Активну позицію у вирішенні Східного питання займала дипломатія Великої Британії. Її основний курс зводився до формули «тримати і не допускати»: тримати Балкани у стані прямої васальної залежності від Османської імперії і не допускати виникнення в регіоні незалежних слов'янських держав та посилення російського впливу на Балканах і Близькому Сході. У Османській імперії англійський уряд бачив насамперед стратегічний плацдарм для боротьби з Росією у Південно-Східній Європі та джерело економічного збагачення країни. Кабінет Б. Дізраелі ставив за мету розколоти Союз трьох імператорів, який вважав «образливим для англійського престижу» [2, с. 229].

Найбільш невизначеною у досліджуваній період була роль Італії у міжнародних відносинах на Балканах. Допущена у «концерт європейських держав», вона виконувала у ньому роль останньої скрипки. Звідси – непослідовність позиції держави у ставленні до народів дунайсько-балканського регіону: то вона виступала за автономію південнослов'янських народів, то підтримувала антиросійську позицію Великої Британії. Водночас Італія при вирішенні Східного питання прагнула до тісних контактів з Німеччиною, а після дипломатичних маневрів О. Бісмарка зблизилася і з Австро-Угорщиною. Троїстий союз цих держав згодом став фактом [10, с. 48].

В умовах украї несприятливого для Османської імперії міжнародного становища та постійного тиску на неї провідних європейських держав вона була практично позбавлена можливості взяти під контроль ситуації в повсталій Боснії і Герцеговині, унаслідок чого в червні 1875 р. вибухнуло повстання в Герцеговині. В серпні того ж року воно перекинулося на територію Боснії. Герцеговинське повстання стало визначною подією європейської історії. Воно тривало й протягом 1876 р., привернувши до себе увагу майже всіх європейських країн [6, с. 573]. Антиосманське повстання в Боснії і Герцеговині стало каталізатором до подібних подій в Болгарії, де місцеві комітети взялися готувати аналогічні виступи. Квітневе повстання не вирішило свого основного завдання – національного визволення Болгарії, проте, воно викликало великий резонанс у країнах Європи [6, с. 494–495].

Офіційне збереження status quo на Балканах великими європейськими силами і так звана місія консулів Австро-Угорщини, Росії, Німеччини з приєднанням до них Франції, Італії та Великої Британії з метою примирення повсталіх південних слов'ян та Османської імперії та запропонований Д. Андраші проект реформ для християнських підданих султана не призвели до вирішення Східної кризи 1770-х рр. мирним шляхом. В умовах поглиблення Східної кризи і загострення протиріч між європейськими державами 8 липня 1876 р. відбулася зустріч представників урядів Росії та Австро-Угорщини у Рейхштадті. В основі Рейхштадської угоди [6] лежало два аспекти: перший мав на меті недопущення створення у регіоні великої слов'янської держави, що було спрямовано не лише проти об'єднавчої тенденції Сербії та Чорногорії, але й у майбутньому використане урядами Австро-Угорщини і Великої Британії проти створення єдиної Болгарії; другий передбачав анексію Габсбургами Боснії і Герцеговини. Шляхом Рейхштадської угоди О. Горчаков і Д. Андраші сподівалися на вирішення Східного питання мирним шляхом [10, с. 48–49].

Отже, великі європейські держави, переслідуючи власні діаметрально протилежні інтереси, все ж сходилися до єдиної точки зору: мирного вирішення Східної кризи. Але після поразки Квітневого повстання 1876 р. у Болгарії, при відкрито ворожому ставленні габсбургського двору та британських консерваторів до автономії південних слов'ян, підкресленій байдужості О. Бісмарка до закабалених Османською імперією народів та його дипломатичних іграх на користь європейської гегемонії Німеччини, пасивній позиції Франції та непослідовності політики Італії, скованих європейськими державами діях російської дипломатії, шанси визволення балканських слов'ян були зведені до нуля.

Тому на порядку денному міжнародних відносин гостро постало питання війни між Росією і Османською імперією. Назрівання військового конфлікту не змогли відвернути ні Константинопольська конференція великих європейських держав (грудень 1876 р.), яка вперше офіційно проголосила необхідність змін кордонів європейської частини Османської імперії [8], ні підписаний 31 березня 1877 р. у Лондоні представниками шести великих держав протокол про реформи у слов'янських областях Порти. З провалом цих міжнародних форумів закінчився мирний період Східної кризи [10, с. 49].

З огляду на викладене вище, можемо простежити, що після тривалих вагань Росія визнала за необхідне втрутитись у події на Балканах. Прелюдією активних силових акцій 31 жовтня 1876 р. стала вимога до Османської імперії укласти перемир'я із Сербією. Турки прийняли цю вимогу, але були вкрай негативно налаштовані проти проекту мирного врегулювання Східної кризи, розробленого на конференції послів у Стамбулі. До того ж, Велика Британія та Австро-Угорщина були надто занепокоєні майбутнім Османської імперії, адже від цього залежав ступінь їх впливу на весь Балканський півострів [11, с. 93].

Російська дипломатія продовжувала методичну обробку урядів провідних європейських держав щодо балканського питання. Її аргументи базувалися на системних принципах контролю за розвитком міжнародної ситуації. Контроль над міжнародною системою полягає в розподілі ресурсів між її геополітичними гравцями, незважаючи на те, чи будуть це певні держави, чи коаліції держав. З Австро-Угорщиною було досягнуто угоди, що у випадку війни з Османською імперією, її війська окупувають Боснію і Герцеговину, а Росія зобов'язувалась утриматись від створення на Балканах «великої слов'янської держави». Велика Британія, яка реалізувала принцип «блискучої ізоляції», позитивно сприйняла заповнення Росії про відсутність зазіхань на Малу Азію і підтримку британських претензій на острів Кіпр,

який перебував під владою Османської імперії. Був також підписаний союзний договір між Румунією і Росією, за яким це князівство декларувало свою цілковиту незалежність від Порти [11, с. 94].

Зрештою, після того, як султан відхилив новий проект реформ для балканських слов'ян, 24 квітня 1877 р. у ставці командування у Кишиневі Олександр II підписав маніфест про оголошення війни Османській імперії. Головними її причинами (у контексті сказаного) ми визначаємо протиріччя між західноєвропейськими державами і Росією на Балканах та зіткнення інтересів останньої з інтересами Порти на Близькому Сході.

З початком війни та у результаті перших невдач Росії у цій кампанії для царської дипломатії почалися важкі випробовування. Але після перемог російської армії при форсуванні Дунаю та переході через Балканський хребет у політиці європейської дипломатії відбулися корінні зміни. У зв'язку з цим російський уряд вирішив безпосередньо зайнятися розробкою мирних умов з Османською імперією – «Основ миру». Важливими аспектами угоди Петербург вважав визнання Портою автономії Болгарії та повної незалежності Сербії, Чорногорії і Румунії, перетворення Боснії і Герцеговини на автономні області [9, с. 30]. Очевидно, що «Основи миру» стали першим міжнародним актом, який закріпив звільнення Болгарії від османського панування, хоча і був підписаний 31 січня 1878 р. у Андріанополі не в першій редакції [10, с. 49].

Усі західноєвропейські держави одноставно виступили проти запропонованих Росією «Основ миру» і вимагали скликання європейської конференції для вирішення результатів російсько-турецької війни. Щоб послабити антиросійську коаліцію держав, особливо після переходу Австро-Угорщини та Великої Британії до рішучих військових дій у регіоні, і з метою поставити її перед фактом, що вже звершився, М. Ігнат'єву було доручено прискорити укладення мирного договору з Османською імперією. 3 березня 1878 р. у Сан-Стефано було підведено ризику під російсько-турецькою війною [4, с. 897]. Умови мирної угоди між Росією і Портою великою мірою сприяли прогресивному, на користь південнослов'янських народів, вирішенню Східної кризи та поширенню і зміцненню впливів царського уряду на Балканському півострові.

Згідно з підписаним Сан-Стефанським договором документально затверджувалась незалежність Румунії, Сербії і Чорногорії. Боснії і Герцеговині надавалась автономія в межах Османської імперії. Але найважливішим було те, що цей мир передбачав створення великого Болгарського князівства, до складу якого повинна була вийти територія між Дунаєм, Охридським озером, Егейським і Чорними морями. За цим договором російські війська могли перебувати в Болгарії впродовж двох років, а її кордон з Османською імперією був розташований близько від Стамбула, а також Чорноморських проток Босфор і Дарданелли.

Згідно з системними принципами Сан-Стефанський мир може бути атрибутований як негативний мир, спрямований на мінімізацію, скорочення, подолання насильства в конфлікті. Концепція негативного миру заснована на чітко виражених потенційних суб'єктно-об'єктних відносинах. У політиці безпеки ці відносини відображені у принципі колективної оборони – гарантії того, що союз, спрямований проти ймовірного ворога за допомогою політики залякування, утримує його від використання збройних засобів [11, с. 95].

Після Сан-Стефано Велика Східна криза увійшла в останню, найгострішу фазу. Західноєвропейські держави, стурбовані зростаючим впливом Росії на південнослов'янський світ, виступили єдиним фронтом проти преліминарного мирного договору. На бік Великої Британії та Австро-Угорщини стали Німеччина, Італія і навіть Франція, яка «не приховувала симпатії до Османської імперії і Англії і ворожого ставлення до російської ідеї створення Сан-Стефанської Болгарії» [4, с. 897]. Зважаючи на політичну ситуацію у Європі після підписання преліминарію, Росія змушена була поступитися у деяких питаннях, з тим, щоб запобігти новій війні з Османською імперією і європейською коаліцією. Скориставшись цим, глава Форін Офіс (МЗС Великої Британії) лорд Солсбері підписав таємну угоду з Петербургом, за якою Болгарія поділялася на Північну (з статусом автономного князівства) та Південну (з статусом автономної області (Східної Румелії) у складі Османської імперії на чолі з губернатором-християнином, який призначався і затверджувався Портою і європейськими державами). Кордони розчленованої Болгарії значно звужувалися [12, с. 231]. Проти британсько-російської угоди виступили Австро-Угорщина і Німеччина. Однак невдовзі і Відень, за підтримки Берліна, пішов на союз з Лондоном, досягнувши угоди про спільні дії у болгарському питанні та про підтримку сент-джемським кабінетом планів Габсбургів про окупацію Боснії і Герцеговини [10, с. 49–50].

Отже, у боротьбі за закріплення результатів війни Росія опинилася у повній ізоляції. Такою і прийшла вона на європейський конгрес, що відкрився у Берліні 13 червня 1878 р. і якому судилося остаточно вирішити Велику Східну кризу. Ключовою проблемою конгресу став новий територіальний

поділ на Балканах, що в першу чергу стосувався слов'янських народів. Берлінський конгрес тривав 1 місяць. Упродовж цієї зустрічі європейські держави розділили велику частину балканських володінь Османської імперії, яка до того часу втратила над ними будь-який контроль [5, с. 446].

Відтак, 13 липня 1878 р. Берлінський конгрес закінчив роботу підписанням трактату [5, с. 448], який змінив Сан-Стефанський договір. Під час складних перемовин було вироблено таке рішення: 1) підтвердити незалежність Болгарії, але в досить урізаному вигляді – Східна Румелія залишалась на правах автономії у складі Османської імперії; 2) Боснію і Герцеговину окупували війська Австро-Угорщини; 3) до Греції приєднувалась Фессалія, а Сербія ставала королівством; 4) Росія зберегла всі території, приєднані до неї згідно зі Сан-Стефанським миром; 5) Румунія як компенсацію за втрату Бессарабії одержувала Добруджу; 6) і, нарешті, Велика Британія, яка не брала участі у війні, приєднала до своєї колоніальної імперії стратегічно важливий острів Кіпр.

В результаті у 1878 р. Австро-Угорщина, відповідно до домовленостей, окупувала Боснію і Герцеговину. Однак формально ці землі залишалися провінцією Османської імперії, а їхнє населення вважалось підданими султана, яким гарантувалося право вільного віросповідання. Окупація визнавалася тимчасовою. Усі прибутки провінції повинні були використовуватися для потреб населення Боснії і Герцеговини [1, с. 70].

Передусім, Берлінський конгрес скасував одне із засадничих положень Сан-Стефанського договору – про створення «великої» Болгарської держави. Її територія була поділена приблизно на три рівні частини. І лише північна частина (між Дунаєм і Балканськими горами) стала територією, де було створено самостійне Болгарське князівство. У складі Османської імперії воно мало широку політичну автономію, тобто право обирати власний уряд, приймати закони, створювати армію, встановлювати відносини з іноземними державами тощо [11, с. 96].

Таким чином, Берлінський конгрес перетворив Балкани у вкрай неспокійний регіон Європи, сповнений нових міжнародних конфліктів та військових зіткнень.

Конгрес підвів підсумки довготривалого суперництва великих європейських держав на Балканському півострові: Росії не вдалося досягти повного краху Османської імперії і утворення на її руїнах незалежних південнослов'янських держав, які б орієнтувалися у питаннях політики та економіки на Петербург; Велика Британія, за підтримки Австро-Угорщини, не змогла увічнити в регіоні панування Османської імперії; не досягла повного тріумфу і Австро-Угорщина, бо велика Порта загинула, а Турецька національна держава ще не зайняла її місця. Македонія та Боснія – два великі досягнення конгресу – таїли у собі зерна майбутньої катастрофи. А вже македонське питання було у полі зору європейської дипломатії протягом життя цілого покоління, а потім стало причиною Балканської війни 1912 р. Події в Боснії спочатку викликали кризу в 1908 р., а в 1914 р. призвели до початку першої світової війни, у результаті якої монархія Габсбургів зазнала повного краху; Франція без особливих вигод для себе підтримувала позиції Великої Британії і Австро-Угорщини у балканському питанні; Італія, прагнучи піднятися на вищий щабель у міжнародних відносинах, підтримувала позиції антиросійської коаліції [10, с. 50].

Після Берлінського конгресу Балканський півострів поступово перетворювався у «пороховий погріб Європи». На зміну ярма Османської імперії для балканських слов'ян виникла нова загроза закабалення цивілізованою Європою. Спираючись на умови Берлінського трактату, «європейському концерту» не важко було провокувати різноманітні сутички у регіоні та контролювати заборону створення сильних життєздатних слов'янських держав. Та вже 1880-ті рр. XIX ст. несли у собі небезпеку непокори слов'ян Балканського півострова західноєвропейській коаліції. Керуючись політичними, стратегічними та економічними інтересами західноєвропейських держав, Берлінський конгрес не взяв до уваги інтересів балканських слов'ян; ні Східне питання взагалі, ні балканська проблема зокрема до кінця вирішеними не були. Непримиренні суперечки британо-австрійського блоку та їх союзників з Росією, що спонукалися німецьким рейхсканцлером, і призвели до однієї із найвагоміших міжнародних подій останньої третини XIX ст. – криз на Балканах у 1880-ті рр., основу яких склало болгарське питання і які вплинули як на долю південних слов'ян, так і на позиції великих держав Європи та розстановку сил на міжнародній арені [8].

Перш за все, необхідно відзначити, що Берлінський конгрес остаточно не врегулював Східне питання, а, навпаки, заклав підґрунтя для нових конфліктів в Європі як між щойно створеними балканськими державами, так і між провідними європейськими країнами, які намагалися відігравати активну роль у процесі розвитку південно-європейських народів.

Для більшості ж балканських народів Берлінський конгрес у цілому був позитивним явищем, оскільки після майже 500-літнього османського панування Сербія, Румунія та Чорногорія отримали незалежність. Статус автономії отримали обидві частини болгарських земель – Болгарія та Східна

Румелія [3, с. 21]. Згідно з рішеннями Берлінського конгресу Македонія залишилася у складі Османської імперії. Із того часу її народ був відділений від болгарського і почав розвиватися своїм власним шляхом. В області з'явилися передумови для формування там окремої македонської нації [7, с. 34]. Попри те, завершення Берлінського конгресу, у липні 1878 р., не означало кінця всіх територіальних змін, спричинених російсько-турецькими війнами. Належало ще вирішити, що робити з грецькими вимогами і які кордони проводити в цьому регіоні. До того ж, не були ще визначені межі Чорногорії та Албанії [5, с. 449]. Варто наголосити, що Берлінський конгрес був великою дипломатичною подією, останнім конгресом, коли могли зустрітись усі великі європейські держави і як рівні обговорити свої незгоди.

Висновки. З розглянутого можна зробити такі висновки, в Берліні з позиції системності був заповнений вакуум, що залишився від Віденського конгресу, коли Східне питання практично обійшли мовчанкою. Коли стало очевидним, що Османська імперія перебуває у стані глибокої агонії, проблема визначення, під чію сферу впливу потраплять балканські провінції, набувала дедалі більшої гостроти. Росія в компанії зацікавлених сторін була першою, хто забажав використати власний вплив на Балканах на свою користь. За допомогою дипломатичних маневрів їй вдалось добитися обрання князем Болгарії своєї креатури – Олександра Баттенберзького, племінника російського імператора Олександра II. Однак функціональний вимір європейського порядку на рівні економічної складової внаслідок економічної відсталості Росії став нездоланною перешкодою для встановлення її домінації на Балканах. А тим часом Австро-Угорщина, використовуючи свою перевагу в річковому і залізничному транспортному сполученні з іншими європейськими державами, почала поступово, але методично витіснити та нівелювати російську присутність у балканському регіоні. Крім того, з позиції капіталоспроможності Австро-Угорщина була для балканських провінцій привабливішим партнером. Тогочасним «центром сили», в нашому випадку, була Німеччина, яку слід було вважати такою державою, що мала вирішальний вплив на ту чи іншу підсистему міждержавних відносин.

Література:

1. Балканська субрегіональна підсистема міжнародних відносин: історико-політичний вимір. Укладач: О. П. Іваницька. ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. 156 с.
2. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ : Критика, 2004. 464 с.
3. Гончаренко А. Позиція Великобританії та Росії у Східному питанні на Берлінському конгресі 1878 р. *Історичні науки: Збірник наукових праць*. Суми: Видавництво СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. С. 13–22.
4. Дейвіс Н. Європа. Історія. Пер. з англ. Київ : Основи, 2008. 1464 с.
5. Славич Б. Історія Балкан. XVIII і XIX століття. Пер. з англ. Р. Семків. Київ : Свенас, 2003. 512 с.
6. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. Посібник. В. Яровий, П. Рудяков, В. Шумило та ін. Вид 2-ге, стереотипне. Київ : Либідь, 2003. 632 с.
7. Миколенко Д. Македонське питання у 1878–1919 рр. Навчальний посібник до спеціального курсу для студентів історичного факультету. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 119 с.
8. Мічалетос І. Балкани – це територія розколів між Заходом і Сходом: інтерв'ю. URL: <http://tyzhden.ua/World/46>.
9. Рудько С. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII – поч. XXI ст.): Навчально-методичний посібник з курсу. Вид. 2-ге, доповнене. Острог, 2010. 220 с.
10. Самчук В. Політика великих держав на Балканах 70-х років XIX ст. як фактор виникнення криз у регіоні. *Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили. Наукові праці. Науково-методичний журнал. Серія: Політичні науки*. Вип. 1. Том XII. С. 47–50.
11. Хижняк І. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918): підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. 224 с.
12. Черній А., Черній В. Історія південних і західних слов'ян. Рівне, 1999. 410 с.

УДК 94 (470) «1914 / 1917»

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.22

РАШИЗМ ЦАРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ, 1914–1917 РР.

Кадол Олександр,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри професійної та соціально-гуманітарної освіти

Криворізького національного університету

ORCID ID: 0000-0001-6567-6878

У статті вивчається шовіністична політика царизму часів Першої світової війни щодо власного населення іноетнічного походження, зокрема етнічних німців. Це питання досліджується крізь призму аналізу суспільно-політичної ситуації, що сприяла формуванню германофобських настроїв. З огляду на поразки російської армії у суспільстві назріла духовна криза, в умовах якої активізувався російський націоналізм. 16 липня 1914 р. було затверджено «Положення про польове управління військ у воєнний час». Західні прифронтові кордони країни були населені переважно неросійським населенням. На зазначеній території влада належала вищій воєнній адміністрації. Питання про статус німецького населення Росії було поставлено на порядок денний ще 19 липня 1914 р. В цей час також була введена градація населення на військовополонених і невійськовополонених, що визначило для кожної групи міру контролю. Особи, які мали німецьке підданство, автоматично оголошувалися військовополоненими. Почалися масові арешти, що пояснювалися захистом країни від дії можливої «п'ятої колони», оскільки Німеччина та Австрія мобілізували своїх закордонних підданих. Більшість західних і південних губерній 20 липня 1914 р. потрапили під дію військового стану та стану облоги. Була розширена влада військових структур, зокрема, в питаннях внутрішнього управління. Царський указ від 28 липня 1914 р. «Про правила, якими Росія буде керуватися під час війни 1914 р.» ліквідував пільги, надані підданим ворожих держав міжнародними договорами за принципом загальної взаємності. Спираючись на «Правила про місцевості, що проголошені на військовому стані 1892 р.», у прифронтових областях у перші місяці війни була заборонена церковна служба німецькою мовою з побоювань прогерманської агітації священиків. Введено заборону на публічне її використання в побуті, економічній діяльності, освіті, топоніміці, релігійному житті. Об'єктами антинімецької кампанії стали атрибути німецької культури в цілому (мова, звичаї та традиції, школа, історія, походження, власність, у першу чергу, земельна). Якщо мовні обмеження 1914 – 1915 рр. стосувалися ряду конкретних ситуацій та певних територій, то в 1916 р. ситуація докорінно змінилася. Підсумував мовне питання Микола II, який затвердив 18 серпня 1916 р. «Положення Ради Міністрів щодо заборони викладання німецькою мовою». Правочинним став необмежений контроль воєнної та жандармсько-поліцейської влади над цивільним населенням. Більше того, згідно російським законам воєнного часу, власне населення прирівнювалося до «ворожого», якщо армія діяла на території, де було проголошено військовий стан. Виявлено тісний зв'язок між карально-репресивним апаратом самодержавства та успішною діяльністю націоналістичної пропаганди. Доведено, що антинімецька кампанія в самодержавній імперії була ознакою часу в загальному річизці історії Першої світової війни. Проте, на відміну від західних країн, російський варіант антинімецької кампанії мав значно радикальніший характер шовіністичного забарвлення.

Ключові слова: антинімецька кампанія, «німецький питання», Перша світова війна, етнополітика, германофобія, шовінізм, рашизм.

Kadol Oleksandr. Manifestation of racism in the anti-German campaign of the tsarist empire during the First World War, 1914–1917

The article studies the chauvinistic policy of tsarism during the First World War in relation to its own population of foreign origin, in particular ethnic Germans. This issue is investigated through the prism of the analysis of the socio-political situation that contributed to the formation of Germanophobic attitudes. In view of the defeats of the Russian army, a spiritual crisis arose in society, under which Russian nationalism intensified. July 16, 1914 "Regulations on the Field Management of Troops in Wartime" was approved. The western frontier borders of the country were populated mainly by the non-Russian population. In the mentioned territory, the power belonged to the higher military administration. The question of the status of the German population of Russia was put on the agenda as early as July 19, 1914. At that time, the gradation of the population into prisoners of war and non-prisoners of war was also introduced, which determined the degree of control for each group. Persons who had German citizenship were automatically declared prisoners of war. Mass arrests began, which were explained to protect the country from the actions of a possible "fifth column", as Germany and Austria mobilized their foreign subjects.

Most of the western and southern provinces on July 20, 1914, came under the influence of martial law and state of siege. The power of military structures was expanded, in particular, in matters of internal management. Royal Decree of July 28, 1914 "About the rules by which Russia will be governed during the war of 1914." eliminated benefits granted to subjects of enemy states by international treaties based on the principle of general reciprocity. Based on the "Regulations

about the areas declared under martial law in 1892", church service in German was prohibited in the front-line areas in the first months of the war due to fears of pro-German agitation by priests. A ban was introduced on its public use in everyday life, economic activity, education, toponymy, and religious life. The objects of the anti-German campaign became the attributes of German culture as a whole (language, customs and traditions, school, history, origin, property, primarily land). If the language restrictions of 1914–1915 related to a number of specific situations and certain territories, then in 1916 the situation has fundamentally changed. The language issue was summarized by Nicholas II, who approved on August 18, 1916. "Regulations of the Council of Ministers regarding the prohibition of teaching in German". Unlimited control of the military and gendarmerie-police authorities over the civilian population became legal. Moreover, according to Russian wartime laws, the actual population was equated to "enemy" if the army was operating in territories where martial law had been declared. A close connection between the punitive and repressive apparatus of the autocracy and the successful activity of nationalist propaganda was revealed.

It has been proven that the anti-German campaign in the autocratic empire was a sign of the times in the general history of the First World War. However, in contrast to Western countries, the Russian version of the anti-German campaign had a much more radical, chauvinistic character.

Key words: anti-German campaign, "German question", First World War, ethnopolitics, Germanophobia, chauvinism, racism.

В даному дослідженні представлені причини та наслідки зародження квазіідеології – рашизму царської імперії Романових ще в часи Першої світової війни протягом 1914–1917 рр. – від початку власне самої війни до Лютневої революції. Дане дослідження зумовлено необхідністю наукового визначення історичної спадщини царизму та розкриттям спільних рис маніпулятивної, популістської ідеології рашизму та фашизму.

Причини та наслідки імперського націоналізму часів Першої світової війни, зародження рашизму ще в часи царської імперії досліджувалося в працях іноземних авторів: У. Лакера [1] та Еріка Лора [2], А. Каппелера [3], Ф. Фукуяма [4]; вітчизняних: А. Зорика [5], Д. Шпака [6], Л. Жванко [7], М. Шитюка [8]. При Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара створено «Центр українсько-німецьких історичних досліджень», очолений д. іст. наук Венгер Наталією. Але історичний спектр аналізу питання, що досліджується, різносторонній, має різні погляди, інколи досить полярні, але актуальні і на сьогодні як ніколи. Дана наукова розробка зумовлена необхідністю зменшення білих плям в дослідженні цього історичного процесу.

Метою статті є дослідження антинімецької кампанії, що була спрямована проти власних громадян іноетнічного походження, як прояв ідеології та практики рашизму царської імперії Романових часів Першої світової війни, 1914–1917 рр.

2022 рік приніс для нашої Батьківщини важкі випробування війною, масштаби якої нечувані для Європи нашого часу. Сьогодні, як і раніше, особливо протягом ХХ ст., на полях звитяги вирішується майбутнє української нації та держави. Жахи війни та терору стали буденним явищем в житті кожного українця. Історія розвивається циклічно, багато чого повторюється. Україна була одним із епіцентрів розвитку подій двох світових війн. Одним із малодосліджених проблем є політика царської влади щодо власного населення іноетнічного походження – німецької меншини. Комплекс заходів, спрямованих на їх дискримінацію, в літературі називають антинімецької кампанією. Це були політичні, правові, економічні, соціальні та культурно-ідеологічні акції, спрямовані проти німецького населення Російської імперії протягом 1914–1917 рр. Вивчення цієї теми є актуальним з огляду на терористичні методи війни, які веде росія проти України зараз, зокрема, її відношення до цивільного населення на окупованих територіях тощо.

Военно-політична ситуація 1914–1915 рр. змусила царську владу шукати причини поразок армії царату. У той же час в суспільстві назріла духовна криза, для якої були характерні розгубленість, втрата ідеалів та цінностей, активізація націоналізму й формування образу ворога в особі німецького населення Російської імперії. Якщо до початку війни антинімецькі настрої не виходили за межі політичних дискусій в Думі, уряді та проведення ряду адміністративних заходів, то війна стала визначальним фактором у формуванні широких антинімецьких настроїв. Із цього часу германофобія стала домінувати в суспільній думці. Цьому також сприяла пропагандистська кампанія «боротьби з німецьким засиллям», у якій царська влада зробила акцент на розпалюванні шовінізму серед населення. Крім того, германофобія вийшла за межі традиційної пропаганди, спрямованої проти німців – воєнних супротивників, що відображало загальносвітову практику. В ситуації воєнного конфлікту з Німеччиною «німецьке питання» набуло особливої значимості, оскільки росія була «малою батьківщиною» для численного німецького населення. Об'єктами антинімецької кампанії було, власне, не лише «вороже населення», але й атрибути німецької культури в країні (мова, звичаї та традиції, школа, історія, походження, власність, у першу чергу, земельна).

Той факт, що війна велася між багатонаціональними імперіями, створював можливість виникнення конфлікту між народами, що їх населяли. Політика російської воєнної влади та уряду країни посилили існуючу міжнаціональну ворожнечу, піднявши побутовий націоналізм до рівня імперської етнофобії. 20 липня 1914 р. більшість західних і південних губерній потрапили під дію військового стану та стану облоги. Була розширена влада військових структур, зокрема в питаннях внутрішнього управління. Начальники губерній отримали право висилати всіх неблагонадійних осіб. У решті губерній 24 липня 1914 р. вводилося положення про надзвичайну охорону.

Початок війни позначився на ставленні керівництва країни до іноземців. Це знайшло відображення як в декларативних документах, так й у низці заходів. Уже в перші дні війни уряд вирішив визначити правовий стан німецьких громадян, заклавши тим самим підвалини політичного курсу щодо «ворожих» підданих. При цьому царизм відмежувався від політики терпимості кінця XIX ст. відносно іноземців, коли, наприклад, згідно з указом 12 травня 1877 р. піддані воюючих з Росією держав не тільки не повинні були переслідуватися, але, навпаки, – на них поширювалася опіка російської держави. В умовах військового призову чоловіків, особи, які мали німецьке підданство, автоматично оголошувалися військовополоненими. Вони підлягали арешту і висилці під поліцейський нагляд. Разом з цим почалися масові арешти, що пояснювалося захистом країни від дій можливої «п'ятої колони», оскільки Німеччина та Австрія мобілізували своїх підданих, які перебували за кордоном.

Релігійна складова антинімецької кампанії – окрема сторінка дослідження «німецького питання». Всі, хто не були православними, вже потенційно вважалися нелояльними. Пресинг протестантських конфесій був тісно пов'язаний не тільки з мовною ситуацією. Влада всіляко намагалася посилити жандармсько-поліцейський контроль над євангельським рухом на тому підґрунті, що він своїми ідеями підривав підвалини держави та православної церкви й взагалі вважався розсадником германізму в росії. Тут викликало підозру все: поїздка поселян до Німеччини для здобуття освіти, фінансова підтримка німцями-колоністами російських селян для розвитку релігійного вчення, спорудження молитовних будинків.

Чимало нарікань викликав масовий перехід селян до баптизму. Винними в цьому були визнані німці-колоністи. Поширення баптизму малообґрунтовано визнавалося жандармами як прояв підривної діяльності Німеччини. Наслідком подібних «розслідувань» було закриття громад і заслання їх найактивніших прихожан та кліру. Незабаром намітився й потрібний владі результат – зворотний перехід баптистів-російських селян у православ'я.

Не обійшли стороною репресивні заходи і лютеранську церкву, третину прихожан якої склали німці. У листопаді 1914 р. МВС видало постанову про закриття євангелічно-лютеранських молодіжних товариств. Так, у 1915 р. було закрито подібне товариство в Одесі. З самого початку війни переслідуванню були піддані лютеранські пастирі. Їх заарештовували як зрадників і відправляли у заслання [9, арк. 17–23].

Заборонні заходи царської влади в гуманітарній сфері руйнували традиції німецької культури, сприяли формуванню в суспільстві германофобії, що була легалізована самою державою. Так, 19 листопада 1914 р. царський уряд рекомендував виключити «ворожих» підданих зі складу приватних, громадських та відомчих організацій, у тому числі, з академії наук, мистецтв, військово-медичної та публічної бібліотеки, університетів [10, арк. 308]. Сановники офіційно заявили про проведення антинімецького курсу, мотивуючи тим, що «неприпустимо за сучасних політичних умов... участь підданих, воюючих з Росією держав, у діяльності всіх взагалі існуючих в Імперії спілок, товариств, та інших подібних приватних організацій, тим більш, що багатьом з них присвоєно найменування «Імператорських» [10, арк. 308]. Виходячи з цього, поліція піддала німецьких викладачів і вчених адміністративній висилці. Націоналістична публіцистика, у свою чергу, зловживала темою «німецького засилля» у вищій школі та науці, вимагаючи ще більш радикальних заходів – відмежуватися від того факту, що росія є батьківщиною багатьох етносів, «зробити російську школу самостійною і незалежною в академічному відношенні». Зі складу Академії наук були виключені закордонні німецькі та австрійські вчені.

Визначення царським керівництвом статусу німецького населення як ворожого диктувалося логікою всієї антинімецької політики, спрямованої на створення образу «внутрішнього німця-ворога».

Важливим при цьому було:

- 1) створення уніфікованих норм взаємовідносин державних відомств із німецьким населенням, як германського, так і російського підданства;
- 2) координація дій центру та місцевої влади.

До даного процесу була підключена робота багатьох відомчих структур уряду, але особливо МВС і МЗС. Всі перераховані вище напрями антинімецької політики царизму сприяли формуванню

германофобії, тобто стійких антинімецьких настроїв. Антинімецькі акції були реалізовані в специфічних умовах, коли проблемне становище російських німців склало єдину дилему з питаннями ведення війни.

Репресивний характер та масштабність антинімецької кампанії були б неможливими виключно адміністративними зусиллями однієї лише влади. В умовах тотальної війни виник особливий наддержавний механізм, якому вдалося домогтися активної участі суспільства у веденні війни [11, с. 1–18]; [12, с. 75–110].

Мілітаризація проникла у всі сфери суспільного життя, в першу чергу, торкнувшись тих проблем, вирішення яких у військових умовах було найбільш сприятливим. Для багатонаціональної Росії таким наболілим питанням були міжетнічні відносини в Імперії та вироблення царським керівництвом відповідної етнополітики. Останнє стало можливим за умови мілітаризації національних проблем, спектр яких був досить широкий: від формування загальнонаціональної російської ідеї до практичної реалізації ідеології російського націоналізму, включаючи етнофобію відносно «ворожих» народностей Імперії з числа власного населення – німців. Суспільна думка внесла свою роль в формування моделі етнополітичного перетворення росії за націоналістичним взірцем.

Мілітаризація російського суспільства віддзеркалилась в ідеї війни, яка стала повсякденною практикою дійсності. Цю ситуацію влучно охарактеризував американський посол Дж. Френсіс, який зазначив, зокрема, що Росія жила виключно війною. Психологічна ситуація, як відмітив дипломат, була «здоровою» – всюди панувала ненависть до Німеччини. Городяни, особливо купці, запевняли всіх, що Німеччина протягом століть збагачувалася за рахунок росії.

Влада оголосила, що одним із пріоритетних завдань росії у війні є звільнення Європи і слов'янства від німецької гегемонії. При цьому міністри, генерали, політики й публіцисти виступили єдиним фронтом у проведенні антинімецької кампанії. Російська нація мала здолати «внутрішню Німеччину» – таким було гасло антинімецької коаліції.

Для багатьох російських німців це означало руйнування стабільності, вікових відносин та відносного міжетнічного спокою, що вже стали звичними. Війна Росії з Німеччиною була для них справжньою трагедією, зруйнувавши своєрідний менталітет російського німця.

Тим часом, ставши на шлях дискримінації німецького населення, царська влада вимагала суспільної підтримки. Тому обговорення «німецького питання» відбувалася досить жваво. Обмін ідеями в пресі цілеспрямовано формував політичну думку – від принципових противників національної конфронтації до прихильників її загострення. А це вже була своєрідна інформаційна війна в суспільстві, та чи інша позиція якого не тільки впливала на прийняття політичних рішень, а й визначала хід подій усієї антинімецької кампанії. Безумовно, факт постановки питання боротьби з «німецьким засиллям» належав пресі. Певний час, особливо в перший рік війни, об'єктом антинімецької пропаганди був німець, чітко не виділений ні за регіональним принципом, ні за становим статусом. Так, радикальна публіцистика закликала до «безкровної боротьби з німецьким началом».

Незважаючи на дипольні судження, питома частка громадськості підтримала антинімецький курс царизму, а доля російських німців вирішувалася як в кабінетних баталіях, так і в публічній боротьбі за політичні симпатії прихильників влади або її супротивників. «Німецьке питання» виявилось заручником політичної конфронтації, пов'язаної з визначенням принципів та шляхів розвитку країни. Пріоритетним завданням преси різних напрямів – ліберальної, консервативної, праворадикальної – було культивування націонал-патріотизму. Це знайшло своє відображення у формуванні загальнонаціональної ідеї – «Друга Вітчизняна війна», яка, як писав «Вестник Европы», «настільки затьмарила все інше, всі поточні питання внутрішнього життя, що під першим враженням війни про них не можна ні думати, ні говорити».

За допомогою цілеспрямованої обробки масової свідомості залишалося позначити шляхи подібних перетворень, які пізніше взяв на озброєння урядовий табір. Чимале значення при цьому мала необхідність зламати опозицію царизмові в особі лібералів, які керувалися принципами віротерпимості й визнання рівноправності народів. У полеміці з «німецького питання» спостерігалася синхронність дій влади та громадськості, які взаємно пропонували певні шляхи для його вирішення.

У зв'язку з цим постало питання про націоналізм неросійських народностей – іногородців, посилення етнічної самосвідомості яких було сприйнято самодержавством як небезпечний сигнал для стабільності та єдності Російської імперії. Порятунком вбачався в ідеології та практиці російського націоналізму, який активізувався в умовах війни. Так, консервативно налаштовані публіцисти визнали необхідність формування єдиного імперського народу. Однак при цьому висловлювалися побоювання, наскільки патріотичним може виявитися лояльність ряду груп населення, якою мірою вони здатні до асиміляції з панівною нацією. Нагніталася істерія, що суспільство нібито боїться російських німців.

«Німецьке питання» ще до війни пов'язувалося з сепаратизмом і страхом сецесійних вимог. Складно знайти однозначну відповідь, використовуючи раціональне мислення. Чимало фактів антинімецької кампанії свідчать, що вона була пов'язана з масовим соціальним психозом, сформованим в надзвичайний час війни. Царська армія, використовуючи тактику «випаленої землі» на ворожих захоплених територіях, під час Великого відступу 1915 р. перенесла цей зловісний досвід на територію Південно-Західного краю. Депортація німецьких колоністів улітку 1915 р. із трьох південно-західних губерній була складовою частиною плану ведення війни. У довоєнний період у генеральному штабі були проведені дослідження іноземних підданих, які проживали у військових округах, складено списки осіб, які підлягали виселенню в домобілізаційний період. І хоча ряд міністрів вважали масове виселення цивільного населення різних національностей неприпустимим, в 1915 р. було депортовано понад 115 тис. волинських німців. Найбільшого осуду викликали методи цієї політики (знищення майна населення, загальне розорення евакуйованих територій, вбивства каральними загонами землевласників, які відмовлялися покинути садибу і т.д.). Всі ці дії міністри називали «генеральським свавіллям».

Значного поширення отримала ідея перерозподілу німецьких земель на користь особливого земельного фонду, утвореного в умовах воєнного часу. За даними Житомирської повітової землевпорядної комісії, у волинських німців було секвестровано понад 200 тис. десятин землі, з яких половина була надільною, тобто перебувала в повній приватній власності. На німецьких землях розселили більше 50 тис. біженців із Галичини та Польщі. За архівними даними Особливого Комітету – понад 110 тис. селян. Передбачалося створити 20 тис. селянських господарств, виділяючи по 10 дес. на кожен новий двір. Повну реалізацію цього земельного проекту (авторства генерала М. Янушкевича) передбачалося провести після закінчення війни, щоб загасити революційні настрої в демобілізованих військах. Особлива увага при розподілі фонду земель німецьких колоністів мала приділятися георгіївським кавалерам і «особам, що відзначилися на війні». За іншою версією (окрім М. Янушкевича), авторство проекту приписується особисто Миколі II, який переказав втілення своєї ідеї в життя на військове керівництво. Імовірно, цар розраховував, згідно зі старовинним звичаєм (роздачею земель після перемоги) – зміцнити монархічні почуття своїх підданих.

Тонка мембрана відділяла патріотизм від шовінізму. Вслід за ідейними міркуваннями публіцистів поширилися радикальні заклики вирішити долю російських німців одразу, ґрунтуючись не на законах і здоровому глузді, а на погромних ініціативах «низів». «Треба було б усі маєтки, будинки та фабрики, – писав анонім, маючи на увазі власність німців, – конфіскувати. Маєтки і будинки подарувати офіцерам – Георгіївським кавалерам, нижні чини поселити в колоніях німецьких. Цьому буде рада і вдячна вся росія» [9, арк. 20]. Експропріаторські заклики поєднувалися з погромними настроями народу, навіть, у тих регіонах, де влада спочатку відмовлялася проводити ліквідаційну політику. Як результат – місцеве населення заявило, що якщо йому не віддадуть німецьких земель, то «в один прекрасний день ми підемо і самі візьмемо».

Отже, державні та громадські інституції царської імперії Романових виявилися якнайактивніше задіяними в антинімецькій кампанії, що була спрямована проти власного населення – етнічних німців. Як засвідчив цей досвід, в надзвичайних умовах воєнного часу виник особливий наддержавний механізм мобілізації суспільства, в якому етнонаціональні чинники посідали достатньо вагоме місце. Це пояснюється укоріненням в суспільну свідомість та державно-політичний механізм рашистських проєктів, тобто планування побудови країни за взірцями російського націоналізму та шовінізму, й значного поширення ролі державної влади в контролі над власним населенням. Разом з цим цей процес набув неконтрольованого інертного характеру, що знайшло своє вираження, насамперед, у погромних настроях та погромному русі. Така ситуація свідчила, що рашизм та його складова – антинімецька кампанія – були проявом етнонаціональної та суспільно-політичної дестабілізації в країні.

Література:

1. Laqueur W. Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia. *Harper Collins*, 1993. 317 p.
2. Lohr E. Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against enemy aliens during World War I. *Cambridge Harvard University*. 2003. 304 p.
3. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад : монографія. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. 360 с.
4. Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції. Київ : Наш Формат, 2018. 506 с.
5. Зорик В.А., Зорик А.С. Політичні партії України та Росії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): монографія. Харків : ХДАК, 2011. 216 с.

6. Шпак Д., Гончаренко Д. Небезпека відродження фашизму в ХХІ столітті в російській федерації. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 70. Т. 2. С. 49–54.
7. Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914 - 1918 рр.) : монографія. Харків : ХНАМГ, 2010. 360 с.
8. Шитюк М.М., Шкварець В.П., Козирева М.Е. та ін. Німці Півдня України: Історія і сучасність : монографія. Миколаїв : МДУ ім. В.О. Сухомлинського, 2009. 424 с.
9. ЦДДАУ, м. Київ . Ф. 385. Жандармське управління міста Одеси. Спр. 2793. [Без назви] Міністерство внутрішніх справ, Департамент поліції. 9 діловодство.
10. ЦДДАУ, м. Київ. Ф. 707. Управління попечителя Київського навчального округу. Оп. 229. Спр. 2. Листування по Глухівському вчительському інституту. 169 Арк.
11. Horne J. Introduction: Mobilizing for Total War. State, Society and Mobilization in Europe during the First World War. Cambridge, 1997. P. 1–18.
12. Geyer M. The Stigma of Violence, Nationalism and War in Twentieth Century Germany. *German Studies Review: Special issue. German Identity*. 1992. P. 75–110.

УДК 323.15(477+520):008

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.23>

КУЛЬТУРНІ МАРКЕРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (СПРОБА КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ ДОСВІДУ / НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА ЯПОНІЇ)

Каліщук Оксана,*доктор історичних наук, професор
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-1272-7920***Гусак Дарія,***кандидат історичних наук
старший викладач кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-5229-6999*

Вихідним пунктом дослідження вважаємо твердження, що маркерами національної ідентичності є національна свідомість, територія, історія, релігія. Аналізуючи різноманітні культурні маркери, не можна оминати питання мови. І у випадку Японії, і у випадку України саме мова виявилася чинником вибудови етнічних кордонів. У статті на підставі ґрунтовного аналізу змісту ідентичності та факторів, які на неї впливають, подана характеристика її культурних маркерів. Вихідним пунктом слід уважати багатогранність явища національної ідентичності, яке поєднує у собі суспільні, політичні, економічні та культурні ознаки. У статті розкрито вплив культури на формування національної ідентичності на прикладі української та японської націй. Вказано, що дослідження цієї проблеми лежить у руслі розвитку міждисциплінарних та компаративних студій у сучасній гуманітаристиці. Представлено особливості академічного дискурсу, теоретичні й термінологічні аспекти формування національної ідентичності. Встановлено, що у Японії історично склалася двоєдина ідентичність: з одного боку, орієнтована на західні зразки інституціональна, або зовнішня, з другого – базована на духовно-моральних цінностях, внутрішня, далекосхідна ідентичність. Японська культура й традиція визначають спосіб, в який функціонує японське суспільство й складає поєднання традиційних консервативних начал (які лежать у буддизмі, синтоїзмі і феодального суспільства) та сильних начал модерності, демократії, консумпціонізму. В Україні, незважаючи на її розташування на фронті західної та східної цивілізації, національна ідентичність українців зорієнтована на західні християнські цінності та їх відстоювання. Саме історичні чинники формування національної ідентичності та її культурних маркерів є підґрунтям сучасних українського та японського суспільств.

Ключові слова: Японія, Україна, культура, національна ідентичність, культурна модернізація.

Kalishchuk Oksana, Husak Dariia. Cultural markers of National Identity (an attempt at comparative analysis of experience / on the example of Ukraine and Japan)

The starting point of the study is the statement that the markers of national identity are national consciousness, territory, history, and religion. Analysing various cultural markers, we cannot ignore the issue of language. In both the case of Japan and Ukraine, language has proved to be a factor in the construction of ethnic borders. This article describes the cultural markers of identity based on a thorough analysis of the content of identity and the factors that influence it. The starting point is the multifaceted nature of the phenomenon of national identity, which combines social, political, economic and cultural features. The article reveals the influence of culture on the formation of national identity on the example of the Ukrainian and Japanese nations. It is indicated that the study of this problem is in line with the development of interdisciplinary and comparative studies in the modern humanities. The peculiarities of academic discourse, theoretical and terminological aspects of national identity formation are presented. It is established that Japan has historically developed a twofold identity: on the one hand, an institutional or external identity based on Western models, and on the other hand, an internal, Far Eastern identity based on spiritual and moral values. Japanese culture and tradition define the way Japanese society functions and is a combination of traditional conservative principles (rooted in Buddhism, Shintoism and feudal society) and strong principles of modernity, democracy and consumerism. In Ukraine, despite its location on the frontier of Western and Eastern civilisation, the national identity of Ukrainians is oriented towards Western Christian values and their defence. It is the historical factors that shaped national identity and its cultural markers that underpin modern Ukrainian and Japanese societies.

Key words: Japan, Ukraine, culture, national identity, cultural modernisation.

Увага до проблем національної ідентичності у сучасному академічному та суспільному дискурсах зумовлена, з одного боку, глобалізаційними процесами, які впливають на ті чи інші спільноти; з другого, російсько-українською війною, яка стала боротьбою та виживання та збереження українства як такого. Не секрет, що культурні маркери ідентичності відіграють якщо не визначальну, то важливу роль у формуванні та визначенні ідентичності різних груп та спільнот. Ба більше – у процесі самоідентифікації стрижнем етнічного буття виступають культурні компоненти. В українській націології ще Іван Франко схильний був трактувати культуру як субстанцію національної ідентичності: «... Величезна дієва задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу – українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй відки-б вона не йшла, то при тім податний на присвоюване собі в як найширшій мірі і в як найшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жадна нація і жадна хоч і як сильна держава не може остоятися» [39, с. 14]. Саме культурні маркери дозволяють біль-менш об'єктивно ідентифікувати певну етнічну одиницю. Мова, спільність походження, релігія, національна культура і т. д. є практичнішими у повсякденні.

Дещо про академічний дискурс. Передовсім нагадаємо, що поняття ідентичності у соціогуманітаристиці з'явилося у 1970-х роках, увівши явища етнічності та національної свідомості у академічний дискурс. На сьогодні науковці мають численні напрацювання у цій царині. Серед плеяди дослідників вирізняємо доробок Бенедикта Андерсона (Benedict Richard O'Gorman Anderson) [20], М. Ауге [2], Гомі Бгабгі (Homi K. Bhabha), Пауля Брасса (Paul R. Brass) [3], Роджерса Брубейкера (Rogers Brubaker) [4], П'єра Луї Ван ден Берга (Pierre L. van den Berghe) [18], Е. Гобсбаума [23], Вальтера Желязного (Walter Želazny) [19, Мілана Кундери [8; 33], Ентоні Сміта [37], Генрі Тайфеля (Henri Tajfel) [16], Франца Омара Фанона (Frantz Omar Fanon), Анджея Шпоцінського (Andrzej Szpociński) [15] та ін.

Маємо певні напрацювання щодо національної та культурної ідентичності японців. Передовсім самі японці пишуть щодо власної ідентичності: Ц. Акаха, Манабе Казуфумі й Харумі Бефу [6], М. Катакура, Х. Катаока, Й. Сугімото, Ц. Таданобу, С. Такао, Есюн Хамагуті [40; 41], К. Харухіто та ін. Згадаємо також студії Райяма Ахмеда Абед аль-Зубаїді та Валіда Абуд Мухаммеда аль-Дулаймі [1], Артура Стоквіна, які розкривають окремі риси та параметри японського самосприйняття. Вже не говоримо про студії української національної ідентичності та її культурних маркерів [35; 25; 38]. Водночас продуктивним видається напрям *Comparative Study*, який дозволив би виявити спільне та відмінне у формуванні та функціонуванні національної ідентичності й місця культурних маркерів у цих процесах різних народів (як до прикладу українців та японців).

Методологічні та термінологічні зауваги. Усвідомлення людиною власної приналежності до певної нації називають національною ідентичністю. В англomовному просторі *nation identity* вживають як тотожність, справжність та самобутність (з пріоритетом крайнього). В цьому аспекті національну ідентичність розглядають як сукупність специфічних рис, які виділяють певну спільноту з-поміж інших і є підставою для окремої особи чи групи віднесення себе до цієї спільноти [10].

Маркерами національної ідентичності є національна свідомість, територія, історія, релігія. Найоб'ємнішим елементом національної ідентичності слід уважати культуру, до якої зараховують систему публічних атрибутів, ритуалів, символів, церемоній, характерні для етнічної спільноти публічні коди та літературу [37, с. 61]. На глибинний зв'язок між національною ідентичністю та культурою вказує означення запропоноване Дж. Гатчінсоном та Е. Смітом, які вказували, що «етнічна ідентичність» стосується «індивідуального рівня ідентифікації з культурно визначеним колективом, коли людина вважає себе належною до особливої культурної спільноти» [21, с. 468]. Створення і плекання спогадів, міфів, вартостей і традицій, за Е. Смітом, визначають унікальну культурну спадщину тієї чи іншої національної / етнічної групи [37, с. 59, 61]. Рівно ж серед інших вимірів національної ідентичності (психологічний, територіяльний, історичний, політичний) професор Кембріджського університету М. Гібернау виокремив культурний, який передбачає ідентифікацію особи з елементом певної культури (цінності, погляди, звичаї, традиції, ритуали, мови і практики) [22, с. 21–38]. Ці маркери відображаються у різних аспектах життя та взаємодії, і вони відіграють важливу роль у формуванні та визначенні ідентичності особистості.

Визначення культурних маркерів ідентичності важливо для розуміння та аналізу культурних процесів, спільнот та індивідів. Ці маркери відіграють надважливу роль у формуванні та вираженні ідентичності й допомагають людям зберігати свою специфіку та спадщину у модерному світі. Спростивши, культурні маркери можна сприймати як ключові атрибути, символи та елементи культури, які сукупно

визначають виділяють та виражають ідентичність певної групи чи спільноти. Саме тому культурні маркери ідентичності виконують функції й ідентифікації (дозволяє відчутти приналежність до певної групи), і символізації (дозволяє виражати свою культуру та духовність), й інтеграції (сприяє об'єднанню людей в єдину культурну цілісність), і диференціації (дозволяє вирізнити себе від представників інших груп). Вони можуть бути матеріальними (мова, одяг, їжа, мистецтво, архітектура тощо) або нематеріальними (вірування, цінності, традиції тощо).

Культура Японії (а, відповідно, культурні маркери) є надоб'ємним, а її вплив на політичну систему та національну ідентичність є надістотним і тривалим. Визначення культурних маркерів є важливим для аналізу та характеристики національної ідентичності. Саме ці маркери є надважливими для її формування і збереження людьми /спільнотами своєї унікальності та зв'язку поколінь.

Спочатку ширший контекст. Українську культуру і ментальність чимало вчених зараховують до «європейського культурного кола», до сфери окцидентальної (західної) духовності, хоч і до її периферії (так сталося, що історично й культурно Україна знаходиться на перехресті між Сходом й Заходом). Ця геокультурна периферійність позначилася на сприйнятті західної духовності. І це, на переконання Тетяни Гончарук і Михайлини Шумки, з одного боку, веде до природнього ослаблення впливів європейського осердя в міру наближення до периферії як «межової лінії»; а з іншого – це не може повністю відмежувати від впливів, і якусь частку переробляє, сполучаючи «своє» й «чуже» [24].

Ситуація в Японії, вочевидь, інша. Становлення національної ідентичності / націоналізму у Японії відбувалося за умов майже ідеальної національної ізоляції. Носіям “духу Ямото” не довелося розв'язувати складні проблеми незалежності, державності, соборності, мовної самобутності своєї нації. Японія і в середньовіччі, і в значну частину нового часу стала чи не єдиною країною у світі, культурний розвиток якої *de facto* не зазнавав (або ж зазнавав мінімально) впливів ззовні. Іноземці (тобто «інший») не потрапляли в поле зору пересічного японця аж до 1953 р. Японською мовою слово «нація» деякий час вживалося на позначення винятково нації японської (тому його часто плутають зі словом «нація» як етнічну спільноту).

В епоху Мейдзі особливо стали помітними західні впливи на японську культуру й утвердження у свідомості японців таких базових на сьогодні ідей та цінностей, як національна держава, культура, філософія. Не випадково саме з епохою Мейдзі пов'язаний дух усвідомлення власної національної ідентичності в рамках нового часу. Національна ідентичність / свідомість японців зародилася у 18–19 ст. як етноцентричні, ксенофобські вчення, зокрема «кокугаку» (дослідження стародавньої Японії та її культури), як реакція на велику загрозу з боку західних країн. Хоча дискурс щодо національної самоідентичності японців (ніхондзітрон, від *Nichonjin* – японець, японці й *ron* – дискурс, диспут, міркування, теорія) як дослідницька проблема з'явився ще наприкінці епохи Едо (1603–1868), однак інтенсивний його розвиток пов'язаний саме з часом, коли Японія нав'язувала контакти з європейськими державами і Америкою та стала відкритою до західного світу і його впливів (1868–1912) [7, с. 32]. Чимало вчених і оглядачів уважало, що «Японія повинна народитися знову від американської матері та французького батька» [14, с. 15–26]. Починаючи з цієї багато в чому переломної для японської національної культури епохи специфікою модернізаційних процесів стали ініційовані «згори» зміни, що спричинили суттєві трансформації усіх рівнів ідентичності. Завдяки цілеспрямованим заходам уряду Мейдзі (1868–1912) усвідомлення національної приналежності поширилось на весь нарід [28].

Проблема ідентичності українців у модерному сенсі виникла рівно ж у 19 ст. внаслідок складних та багатогранних процесів національного відродження, яке на початку 20 ст. завершилося створенням Української Народної Республіки [30, с. 49]. Прикметно, що аналізуючи модерну українську ідентичність Михайло Степико звернув увагу на прояв у українському етосі двох тенденцій – модернізаційної та консервативної [38, с. 144].

Серед соціокультурних чинників особливу роль відводять релігії. Релігія – це та константа, яка впливає та обумовлює мислення, цінності та звички, які передають з покоління до покоління.

Ідея японської нації історично обумовлена релігією, етикою й філософією, а отже, японська культурна матриця може бути окреслена як унікальний буддистсько-конфуціансько-синтоїстський комплекс [26, с. 210]. Впродовж сторіч підґрунтям культури й ідентичності Японії був саме симбіоз / асиміляція релігійно-філософських ідей буддизму та конфуціанської етико-релігійної системи. В давні часи Китай, Японія, Корея та В'єтнам утворювали конфуціанську культурну зону [13, р. 237]. Належить наголосити на ролі і значенні культу синто, що є настільки істотним, що на цю традиційну систему вірувань японців від бл. 7 ст. були сильними впливи філософії буддизму та конфуціанства. Така ситуація привела до того, що буддизм і конфуціанство дозволили створити таку теологічну доктрину для

перетворення синтоїзму в державну релігію. Водночас слід розуміти, що саме синтоїзм став наріжним каменем японської ідентичності, довкола якого сформувалася оригінальна національна картина світу, яка згодом стала фундаментом для самобутньої національної ідеї, котра історично еволюціонувала відповідно до вимог та викликів часу [29, с. 295; 27]. Реставрація Мейдзі внесла значні зміни в релігійну карту Японії і перетворила синтоїзм у державну релігію, розділила синто і буддизм. Синтоїзм донині залишається найпопулярнішою релігією у Японії, яку сповідують 80 % населення [9, р. 25–27]. Ключовими етичними настановами синтоїзму слід уважати культ предків, який виявився у створенні соціального пантеону воїнів, воєначальників, обожнених героїв й імператорів. Бусідо – це система поглядів, норм і оцінок, які регулюють поведінку і самураїв, і пересічних японців у будь-яких життєвих ситуаціях. Основні положення цієї військової моралі залишилися практично незмінними впродовж усього процесу формування духовної культури військового стану, ставши частиною культурного повсякдення Японії [11, с. 107]. Попри відсутність уніфікованої системи норм Японське суспільство, сприйнявши західні / європейські цінності не нівелювало / зберегло значущість власної культури, користаючи своїм звичним підходом – адаптації «іншого» та перетворення його у «своє», збереження та доведення до досконалості лише того, що відповідало «японському духові». На особливості сприйняття японцями релігійних ідей дуже влучно звернув увагу правник Нода Йокі: «Релігійні ідеї для японців – це не більше, аніж інструменти, які можна застосовувати для різних потреб. Якщо пилка є непридатною для роботи – ти можеш узяти сокиру... Якщо конфуціанство не приносить бажаних результатів, можна звернутися до буддизму чи синто». Тож зауважимо: не дивно, що культурні надбання, які запозичували у Японії з інших країн, неодмінно були адаптовані до запитів японського суспільства. Японське суспільство проявило незвичну схильність до адаптації й засвоєння нових культурних взірців і трендів. Японці не лише вдало запозичують новинки, але рівнож пристосовують їх до власних потреб. Таким чином, можна висновкувати, що ця релігія повинна створювати сильну згуртованість і доцентрову силу серед японців.

Українці є типовою селянською нацією. Однак невід’ємною і важливою частиною української свідомості є козацька традиція. Феноменальність козацтва полягає саме у виробленні унікального світобачення і світовідчуття, яке змінило ментальність наступних поколінь. Українська спільнота засвоїла ідеали козацтва, головними з яких, були захист особистої волі та православної церкви, як чинника, що вирізняє український етнос серед інших. Культура козацького хліборобства, ремесла, високий рівень військового мистецтва, побратимство як вияв лицарської чести, глибока віра поєднана із дохристиянськими обрядами, елітаризм і т. д. стали складовою формування української ідентичності [32, с. 28] і її маркером.

Аналізуючи різноманітні культурні маркери, не можна оминати питання мови. Вихідним пунктом є розуміння відмінності японської мови від китайської, попри особливості формування письма (коли з поширенням конфуціанства поширилась и китайська система письма). Ба більше – по Другій світовій війні, яка змусила Японію до прийняття драматичних кроків, в епоху Хейян відбулася асиміляція іноземних форм і цінностей, що втілювалося поміж іншого в підкреслення «лінгвістичних кордонів» між Китаєм та Японією [12, s. 164].

Висновки. У Японії історично склалася двоєдина ідентичність: з одного боку, орієнтована на західні зразки інституціональна, або зовнішня, з другого – базована на духовно-моральнісних цінностях, внутрішня, далекосхідна ідентичність. Саме не превалювання жодної з них, а гармонійне поєднання і співіснування є запорукою стабільності та прогресивного розвитку японського суспільства, зняття протиставлення у межах культури Японії традицій Сходу і Заходу. На відміну від Китаю, де держава впливає практично усі сфери суспільного життя, чи Індії, де донині життя людей значною мірою зумовлене належністю до тієї чи іншої касты, можна ствердити, що Японія, як країна, що належить до далекосхідного культурного регіону, пройшла стрімкий шлях модернізації у відповідності із західними стандартами, набула характерні для країн Заходу риси й буттєві атрибути і стала прикладом того, як без присутньої відмови від традиційної ідентичності можна перетворитись у сучасне суспільство, здатне адекватно й ефективно функціонувати в умовах глобалізаційних викликів [34, с. 55–56]. Японська культура й традиція визначають спосіб в який функціонує японське суспільство й складає поєднання традиційних консервативних первнів (які лежать у буддизмі, синтоїзмі і феодалного суспільства) та сильних первнів модерності, демократії, консумпціонізму та свічення [5, с. 63]. В Україні, незважаючи на її розташування на фронті західної та східної цивілізації, національна ідентичність українців зорієнтована на західні християнські цінності та їх відстоювання. Саме українська культура є тим чинником, який дозволяє вченим віднести українців до «європейського культурного

кола», до сфери «окцидентальної (західної духовности)». Водночас для становлення української національної ідентичности важливо, що вона завжди переробляла ці західні впливи, сполучаючи «своє» з «чужим».

Література:

1. Al-Zubaidi R. A. A., al-Dulaimi W. A. M. Japanese National Identity in Light of Kokutai's Theory (1825–1945). *Journal of Ecohumanist*. 2024. Vol. 3. No 4. P. 2857–2866.
2. Auge M. Krise der Identität oder Krise des Andersseins? Die Beziehung zum Anderen in Europa. *Kaschuba W. Kulturen – Diskurse. Perspektiven Europäischer Ethnologie*. Berlin, 1995. S. 85–99.
3. Brass P. *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*. London: Sage, 1991. 358 p.
4. Brubaker R. *Ethnicity without Groups*. Cambridge, 2004; Brubaker R. *Nacjonalizm inaczej: struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie / przełożył J. Luczyński*. Warszawa; Kraków : Wyd-wo Naukowe PWN, 1998. 242 s.
5. Helma S. Rywalizacja wyborcza i marketing polityczny w Japonii podczas wyborów 2009 r. *Nauki Polityczne*. Warszawa 2009. S. 62–84.
6. Kazufumi M., Befu H. Japanese Cultural Identity. An Empirical Investigation of Nihonjanron. *Japanstudien*. 1992. No 4. P. 89–102.
7. Kordzińska-Nawrocka I. Nihonjinron, czyli dyskurs nad tożsamością narodową we współczesnej Japonii. *Orient w poszukiwaniu tożsamości*. Materiały II Ogólnopolskiej Konferencji Orientalistycznej (Warszawa, 20–21. X. 2014) / redakcja naukowa Agata Bareja-Starczyńska i Marek M. Dziekan. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2015. S. 32–51.
8. Kundera M. *Tożsamość*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2001. 106 s.; Kundera M. *Tożsamość: Wydawnictwo W. A. B.*, 2024. 144 s.
9. Li Yan. Cross-Cultural Comparison and Research of Chinese and Japanese Cultures: Based on Hofstede's Cultural Dimension Theory. *Journal of Mudanjiang Institute of Education*. 2014. Vol. 06. P. 25–27.
10. Mandler P. What is "National Identity"? Definitions and applications in modern british historiography. *Modern Intellectual History*. 2006. Vol 3. Issue 2. P. 271–297.
11. Medvedieva Ju. Retrospective and modern views on modernization and alternative modernization components of Shinto and zen Buddhism. *Грани*. 2016. № 4(132). С. 106–111.
12. Melanowicz M. Polystemowość i polisemizm w cywilizacji i kulturze japońskiej. Wartości wschodu i wartości zachodu spotkaniu cywilizacji. Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2006.
13. Ming-huei Lee. *Confucian Traditions Modern East Asia: Their Destinies and Prospects*. Wiesbaden: Institut Chińskiej Kultury i Filozofii, 2010. S. 237.
14. Splisgart J. *Obrzędowość rodzinna w Japonii. Społeczny wymiar obrzędów przejścia oraz kultu zmarłych dawnej i dziś*. Wrocław: Towarzystwo Ludoznawcze, 2005. S. 15–26.
15. Szpociński A. Tożsamość narodowa w perspektywie kulturalistycznej. *T. Kostyrko, T. Zgółka (red.), Kultura wobec kręgów tożsamości*. Poznań–Wrocław, 2000. S. 7–15.
16. Taifel H. *Differentiation between social group: studies in the social psychology of intergroup relations*. New York : Academic Press, 1978. 474 p.
17. Tawaga Y. *Suspects on the Night Train*. Tokyo, 2002. 192 p.
18. Van den Berghe P. L. *The Ethnic Phenomenon*. New York : Elsevier, 1981. 301 p.; Van Den Bergh P. *Ethnic Pluralism in industrial societies. Ethnicity*. 1976. Vol. 3. No 3.
19. Żelazny W. *Etniczność. Ład – konflikt – sprawiedliwość*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006. 261 s.
20. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 272 с.; Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1991.
21. Гатчінсон Дж., Сміт Е. Д. Що таке етнічність. *Націоналізм. Антологія / Упорядники Олег Проценко, Василь Лісовий*. Київ : Смолоским, 2000.
22. Гібернау М. Ідентичність націй. Київ: Темпора, 2012. С. 21–38.
23. Гобсбаум Е. *Винайдення традиції / за ред. Е. Гобсбама і Т. Рейнджера; пер. з англ. М. Климчук*. Київ : Ніка-Центр, 2005. 448 с.
24. Гончарук Т.В., Шумка М.Л. *Національно-культурна ідентичність як маркер модернізації українського суспільства. Філософія фінансової цивілізації: людина у світлі грошей: Зб. наук. пр. Книга 6 / відп. секретар З. С. Скринник*. Львів: УБС НБУ, 2013. С. 391–398.
25. Гриб О.В. *Національна та етнічна свідомість як соціокультурний феномен : автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. соціол. Наук : 22. 00. 06*. Харків, 1998. 17 с.
26. Зубко Д. Місце та роль даоської, буддистської конфуціанської духовності в синтоїстській свідомості японців. *Духовність, мораль, етика традиційних суспільств Далекого Сходу*. Київ : КМ Академія, 2007. С. 209–220.
27. Капранов С. В. *Сінто у соціокультурних трансформаціях XIX–XX ст.* Київ : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського. 144 с.
28. Катаока Хіросі. Сучасний стан вивчення фольклору та етнології в Японії. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 2. С. 70–75.
29. Квасниця О. Японська ідентитарна матриця як чинник буття нації. *Мовні і концептуальні картини світу*. Київ, 2012. Вип. 40. С. 292–297.
30. Кислюк К. Українська ідентичність: історико-культурні ретроспективи та сучасні перспективи. *Філософська думка*. 2018. № 3. С. 48–65.

31. Костючок П. Культурні маркери національної ідентичності. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2012. Вип. 22. С. 106–111.
32. Коцур В. Феноменальність козацтва як визначальна детермінанта формування української ідентичності. *Етнічна історія народів Європи*. 2017. Вип. 53. С. 25–30.
33. Кундера М. Ідентичність / пер. Леонід Кононович. Львів: Видавництво Старого Лева, 2023. 120 с.
34. Марченко А. Трансформації японської національної ідентичності в добу глобалізації. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Культурологія"*. 2018. Вип. 19. С. 52–57.
35. Нагорна Л. Національна ідентичність на Україні. Київ: ППІЕНД, 2002. 272 с.; Бичко О. В. Профілі української ідентичності: соціально-психологічний аналіз. Київ : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2007. 281 с.
36. Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Київ, 2010. 312 с.; Smith A.D. *Myths and Memories of the Nation*. Oxford, 1999.
37. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Київ, 2010.
38. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формувань. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
39. Франко І. Отвертий лист до гал[ицької] української молодіжі. *Літературно-науковий вісник*. 1905. Т. 30. Кн. II. С. 11–19.
40. Хамагуті Е. Особливості структури японської моделі. *Що таке японська модель. Переваги та вади в добу глобалізації*. Київ : Вид-во "Академія". 2003. С. 14–35.
41. Хамагуті Е. Японська модель розбудови суспільства / пер. В. Резаненко. *Духовність, мораль, етика традиційних суспільств Далекого Сходу*. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 7–29.

УДК 930.85

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.24>

ІБЕРІЙСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ В АМЕРИЦІ ТА ЙОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ НАСЛІДКИ

Космина Віталій,

доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук
Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
ORCID ID: 0000-0002-0911-5854

Стаття присвячена цивілізаційним наслідкам раннього періоду європейської колоніальної політики в Америці. Впровадження в дослідження історії України колоніального дискурсу вимагає проведення порівнянь із «класичними» прикладами європейського колоніалізму, особливо з першим і надзвичайно масштабним – у Північній, Центральній і Південній Америці, починаючи з XV–XVI століть. У наукових дослідженнях недостатньо вивчений безпосередній зв'язок між зазвичай прагматичною колоніальною політикою в регіоні та її цивілізаційним змістом і наслідками. Метою статті є розгляд теоретико-методологічних засад вивчення взаємодії цивілізацій та змісту і наслідків колоніальної політики в XVI–XVIII ст. іберійських держав у зоні індіанських цивілізацій в Америці. В основу дослідження покладена авторська методологія цивілізаційного аналізу історичного процесу, що спирається на системно-комунікативну теорію суспільства. Показано унікальність даного різновиду колонізації: країни однієї сформованої цивілізації колонізували народи інших. Встановлено, однак, що тут мали місце різні стадії розвитку цивілізацій. Якщо іберійські країни належали до середньовічної християнської цивілізації, то ацтеки, майя, інки належали до цивілізацій доосьового часу: в них так і не виникли релігійно-філософські системи сучасного типу. Водночас виявлено, що й Іспанії та Португалії, що пройшли через тривалий період Реконкісти, і доколумбовим цивілізаціям Америки були властиві структурні характеристики, що зближували їх зі Сходом: патримоніальна держава й корпоративна (або обцинна) організація. Окреслено періоди колонізації: конкісти і розграбування коштовних речей; захоплення й освоєння родовищ золота й срібла; системної експлуатації Америки та її ресурсів. Зазначено, що в результаті колонізації іберійська патримоніальна держава замінила зруйновану індіанську і була поєднана з індіанською сільською общиною, а католицизм зовні набував індіанської стилістики. Утворилась нова, Латиноамериканська, цивілізація. В регіонах поза межами вказаних цивілізацій, де й індіанське населення було нечисленним, поширювався переселенський тип колонізації.

Ключові слова: європейський колоніалізм, цивілізаційний аналіз історії, доколумбові цивілізації Америки, колоніальна політика, Латиноамериканська цивілізація.

Kosmyna Vitaliy. Iberian colonialism in the Americas and its civilizational implications

This article explores the civilizational consequences of the early period of European colonialism in the Americas. The introduction of colonial discourse into the study of Ukrainian history necessitates comparisons with “classic” examples of European colonialism, particularly the vast and impactful colonization of North, Central, and South America that began in the 15th and 16th centuries. The direct relationship between the usually pragmatic colonial policies in this region and their civilizational implications has not been adequately explored in existing scholarly research. The aim of this article is to examine the theoretical and methodological foundations for studying the interactions between civilizations, as well as the content and consequences of colonial policies implemented by Iberian states in the zone of Indian civilizations in the Americas during the 16th to 18th centuries. The research is grounded in the author’s civilizational analysis methodology, which draws on the system and communication theory of society. One of the key points highlighted is the uniqueness of this type of colonization: the peoples of one formed civilization colonized territories inhabited by the peoples of others. However, it was found that different stages of civilizational development unfolded in this context. While the Iberian states were part of medieval Christian civilization, the Aztecs, Mayans, and Incas belonged to pre-axial civilizations that had not developed religious or philosophical systems akin to those of the axial era. Additionally, the study finds that both Spain and Portugal, following their long periods of Reconquista, shared certain structural similarities with the pre-Columbian civilizations of the Americas. Both operated within patrimonial state systems and employed corporate (or communal) organizational models, bringing them closer in character to Eastern civilizations. The article outlines the various phases of colonization: the conquests and plundering of valuables, the extraction and exploitation of gold and silver; and the systemic exploitation of Americas’ resources. It is noted that, as a result of colonization, the Iberian patrimonial state supplanted the destroyed Indian one, merging with the indigenous village communities. Catholicism, in turn, took on an outwardly Indian stylistic form. A new, hybrid Latin American civilization emerged. In areas outside of the core territories of these civilizations, where the indigenous populations were fewer, a resettlement-based form of colonization became dominant.

Key words: European colonialism, civilizational analysis of history, pre-Columbian civilizations of America, colonial policy, Latin American civilization.

Постановка проблеми. Колоніальний (постколоніальний) дискурс останніми роками набув поширення в українській історіографії. Це пов'язано передусім із осмисленням характеру взаємин України з Росією в різних іпостасях останньої впродовж щонайменше трьох з половиною століть. Особливо руйнівним проявом повернення Росії до колоніальної політики стала її повномасштабна загарбницька війна проти України, розпочата в 2022 році. Така її політика знайшла правову оцінку й у Законі України «Про засудження та заборону російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів», ухваленому Верховною Радою України у березні 2023 року [Див.: 1].

Звісно, російська колоніальна політика щодо сусідньої України не могла не відрізнятись від інших відомих зразків колоніалізму. А отже, для виявлення іманентного колоніального змісту «української» політики Росії та його специфіки необхідно провести компаративний аналіз різних варіантів європейського колоніалізму нового і новітнього часу. Для їх різнобічного порівняння необхідну систему дослідницьких координат створює цивілізаційна теоретико-методологічна парадигма. Вона дозволяє не лише простежити різні аспекти взаємодії несхожих суспільств, а й виявити цивілізаційну рівнодіючу цих взаємодій, що визначала зміст і напрямок подальшої еволюції колоніальних суспільств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В рамках даного проекту уже було проведено дослідження змісту європейського колоніалізму в Тропічній та Південній Африці в цивілізаційному вимірі [2]. Було констатовано, що там мала місце взаємодія європейських суспільств функціональної (постцивілізаційної) форми системної диференціації і африканських суспільств сегментарної (доцивілізаційної) форми системної диференціації. Трансформувати останні за європейським цивілізаційним зразком не вдалося. З'явилися лише вестернізовані фрагменти на тлі розбалансованого маргінального світу.

Постановка завдання. Метою ж цієї статті є вивчення наслідків колоніальної політики XVI–XIX ст. розташованих на Іберійському півострові країн європейської цивілізації на теренах Америки, де на той час уже сформувалися свої цивілізації.

Виклад основного матеріалу. Розроблена автором методологія цивілізаційного аналізу історичного процесу була розкрита в низці праць [Див.: 3; 4] і вже застосовувалась в дослідженні колоніальної політики [Див.: 2]. Зазначимо, що вона корелюється з постнекласичною соціологічною теорією класика сучасної соціології Нікласа Лумана [5; 6]. Новаторство цієї теорії полягає в тому, що суспільство розглядається як сукупність (система) комунікацій між людьми (а не сукупність людей!), у т.ч. письмових, що й дозволяє вченим спостерігати за ним і взагалі вивчати його науковими засобами. Ці комунікації (акти спілкування) не відбуваються відособлено одна від одної. Завдяки тим чи тим смисловим зв'язкам між ними вони вибудовуються в смислові послідовності й цілі соціальні системи, об'єднані певними смислокодами. Науковцеві належить лише спостерігати за поведінкою кожної такої комунікативної системи, її баченням (спостереженням) процесів у навколишньому світі й реагуванням на них змінами у перебігу власних комунікацій.

Згідно з луманівською теорією, історія людства як «всеохоплюючої» (планетарної) системи комунікацій знає чотири форми його внутрішньої системної диференціації. Першою з них була сегментарна, де комунікації були усними й концентрувалися на рівні общин і племен (відомий нам первісно-общинний лад).

Наступною стає диференціація центр-периферійна, коли зростає той чи той могутній релігійно-владно-власницький центр, котрий, спираючись на писемність як новий засіб комунікації і поширення сакральних текстів, виявляється здатним упорядкувати й наповнити якимись універсальними смислами життя обширної общинної периферії на великих територіях на століття чи й тисячоліття. Власне, це і є поява цивілізації. Третьою є форма диференціації стратифікаційна, що в життя цивілізації додатково вносить ієрархічну структурованість, принципово не змінюючи її загального змісту.

При обох цих формах системної диференціації визначальну (смыслоутворюючу) роль відігравала скеровувана з релігійно-владно-власницького центру релігійна система (підсистема) комунікацій. Вона безпосередньо впливала на мораль як універсальний смисловий медіум комунікацій, вказуючи, яка лінія поведінки в різних суспільних сферах веде віруючого до кінцевої мети («спасіння» чи якогось його «еквівалента»). А вже через мораль регулювала характер і смислове наповнення всіх функціональних комунікативних сфер життя суспільства: владної, правової, господарсько-економічної, соціальної, інтимних відносин, мистецтва, виховання, пошуку істини тощо.

У результаті цивілізацію можна визначити як сукупність взаємопов'язаних і взаємопогоджуваних духовно-моральних, політичних, економічних та соціальних засобів (медіа), за допомогою яких суспільство як система комунікацій забезпечує своє функціонування та усталеність у просторі й часі [3, с.127].

Звісно, цивілізації не ідентичні одна одній. Кожна з них за багатьма ознаками унікальна. Однак деякі з них мають схожі стильові характеристики, що чітко проглядаються з позицій зовнішнього спостереження. Так, можна виокремити групу, або умовну гілку, східних цивілізацій, де панують патримоніальний тип держави (діє принцип: влада–власність) і общинна форма соціальної організації маси населення, а головне – жорстка регламентація життя людини і суспільства на основі релігійних норм і правил, закріплені усталеною традицією. Це всі найдавніші цивілізації і сучасні – Індійська, Китайська, Японська, Ісламська.

Західну ж умовну гілку утворюють цивілізації, де панівною релігією є християнство, котре не встановлює жорсткий зовнішній регламент для людини і суспільства. Це передусім Західна цивілізація, що сформувалась у Західній Європі на християнському ґрунті. Тут суто теоретично не був виключеним і близький до східного тип розвитку західноєвропейського суспільства, зокрема в тому, що стосується формування патримоніальної держави і закріплення общини, як це сталося в Візантійській і особливо в Євразійській (у Росії) цивілізаціях. Однак цьому завадив ряд обставин: природно-кліматичні умови Західної Європи, що сприяли успішному розвитку індивідуальних господарств, успадкований від Античності і християнства великий вплив особистості на життя суспільства, протистояння єдиної Католицької церкви і окремих світських держав. Все це запобігло формуванню єдиного релігійно-владно-власницького центру й остаточному закріпленню стратифікаційної форми системної диференціації суспільства.

Результатом стали неабияк гнучкість у реагуванні різних сегментів західного суспільства на зміни в їхньому навколишньому середовищі і висока суспільна динаміка. А з появою в XV–XVI ст. нового засобу комунікації – книгодрукування – відбувався перехід до нової, четвертої, форми системної диференціації – поділу на функціональні соціальні системи політики, економіки, права, науки, мистецтва, релігії, моралі, виробництва, виховання, медицини тощо. Кожна з них еволюціонувала самостійно, згідно свого смислокоду, але спостерігаючи за процесами в інших системах і відповідно корелюючи власний розвиток. І вже на XIX ст. ми спостерігаємо проміжний підсумок цієї еволюції, що проявляється в становленні політичної демократії, правової держави, ринкової економіки, машинного виробництва, ліберальної ідеології, наукових революцій тощо.

Зауважимо, що з переходом до функціональної форми системної диференціації Західна цивілізація втрачає ознаки класичної цивілізації з універсальним смисловим медіумом комунікацій і перетворюється на пост-цивілізацію, де самостійно й динамічно розвиваються різні функціональні соціальні системи. Це сформувало цілком певний зміст колоніальної політики найбільш динамічних країн Західної Європи (Англії, Голландії, Франції), спрямований на пошук джерел сировини і тинків збуту для власної економіки, як це ми вже бачили на прикладі Африки [Див.: 2]

Колоніальна політика іберійських країн – Іспанії та Португалії – мала зовсім інше наповнення і результати. І справа не тільки в тому, що вона сформувалась раніше – на початку XVI ст. Її природа була іншою, позаяк і самі ці метрополії мали цивілізаційну специфіку. Не в останню чергу вона зумовлювалась тим, що їхня державність і культура формувались в умовах довготривалої (VIII – XV ст.) Реконкісти («відвоювання») Піренейського півострова у мусульманських загарбників. Давалися взнаки і перебування частини населення під владою арабів, і «природне» переймання у них тих чи тих особливостей військової чи владної організації, і деяка схильність до терпимості стосовно чужих культур. І хоча саме на відвоєнованих територіях Іспанії й Португалії ще у XII ст. виникли перші в Європі станово-представницькі установи (кортеси), на які спиралася королівська влада, процес суспільної модернізації тут загальмувався.

В останні десятиліття XV ст. різко посилилась роль королівської влади. Утворилась єдина держава внаслідок шлюбу Ізабелли I Кастильської і Фернандо II Арагонського. Королівське подружжя добилося концентрації в своїх реальній державній владі, у т.ч. спираючись на збройну організацію т.зв. Святої Ермандади («Святого Братства»), і значного послаблення впливу дворянства і регіональних кортесів. Для забезпечення релігійної монолітності суспільства і сакралізації своєї влади вони розпочали переслідування, а потім і вигнання з Іспанії маврів і євреїв, а головне – мобілізували дворянство на завершальний етап Реконкісти і знищення в 1492 р. останнього оплоту мусульман на півострові – Гранадського емірату.

Як ревні католики, Ізабелла і Фернандо змогли заручитися такою довірою папського престолу, що в їхнє підпорядкування фактично перейшли структури Католицької церкви в Іспанії, зокрема, виняткове право призначати інквізиторів. Самі вони офіційно отримали від Папи Олександра VI титул Католицьких королів. У цій католицькій монархії було подолано традиційне для середньовічної Європи протистояння церкви і королівської влади. Реально йшлося про наявність властивої для Сходу патримоніальної держави.

Таку ж характеристику давав їй і К. Маркс, котрий писав, що «абсолютна монархія в Іспанії, яка має лише чисто зовнішню подібність до абсолютних монархій Європи, повинна скоріше бути віднесена до азійських форм правління» [7, с. 410].

Унаслідок повстання комунерос (1520 р.) зруйнувався союз абсолютної монархії з містами, упала роль кортесів і міських муніципалітетів, використання державної влади ставало все більш безконтрольним. Загалом іспанська держава в XV-XVI ст. змінювалася «відповідно до певного типу тоталітарної держави» [8, р. 162]. Подібною була ситуація і в Португалії, що пройшла схожий шлях становлення державності, але Реконкісту на своїх теренах завершила раніше.

Важливо, що патримоніальний тип державності в обох державах поєднувався з різними формами общинності й корпоративізму в соціальній організації маси населення. Зберігалися корпоративістські традиції, успадковані від колективного протистояння арабам, середньовічних общин, цехів та гільдій. Державна політика не давала простору для розвитку приватного підприємництва. А після початку Контрреформації інквізиція по суті стала частиною державного апарату й піддала жорстоким гонінням «еретиків» та «іновірців» – протестантів, морисків, євреїв, що були, між іншим, найпідприємливішими елементами населення.

Завершення Реконкісти залишило без «подвигів» і «здобичі» численних войовничих ідалго – воїнів шляхетного походження, що шукали способів докласти рук до «великої справи» і при цьому розбагатіти. Тим часом Реконкіста актуалізувала месіанський потенціал католицизму. Духівництво й багато мирян були одержимі ідеєю «спасіння» усього й уся під егідою Католицьких королів. Останні, відчуваючи за собою значну військову, політичну, економічну й навіть духовну силу, були не проти розширити свої володіння далеко за межі Іберійського півострова і отримати нові джерела збагачення. Всю цю накопичену енергію суспільства і було спрямовано в річище небачених колоніальних завоювань. Спочатку планувалося продовжити «вигнання мусульман» і з Північної Африки, але місцеве населення вчинило відчайдушний опір. Тому вектор експансії змінився.

Сприятливі умови для неї створив щасливий збіг обставин: у рік закінчення Реконкісти – 1492-й – рішуче підтримана Католицькими королями експедиція Х. Колумба відкрила для них нові, не освоєні ще європейцями землі. Щоправда, тоді ще вважали, що це була та сама Індія, морський шлях до якої обіцяв небачене збагачення від торгівлі прянощами, котрі були предметом престижного споживання для багатих європейців. Тільки через кілька років з'ясувалося, що був відкритий узагалі новий континент, названий пізніше Америкою (за ім'ям відкривача цієї новини – Америго Веспуччі). Але вже за звичкою нові землі, островні й материкові, називали «Індіями», а корінне населення – «індіанцями».

Утім, іспанську владу і знать охопило розчарування, оскільки замість природних і суспільних багатств очікуваної процвітаючої Індії мореплавці на зарослих буйною рослинністю островах і континентальних узбережжях зустріли первісні племена, що вели примітивне господарство й нерідко чинили опір прибульцям. Не було ні прянощів, ні золота, ні срібла. І лише інерція відкриття і завоювань та сподівання на удачу спонукали надсилати до Америки все нові експедиції (сам Колумб здійснив їх чотири).

Та допитливість і пошук пригод та випробувань були, врешті-решт, винагороджені, коли на теренах Північної, Центральної й Південної Америки в перші десятиліття XVI ст. були виявлені цілі цивілізації. Їх відкриття потягло за собою наслідки, що докорінно змінили подальшу історію і Америки, і самої Європи.

Що являли собою ці цивілізації?

На початок XVI ст. їх було три: майя й ацтеків у Мезоамериці та інків в Андах. Також почала формуватися цивілізація чибча-муїсків на Боготинському плато (нинішня Колумбія). Майяська цивілізація досягла розквіту ще в VII-IX ст., а тепер від неї залишились деякі міста-держави на Юкатані. Ацтеки в Центральній Мексиці навпаки – лише нарощували свою силу та вплив у очолюваній ними федерації трьох міст-держав. А інки в XV ст. створили під своїм управлінням величезну імперію Тауантинсуйю («Країна чотирьох з'єднаних між собою сторін світу»), що простягалася від теперішнього півдня Колумбії до північного заходу Аргентини й центрального Чилі.

Кожна з цих цивілізацій була неповторною. Але скрізь панувала одна форма системної диференціації – поділу на центр і периферію з тенденцією до стратифікації. Багатофункціональний центр був представлений патримоніальною державою. Вона регулювала життя самодіяльних общин, виступала верховним власником землі й інших ресурсів, перерозподіляла на свій розсуд додатковий суспільний продукт. Її уособлювала священна фігура правителя, котрий був верховним жерцем і суддею. В суспільних комуніках така держава поставала надсуспільною, космічною силою, а правитель – божеством поряд з іншими богами – покровителями окремих родів, місцевостей, рослин, тварин тощо. Так, Сапа Інка (Єдиний Інка) як Син Сонця здійснював, вважалося, сакральний зв'язок між Небом і Землею [9, с. 372].

«Батьком і матір'ю» ацтекського правителя – тлатоані – були Сонце й Земля, а його управління земними справами уявлялася невід'ємною частиною загального божественного порядку. Він зобов'язаний був дотримуватися аграрного культу, викликати дощі, стежити за рухом Сонця тощо. Усе це закріплювало в менталітеті індіанського населення стійкий стереотип покірності владі та схильність до її обоження.

Ще одним базовим елементом космічного порядку вважалася територіальна (сусідська) община. Вона успадкувала від родової общини та клану тісний зв'язок із вітальними силами природи, духами-заступниками, «вбудованими», в свою чергу, як і держава, в божественний світопорядок. В общинах земля розподілялась приблизно порівну, була розвинута взаємодопомога й колективна праця [Див.: 10, с. 70]. Остання здебільшого практикувалась при виконанні повинностей перед державою та храмами. Так, в імперії інків близько двох третин усього врожаю збиралося на землях Інкі (держави) і Сонця (храмів). На цих землях вся община – айлю – працювала разом і тільки після того, як кожна родина збере врожай на своїй ділянці. Така праця, як частина сакрального порядку, вважалася самозрозумілою річчю й кожен трудився в міру своїх можливостей [9, с. 358–361]. Існувала й примусова трудова повинність – міта, коли чоловіків у віці від 25 до 50 років направляли на термін до 3 місяців на роботу в шахті, посадку коки, будівництво шляхів, військову службу. Схожі функції виконувала й ацтекська община кальпулі.

Внутрішня єдність і певна сакралізація общин та їхніх обов'язків перед державою та храмами, а через останніх (точніше, через здійснювані ними жертвоприносини) – перед вищими божественними силами, породжували замкнутість селянських общин і їхню відокремленість одна від одної. Інші соціальні групи, з іншими професійними та сакральними обов'язками (жрецтво, чиновники, торговці, ремісники) теж були відособлені й мали успадковуваний з покоління в покоління суспільний статус. У результаті цієї стратифікації виникала ієрархічна соціальна градація, на самому низу якої перебували великі групи позбавлених певного соціального статусу осіб, що перебували в служінні у общин чи окремих родин, та рабів. Особистість розчинялася в спільності, і водночас усі статусні групи були залежними від держави та її правителя.

Підлеглисть людини відразу декільком «порядкам» (регламентам) – сакральному, державному й заснованому на стародавніх звичаях общинному – певною мірою обмежувала технічний і технологічний прогрес індіанських суспільств, але водночас сприяла їхнім найвищим культурним досягненням. Досить лише назвати вражаючі нашу уяву піраміди, астрономію, писемність, двадцятричне обчислення у майя, величні міста й чинампас (плавучі городи) в ацтеків, прокладені дороги, чудові палаци, вузликоне письмо в інків, ювелірну техніку в чибча-муїсків. Вирощування кукурудзи, картоплі, помідорів, квасолі, гарбузів, какао, соняшника, тютюну та інших продуктів після відкриття Америки широко розповсюдилося й у Старому Світі.

Загалом же ці суспільства Нового Світу мали помітну схожість з такими найдавнішими цивілізаціями Сходу як Давньоєгипетська, Давньомесопотамська, Індська, Іньська. Спільним для цього типу цивілізацій була належність їхніх базових релігій до так званого «доосьового» часу (у Старому Світі – до VIII ст. до н.е.). Якщо в релігіях «доосьового» часу «задобрення» всемогутніх божественних сил відбувалося за земними, мирськими зразками – шляхом жертвопринесень, то вже в релігійно-філософських системах, що сформувалися в «осьовий», за визначенням К. Ясперса, час (з VIII по III ст. до н.е.) і пізніше та зберігають основні установки до сьогодення (буддизм, християнство, іслам, зороастризм, юдаїзм, джайнізм, індуїзм, даосизм, конфуціанство), для цього, а в кінцевому рахунку – для спасіння, вимагається дотримання високих («надмирських» за походженням) норм моралі.

Але це могло статися лише з часом. А спочатку Америка пережила жахи конквісти (по-ісп. «завоювання»), що багато в чому була логічним і фактичним продовженням Реконквісти. Діставшись до континенту в Північній і Південній Америці і з чуток серед місцевих мешканців дізнавшись про існування небувалих багатств із золота і срібла десь у гірських державах, ватаги конкістадорів кинулись на їхній пошук. Жага золота штовхала їх на небезпечні авантюри і масові вбивства аборигенів. На зламі 10–20-х років XVI ст. були підкорені землі майя і ацтеків, на початку 30-х років – імперія інків, а наприкінці 1530-х років – територія чибча-муїсків на Боготинському плато.

Загальне ж число іспанських конкістадорів, за підрахунками, не перевищувало 4–5 тис. осіб. Але вони захопили землі, де, за різними оцінками, проживало від 20 до 80 млн. індіанців. Їхньому успіху сприяли глибоко укорінені в них задержуватість і безрозсудність ще варварського походження, володіння складними військовими вміннями, звичність до епідемічних хвороб (віспа, кір тощо), які вони принесли в Новий світ і від яких індіанці гинули мільйонами. У конкістадорах уживались між собою природний авантюризм, вірність воєнним традиціям Реконквісти, усвідомлення своєї високої християнської місії в Новому Світі й елементарна жага збіднілих ідальго до наживи.

Вони вірили в божественне призначення своїх дій. Вони знищували «язичницьку державу», замінюючи її владу своєю власною; викорінювали «язичницьку віру», спалюючи священні книги, руйнуючи храми й інші місця поклоніння божествам; винищували десятками тисяч «язичників», скоріше, щоправда, зі страху за власне життя. Матеріальні ж багатства – вироби з золота й срібла – вони безсоромно розграбували, вважаючи їх, як і індіанців-рабів, своєю «законною» військовою здобиччю.

Але далі грабувати було нікого, зокрема й тому, що племена, котрі мешкали в спекотних рівнинних районах, вели примітивне господарство й перебували в напівдикому стані [11, р. 507]. А в Америку правдами й неправдами прибували нові шукачі наживи, що приєднувались до конкістадорів. Тоді тисячі іспанців кинулися на пошуки легендарного озера «Ельдорадо» (ісп. «позолочений»), в результаті чого натрапили на золотоносні райони. На теренах сучасної Колумбії вони були здебільшого розташовані на західних рівнинах, в долині р. Кауки. Туди й ринула перша хвиля колоністів. Було створено безліч шахт і великих поселень [12, р. 194].

Цими першими поселенцями були захоплені найкращі родовища золота й інших дорогоцінних металів, де трудилися раби з числа індіанців. Та численне індіанське населення рівнин швидко вимирило від непосильної праці на рудниках. Водночас як поселенців, так і рабів (дуже швидко індіанців почали замінювати рабами, ввезеними з Африки) треба було годувати. І уряди Іспанії, а згодом і Португалії, почали стимулювати переселення за океан землеробів, а далі ремісників, торговців. До кінця XVI ст. їх прибуло в Америку близько 200 тис. Це також були люди, нездатні психологічно вписатися в нову духовно-суспільну («буржуазну») ситуацію, що поступово складалася в Західній Європі.

Таким чином, розпочався етап системної й послідовної колонізації Америки. У Новій Гранаді (майбутній Колумбії) потік колонізаторів попрямував до Андських плоскогір'їв, насамперед, на Боготинське плато. На відміну від району західних рівнин тут, у помірних кліматичних широтах, ключовою галуззю економіки стало сільське господарство. У східному районі іспанці створили багато міст. Незабаром сюди перемістився економічний центр Нової Гранаді. Отже, повсюди виникали поселення, мешканці яких (переважно індіанці) зазвичай були зайняті в сільськогосподарській чи гірничорудній сфері.

У підсумку давні індіанські цивілізації були зруйновані, чисельність корінного населення скоротилася в 5–10 разів, головню через хвороби, завезені європейцями. Колишні держави (там, де вони вже існували) замінила влада іспанської корони, а колишнє жрецтво – католицьке духовництво. Як писав А.Тойнбі, завойовники «достеменно винищили ті прошарки населення, які правили за сховища тубільної культури; вони взяли на себе роль чужої панівної меншості, а сільське населення звели до становища внутрішнього пролетаріату західнохристиянського суспільства» [13, с. 171]. У XVI ст. були утворені нові адміністративні одиниці – віцекоролівства Нова Іспанія (Мексика і частково Центральна Америка) та Перу (в Південній Америці) та менші за територією генерал-капітанства й аудієнсії, а у XVIII ст. – віцекоролівства Нова Гранادا і Ріо-де-ла-Плата (Аргентина й сусідні країни) та португальське віцекоролівство Бразилія.

В менталітеті індіанського населення, що звикло слухняно підкорятися патримоніальній владі, тут докорінних змін не сталося. Тим більше, що й конкістадорів спочатку нерідко сприймали як «білих богів», приход яких пророчили місцеві релігії [Див.: 14, с. 112]). Однак нова влада, що нищила індіанські храми, не мала для індіанців священного змісту. Для її легітимізації й сакралізації в очах місцевого населення була необхідна християнізація останнього. І Католицька Церква її настійливо проводила, часто вдаючись і до прямого насилля [8, р. 162]. Зі свого боку, держава, як верховний власник землі й праці індіанців, намагалася зберегти індіанські общини і створювала т.зв. «ресгвардос» (охоронювані території), на яких індіанці продовжували вести колишній спосіб життя, несучи одночасно ті чи інші трудові повинності. Лише це й рятувало їх від тотального вимирання.

Загалом же від патримоніальної держави залежали всі категорії жителів колоній, тоді як на владу самі вони жодним чином вплинути не могли. По-перше, спостерігалось тісне переплетення світської й духовної влади, що становила по суті єдиний комплекс, а архієпископи нерідко виконували обов'язки віце-королів [15, р. 133]. По-друге, була створена надцентралізована державна система управління колоніями з Радою зі справ Індій на чолі. По-третє, в колоніях не існувало жодних органів політичного представництва, а до важливих адміністративних посад не допускалися навіть креоли, тобто білі нащадки переселенців в Америку, не говорячи вже про індіанців та інших «кольорових». По-четверте, ця патримоніальна влада над неосяжними територіями не могла бути ефективною й всеохоплюючою, а тому переважна більшість колоністів, як і індіанці, потерпала від зловживань багатого креольської верхівки. Та ж хазайнувала в органах місцевого самоврядування – кабільдо, а через них перебирала до своїх рук велике землеволодіння й «опікунство» над селянами-індіанцями, перетворюючись на справжню олігархію.

Із патримоніальним характером влади цілком узгоджувалась чітко стратифікована соціальна структура колоніального суспільства. Ця ієрархічна драбина вибудовувалась згори донизу за схемою: іспанці – креольська верхівка – маса креолів – метиси – мулати – індіанці – самбо – негри. Тобто, соціальний статус людей здебільшого залежав від частки у них «білої» крові. Це вело до своєрідної кастовості й корпоративності. Як і за давніх часів, замкнутими общинами продовжували жити індіанці. Причому колонізатори не стали повністю руйнувати їх попередній уклад життя. А в Парагваї єзуїти спеціально створювали общини за зразком інкських айлю, щоб у звичній для індіанців обстановці прищеплювати їм християнську віру та нові трудові навички. Окремими корпораціями поставали релігійні ордени. Свої товариства (цехи та ін.) за старою європейською традицією створювали ремісники й торговці.

Як наслідок поєднання господарських традицій Іспанії та індіанських цивілізацій в Ібероамериці виникла досить оригінальна модель економічних комунікацій з характерними рисами азійського способу виробництва. Держава виступала верховним власником і розпорядником земель, монополізувала видобуток золота, срібла, самоцвітів, рідкісних порід деревини, канали торговельних зв'язків колоній, не дозволяючи їм торгувати навіть між собою.

Колонізатори нав'язали індіанцям «звичні» для них форми праці, відновивши традиційні повинності доколумбових часів (міту), але максимально збільшивши їхні обсяги. Була винайдена й особлива форма використання примусової праці індіанців – енком'єнда («опікунство»). Хтось із числа європейських переселенців призначався енкомєндєро («підкувальником») над індіанською общиною, прилучав індіанців до християнства та його приписів, а «взамін» вони мали платити йому податок, чверть котрого йшла в казну, відбувати різні повинності, у т.ч. міту в помістях («асьєндах») великих землевласників чи на будівництві доріг. За сплату податку і відбуття міти відповідала община на засадах кругової поруки. Фактично кріпосницька практика європейських феодалів була поєднана з місцевими дофеодальними формами господарювання і завданнями католицького прозелітизму. У перші десятиліття XVIII ст. енком'єнда і міта були скасовані. Їх замінив т.зв. «консьєрто агрікола» («аграрний договір») між поміщиками й індіанцями, за яким напіврабська праця «мітайо» була замінена кріпосницькою працею пеонів-боржників.

Цю «азійську» форму експлуатації індіанських общин доповнювала «напівазійська» фіскальна політика корони щодо креольського господарства, яку не змінили, а навіть посилили реформи «освіченого абсолютизму» Карла III у другій половині XVIII ст. [16, р. 218]. Тоді ж почали частіше згажати індіанців із декількох ресгуардос в один, а «вивільнені» землі продавати на торгах [12, р. 177; 16, р. 220–222].

У ремісництві в XVI ст. відроджувались певні індіанські традиції. А з XVII ст. в різних регіонах Іспанської Америки стало поширюватись мануфактурне виробництво, перенесене з метрополії. Спочатку це були єзуїтські «обрахес», де застосовувалася примусова праця індіанців-мітайо. Але з часом панівне становище у мануфактурному виробництві зайняла «розсіяна» мануфактура. Здебільшого не було порайонної спеціалізації, і мануфактури та цехи працювали на «самозабезпечення» економічних острівців необхідними товарами.

Це означало зародження елементів капіталістичної економіки. Проте її розвиток гальмувався як економічною роздробленістю колоній, так і руйнівною податковою політикою Іспанії, яка прагнула викачати з колоній якнайбільше прибутку. Оподаткуванню піддавалися всі сфери економічної діяльності: землеробство, скотарство, гірничодобувна промисловість, торгівля тощо. У XVIII ст. стягувалося понад 30 податків. Їх платили всі, крім іспанських чиновників, служителів культу і рабів. Індіанці сплачували лише один податок – подушний – у розмірі 8 песо на рік. Але це становило 45% заробітку індіанця-мітайо [12, р. 178]. Шахтовласники вносили до королівської казни 20% доходів від шахт, а єзуїти – 25% від мануфактур. Численні податки на торговельні угоди відбирали у торговців від 25 до 40% їх доходів.

Утім, не тільки фіскальна політика гальмувала модернізацію економіки метрополії. Іспанську корону від самого початку в Америці цікавило головним чином золото, яке, однак, потім...спливало в Голландію й Англію. Там воно сприяло становленню центру індустриальної світ-економіки, щодо якої, за І. Валлерстайном, Іспанія й Португалія ставали напівпериферією, а Ібероамерика – залежною периферією. З 1503 по 1660 р. іспанці вивезли з американських колоній 181 т золота й 17 тис. т срібла. Пізніше до шахт і копалень додалися плантації з вирощування лише певних культур, що закріпило монокультурний характер економіки в країнах Латинської Америки. Подібну політику в Бразилії проводила й Португалія, отримуючи великі фіскальні доходи від процвітаючого в колонії плантаційного рабства.

Виходить, що в Америці із різних за походженням структурних елементів формувалася хоч і залежний від Європи, але до певної міри інтегрований (і стратифікований) соціально-економічний комплекс. Необхідна була духовно-моральна інтеграція колоніального суспільства, що складалося з комунікативних сегментів різних культур – «осьової» християнської, «доосьової» індіанської у зонах розвинених цивілізацій Америки, первісних міфологічних культів у великій кількості індіанських племен та привезених із Африки рабів. Її й покликано було забезпечити християнство.

Католицька Церква ще в першій половині XVI ст. визнала за індіанцями людську природу («індіанець має душу, а отже, може бути навернений у християнство») і стала на їхній захист у часи конкісти, заперечила їх рабство. «Але знищити, вирвати з корінням цілу культуру, навіть зруйнувавши храми, повергнувши в прах богів і розтоптавши святині, – писав мексиканський філософ Л. Сеа, – виявилось неможливим. Тому було вирішено піддати індіанців насильницькій християнізації. На руїнах індіанських святилищ воздвигнули християнські храми, водрузили хрести, а замість поклоніння колишнім ідолам було дозволено поклонятися християнським святам» [17, с. 110].

Та найефективнішим кроком було офіційне запровадження шанування Діви Гвадалупської наприкінці XVI ст., коли начебто простому індіанцеві з Гвадалупе Хуанові Дієго явилася Богородиця в образі індіанки й він представив «на доказ» архієпископові Нової Іспанії відбите на його пончо відображення лику Богородиці [15, р. 133]. Культ Діви Гвадалупської широко розповсюдився й посів центральне місце в своєрідному «індіанському католицизмі». Це пояснюється його символічною подібністю до культів Богині-Матері та Богині-Землі в індіанських народів. Легко «пізнаваним» для них виявився й знак хреста, що нагадував їм традиційний символ Світового Древа. У той же час Боголюдський образ Ісуса Христа й догмат Св. Трійці сприймалися важко. І на встановлених повсюдно в колоніях монументальних хрестах і розп'яттях нерідко лик Спасителя під терновим вінцем заміщало... дзеркало з обсидіану, дуже шанованого індіанцями, або ж з'являлися специфічні зображення і прикраси, що могли привабити індіанців [18, р. 99–100].

З іншого боку, й індіанці відправленню своїх традиційних культів почали надавати зовні християнських обрядових форм, можливо, щоб уникнути переслідувань з боку іспанців [19]. Через «з'єднання» католицизму з символікою традиційних вірувань африканців виникли змішані афрохристиянські культури. А культ Діви Гвадалупської став популярним серед креолів, особливо в Мексиці. Навіть Папа Римський Іван Павло II підкреслював роль Марії Гвадалупської в «метисації двох народів і двох культур» [20].

Власне, метисація (змішування) стала одним із головних шляхів формування нової расово-культурної ідентичності. Корона й Церква не надто заохочували виїзд жінок у колонії й не забороняли шлюбів іберійців з індіанками. За три століття колонізації до Америки виїхало 600 тис. іспанців, із яких 80% становили самотні чоловіки. У 1800 р. метисів налічувалося вже 6 млн. Фігура метиса по-своєму символізувала єдність і унікальність ібероамериканської культури, хоча насправді сам «нащадок завойовника і силою взятої індіанки, метис відчував себе чужим по відношенню до них обох: перед першим він відчував свою неповноцінність, будучи сином індіанки, а перед другою, відчував власну зверхність, являючись сином іберійця» [17, с. 111].

Першим же проявом метисації в мистецтві вважається американське бароко. У XVIII ст. в живопису та архітектурі набуло популярності декоративне зображення колориту американської природи, її традиційної флори й фауни, а також, що особливо важливо, – символів давніх індіанських культур. У європейській за формою літературі стали оживати сцени з далекої й близької історії Америки. Сучасні латиноамериканські автори називають бароко XVIII ст. «першою американською конкістою в мистецтві» [18, р. 40, 101]. Подібні процеси відбувалися в музиці, фольклорі. Спільною мовою мешканців колоній стала іспанська (в Бразилії – португальська) з індіанськими лінгвістичними домішками.

«Накопичувалася» ними й спільна історія в єдиному природному середовищі й у певному відокремленні від решти світу. Цей природно-географічний чинник, спільний для індіанців (повністю адаптованих до нього) та креолів, зумовлював зближення у їхньому світовідчутті, напрямках і технології господарської діяльності, причому в багатьох випадках за індіанським зразком. Уже з цієї причини перенесений із Піренеїв вид цивілізації зазнавав істотних модифікацій, у т.ч. там, де європейці від початку масової колонізації становили абсолютну більшість населення (майбутні Аргентина й Уругвай XVII ст.), будучи, згідно класифікації Д.Рібейро, «трансплантованими» (переселеними) народами [21, р. 76]. А якщо додати такий спільний для індіанців і креолів сегмент навколишнього середовища, як повна залежність колоній від метрополії, у свою чергу залежної від європейської світ-економіки, то стане очевидною і спільність долі населення колоній, і неминучість поступового становлення в них інтегрованої соціокультурної системи.

Це вже була фактично нова цивілізація, пізніше названа Латиноамериканською. Структурно її утворював комплекс східного типу (щоправда, без релігійної регламентації): патримоніальна держава (іберійського походження) + індіанська община. Остання чисельно поріділа, але не втратила внутрішньої стійкості й служила свого роду атрактором для упорядкування нового суспільства. У війні за незалежність (1810–1826 рр.) іспанські колонії позбулися всеосяжної влади метрополії. Її з успіхом замінила влада креольської верхівки, що до того панувала в місцевому самоврядуванні. Тепер уже вона представляла таку ж патримоніальну державу. Державні інститути формально копіювалися з постколоніальних північноамериканських, але при традиційній політичній пасивності низових структур (общин) владна верхівка мала повний контроль над суспільством.

В індустріальній світ-економіці нові держави так і залишилися монокультурною периферією відносно її центру (Західна Європа, а згодом – і США), але усунули у цих взаєминах напівпериферійного (і паразитуючого) посередника в особі колишніх метрополій – Іспанії та Португалії. Останні протягом наступних двох століть поступово й успішно інтегрувалися у функціональні системи Західної постцивілізації і стали невід’ємними її частинами.

Висновки. Застосування методології цивілізаційного аналізу історичного процесу, поєднаної з системно-комунікативною теорією Нікласа Лумана, дозволило виявити специфічний зміст і глобальні наслідки раннього періоду європейського колоніалізму в Америці. Найбільш активну колоніальну політику з XV–XVI ст. проводили іберійські країни – Іспанія й Португалія – що в ході багатовікової війни з мусульманськими завойовниками самі набули характеристик патримоніальних держав. Такими ж суспільствами східного типу (патримоніальна держава й общинна організація), але ще попереднього, «доосового» періоду виявилися й індіанські цивілізації Америки. Їхня насильницька колонізація європейцями призвела до повного знищення їхніх держав і заміни державами іберійськими. Протягом трьох століть колоніалізму симбіоз цього виду патримоніальної держави й індіанської общини, супроводжуваний появою ще й «індіанського католицизму», породив нову цивілізацію, названу пізніше Латиноамериканською. Культурно вона, звісно, тяжіє до Заходу, але структурно має ознаки схожості зі Сходом.

Література:

1. Про засудження та заборону російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії: Закон України від 21.03.2023 № 3005-ІХ, чинний від 27.07.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 25.01.2025)
2. Космина В.Г. Європейський колоніалізм в Африці: цивілізаційний вимір. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 35(74). 2024. № 3. С. 120–128.
3. Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу: монографія. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
4. Космина В.Г. Цивілізаційний аналіз історії в світлі системної теорії Н. Лумана. *Український історичний журнал*. 2010. № 1. С. 165–178.
5. Luhmann N. Die Gesellschaft der Gesellschaft. Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 1997. 1150 S.
6. Luhmann N. Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1984. 674 S.
7. Маркс К. Революційна Іспанія. *Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 10*. К. : Держполітвидав УРСР, 1962. С. 401–454.
8. Zea L. Latinoamérica y el mundo. Caracas: Universidad Central de Venezuela, 1960. 164 p.
9. Галич М. История доколумбовых цивилизаций /пер. с исп. Г.Г. Ершовой и М.М. Гурвица ; вступ. ст. Ю.В. Кнорозова. Москва : Мысль, 1990. 407 с.
10. Де Ланда Д. Сообщение о делах в Юкатане. *Дорогами тысячелетий : сборник исторических очерков и статей*. М.: Молодая гвардия, 1987. С. 50–74.
11. Liévano Aguirre I. Los grandes conflictos sociales i económicos de nuestra historia. Bogotá: Tercer Mundo, 1966. 684 p.
12. Delgado A. La colonia: temas de historia de Colombia. 2 ed. Bogotá: Centro de Estudios e Investigaciones Sociales, 1976. 432 p.
13. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів VII–X Д.Ч. Соммервелла : Т. 2; пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука. Київ : Основи, 1995(II). 406 с.
14. Кинжалов Р.В. Орел, кецаль и крест : очерки по культуре Месоамерики. СПб.: Наука, 1991. 186 с.
15. Langnas I.L., Massa G. Historia de la civilización latinoamericana. New York: Las Americas Pub. Co., 1965. 212 p.
16. Liévano Aguirre I. España y las luchas sociales del Nuevo Mundo. Madrid : Editora Nacional, 1972. 341 p.
17. Сеа Л. Философия американской истории: судьбы Латинской Америки ; пер. с исп. Ю.Н. Гирина ; вступление С.А. Микояна ; общ. ред. и послесл. Е.Ю. Соломиной. Москва : Прогресс. 1984. 352 с.
18. América Latina : integración por la cultura ; compilación y prólogo de Garreta Mariano J. Buenos Aires : Fernando García Cambeiro, 1977. 197 p.
19. Duque J. El rostro oculto del hombre Americano [2003]. URL: <http://www.monografias.com/trabajos13/elrostro/elrostro.shtml> (дата звернення: 20.01.2025).
20. Klinge G.D. Identidad cultural de América Latina, según las enseñanzas de Juan Pablo II [1998]. URL: https://inculturacion.net/phocadownload/Autores%20invitados/Doig_Identidad_cultural_de_America_Latina.pdf. (дата звернення: 20.01.2025).
21. Ribeiro D. Configuraciones histórico-culturales americanas. 2a. ed. Buenos Aires : Arca Calicanto, 1976. 139 p.

УДК 94:327.39(560:4-672ЄС)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.25>

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ТУРЕЧЧИНИ: ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ Й НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ

Меміш Оксана,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки

Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ORCID ID: 0000-0003-1838-4877

Стаття присвячена аналізу суспільно-політичного дискурсу навколо процесу європейської інтеграції Туреччини, визначенню ключових викликів, перспектив і національних інтересів, що впливають на формування зовнішньополітичної стратегії країни у відносинах із Європейським Союзом. Указано на те, що турецька модель модернізації суспільства й держави майже століття привертає увагу вчених і політиків усього світу як унікальний приклад мусульманської країни, в основі політичної системи якої лежать західні за своєю сутністю принципи світськості й демократичного правління. Досліджено ключові чинники, що впливають на взаємини Туреччини з Європейським Союзом, зокрема внутрішньополітичні процеси, демократичні реформи, а також зовнішньополітичні амбіції. Проаналізовано процес поступової зміни пріоритетів Туреччини щодо європейської інтеграції, що частково пов'язано з внутрішніми політичними трансформаціями та зміненою геополітичною ситуацією. Особливу увагу зосереджено на змінах у політичному дискурсі з початку 2000-х років, зокрема в контексті зміцнення влади Партії справедливості й розвитку. Аргументовано думку про зменшення залежності Туреччини від ЄС, унаслідок чого євроінтеграція поступово відходить на другий план порівняно з іншими зовнішньополітичними й національними інтересами. Доведено, що дослідження суспільно-політичного дискурсу щодо європейської інтеграції Туреччини є необхідним для розуміння того, як цей процес впливає на політичні рішення, суспільну свідомість і міжнародний імідж Туреччини. Таким чином, процес європейської інтеграції Туреччини стикається з низкою викликів, серед яких – культурні й релігійні відмінності між Туреччиною та ЄС, внутрішньополітичні проблеми, такі як репресії й обмеження демократичних свобод, а також геополітичні розбіжності щодо зовнішньої політики Туреччини. Туреччина ставить на перший план свої національні інтереси, що включають економічне зростання, політичну стабільність і зміцнення позицій на міжнародній арені: євроінтеграція для Туреччини є важливим, але не єдиним стратегічним напрямом розвитку.

Ключові слова: Туреччина, євроінтеграція, «турецька модель», вестернізація, національні інтереси, суспільно-політичний дискурс.

Memish Oksana. Socio-political Discourse on Turkey's European Integration: Challenges, Prospects and National Interests

The article analyzes the socio-political discourse around the process of Turkey's European integration, identifies the key challenges, prospects and national interests that influence the formation of the country's foreign policy strategy in relations with the European Union. It is pointed out that the Turkish model of modernization of society and the State has been attracting the attention of scholars and politicians around the world for almost a century as a unique example of a Muslim country whose political system is based on the Western principles of secularism and democratic rule. The key factors influencing Turkey's relations with the European Union, including domestic political processes, democratic reforms, and the impact of foreign policy ambitions, are studied. The process of gradual change in Turkey's priorities for European integration is analyzed, which is partly due to internal political transformations and the changed geopolitical situation. Particular attention is paid to the changes in the political discourse since the early 2000s, in particular in the context of the strengthening of the Justice and Development Party's power. The author argues that Turkey's dependence on the EU is decreasing, as a result of which European integration is gradually receding into the background compared to other foreign policy and national interests. It is proved that the study of the socio-political discourse on Turkey's European integration is necessary to understand how this process affects political decisions, public consciousness and the international image of Turkey. Thus, Turkey's European integration process faces a number of challenges, including cultural and religious differences between Turkey and the EU, domestic political problems such as repression and restrictions on democratic freedoms, and geopolitical differences over Turkey's foreign policy. Turkey prioritizes its national interests, which include economic growth, political stability, and strengthening its position in the international arena: European integration is an important, but not the only strategic direction for Turkey.

Key words: Turkey, European integration, "Turkish model", westernization, national interests, socio-political discourse.

Постановка проблеми. Процес європейської інтеграції Туреччини є тривалим і складним, супроводжуваним як внутрішніми, так і зовнішніми викликами. З одного боку, Європейський Союз висуває

до Туреччини високі вимоги щодо реформ, демократизації та відповідності стандартам ЄС. З іншого боку, внутрішній суспільно-політичний дискурс у Туреччині формує неоднозначне ставлення до європейської інтеграції, яке варіюється від ентузіазму до скептицизму й відкритого спротиву. Європейська інтеграція Туреччини поєднує прагнення до модернізації та відповідності європейським стандартам з питаннями ідентичності, національних інтересів і геополітичного позиціонування. Паралельно розгортається дискурс про «турецьку модель» як альтернативний підхід до розвитку, що об'єднує елементи західної модернізації та збереження національної автентичності. Актуальність проблеми посилюється сучасними глобальними викликами, зокрема кризою довіри в міжнародних відносинах і піднесенням націоналізму. Туреччина стикається з необхідністю балансувати між зовнішньополітичними амбіціями інтеграції до ЄС і збереженням власної автономії та впливу в регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес європейської інтеграції Туреччини привертає значну увагу світової наукової спільноти. Особливо варто відзначити активність сучасних українських дослідників, адже спільність викликів зближення з ЄС створює підґрунтя для наукового аналізу. У площині розкриття заявленої в дослідженні теми вартими уваги є напрацювання таких вітчизняних фахівців, як О. Волович, М. Воротнюк, Є. Габер, Е. Ахмедова, О. Мавріна, О. Стрілюк, В. Галан, І. Маринів, В. Швед, Н. Мхитарян, К. Кулешова, Х. Аль-Азаві й інші. Попри значну кількість і тематичну різноманітність досліджень, залишається потреба в узагальненні їхніх результатів, систематизації аргументів і визначенні нових тенденцій, що підкреслює актуальність статті.

Мета статті – проаналізувати суспільно-політичний дискурс навколо процесу європейської інтеграції Туреччини, визначити ключові виклики, перспективи й національні інтереси, що впливають на формування зовнішньополітичної стратегії країни у відносинах із Європейським Союзом.

Виклад основного матеріалу. Туреччина – одна з найвестернізованіших країн Близького та Середнього Сходу. У зміст поняття «вестернізація» дослідники переважно вкладають пристосування західної частини світу до панівної західної моделі суспільного розвитку [1, с. 234], модернізацію економічної, політичної та соціальної сфер за західними стандартами з метою досягнення рівня розвитку сучасної європейської цивілізації та здобуття гідного місця в її структурі [2, с. 67].

На початку ХХ ст. саме Туреччина однією з перших стала, говорячи мовою Кемаля Ататюрка, «на шлях європейської цивілізації», багато в чому визначивши вектор суспільно-політичного процесу в усьому регіоні [3, с. 15]. На думку О. Стрілюк, Ататюрк перетворив Туреччину на суспільство, яке за своєю релігією, спадщиною, традиціями й інститутами залишалось мусульманським, але керувалося елітою, яка свідомо модернізувала його, орієнтуючи на західні цінності й інтеграцію із Заходом [2, с. 67]. На різних етапах свого існування «турецька модель» суспільно-політичного розвитку викликала величезний інтерес з боку як суміжних країн, так і Заходу, який бачив у ній зразок «ісламської демократії» для країн регіону.

Давній член НАТО (1952) і Ради Європи (1949), ОЕСР (1961) та ОБСЄ (1975), Туреччина за століття глибоко інтегрувалася в політекономічний простір Заходу як країна, яка, по суті, представляє Захід на Близькому Сході, є прикладом того, як його політико-цивілізаційні цінності могли б бути інкорпоровані в розвиток країн із мусульманським населенням. Проте останнім часом із «турецькою моделлю» дедалі більше асоціюється десекуляризація, соціокультурна експансія ісламських рухів, активізація турецьких і загалом мусульманських діаспор у європейських країнах і США. Загострення всього комплексу внутрішньополітичних проблем країни – від курдського питання до міжнародного тероризму – і курс правлячого режиму на консолідацію особистої влади Реджепа Ердогана стимулювали тенденції девестернізації й авторитаризму. Процеси, що розгортаються в сучасній Туреччині, безпосередньо зачіпають майбутнє й безпеку Європи, для якої «турецьке питання» більше не обмежується питанням прийняття Анкари до ЄС. І це диктує необхідність більш пильної уваги до сучасної Туреччини.

Успіх радикальної вестернізації, яку у 1920-і роки здійснював Мустафа Ататюрк, викликав велику цікавість у нових національних лідерів на Близькому та Середньому Сході. Однак у публічних виступах близькосхідних політиків того часу теза про Туреччину як приклад для мусульманського світу не звучала. Не розглядали в подібному ракурсі Туреччину на той час і на Заході. Її якщо й ставили за приклад, то виключно як вірного союзника та провідника інтересів Заходу в регіоні, але аж ніяк не як самостійну геополітичну одиницю й успішну світську демократичну мусульманську країну.

Уперше ж ідея Туреччини як моделі з'явилася на сторінках західних ЗМІ наприкінці 1991 р. стосовно пострадянських республік Центральної Азії та Кавказу. К. Кулешова, яка розглядає турецьку модель розвитку як оригінальну модель поєднання ісламу й демократії, а також переходу від контрольованої державою до ринкової економіки [4, с. 6], аргументовано констатувала, що «є всі підстави вважати президента Туреччини Тургуту Озала не тільки творцем сучасної версії турецької моделі

розвитку, що поєднує модернізацію, демократію, іслам і ринкову економіку, але й політиком, який стимулював у 1990-х рр. інтерес до цієї концепції в США» [4, с. 7]. Уже 1992 р. поняття «турецька модель» міцно увійшло до риторики лідерів країн Заходу – від держсекретаря США та президентів США до вищих європейських політиків, які бачили в ній ліки проти впливу шіїтського Ірану. Його з натхненням сприйняли турецькі політики, які шукали нових орієнтирів для зовнішнього курсу країни.

Лідери тюркських республік також підтримували оптимізм західних політиків щодо «турецької моделі», прагнучи здобути міжнародне визнання й отримати політичну, економічну й технологічну допомогу. Нові незалежні держави Центральної Азії та Кавказу виглядали природним полігоном для випробування нової зовнішньої політики Анкари. На той час Туреччина зміцнила зв'язки з пострадянськими республіками Центральної Азії та Кавказу, близькими їй етнічно, мовно й культурно. Важливим чинником турецького «повороту на Схід» стала криза у відносинах із ЄС і втрата нею стратегічного значення як південного форпосту НАТО після розпаду СРСР, що спонукало Анкару шукати нові зовнішньополітичні напрями. Поява в 1991 р. незалежних тюркських республік сприймалася як шанс відновити зв'язки з «тюркськими братами», чого уникали раніше через страх перед Москвою. Ці відносини розглядалися як геополітична інвестиція, здатна збільшити значимість Туреччини для Заходу як «вікна» в Євразію. Емоційний же аспект і західна підтримка стимулювали інтерес Анкари до ідеї «турецької моделі».

У 1992 р., після візиту до Вашингтона, де його тепло приймав президент США Джордж Буш, прем'єр-міністр Туреччини Демірель став головним адвокатом «турецької моделі» [5, с. 36], увів її у внутрішній політичний дискурс та активно просував тезу, що її приклад – доказ сумісності ісламу, демократії, захисту прав людини й ринкової економіки. Наступниця Деміреля, Тансу Чиллер, під час візиту до Москви в 1993 р. зазначала, що «турецька модель» є найкращим засобом для запобігання фундаменталізму, прискорення економічного розвитку та поширення демократичного плюралізму.

Туреччина першою визнала незалежність пострадянських республік і прагнула стати їхнім ключовим партнером через інвестиції, військові стажування, освітні гранти й культурні ініціативи. Проте недостатність економічних ресурсів, внутрішньополітичні проблеми, загострення курдського питання та фінансова криза 1994 р. знизили її вплив. Інтерес лідерів регіону до «турецької моделі» охолонув, а Росія почала виявляти більш пильну увагу до країн «ближнього зарубіжжя», позначивши пострадянський простір як сферу своїх пріоритетних геополітичних інтересів. Повалення протурецького президента в Азербайджані в 1993 р. остаточно підірвало спроби Анкари створити політичний та економічний союз із центральноазіатськими республіками, що зробило проєкт Тюркського союзу безрезультатним.

Проєкт «турецька модель» висвітлював обмеженість геополітичних і фінансових ресурсів Анкари для виконання глобальної ролі, яку їй пророкували на Заході. Інтерес центральноазіатських республік до Туреччини як посередника у зв'язках із Заходом зменшився, а в Європі переоцінили «іранську загрозу» та здатність Анкари її стримувати. Однак Туреччина залишилася важливим гравцем: у 1999 р. Білл Клінтон, виступаючи в Анкарі, назвав її «країною на перехресті Європи, Близького Сходу та Центральної Азії», підтримавши її євроінтеграцію як демократичної, світської ісламської держави та прикладу для ісламського світу [4, с. 9].

На початку 2000-х ідея «турецької моделі» відродилася через події 11 вересня 2001 р. та вторгнення США до Іраку (2003), що актуалізували питання сумісності ісламу з ліберальною демократією. Туреччина розглядалася як приклад для країн Близького Сходу в контексті боротьби з ісламським фундаменталізмом. Адміністрація Буша-молодшого прагнула зробити Туреччину невід'ємною частиною масштабного проєкту демократизації ісламського світу, позиціонуючи її як альтернативу радикальному ісламізму та «світоч демократії» для мусульман і рекомендуючи «турецьку модель» решті мусульманського світу як приклад для наслідування [4, с. 6].

Прихід до влади у 2002 р. Партії справедливості й розвитку (далі – ПСР) Реджепа Ердогана викликав значний інтерес і сподівання [6, с. 6]. Перемогу ПСР сприймали як початок епохи реформ, модернізації та вирішення конфліктів між ісламістами й «лаїцистами». Масштабні реформи, спрямовані на відповідність «Копенгагенським критеріям», підвищили привабливість «турецької моделі» на Заході [7, с. 357]. Іншим чинником зростання популярності «турецької моделі» на Заході став запуск американського проєкту демократизації мусульманського Сходу «зверху», який на саміті «Великої вісімки» в червні 2004 р. отримав назву «Партнерство заради прогресу та спільного майбутнього з регіоном розширеного Близького Сходу та Північної Африки» [8, с. 17–18]. Туреччина разом зі США ініціювала демократизацію Близького Сходу, але в самій країні ідея викликала опір, особливо військової еліти та світсько налаштованої частини цивільної бюрократії на чолі з президентом А. Сезером. Проєкт занепав через розбіжності між Туреччиною та США, викликані подіями в Іраку, і погіршення турецько-американських

відносин. Під час візиту до Вашингтона у 2004 р. прем'єр-міністр Р. Ердоган відкрито заявив про неможливість навішувати на іслам ярлики поміркованого чи непомірного. На цьому формально було поставлено крапку в дискусії про «турецьку модель» як синтез ісламу й демократії чи ісламську демократію.

Новий етап розвитку ідеї «турецької моделі» збігся з кризою державності на Близькому Сході й «арабською весною», що призвела до змін режимів у Тунісі, Єгипті, Лівії та Ємені. Активна політика Анкари й економічні успіхи Туреччини за правління ПСР (щорічне зростання економіки до 9,5% і зростання доходів населення) викликали позитивні очікування на Близькому Сході. Досягнення Туреччини контрастували з проблемами регіону, такими як корупція, безробіття й соціальна несправедливість, що стали основними причинами «арабської весни» [9, с. 36].

В. Швед, даючи оцінку суспільно-політичної модернізації Туреччини, констатує, що нова версія «турецької моделі» суспільно-політичної модернізації, що сформувалася на початку 2000-х рр., об'єднувала елементи попередніх концепцій, за винятком тюркізму 1990-х рр. Вона представляла світську демократичну систему, шанування ісламських цінностей, соціально орієнтовану державну політику й ринкову економіку. Однак ця модель була значною мірою персоніфікованою, орієнтованою як на зростання популярності ПСР, так і самого Реджепа Ердогана [10, с. 113]. Західні лідери, насамперед Б. Обама й Г. Клінтон, разом із західними ЗМІ охоче підхопили ідею «турецької моделі» для країн, які пережили потрясіння «арабської весни», і стали характеризувати її як «реальність, а не фігуру мови».

Ідею застосування турецького досвіду активно підтримувало населення арабських країн. За опитуванням TESEV, у 2011 р. понад 61% респондентів на Близькому Сході позитивно оцінили перспективу «турецької моделі», а у 2012 р. ця цифра зросла до 72% [11]. Проте Анкара на офіційному рівні була обережною, уникала терміна «турецька модель» через спогади про невдачі попередніх років і бажання уникнути негативної реакції нових лідерів арабських країн.

Р. Ердоган заявляв, що Туреччина не прагне експортувати свій режим, але готова допомогти за потреби, наголошуючи на корисності турецького досвіду, зокрема в економіці. Він підкреслив нову концепцію лаїцизму як світськість держави зі збереженням релігійності громадян. Порівняно з 1990-ми й початком 2000-х рр., привабливість «турецької моделі» зросла, проісламські рухи в арабських країнах почали використовувати її формулу. Проте суперечливість внутрішніх процесів у Туреччині, поєднання європейських реформ із репресіями й унікальність турецького соціально-економічного розвитку, успіхи якого були плодом кількох десятиліть планомірних перетворень, ускладнили її адаптацію в інших країнах.

«Золота ера» європеїзації Туреччини, здавалося, лише зміцнила «модельність» цієї країни, проте вона виявилася швидкоплинною й фактично завершилася з початком офіційних переговорів із Брюсселем восени 2005 р. [12, с. 9]. Надзвичайно повільний, особливо порівняно з досвідом інтеграції країн Центральної Європи, процес переговорів з Анкарою та його формальне заморожування через «кіпрське питання» в грудні 2006 р. зробило перспективи приєднання Туреччини до єдиної Європи надзвичайно туманними. Дослідниця Аманда Пол, аналізуючи майбутні перспективи відносин ЄС – Туреччина, чітко оперувала даними, чому суспільна підтримка інтеграції країни до ЄС знизилася, і констатувала, що «турки дедалі більше розчаровуються в цьому процесі», а «довіра між двома партнерами підірвана» [13, с. 26].

Стагнація євроінтеграції збіглася з початком політичної делібералізації в Туреччині. Політичний ландшафт Туреччини поступово змінювався [14, с. 196]. З кожними новими виборами ПСР усе більше нарощувала підтримку, зменшуючи потребу у «факторі ЄС» для мобілізації прихильників. Якщо у 2002 р. демократичні обіцянки були важливі для виживання ПСР, то з 2007 р. вона мала достатню підтримку для боротьби з опонентами, що проявилось в знаменитих справах «Ергенекон» і «Кувалда». Кожен наступний виборний цикл супроводжувався кримінальними переслідуваннями, обмеженнями свободи слова, жорстокими протестами й масовими терактами, що остаточно повернули Туреччину до репресивної політики 1980-х рр. [12, с. 9].

Зміна внутрішньополітичних орієнтирів ПСР після спроби путчу у 2016 р. супроводжувалася тим, що в жертву було принесено «європейську мрію», з якою ПСР виграла перші вибори, модель успішного поєднання демократії та ісламу, громадянські свободи, економічне зростання, які ще недавно виступали символами процвітаючої «Нової Туреччини». Відбулися зміни й у характері євроінтеграційних амбіцій Турецької Республіки [15, с. 14]. Після президентських виборів 2018 р. Р. Ердоган ще більш зміцнив свої позиції, отримавши повноваження президента, прем'єр-міністра, верховного головнокомандувача. Влада в республіці стала занадто персоніфікованою і багатьма дослідниками визначається як «султанізм» [10, с. 115].

У Туреччині відбувається зміна кемалістських цінностей на неоконсервативні, що поєднують ностальгію за імперією та бачення країни як «центральної держави» Афро-Євразії. Цю політику характеризують героїзація османських султанів, військова присутність у Сирії та Іраку й розширення впливу через бази в Африці. Консолідація влади зруйнувала стару систему стримувань, створивши виклики для балансу влади. Персоніфікація держави відображається в підтримці Ердогана, але супроводжується політичною поляризацією та ескалацією напруженості. Туреччина стала самостійним, менш передбачуваним геополітичним гравцем, що вже не відповідає очікуванням США та ЄС як моделі стабільності для Близького Сходу.

Висновки. Таким чином, процес європейської інтеграції Туреччини стикається з низкою викликів, серед яких – культурні й релігійні відмінності між Туреччиною та ЄС, внутрішньополітичні проблеми, такі як репресії та обмеження демократичних свобод, а також геополітичні розбіжності щодо зовнішньої політики Туреччини. Туреччина ставить на перший план свої національні інтереси, що включають економічне зростання, політичну стабільність і зміцнення позицій на міжнародній арені: євроінтеграція для Туреччини є важливим, але не єдиним стратегічним напрямом розвитку. З початком 2000-х рр. політичний дискурс щодо європейської інтеграції Туреччини змінився, особливо після того, як ПСР зміцнила свої позиції на внутрішній арені. Європейська інтеграція стала менш важливою для мобілізації електоральної підтримки, адже ПСР змогла забезпечити стабільність і контроль над політичною ситуацією. Водночас Туреччина активно зміцнює свої міжнародні позиції, зменшуючи залежність від ЄС і розширюючи військову присутність, що відкриває нові можливості для геополітичного впливу.

Література:

1. Грубінко А.В., Мартинов А.Ю. Європейський Союз після Врехіт: продовження історії : монографія. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2021. 258 с.
2. Стрілюк О. Європейська інтеграція в ідеології та стратегії турецької Партії справедливості і розвитку (2002–2015 рр.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 145. № 12. С. 66–72.
3. Аль-Азаві Х. Еволюція регіональної політики Турецької Республіки : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2017. 252 с.
4. Кулешова К.І. «Турецька модель» як інструмент зовнішньої політики США на Великому Близькому Сході : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04. Одеса, 2015. 20 с.
5. Мавріна О.С. Трансформаційні процеси політичної системи Туреччини на сучасному етапі. *Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі* : колективна монографія. Київ : Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2012. С. 31–46.
6. Волович О.О., Воротнюк М.О., Габер Є.В. Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності : збірник статей та аналітичних матеріалів. Одеса : Фенікс, 2011. 408 с.
7. Галан В.О., Маринів І.І. Вплив принципу недискримінації на набуття членства в ЄС: довгий шлях Туреччини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 354–360.
8. Саган Г.В. Аналіз і моделювання суспільно-політичних процесів у регіонах світу (арабські країни). Київ : Ун-т ім. Б.Грінченка, 2023. 176 с.
9. Худолій А.О. Зовнішня політика Туреччини на Близькому Сході. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія «Політичні науки»*. 2017. № 2. С. 34–42.
10. Швед В.О., Мхитарян Н.І. Суспільно-політична модернізація Туреччини: досвід для України. *Україна: контекст світових подій* : аналітичні записки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (2017–2019 рр.) / за заг. ред. А.І. Кудряченка. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. С. 110–117.
11. Турецький фонд економічних і соціальних досліджень: веб-сайт. URL: <https://www.tesev.org.tr/en/home/> (дата звернення: 18.01.2025).
12. Ачікмеше С., Габер Є. Сага про євроінтеграцію Туреччини: уроки для України. Київ : Центр «Нова Європа», 2022. 29 с.
13. Paul A. Turkey's EU Journey: What Next? *Insight Turkey*. 2012. Vol. 14. № 3. P. 25–33.
14. Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі : колективна монографія. Київ : Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2012. 220 с.
15. Ахмедова Е.Р. Євроінтеграційні процеси в Турецькій Республіці: історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2020. 24 с.

UDC 327

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.26>

DENG XIAOPING'S REFORMS AND THEIR INFLUENCE ON CENTRAL AND EASTERN EUROPE

Naumov Stanislav,*Post graduate**History, politology and foreign affairs faculty**Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*

ORCID ID: 0009-0000-0126-5543

This article analyzes Deng Xiaoping's reforms and their influence on the countries of Central and Eastern Europe (CEE). The reforms initiated by Deng in China after 1978 marked a pivotal moment in the country's economic transformation, transitioning from a centrally planned economy to a market-oriented model, which facilitated China's integration into the global economy. However, the impact of these changes was not limited to domestic economic and political processes. Specifically, Deng Xiaoping's policy of "Reform and Opening Up" had a significant influence on the countries of CEE, which, following the collapse of communist regimes in the late 1980s, were undergoing transitions from centrally planned economies to market-based systems.

The article examines how, after Deng's reforms, China became an important economic and political player for the CEE countries. It explores aspects such as economic cooperation, strengthening trade ties, infrastructure investments, and diplomatic engagement between China and the region. Special attention is given to China's strategic interests in CEE, including its use of economic influence to reduce Russia's dominance, enhance cooperation with the European Union, and create new opportunities for the development of Central and Eastern European regions through Chinese investments and trade.

By analyzing the historical context and development of China's relations with CEE countries, the article underscores the importance of Deng Xiaoping's policies in establishing long-term economic ties, which have become an integral part of China's global strategy today. Thus, the article highlights Deng's legacy in the context of international relations and his influence on the political and economic landscape of Central and Eastern Europe.

Key words: *Deng Xiaoping, reforms, China, Central and Eastern Europe, economic cooperation, investments, foreign policy, diplomacy, market reforms, China-CEE, international relations, Belt and Road Initiative, economic transformation, post-communist transition.*

Наумов Станіслав. Реформи Ден Сяопіна та їх вплив на Центральну й Східну Європу

Стаття присвячена аналізу реформ Ден Сяопіна та їх впливу на країни Центрально-Східної Європи (ЦСЄ). Реформи, започатковані Денем у Китаї після 1978 року, стали важливим етапом економічної трансформації, що дала Китаю змогу перейти від централізованої економіки до ринкових принципів, що сприяло його інтеграції у світову економіку. Однак вплив цих змін не обмежувався лише внутрішніми економічними й політичними процесами. Зокрема, політика «реформ і відкритості» Ден Сяопіна справила значний вплив на країни Центрально-Східної Європи, де після падіння комуністичних режимів у кінці 1980-х років країни регіону також переживали перехід від централізовано-планованих економік до ринкових.

Також розглядається, як Китай у період після реформ Дена став важливим економічним і політичним гравцем для країн ЦСЄ. Зокрема, досліджуються такі аспекти, як економічна співпраця, зміцнення торговельних зв'язків, інвестиції в інфраструктуру й дипломатичне співробітництво між Китаєм і країнами регіону. Окрему увагу приділено стратегічним інтересам Китаю в ЦСЄ, що включають використання економічного впливу для зменшення ролі Росії, посилення взаємодії з Європейським Союзом і створення нових можливостей для розвитку регіонів Центральної та Східної Європи через китайські інвестиції й торгівлю.

Аналізуючи історичний контекст і розвиток відносин Китаю з країнами ЦСЄ, підкреслюємо значущість політики Дена Сяопіна у створенні довгострокових економічних зв'язків, які сьогодні стали важливою частиною глобальної стратегії Китаю. Таким чином, у статті висвітлено спадщину Дена Сяопіна в контексті міжнародних відносин і його вплив на політичний та економічний ландшафт Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: *Ден Сяопін, реформи, Китай, Центрально-Східна Європа, економічна співпраця, інвестиції, зовнішня політика, дипломатія, ринкові реформи, Китай-СЄ, ініціатива «Один пояс та один шлях», трансформація економіки, посткомуністичний перехід.*

Deng Xiaoping, the paramount leader of China from 1978 until his retirement in 1989, initiated a transformative phase in Chinese history. His reforms, often referred to as the "Reform and Opening Up" policy, steered China from a centrally-planned economy toward a more market-oriented model. These economic transformations had profound domestic implications, but their international impact was equally significant. Deng's economic strategies resonated globally, including in Central and Eastern Europe (CEE), where

countries were transitioning from centralized Soviet-style economies to market-based systems after the fall of communism.

This article explores Deng Xiaoping's reforms and how they influenced CEE, focusing on China's new role as a global economic power and its growing relationships with post-communist countries. It outlines the mutual interests, challenges, and opportunities that emerged between China and CEE in the 1990s and 2000s. Additionally, the article examines how China's engagement in the region shaped not only the economic but also the political landscape of CEE, highlighting the continuing legacy of Deng's reforms in this region.

Deng Xiaoping's reforms, which began in 1978, represented a paradigm shift in China's political economy. Prior to this, China's economy had been shaped by Maoist policies, which focused on collectivization, heavy industry, and strict state control over the economy. By the time Deng assumed leadership, China faced severe economic stagnation. Deng's approach was based on the pragmatic understanding that China could not continue to operate under a strictly socialist framework, and market-oriented reforms were necessary to lift the country out of poverty and stagnation.

The Reform and Opening Up policy of 1978 marked the beginning of a series of fundamental economic changes. One of the earliest and most significant reforms was the introduction of Special Economic Zones (SEZs) in cities like Shenzhen and Zhuhai. These zones operated under capitalist principles, allowing foreign direct investment (FDI), encouraging private entrepreneurship, and stimulating industrial growth. The success of these zones laid the groundwork for China's transition to a mixed economy, blending state control with market forces [1, p. 120–135].

The Household Responsibility System introduced in agriculture in 1978 also proved to be a turning point. It allowed individual farmers to retain surplus crops after fulfilling state quotas, leading to increased agricultural productivity and a reduction in rural poverty. These measures contributed significantly to the improvement of living standards and were foundational to China's rapid growth in the decades that followed.

On the industrial front, Deng initiated the restructuring of state-owned enterprises (SOEs), reducing their centralized control and enabling them to operate with greater autonomy. The goal was to introduce competition and efficiency into state-run industries, a significant departure from the previous era of rigid central planning. While the state continued to control key sectors such as energy, telecommunications, and defense, the growing role of the private sector marked a major shift in economic policy [2, p. 62–83].

Despite the economic liberalization, Deng was adamant about maintaining the Communist Party's control over the political system. This decision was evident in his response to the 1989 Tiananmen Square protests, which called for democratic reforms. Deng's decision to use military force to suppress the protests revealed his commitment to ensuring that the Party retained power and maintained stability. Political liberalization, therefore, was strictly limited under Deng's leadership, and China's political system remained under the firm control of the Communist Party [3, p. 175–201].

Deng's reforms not only reshaped China's domestic economy but also redefined its role in the global economic and political landscape. Under Mao, China had been largely isolated from the world economy, but Deng's pragmatic approach sought to integrate China into global trade networks. This was evident in his pursuit of closer ties with major global powers, most notably the United States.

In 1979, China and the United States normalized diplomatic relations, marking the beginning of a new era of Sino-American relations. Deng's outreach to the U.S. and other Western powers helped to reintegrate China into the global economy, and China began to attract significant foreign investment. By the 1990s, China had joined international institutions such as the World Bank and the International Monetary Fund (IMF), cementing its position as an emerging global economic player.

The global repercussions of Deng's reforms were particularly evident in trade relations. As China embraced a market economy, it became a major trading partner for both developing and developed countries. This integration was further accelerated by China's increasing involvement in global manufacturing and technology industries. By the late 1990s, China had become a key player in international trade, prompting countries to reconsider their economic strategies in relation to the emerging Chinese market [4, p. 88–110].

The fall of communism in Central and Eastern Europe (CEE) in the late 1980s and early 1990s created new opportunities for China to engage with the region. For CEE countries, the transition from centrally planned economies to market-oriented systems was a difficult one, and they sought new economic models and partnerships beyond the traditional spheres of influence. China, with its rapid growth and success in reforming its economy, appeared to be a potential model for development, and many CEE countries sought to establish ties with Beijing.

China's primary interest in CEE was economic. The region's growing need for investment in infrastructure, technology, and trade presented opportunities for China to expand its influence. In the 1990s, as CEE countries

were transforming, China sought to engage these nations through economic diplomacy, offering trade deals and investments. This was part of China's broader strategy to diversify its economic partners and reduce dependence on Western economies [5, p. 520–528].

At the same time, China's growing diplomatic and economic power also helped CEE countries balance their relationships with Western institutions such as the European Union (EU) and NATO. While China was not a direct alternative to the EU, the economic opportunities provided by China allowed CEE countries to diversify their foreign relations and reduce the influence of Russia, which remained a key player in the region.

The economic relationship between China and CEE expanded significantly in the 1990s and 2000s, driven by China's growing economic clout and the need of CEE countries to rebuild and modernize their economies. China's involvement in the CEE region focused largely on trade, investment, and infrastructure development.

Trade between China and CEE grew exponentially, with China exporting electronics, machinery, and textiles to CEE markets, while CEE countries provided raw materials, agricultural products, and manufactured goods. By the early 2000s, the trade volume had significantly increased, with China becoming one of the most important trade partners for several CEE countries.

In terms of investment, China sought to support infrastructure projects, particularly in countries such as Hungary, Poland, and Germany. Trade between China and these countries began to increase.

For example, in 1987 the Hungarian company Videoton and the Chinese company Great Wall signed a joint venture agreement, leading to the production of personal computers in Hungary. This collaboration was one of the earliest instances of technological and industrial cooperation between China and a Central European country.

Poland and China were re-established diplomatic ties in 1989. These new relations laid the groundwork for increased economic cooperation, investments, and cultural exchanges.

Germany has been one of China's most important trade partners in Europe. By the late 1990s, trade between the two nations had grown substantially. For instance, in 1998, German exports to China amounted to approximately 4.1 billion Euros, while imports from China were valued around 5.1 billion Euros.

The Asia-Europe Meeting (ASEM) initiative arose from a mutual recognition in both Asia and Europe that their relationship needed to be enhanced. In July 1994, the European Commission published *Towards a New Strategy for Asia*, emphasizing the need to modernize Europe's engagement with Asia. In September 1994, Singapore's Prime Minister Goh Chok Tong, initially in Singapore and later at the Davos meeting in early 1995, proposed that the European Union and East Asia should strengthen their ties to complement their close relationship with the United States.

In November 1994, Singapore and France jointly proposed at the EU-Asia summit that the two regions explore the possibility of forming a new partnership. This led to the first ASEM Summit (ASEM), which took place on March 1–2, 1996, in Bangkok, Thailand.

The creation of ASEM in 1996 served as a platform for dialogue and collaboration between Asian and European nations. This initiative highlighted the growing interconnectedness between the two regions, fueled by China's economic rise and Europe's pursuit of new markets and investment opportunities.

The initial ASEM Partnership in 1996 consisted of 15 EU Member States, 7 ASEAN Member States, China, Japan, Korea and the European Commission. Today, ASEM comprises 53 Partners: 30 European and 21 Asian countries, the European Union and the ASEAN Secretariat. [6, p. 20–42].

Chinese companies began investing in transportation networks, telecommunications, and energy sectors, where CEE countries were in dire need of modernization. Chinese companies participated in the construction of highways and railways in Romania and Bulgaria.

Those projects not only improved local infrastructure but also strengthened economic links between China and the region, facilitating smoother trade and investment flows. This part of the economic cooperation was often framed as part of China's broader strategy of engagement with Europe, exemplified by its 16+1 Initiative, which was launched in 2012 to formalize China's relations with CEE countries [7, p. 164–172].

The political dimensions of China's relations with CEE were shaped by both economic factors and the broader geopolitical context. As CEE countries sought to align themselves with Western institutions such as the European Union and NATO, they also sought to develop stronger ties with China as a counterbalance to Russian influence.

China, for its part, recognized the strategic importance of CEE. The region was seen as a gateway to both the European Union and Russia, offering China a position of influence within the broader European landscape. In this context, China pursued a policy of non-interference in domestic affairs, which was especially appealing to countries in the region that were wary of Western pressures related to human rights and political reforms. Despite the positive economic engagement, CEE countries faced significant challenges in balancing their

relationships with both China and the European Union. The EU's policies on human rights and democracy sometimes conflicted with China's model of governance, and this tension impacted the political dynamics of the region [8, p. 34–45].

Deng Xiaoping's reforms laid the groundwork for China's rise as a global economic powerhouse, and this transformation continues to influence China's relationships with countries around the world. In Central and Eastern Europe, Deng's policies helped establish a framework for economic cooperation and political engagement that has endured into the 21st century.

While China's role in the region remains complex, Deng's pragmatic approach to economic reform and foreign policy has left a lasting legacy. The Belt and Road Initiative (BRI) and the 16+1 Initiative are direct continuations of the strategies Deng initiated in the 1980s, and they represent China's ongoing commitment to expanding its influence in Central and Eastern Europe.

As China continues to rise, the long-term effects of Deng's policies will undoubtedly shape the political and economic landscape of CEE. The evolution of China-CEE relations in the coming decades will depend on the ability of both sides to navigate the complexities of economic cooperation, political differences, and global geopolitics.

Bibliography:

1. Deng X. Selected Works of Deng Xiaoping. Vol. 3. Foreign Languages Press, 1994. P. 120–135.
2. Vogel E.F. Deng Xiaoping and the Transformation of China. Belknap Press, 2011. P. 62–83.
3. Naughton B. The Chinese Economy: Transitions and Growth. MIT Press, 2007. P. 175–201.
4. Lampton D.M. The Three Faces of Chinese Power: Might, Money, and Minds. University of California Press, 2001. P. 88–110.
5. Fischer S., He H. China's Diplomacy and Central and Eastern Europe: A New Era. *International Politics*. 2009. № 46 (5). P. 520–528.
6. Gilson J. Asia Meets Europe: Inter-Regionalism and the Asia-Europe Meeting. Edward Elgar Publishing, 2002. P. 20–42.
7. He Z., Zhang R. Trade and Economic Cooperation Between China and Central and Eastern Europe. *Journal of East Asian Studies*. 2013. № 13 (2). P. 164–172.
8. Iviński W. China's Strategic Interests in Central and Eastern Europe. *China Quarterly Review*. 2013. № 62. P. 34–45.

УДК 94(477.82) «18/19»:316.34:331.5

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.27>

ЧИСЕЛЬНІСТЬ, СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА Й ЗАЙНЯТІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РІВНОГО НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Омельчак Тетяна,

аспірантка кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0009-0008-0381-8947

У статті на основі джерел і літератури досліджено чисельність, соціальну структуру й зайнятість польського населення Рівного наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Установлено, що польська громада Рівного становила лише 6,77% від загальної чисельності мешканців міста. Більшість поляків Рівного були римокатоликами. З'ясовано, що понад половину поляків Рівного були грамотними. Значна кількість представників польської громади, особливо серед чоловіків, були не одружені, що свідчило про кризу шлюбно-сімейних взаємин серед поляків Рівного. Відсутність можливості вибрати пару серед нечисленної польської громади міста змушувала шукати пару серед мешканців Рівного, які були представниками інших віросповідань. Із кінця ХІХ ст. основним джерелом зростання чисельності міського населення Волині стала внутрішня міграція. Серед мешканців Рівного переважали вихідці з Волині, уродженці Рівненського повіту при цьому становили більше ніж 37%. Лише третю частину населення міста Рівного становили уродженці інших губерній європейської частини Російської імперії та губерній Привіслянського краю. Досить незначною серед мешканців Рівного була частка іноземних підданих, більшість із яких становили громадяни Австро-Угорської імперії. У становій структурі польської громади Рівного переважали селяни, на другому місці були міщани, а на третьому – представники дворянства. Згідно з даними Всеросійського перепису населення 1897 р., кожен четвертий представник польської громади Рівного працював у прислузі, особливо висока частка зайнятості в цій сфері була серед жінок. Чоловіки-поляки працювали в усіх без винятку сферах, найбільше їх зафіксовано на військовій службі, у промисловості й ремеслі. Дані перепису свідчили й про досить незначну кількість поляків Рівного на державній службі.

Ключові слова: поляки, Волинська губернія, Рівне, сповідальні відомості, Всеросійський перепис населення 1897 р.

Omelchak Tetiana. The Population, Social Structure, and Employment of the Polish Community in Rivne at the End of the 19th – Beginning of the 20th Century

This article, based on sources and literature, examines the population size, social structure, and employment of the Polish community in Rivne at the end of the 19th – beginning of the 20th century. It has been established that the Polish community of Rivne comprised only 6.77% of the total city population. The vast majority of Poles in Rivne were Roman Catholics. It was found that more than half of Rivne's Polish population was literate. A significant number of Polish community members, especially men, were unmarried, indicating a crisis in marital and family relations among Rivne's Poles. The inability to find a spouse within the small Polish community of the city forced them to seek partners among Rivne's residents of other religious affiliations.

Since the late 19th century, internal migration had become the main source of population growth in Volyn's urban areas. Among Rivne's residents, natives of Volyn predominated, with those from Rivne County making up more than 37%. Only one-third of Rivne's population consisted of natives from other provinces of the European part of the Russian Empire and the Privilsky Krai. A relatively small share of Rivne's population were foreign subjects, the vast majority of whom were citizens of the Austro-Hungarian Empire.

In the social structure of Rivne's Polish community, peasants prevailed, followed by townspeople, and then members of the nobility. According to the 1897 All-Russian Census, one in four members of Rivne's Polish community was employed in domestic service, with a particularly high employment rate in this sector among women. Polish men were engaged in all economic sectors without exception, but the largest numbers were recorded in military service, industry, and crafts. The census data also indicated a relatively small number of Poles in Rivne working in public service.

Key words: Poles, Volyn Governorate, Rivne, confessional records, 1897 All-Russian Census.

Територія історичної Волині кін. ХІХ – поч. ХХ ст. відзначалася своєю етнічною строкатістю, якщо в сільській місцевості більшість її мешканців становили українці, то в містах проживали представники різних етносів. Поряд з українцями тут мешкали євреї, росіяни, поляки, чехи, німці й інші. Особливий науковий інтерес становить польська громада, яка наприкінці ХVІІІ ст. втратила своє привілейоване становище й намагалася, з одного боку, зберегти свою національну ідентичність, а з іншого – мати прихильне ставлення російської влади.

Варто наголосити, що окреслена вища тема до цього часу ще не привертала уваги як професійних істориків, так і краєзнавців. Різноманітні аспекти життя й діяльності польської громади на Правобережній Україні в другій половині XIX – поч. XX ст. відображено низці досліджень. Це, зокрема, роботи О. Буравського [4], А. Кондрацького [7], В. Палієнка [11]. Дослідження М. Близняка присвячене римо-католицькій громаді Острога середини XIX ст. [1]. В. Марчук у публікації досліджував римо-католиків містечка Аннопіль [8]. Під час написання публікацій автори використали дані сповідальних відомостей римо-католицьких костелів Острога й Аннополя. У контексті етноконфесійної ситуації на Правобережній Україні цю проблему вивчали Ю. Поліщук [14], В. Надольська [9], Н. Щербак [19].

Беручи до уваги той факт, що польська громада Рівного початку XX ст. ще недостатньо вивчена, у публікації спробуємо дати їй характеристику на підставі даних Всеросійського перепису населення 1897 р. та інформації, яка міститься в сповідальних відомостях рівненського римо-католицького костелу. Інформаційний потенціал цього виду церковно-статистичних документів дає змогу реконструювати поіменний склад польських родин і династій рівнян кін. XIX – поч. XX ст., їх чисельність, станову належність і сімейний стан.

Початок основних міграційних переміщень польського етносу в Україну припадає на кінець XIV – першу половину XV ст., коли Польща після запеклої боротьби з Великим князівством Литовським відвоювала в останнього Західне Поділля й почала не менш запеклу боротьбу за територію Волині. Це протиборство успішно завершилося для Польщі в 1560 р. Саме в цей час на Волинь із Мазовії прибуває велика кількість селян і дрібної шляхти, яка досить часто за своїми матеріальними статками нічим не відрізнялася від тих самих селян. Рятуючись від нещадного феодално-кріпосницького гніту польських магнатів, вона переселилася й оселилася на території Правобережної України [7, с. 7].

Відомий демограф Володимир Кабузан підрахував, що наприкінці XVIII ст. поляки становили близько 10% населення Волинської губернії [6, с. 149]. Проте вже впродовж XIX ст. відбулися зміни в чисельному складі польського населення краю. Згідно з повідомленнями Київського генерал-губернатора в Південно-Західному краї станом на 1863 р. проживало близько 485 тис. представників цього етносу. Згідно з даними Всеросійського перепису населення 1897 р., на Правобережжі України проживало більше ніж 322 тис. поляків, що становило лише 3,4% від загальної кількості всіх мешканців регіону. Варто підкреслити, що Волинська губернія поряд із Київською та Подільською належала до тих українських губерній, де проживала найбільша кількість поляків, що позначилося на національному складі міського населення [1, с. 9]. При цьому найбільша кількість поляків була зафіксована саме на території Волині – 171 331 осіб (5,7%), далі, значно поступаючись, йшло Поділля – 69 156 осіб (2,3%) і Київщина – 68 791 осіб (1,9%) [18, с. 8].

Польський етнос традиційно був тісно пов'язаний із римо-католицьким костелом, підтвердженням цього можуть слугувати дані Всеросійського перепису населення 1897 р. Так, згідно з його даними, у Рівному проживало 1 664 особи (812 жінок і 852 чоловіки), які назвали рідною мовою польську, це становило лише 6,77% від усього загалу мешканців міста. Більшість із них, 1 628 осіб (97,83%), були прихожанами римо-католицького костелу. Лише 22 особи (11 чоловіків і 11 жінок) були православними, 14 осіб (7 чоловіків і 7 жінок) – протестантами [13, с. 108]. Дещо іншу інформацію подають сповідальні відомості за 1903 р., у яких зафіксовано дані про 1 395 прихожан римо-католицького костелу м. Рівному (808 жінок і 587 чоловіків) [5, арк. 18]. Таку суттєву різницю в кількості чоловіків можна пояснити тим, що перепис включав дані про осіб, які проходили військову службу в місті. Саме цим можна пояснити й суттєво меншу кількість чоловіків серед прихожан, а натомість практично однакову кількість представників обох статей у переписі. З усього загалу прихожан польського походження, зафіксованих Всеросійським переписом населення 1897 р., 56,51% (920 осіб) були грамотними. При цьому частка грамотних чоловіків була вищою, аніж у жінок. Так, зокрема, це 60,19% (502 особи) у чоловіків і 52,64% (418 особи) серед жінок [13, с. 108].

Дані таблиці X перепису відображають інформацію про сімейний стан мешканців Рівного. Перепис зафіксував досить велику кількість, особливо серед чоловіків, осіб, які були не одружені, таких нараховувалося 603 особи, або 70,77% від загальної кількості поляків-чоловіків (див. таблицю 1). Проте, на нашу думку, ця цифра не відповідає дійсному стану речей, адже включала осіб, які проходили строкову військову службу в армійських частинах, що дислокувалися в Рівному, а таких було щонайменше 200 осіб, то кількість неодружених чоловіків і незаміжніх жінок була приблизно однаковою.

У сповідальних відомостях за 1903 р., за нашими підрахунками, налічувалося 95 дівиць і 26 незаміжніх, водночас зафіксовано 51 холостяк. Варто звернути увагу на ту особливість, що і юнаки, і дівчата шлюбного віку, які проживали в сім'ях батьків, зараховувалися до дітей. Ті ж, хто вже вів власне господарство, записувалися в сповідальних відомостях як дівчиця чи холостяк. Таким чином, реальна кількість осіб без сім'ї була значно вищою.

Таблиця 1

Сімейний стан римо-католицького населення міста Рівного в 1897 році

Сімейний стан	Чоловіки		Жінки		Усього	
	Числ.	Відсоток	Числ.	Відсоток	Числ.	Відсоток
Холостяки й дівці	603	70,77%	433	53,34%	1 036	62,26%
У шлюбі	226	26,52%	267	32,88%	493	29,63%
Удови й удівці	22	2,58%	109	13,42%	131	7,88%
Розлучені	1	0,13%	2	0,24%	3	0,18%
Не вказали	-	-	1	0,12%	1	0,06%
	852	100%	812	100%	1 664	100%

Джерело: складено на основі [13, с. 82–83].

Однією з особливостей шлюбно-сімейних взаємин усередині польської громади Рівного була суттєва різниця у віці подружжя. Здебільшого чоловік щонайменше на 10 років був старшим за дружину. Так, наприклад, у 1903 р. дворянину Вітольду Кодлубицькому був 51 рік, а його дружині Олені з Лятур лише 34 роки [5, арк. 4]; дворянину Цезарю Хуссу було 47 років, а його дружині Цецилії з Кучмаровських – 36 років [5, арк. 2]; дворянину Петру Броностовському було 42 р., а його дружині Броніславі з Носух лише 26 р. [5, арк. 6]; дворянину Фаустину Кобилянському було 54 р., а його дружині Цецилії з Вігур 44 р. [5, арк. 2]. Саме велика різниця у віці між подружжям була причиною значної кількості вдів.

Ще однією особливістю дворянських родин була багатодітність. Так, наприклад, згадана родина Цезаря Хусса мала 6 дітей, родина Марії Цивінської – 5 дітей. Цікавий випадок був із родиною дворянки Ганни Стипульковської. У 1903 році їй було 72 роки, і на той час вона вже була вдовою й мала 5 дітей, 4 доньки й сина, причому старшій доньці Анні в 1903 році було 20 років, а молодшій Наталії 13 років, що говорить про те, що діти народилися, коли їй було більше ніж 52 роки [5, арк. 2]. У сповідальних відомостях за 1907 р. діти Ганни Стипульковської продовжували жити з матір'ю й не перебували в шлюбі.

Дані про сімейний стан представників польської громади свідчать про кризу шлюбно-сімейних взаємин серед римо-католиків Рівного. Відсутність можливості вибрати пару серед нечисленної польської громади міста змушувала шукати пару серед мешканців Рівного, які були представниками інших віросповідань. Сповідальний розпис містить дані про такі змішані шлюби прихожан рівненського костелу. Так, 48 жінок перебували у шлюбі з православними чоловіками, лише 10 чоловіків були одружені на православних жінках, але в обох випадках діти від таких шлюбів були хрещені православним обрядом і ставали парафіянами православної церкви. Також 12 родин були протестантсько-римо-католицькими. У таких сім'ях один із батьків належав до лютеранства. Єдиною відмінністю було те, що діти в таких шлюбах були хрещені в римо-католицькій вірі.

З кінця XIX ст. основним джерелом зростання чисельності міського населення Волині стала внутрішня міграція. Згідно з даними Всеросійського перепису населення 1897 р., її темпи дещо відставали від середніх показників у губерніях європейської території Російської імперії. Якщо уродженцями волинських міст уважалися 62,5% всіх городян (включаючи уродженців того повіту, у якому знаходилося місто), то в європейській частині Російської імперії цей показник становив 53,3%. Прибуле населення в містах Волині становило 33% їх жителів, тоді як у європейській частині Росії відповідний показник перевищував 45% [10, с. 129]. Для Рівного ці показники мали такий вигляд: уродженцями Рівненського повіту було 9 192 жителів (3 905 чоловіків і 5 287 жінок), або 37,4% від усіх мешканців міста; уродженцями інших повітів Волинської губернії – 7 147 жителів (3 528 чоловіків і 3 619 жінок), або 29,08% від усіх мешканців Рівного. Таким чином, 16 339 жителів Рівного, або 66,48% були уродженцями Волині, цей показник був вищим від загальногубернського [13, с. 36]. Певним підтвердженням цього слугують записи в сповідальних відомостях римо-католицького костелу м. Рівному. Так, зокрема, у них зафіксовано відомості про родину Олександра Вержинського (55 р.), яка складалася з 5 осіб і належала до селян Дубенського повіту [5, арк. 6 зв.]. В іншому випадку міститься запис про родину селянина з Торчина Людвіка Барцинковського (55 р.) [5, арк. 16].

Прибуле населення в Рівному становило 8 234 ос., або 33,5%, із яких 7 955 були вихідцями з інших губерній, ще 279 – уродженцями інших держав [13, с. 36]. Серед вихідців інших губерній переважали уродженці губерній європейської частини Росії – 7 031 осіб, або 88,38%. Вихідці з т. зв. Привіслянських губерній становили 10,58%, або 842 осіб [13, с. 49]. Перепис не деталізує інформації стосовно того, звідки були представники польської громади Рівного. Натомість настоятель рівненського римо-католицького костелу в сповідальних відомостях зафіксував дані про родини, які були вихідцями з інших

губерній. Так, серед прихожан Рівненського римо-католицького костелу станом на 1903 р. налічувалося 211 осіб обох статей, які походили з Привіслянських губерній, що становило 15% від усіх рівненських парафіян костелу (див. таблицю 2). З інших губерній європейської частини Росії зафіксовані лише вихідці з Гродненської – 45 осіб обох статей, Віленської – 26 осіб, Вітебської – 1 особа.

Таблиця 2

Чисельність парафіян римо-католицького костелу міста Рівного – вихідців з інших губерній Російської імперії – у 1903 році

Губернія	Кількість осіб
Привіслянські губернії	211
Варшавська	46
Калішська	30
Келецька	15
Ломжинська	11
Люблінська	29
Петрковська	10
Плоцька	8
Радомська	10
Сувалківська	17
Сідлецька	35

Джерело: складено на основі [5].

Окрему групу парафіян Рівненського римо-католицького костелу, інформація про яких міститься на сторінках сповідальних відомостей, становили іноземці, яких, за нашими підрахунками, налічувалося 122 особи. Зокрема, серед усього загалу згадуються 110 осіб «австрійські піддані» – громадяни Австро-Угорської імперії; 11 осіб «пруські піддані» – громадяни Пруссії та швейцарська піддана дворянка Юстина Зальцгубер віком 69 р. [5, арк. 2].

Найбільш відчутні зміни в становій структурі міського населення Волині впродовж досліджуваного періоду пов'язані з прискореним зростанням як чисельності, так і питомої ваги представників селянського стану. Активні міграційні потоки, спрямовані в міста із сільської місцевості, спричинилися до того, що наприкінці XIX ст. більшість поляків м. Рівного належали до селянського стану, таких у місті налічувалося 654 особи, або 39,3%. Причиною цього стало те, що новоприбулі селяни могли набагато швидше знайти собі роботу. У таких містах, як Рівне, вони переважно виступали як промислові робітники або наймалися прислугою, а за наявності певного рівня освіти могли обіймати службові посади й навіть виступати в ролі підприємців [12, с. 282]. Як стверджує П. Риндзюньський, селяни свій переїзд у місто на постійне проживання не завжди оформляли документально й переважно вважалися тимчасовими його мешканцями [16, с. 83]. У такому випадку на них права власників міст не поширювалися.

На другому місці перебували міщани, яких налічувалося 458 осіб, або 27,52%. Сповідальні відомості дають можливість зафіксувати прізвища рівненських міщан римо-католиків. Навпроти глави кожної з таких родин настоятель костелу робив помітку «Мещ[анин] Ров[енский]». Серед прізвищ рівненських міщан згадуються такі: Остапович, Ковалевський, Харський, Лукомський, Колодинський, Кременський, Ковальський, Квасневський, Лінкевич, Мацинковський, Марчевський та інші [5, арк. 1–18].

Практично кожен четвертий поляк у Рівному належав до дворянського стану, загалом у місті проживало 402 особи, або 24,15%, які належали до дворянства (таблиця 3).

Сповідальні відомості містять більш детальну інформацію насамперед щодо дворянського стану, адже настоятель костелу навпроти прізвища робив помітку про належність до нього. Дворяни, дані про яких фіксують сповідальні відомості, становили ту невелику кількість колишньої шляхти Речі Посполитої, яким вдалося довести свою належність до найвищих прошарків суспільства. За підрахунками Д. Бовуа, унаслідок анулювання титулів у період із 1831–1850 роки, у трьох південно-західних губерніях залишилося близько 70 тис. шляхтичів; 9/10 із них не мали кріпаків і були практично безземельними, лише 7 тис. були власниками маєтків [3, с. 21].

Після 1861 р. дворяни залишали свої маєтки в сільській місцевості й масово переїжджали в міста, де ще донедавна проживали хіба що взимку. Тепер же вони купували тут нерухомість, по можливості влаштовувалися на чиновницькі посади або жили на прибутки від своїх капіталів. Проте придбати нерухомість у приватних містах їм було значно складніше, оскільки для цього потрібно було заручитися згодою власника міста. Щодо землі, то вони, як і будь-хто, могли придбати її в приватних містах

лише в чиншове користування. Це, безумовно, явно охолоджувало бажання багатьох дворян селитися саме тут, хоча й приватні міста потребували кваліфікованих чиновників, суддів, адвокатів тощо. А ці посади обіймали в тому числі й дворяни, які прибували сюди з інших регіонів України чи із центральних губерній Росії [15, с. 139].

Таблиця 3

Станова належність поляків міста Рівного в 1897 році

Суспільний стан	Чоловіки	Жінки	Усього	%
Міщани	224	234	458	27,52
Селяни	374	280	654	39,30
Дворяни особисті, чиновники з не дворян	26	35	61	3,66
Дворяни спадкові	163	178	341	20,49
Духовенство християнське	2	-	2	0,12
Купці	-	1	1	0,06
Почесні громадяни	2	3	5	0,30
Іноземні піддані	60	77	137	8,23
Не належали до цих суспільних станів	-	1	1	0,06
Не вказали суспільного стану	1	3	4	0,26
Усього	852	812	1 664	100

Джерело: складено на основі [13, с. 266–267].

Наприкінці XIX ст. питома вага дворян серед мешканців волинських міст була значно вищою, аніж загалом у губернії. Так, згідно з даними Всеросійського перепису населення 1897 р., у Волинській губернії дворяни становили 0,7% її населення, а в містах – 3,6% [13, с. 266–267]. При цьому частка дворян, які мешкали в містах цього регіону України, була вищою порівняно з аналогічним показником серед міського населення Російської імперії. Проте вже в цей період починає проявлятися тенденція зі зменшення питомої ваги дворян у міському населенні Волині, яка особливо стала помітною на початку XX ст.

На особливу увагу заслуговують конкретні дворянські римо-католицькі родини, які відігравали важливу роль у житті міста. У сповідальному розписі за 1903 р. зафіксовано ім'я князя Станіслава Любомирського (64 р.) і його дружини Ванди (62 р.), при цьому не було вказано її дівоче прізвище, хоча така практика існувала [5, арк. 1]. Князь Станіслав Любомирський був сином власника Рівного Казимира Любомирського (1813–1871). Серед членів його родини згадувалися син Губерт (27 р.), який пізніше успадкував містечко Александрія й загинув у вересні 1939 р. від рук радянських вояків, і дочки Марія (24 р.) і Анна (22 р.). Старший син князя – Адам Любомирський (29 р.), жив окремо від батька з дружиною Марією з Єловицьких (24 р.) [5, арк. 6].

Ще однією знаковою для Рівного дворянською родиною, про яку є інформація в сповідальних відомостях, була родина Язвінських. Станом на 1903 р. Єлизавета Язвінська вже була вдовою, її чоловік Генрік помер у 1899 р. Сім'я Язвінських була багатодітною, найстаршому Яну було 15 р., крім нього, були ще Михайло (13 р.), Казимір (8 р.), Даніель (6 р.) і Марія (7 р.) [5, арк. 2 зв.]. Казимір Язвінський у міжвоєнний період був власником кінотеатру «Новий світ» і кількох будинків і комісіонером фірми «Стрем». Після встановлення радянської влади його кінотеатр націоналізували. У лютому 1940 р. брати Ян і Казимір Язвінські отримали пропозицію від представника львівського керівного центру Союзу збройної боротьби долучитися до рівненської міської організації союзу. 16 травня 1940 р. брати були арештовані органами НКВС, після проведеного слідства – засуджені до вищої міри покарання, вирок виконаний 10 червня 1941 р. [17].

Використавши дані XXI таблиці з опублікованих матеріалів Всеросійського перепису 1897 р., де мешканці Рівного розподілені за 65-ма основними заняттями, згрупувавши їх відповідним чином, ми визначили професійну структуру поляків Рівного, яка мала такий вигляд (див. таблицю 4).

Згідно з даними Всеросійського перепису населення 1897 р., кожен четвертий представник польської громади Рівного працював у прислузі, особливо висока частка зайнятості в цій сфері була серед жінок. Чоловіки-поляки працювали в усіх без винятку сферах, найбільше їх зафіксовано на військовій службі, у промисловості й ремеслі. Дані перепису свідчили й про досить незначну кількість поляків Рівного на державній службі, незважаючи на те що місто було повітовим центром і тут функціонувала низка державних установ (див. таблицю 4). Дані сповідальних відомостей дещо конкретизують інформацію, подану в матеріалах Всеросійського перепису населення 1897 р. Зокрема, тут у вигляді поміток представлено інформацію про професії окремих із прихожан костелу, щоправда інформація такого змісту

поодинок. Зокрема, згадуються родини лікарів Петра Маркевича (55 р.) та Едмунда Яблоновського (58 р.), в останнього дружиною була Іванна, ур. Вігура (40 р.). Подружжя мало трьох синів – Едмунда (22 р.), Владислава (20 р.), Станіслава (17 р.) і дочку Ядвігу (16 р.) [5, арк. 5 зв.]. Багатодітну сім'ю мав і провізор Едуард Куфаль (48 р.), дружиною якого була Ганна, ур. Вундрак (45 р.). Серед шести дітей було дві дочки – Яніна (18 р.) і Софія (10 р.), четверо синів – Георгій (16 р.), Мечислав (14 р.), Володимир (12 р.) і Тадеуш (9 р.) [5, арк. 1 зв.].

Таблиця 4

Структура зайнятості поляків міста Рівного в 1897 році

Група занять	Кількість жителів				Усього
	самостійні		члени сімей		
	чол.	жін.	чол.	жін.	
Сільське й лісове господарство (17–21)	11	-	11	10	32
Промисловість (22–37, 39, 40)	85	38	41	76	240
Будівництво (38)	20	-	12	17	49
Транспорт і зв'язок (41–45)	29	-	26	51	106
Торгівля (47–62)	23	40	25	63	151
Державна служба (1, 2, 12,)	16	-	10	35	61
Армія і флот (4)	227	-	6	23	256
Вільні професії (приватна юридична, навчально-виховна, лікувальна й санітарна діяльність, наука, література, мистецтво) (3, 9–11)	20	8	18	25	71
Прислуга (приватна служба, поденники, прислуга) (8, 13, 46)	106	160	46	132	444
Дохід від капіталів і нерухомого майна (14)	41	41	20	48	150
Інші (5–7, 15–16, 63–65)	51	30	8	15	104
Усього	629	317	223	495	1 664

Джерело: складено на основі [13, с. 230].

Серед представників інших соціальних груп значну кількість становлять особи пов'язані з армією, а саме: «солдат», «побілетний солдат», «відставний солдат», «поручник», «штабс-капітан», «капітан», «відставний полковник», «відставний фельдшер», «капельмейстер». У сповідальній відомості згадується відставний генерал-лейтенант Фабіян Римашевський (71 р.), який належав до дворян Мінської губернії [5, арк. 5 зв.].

Ксьондз Рівненського костелу згадує також «слуг» у дворянських родинах. Як правило, це були молоді дівчата, в окремих випадках старшого віку. Так, наприклад, у родині дворянина Вітольда Кодлубицького (51 р.), який був одружений на Олені, ур. Лятур (34 р.), і мав двох дочок Софію (6 р.) і Станіславу (5 р.), служницею була незамужня Вікторія Колодзейчик (25 р.), яка до того ж мала незаконнонароджену дочку Феліксу (3 р.) [5, арк. 4]. У родині дворянина Костянтина Турського (33 р.) служницею була дівчиця Ядвіга Теодорович (18 р.) [5, арк. 5 зв.].

Отже, незважаючи на зусилля, які докладав царський уряд для ослаблення матеріально й політично польського населення, на Волині воно зуміло утримати міцні позиції. У досліджуваній період польська громада Рівного була досить значною. Висока чисельність поляків м. Рівного підтримувалася за рахунок внутрішніх і зовнішніх міграцій, особливо з Привіслянського краю. Проте серед представників польської громади дедалі частіше фіксуються шлюби з представниками інших віросповідань і значна кількість осіб, які не перебували в шлюбі. Представники польської національності зустрічалися серед міського чиновництва, були задіяні в медицині, освіті, займалися приватною юридичною діяльністю, жили за рахунок прибутків від капіталу, нерухомості тощо.

Література:

1. Андрійчук М. До питання про організацію вивчення національних меншин Правобережної України на початку ХХ ст. (дореволуційний період). *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність* : науковий збірник. Житомир : Волинь, 1998. Т. 18. С. 9–10.
2. Близняк М. Римо-католики Острога у середині ХІХ століття (за матеріалами сповідальних відомостей з Державного архіву Рівненської області). *Славутчина та Правобережна Україна в історії України* : збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18–19 вересня 2014 р., м. Славута). Київ-Хмельницький, 2014. С. 229–239.

3. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. Київ : Критика, 1998. 334 с.
4. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.
5. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО), ф. 171, оп. 1, спр. 199. Сповідальні відомості римо-католицьких костелів Рівненського деканату за 1903 р. Арк. 1–18.
6. Кабузан В. Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав. М. : Наука, 1989. 214 с.
7. Кондрацький А. Поляки на Україні в X–XIX ст. *Український історичний журнал*. 1991. № 12. С. 83–96.
8. Марчук В. Статевовіковий та соціальний склад римо-католицького населення містечка Аннопіль в середині XIX ст. (за матеріалами сповідальних відомостей). *Славутчина та Правобережна Україна в історії України* : збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18–19 вересня 2014 р., м. Славута). Київ-Хмельницький, 2014. С. 79–107.
9. Надольська В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.05. Луцьк, 1996. 258 с.
10. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. СПб., 1905. Т. 2. 417 с.
11. Палієнко В. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX – XX ст. (Історичні зошити Інституту історії НАН України). Київ, 1998. 78 с.
12. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир : Волынская губернская типография, 1913. 548 с.,
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. СПб., 1904. Т. VIII : Волынская губерния. 282 с.
14. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). Київ, 2012. 432 с.
15. Прищеп О.П. Деякі аспекти демографічних змін та соціально-економічного розвитку міст поліського регіону Волинської губернії в др. пол. XIX – на поч. XX ст. *Житомирщина на зламі тисячоліть* : наукова збірка. Житомир : М. А. К, 2000. Т. 21. С. 138–140.
16. Рындзюнский П. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. М. : Наука, 1983. 267 с.
17. Самсонюк Т. Повернуті із забуття: Казімеж Язвінський. *Монітор Волинський*. 22 грудня 2017.
18. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі : довідник. Київ, 2001. С. 8–13.
19. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2005. 616 с.

УДК 94:008](52)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.28>

ЯПОНІЯ: ПОСТУП ВІД ІЗОЛЯЦІЇ ТА ТРАДИЦІОНАЛІЗМУ ДО ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОЇ ЄДНОСТІ КУЛЬТУРИ

Стрільчук Людмила,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-0700-6080

Ткачук Анатолій,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-5219-8571

Японія є однією з тих країн, яка, дбаючи про збереження культурних традицій, паралельно рухається шляхом трансформаційних змін, вдало поєднуючи інновації з національною ідентичністю, інтегрується до сучасного глобалізованого світу, не втрачаючи національної колористики. Фактично цей трансформаційний поступ Японії розпочався з кінця 60-х років XIX століття, періоду Мейдзі Ісін. Незважаючи на суспільно-політичні трансформації цього періоду, Японія все ж продовжувала залишатися монокультурною країною аж до часу завершення Другої світової війни. Вибухове економічне зростання в Японії між 1945 і 1989 роками хоча й спричинило докорінні зміни в японському суспільстві, проте не підірвало засад корпоративізму й ієрархічних суспільних відносин. Попри це, Японська держава зуміла здійснити надзвичайний стрибок у культурній модернізації з кінця XX століття.

Торуючи шлях культурної експансії, Японська держава вдається до використання найсучасніших технологій, знаходячи нові форми для пропагування й виходу власної національної культури на світові ринки. З-поміж найпоширеніших форм культурної експансії, які використовуються Японією, варто виділити активну пропаганду й популяризацію японської національної культури у світі з акцентами на її традиціях та унікальності. На практиці японська культурна експансія здійснювалася через організацію та проведення фестивалів японської традиційної культури, через створення японських культурних центрів, пропагування японського мистецтва, музики й кіно, через надання державних грантів на дослідження тематики, пов'язаної з японською історією, економікою, культурою, літературою.

У висновках стверджено, що унікальність і самобутність національних культур у сучасному світі стає затребуваним світом ресурсом. Досліджувана в статті Японія є яскравим прикладом держави, яка пройшла тривалий і непростий шлях від ізоляції та традиціоналізму до відкритості й культурної експансії. Безсумнівною здобутком Японії на цьому шляху стало збереження її національної ідентичності й культурної унікальності.

Ключові слова: Японія, культура, Мейдзі Ісін, історична пам'ять, ідентичність, трансформації, культурна експансія, ізоляція, глобалізація.

Strelchuk Liudmyla, Tkachuk Anatolii. Japan: Progress from Isolation and Traditionalism to Globalizing Unity of Cultures

Japan is one of those countries that, while taking care of preserving cultural traditions, is simultaneously moving towards transformational changes, successfully combining innovations with national identity, and integrating into the modern globalized world without losing its national color. In fact, this transformational progress of Japan began in the late 60s of the nineteenth century, during the Meiji Ishin period. Despite the socio-political transformations of this period, Japan remained a monocultural country until the end of World War II. The explosive economic growth in Japan between 1945 and 1989, although it caused fundamental changes in Japanese society, did not undermine the foundations of corporatism and hierarchical social relations. Nevertheless, the Japanese state managed to make an extraordinary leap in cultural modernization since the end of the twentieth century.

Paving the way for cultural expansion, Japan resorts to the use of the most modern technologies, finding new forms to promote and bring its own national culture to the world markets. Among the most common forms of cultural expansion used by Japan is the active promotion and popularization of Japanese national culture in the world with emphasis on its traditions and uniqueness. In practice, Japanese cultural expansion was carried out through the organization and holding of festivals of Japanese traditional music, the creation of Japanese cultural centers, the promotion of Japanese art, music and cinema, and the provision of government grants for research on topics related to Japanese history, economy, culture, and literature.

The conclusions state that the uniqueness and originality of national cultures in the modern world is becoming a resource in demand by the world. Japan, which is the subject of this article, is a vivid example of a country that has come a long and difficult way from isolation and traditionalism to openness and cultural empowerment. Japan's undoubted achievement along the way has been the preservation of its national identity and cultural uniqueness

Key words: *Japan, culture, Meiji Ishin, historical memory, identity, transformations, cultural expansion, isolation, globalization.*

Японія належить до тих країн, які поряд із дбайливим збереженням культурних традицій упродовж останніх півтора століття рухаються шляхом трансформаційних змін, вдало поєднуючи інновації з національною ідентичністю, інтегруються до сучасного глобалізованого світу, не втрачаючи національної колористики. Фактично цей трансформаційний поступ Японії розпочався з періоду Мейдзі Ісін (періоду «Освіченого правління»), коли після тривалої ізоляції розпочалася стрімка модернізація всіх сфер суспільно-культурного життя країни. Саме тоді відбувається переосмислення культурної спадщини, зазнають стрімкої трансформації суспільний і політичний устрій Японії, переглядаються юридичні норми й соціальні устої суспільства, запозичуються європейські освітні й культурні традиції, змінюється побут японців.

Ізоляція Японії впродовж двох із половиною століть, її закритість від зовнішнього світу призвели до того, що країна безнадійно відстала від науково-технічного прогресу, нових культурних тенденцій, котрі стрімко змінювали світ [10, р. 27]. Саме тому імператор Мейдзі, прийшовши до влади наприкінці 60-х років XIX століття, узявся за кардинальні реформи суспільно-політичного, економічного й культурного характеру, уважаючи, що лише трансформаційні зміни Японії спроможні порятувати її від непривабливого сценарію перетворення в колонію.

Поряд із радикальними реформами: створення регулярної армії та потужної промисловості, поряд із запровадженням у японську практику кращих зразків європейського законодавства та передових освітніх тенденцій тогочасної Європи й Америки відбуваються глибокі зміни в національному світогляді японців, який, немов губка, вбирає західноєвропейські світоглядні цінності. Серед сучасних дослідників японської культури побутує думка, що японські культурно-світоглядні традиції періоду Мейдзі Ісін трансформувалися впродовж трьох нетривалих, але надзвичайно контрастних періодів [3, с. 68].

Зокрема, перший період припадає на перше десятиріччя після японської буржуазної революції – 1868–1878 роки. Його справедливо, на думку авторів, називають «просвітницьким», адже саме в той час відбувається активне ознайомлення японського суспільства із західноєвропейськими цінностями: системою освіти (створюється перший університет), законодавчою базою (приймаються нові закони й Конституція), способом життя (входить у моду європейський одяг), культурою і традиціями [4, с. 68]. Зокрема, у японському мистецтві простежується тяжіння до західних технік і стилів, зростає інтерес до західної літератури й музики.

Другий етап трансформації культурно-світоглядних традицій припадає на 1878–1888 роки. Це був надзвичайно складний, навіть травматичний для історичної пам'яті й історичних традицій Японії період. Саме тоді в Японській державі зазнають ревізії національні культурні традиції, під час якої піддається критиці або навіть заперечується все японське як непотрібне й застаріле [3, с. 42]. Проте вже з кінця 80-х років XIX століття японське суспільство переглядає власну культурну традицію. Майже впродовж чверті століття, з 1888 по 1912 роки, з'являються рефлексії, покликані збагатити національну культуру шляхом запозичення й адаптації західних традицій і світогляду [10, р. 28]. Досить часто такий підхід викликав непорозуміння, спотворював японську ідентичність і призводив до неможливості артикулювати притаманну японському суспільству модель мислення. Власне, саме на початку XX століття, на думку авторів статті, відбувається усвідомлення власної ідентичності японським суспільством, що, урешті, гармонійно врівноважило національну культурну традицію та історичну пам'ять із запозиченими культурними цінностями Європи й Америки.

Окремого аналізу потребує й такий важливий складник японської ідентичності, як духовна культура, під якою ми розуміємо релігію. Цікаво, що в самій Японії терміна «релігія» як такого не існувало, власне, так само, як і в інших культурах Східної Азії. Уперше термін «релігія» запроваджено саме в ході реформ доби Мейдзі. Чи існували до того в Японії релігії? Чи є релігіями конфуціанство, синто, буддизм? Чи це релігійні вчення, філософські концепції? Ці питання досі викликають дискусії серед дослідників, натомість японські вірування й релігійні вчення прийнято підводити під термін «духовна культура» [2, с. 26–27].

Відомо, що за часів правління династії Токугава перевага надавалася буддизму, однак із Реставрацією Мейдзі відбувається повернення до синтоїзму. Кінець XIX століття в історії Японії позначений двома важливими подіями: прийняттям нової конституції (1889 рік) та імператорським рескриптом

про освіту (1890 рік), що закріпили мейдзійські реформи, у тому числі завершили розбудову системи так званого «державного синто». Паралельно із цим у перші роки ХХ століття в Японії виникає нове релігійне вчення – Оомото, із лав adeptів якого вийшло чимало духовних японських лідерів [2, с. 27], які в наступні десятиліття чимало зусиль докладатимуть до консолідації японців навколо національної духовної культури.

Можемо стверджувати, що в цей період духовна культура Японії набуває багатошарової структури, що є результатом державно-бюрократичної творчості, вираженої через законодавчі акти й інституції, ними ж оформлені. Фактично відбуваються зміни в ідеології держави, домінантом у якій залишається синтоїзм [9, с. 20]. Сам термін «синто» в його найширшому значенні розуміємо як автохтонні японські правила й ритуали стосунків із сакральним, включно з усім тим, що виникло в Японії в ході історії. Принаймні таке трактування обґрунтовують російський дослідник О. Накорчевський [4, с. 67] та український історик В. Рубель [7, с. 81].

На середину ХІХ століття ключовою постаттю в синто був Хірата Ацутане (1776–1843), автор численних праць, у яких фактично вдався до доволі радикального кроку: переніс акцент із філософії на теологію (тобто вчення про божество й космологію). У теологічних ученнях Х. Ацутане помітна сильна тенденція до монотеїзму або принаймні генотеїзму. Окрім того, Х. Ацутане наблизив сакральне до буденного життя простого люду: звичайна праця землероба, на його думку, повторювала акт творення світу й була ні чим іншим, як служінням божествам [1, с. 37]. Учення Х. Ацутане використано з приходом до влади Мейдзі, оскільки обґрунтовувало повернення всієї влади імператору як особі, що має божественне походження. Дехто з істориків вважає, що саме Х. Ацутане своїм ученням наблизив Реставрацію Мейдзі [1, с. 38–39; 7, с. 92–93].

З першого десятиліття ХХ століття помітною стає тенденція регулювання урядом імператора Мейдзі впливів європейської та американської культур на японське суспільство. Це робилося, аби зарадити втраті власних традицій. Тому на кінець періоду Мейдзі фактично можемо констатувати, що відбувається культурний синтез японських традицій і західноєвропейських цінностей, що, з одного боку, унікальним чином зберегло й підкреслило японську національну ідентичність, а з іншого – органічно вплело європейський світогляд у культуру Японії.

Японія може слугувати прикладом замкненого суспільства з його традиціями підпорядкування особи загалу, цінностями колективізму й монокультурності. Фактично така ситуація зберігалася впродовж доволі тривалого періоду, аж до кінця Другої світової війни. Вибухове економічне зростання в Японії між 1945 і 1989 роками хоча й спричинило докорінні зміни в японському суспільстві, проте не підірвало засад корпоративізму й ієрархічних суспільних відносин.

Остання чверть ХХ, особливо початок ХХІ століття поставили на порядок денний фактично перед усіма країнами світу потребу вирішення двоєдиного завдання у сфері культури: культурної модернізації – виведення виробництва національного культурного продукту на рівень конкурентоспроможності на світовому ринку й водночас забезпечення збереження й поширення своєї традиційної етнонаціональної культури, національної ідентичності як чіткого маркера її самобутності. Це завдання забезпечується в тому числі й через трансформації політики пам'яті, спрямовані на розв'язання цих завдань, притаманні навіть країнам, що раніше вирізнялися потужними автаркічними інтенціями [5, с. 159].

З приходом у Японії до влади прем'єр-міністра Ясухіро Накасоне (1982–1987) розпочинається нова епоха японської культурної трансформації. Я. Накасоне, намагаючись просувати Японію у світі, звертається до культурної модернізації, убачаючи її як найефективніший засіб. Японський прем'єр оголошує країну сходячого сонця «кокусай кока» («міжнародною державою», що відкрита світу). Відкриття Японії світу розпочалося з реформ освітньої галузі, в основу яких було покладено переорієнтацію її пріоритетів на розвиток індивідуальності, підготовку учнів до інтернаціоналізації та реалій глобального суспільства. У 2002 році в шкільну програму було введено інтегроване навчання, що передбачало вивчення культури різних народів і долучення японського суспільства до світових культурних цінностей. Попри проголошені прем'єром Я. Накасоне цілі модернізації, освітній процес у Японії паралельно мав яскраво виразні тенденції, притаманні японській культурній традиції [8, с. 101].

У 2007 році в Японії приймається закон про освіту, який декларував настанови виховання дітей і молоді в дусі поваги до національних традицій і культури, що стало практичним кроком на шляху культурної модернізації країни. Однак зусилля зі збереження традиційної культурної моделі, яка ставить жорсткі обмеження на свободу самовираження, не перешкоджає перетворенню японської культури на основний засіб політики «м'якої сили» [5, с. 170].

З рубежу ХХ–ХХІ століть Японія, чітко усвідомлюючи переваги власної ідентичності й збагатившись елементами культури західної цивілізації, ступила на шлях культурної експансії й упевнено

рухається в цьому напрямі. Використовують японці заради цієї мети всі можливі найсучасніші технології, знаходячи все нові й нові форми для пропагування та виходу власної національної культури на світові ринки. І хоча Японія дещо пізніше порівняно з державами Європи чи США підійшла до розуміння значення «м'якої сили» в міжнародній політиці, проте з кінця ХХ століття вона надшвидкими темпами почала надолужувати втрачені шанси.

З-поміж найпоширеніших форм культурної експансії, які використовує Японія, варто виділити активну пропаганду й популяризацію японської національної культури у світі з акцентами на її традиціях, унікальності, ознайомлення світу з японською ідентичністю й історико-культурною спадщиною, популяризація японської кухні, традицій чайної церемонії тощо. Ці тенденції чітко простежуються з початку 80-х років ХХ століття, фактично від приходу до влади вже згаданого вище прем'єр-міністра Я. Накасонє. Поряд із цим необхідно наголосити, що специфічність традиційної японської культури в її архаїчному вигляді ставала радше перешкодою в її сприйнятті зовнішнім «споживачем», аніж маркером для просування.

Реалістично підходячи до проблеми сприйняття японської культури світом і водночас ступивши на шлях культурної експансії, Японська держава розробила й апробувала основи зовнішньої культурної політики. За реалізацію культурної експансії відповідальність було покладено на утворену влітку 2004 року Раду зі сприяння культурній дипломатії. Одним із головних завдань новоствореної Ради стало поліпшення іміджу Японії у світі, її впізнаваність і зрозумілість [6, с. 5–6]. Головні зусилля Ради зосереджено на глобалізації японської культури. Курс японської культурної експансії ґрунтувався на трьох основних засадах:

- якісно нових технологічних засобах представлення будь-якого продукту;
- орієнтованості на всі групи й верстви населення;
- на готовності до адаптації матеріалу під будь-які регіональні й місцеві умови [5, с. 170].

На практиці японська культурна експансія здійснювалася через організацію та проведення фестивалів японської традиційної культури на різних континентах й у різних країнах світу, через створення японських культурних центрів, пропагування японського мистецтва, музики та кіно, через надання державних грантів на дослідження тематики, пов'язаної з японською історією, економікою, культурою, літературою. Однією з форм японської культурної експансії стало масове поширення практично в усіх країнах Європи й Америки японської національної кухні, популяризація чайної церемонії. На рубежі 20-х років ХХІ століття в інтернеті з'являється велика кількість відеоматеріалів, які пропагують японські традиційні мистецтва, музику, ознайомлюють із найпопулярнішим туристичними центрами Японії.

Окремо варто наголосити й на економічних вигодах, які відкриваються через реалізацію національного культурного продукту за межами країни, адже, чим активнішою є культурна експансія, тим більші прибутки вона приносить, як і підвищення інтересу й уваги світу до країни, яка здійснює культурну експансію. Наслідком інтересу та уваги, що зростають, у свою чергу, стає активізація контактів із такою країною, поживлення дипломатичних, культурних та економічних контактів із нею й залучення зовнішніх інвестицій [8, с. 101].

Справедливо буде зазначити й той факт, що Японія була не єдиною країною Східної Азії, яка активно рухалася шляхом культурної експансії. Схожі зусилля щодо просування власної культурної традиції й ідентичності паралельно здійснювали Китай і Південна Корея [5, с. 171–172]. І це своєрідне суперництво стало добрим стимулом для згаданих країн, аби віднаходити нові форми й методи культурної експансії. Втягування країн у глобалізаційні процеси поставило перед ними завдання створення власного привабливого іміджу на міжнародній арені й підштовхує їх до чіткого вибудовування державної політики відкриття національних культур світу з відповідними переорієнтаціями культурної політики країн загалом, власне як і політики пам'яті.

Можна з упевненістю стверджувати, що унікальність і самобутність національних культур у сучасному світі стають затребуваним світом ресурсом. Досліджувана ж у статті Японія є яскравим прикладом держави, яка пройшла тривалий і непростий шлях від ізоляції та традиціоналізму до відкритості й культурної експансії. Безсумнівним здобутком Японії на цьому шляху стало збереження її національної ідентичності й культурної унікальності, адже в глобалізованому світі все складніше стає зберегти цю самобутність і все більшої цінності така самобутність набуває.

Література:

1. Капранов С.В. Школа Хірати Ацутане та її місце в історії кокугаку. *Східний світ*. 2008. № 4. С. 36–42.
2. Капранов С.В. Трансформації духовної культури Японії в ХІХ ст. (на прикладі Сінто). *Східний світ*. 2014. № 3 (84). С. 26–35. URL: <https://doi.org/10.15407/orientw2014.03.026> (дата звернення: 28.02. 2025).
3. Мозгова Т.А. Проблема пошуку культурної ідентичності в японській духовній традиції епохи Мейдзі (межа ХІХ–ХХ ст.). *Політологічний вісник*. 2012. Вип. 66. С. 39–46.

4. Накорчевський А.А. Гуманітарні знання й освіта в Японії XVII–XXI ст. *Східний світ*. 2018. № 1 (98). С. 62–87.
5. Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.) : монографія / керівник авторського колективу : член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. А.І. Кудряченко, науковий редактор : к.і.н., доц. В.В. Солошенко, технічний редактор : к.політ.н., с.н.с. В.М. Розумюк. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2021. 312 с.
6. Рой Є. Світоглядні аспекти формування культурно-естетичних універсалій в сучасній Японії. *Культурні та мистецькі студії XXI століття: науково-практичне партнерство* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 10 листопада 2021 р. Київ, 2021. С. 4–9.
7. Рубель В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ, 1997. 288 с.
8. Стрільчук Л., Гусақ Д. Культурна модернізація Японії: від традиціоналізму до культурної експансії. *Літопис Волині*. 2004. № 31. С. 99–102.
9. Тонгуу Масару. Японська релігійна свідомість. *Народна творчість та етнографія*. 2009. № 1. С. 17–26.
10. Cusick J. Cultural Characteristic Continuity: Basis for Rapid Foreign Scientific, Engineering, and Technological Transformation in Meiji era Japan (1868–1912). *Prof. Romualdas Sviedrys SS 6163 Guided Readings in History of Science*. 2009. 39 p.

УДК 93/94(4/9)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.29>

ПОРІВНЯННЯ ПЕРШИХ ПРЕЗИДЕНТІВ ЧЕХІЇ ТА СЛОВАЧЧИНИ ПІСЛЯ «ОКСАМИТОВОГО РОЗЛУЧЕННЯ»: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Хомич Андрій,

аспірант кафедри історії і культури України
та спеціальних історичних дисциплін
Університету Григорія Сковороди в Переяславі
ORCID ID: 0009-0003-6794-6888

У статті аналізується життєвий шлях двох перших президентів Чеської й Словацької Республік – В. Гавела та М. Ковача. За допомогою просопографічного, а також порівняльного методів автор здійснив аналіз діяльності двох перших майбутніх президентів Чеської й Словацької Республік. Вагомим є принцип історизму, зокрема умови становлення обох майбутніх президентів як особистостей і фахівців у своїх сферах протягом післявоєнного окупаційного радянського режиму на території Чехословаччини. Зазначається, що діяльність окупаційної радянської адміністрації, особливо після введення військ у Чехословаччину 1968 р., ще більше спонукала, а не зменшувала політизацію суспільних настроїв, активним виразником яких був В. Гавел у Празі, а пізніше й М. Ковач у Братиславі. Творча діяльність у сфері драматургії В. Гавела все більше набувала політичного характеру, зокрема після подій 1968 р. у Празі. Його підпільна боротьба з окупаційною радянською владою мала більш радикальний і відвертий характер після зазначених революційних подій, за що він згодом зазнав покарання у вигляді п'ятирічного терміну позбавлення волі. Після «Оксамитової революції» 1989 р. В. Гавел був обраний президентом спільної Чеської й Словацької Федеративної Республіки, а після їх розподілів – двічі поспіль став першим Президентом Чеської Республіки (1993–2003 рр.). М. Ковач, будучи фаховим банкіром і викладачем, після виборів до парламенту в 1992 р. був обраний головою Федеральних зборів, а вже наступного року (після розподілу однієї держави на дві) – президентом Словацької Республіки (1993–1998 рр.). Обрані перші президенти Чеської (В. Гавел) і Словацької (М. Ковач) Республік взяли курс на побудову суверенних демократичних республік із ринковими економіками та із зовнішнім політичним курсом у бік ЄС і НАТО.

Ключові слова: президент, парламент, революція, лідер, республіка.

Khomych Andrii. Comparison of the first presidents of the Czech Republic and Slovakia after the “Velvet Divorce”: a prosopographical analysis

This article analyzes the life path of the first two presidents of the Czech and Slovak Republics – V. Havel and M. Kovacs. With the help of prosopographic, as well as comparative methods, the author analyzed the activities of the first two future presidents of the Czech and Slovak Republics. In this article, the principle of historicism is significant, in particular, the conditions for the formation of both future presidents as personalities and specialists in their fields during the post-war occupation Soviet regime on the territory of Czechoslovakia. The article notes that the activities of the occupying Soviet administration, especially after the introduction of troops into Czechoslovakia in 1968, further encouraged, rather than reduced, the politicization of public sentiments, of which V. Havel was an active exponent in Prague, and later M. Kovács in Bratislava. V. Havel's creative activity in the field of dramaturgy increasingly acquired a political character, in particular after the events of 1968 in Prague. His underground struggle against the occupying Soviet authorities was more radical and frank after these revolutionary events, for which he was subsequently sentenced to five years in prison. After the “Velvet Revolution” of 1989, V. Havel was elected president of the joint Czech and Slovak Federal Republics, and after their divisions, he became the first President of the Czech Republic twice in a row (1993–2003). M. Kováč, being a professional banker and lecturer, was elected Chairman of the Federal Assembly after the parliamentary elections in 1992. The following year (after the division of one state into two), he became the President of the Slovak Republic (1993–1998). The first elected presidents of the Czech Republic (V. Havel) and the Slovak Republic (M. Kováč) took a course towards building sovereign democratic republics with market economies and an external political orientation towards the EU and NATO.

Key words: president, parliament, revolution, leader, republic.

Постановка проблеми. Безсумнівним є той факт, що державотворчий процес здійснюють політичні еліти й лідери, котрі мають підтримку виборців, а також необхідний для цього ресурс, і ті, які не бояться брати на себе відповідальність за ухвалення необхідних для країни рішень. Кожна країна на певному історичному відтинку часу мала своїх політичних лідерів, які вели свій народ у необхідному напрямку. В умовах представницької демократії такі лідери повинні мати як легітимний, так і легальний статус, тобто вони мають визнання й підтримку з боку виборців, а також особливий статус і специфічну діяльність у політичній сфері, що узгоджується чинною законодавчою базою. Здебільшого такими

політичними лідерами в новітній історії є президенти, інститут яких запозичувався ще з американської державотворчої практики.

Не стала винятком у цьому й Чехословаччина (офіційна назва протягом 1989–1992 рр. – «Чесько-Словацька Федеративна Республіка»), яка на чолі зі своїм лідером-дисидентом Вацлавом Гавелом стала вільною від впливу СРСР унаслідок так званої «Оксамитової революції» 1989 р. Це спільне федеративне державне утворення чехів і словаків після здобуття незалежності проіснувало до 1 січня 1993 року, адже 17 липня 1992 р. парламент Словаччини ухвалив декларацію про незалежність Словацької Республіки. Отже, з початком 1993 р. Чеська й Словацька Республіки стали окремими незалежними державами, яких став поєднувати спільний кордон і довга історія. Як кожна суверенна держава, Чехія й Словаччина пішли власними шляхами свого політичного й економічного розвитку, створивши власні інститути влади, зокрема інститут президентства, який закладений в ухвалених парламентами конституціях, що в день офіційного «оксамитового розлучення» (1 січня 1993 р.) набули чинності. Саме перші новообрані президенти Чеської (В. Гавел) і Словацької (М. Ковач) Республік після «оксамитового розлучення» здійснювали державотворчий процес у своїх суверенних країнах, який спирався як на поточні процеси, так і на вже минулі, у яких активно діяли два політичні лідери цих нових держав.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз особливостей становлення перших президентів Чеської та Словацької Республік через призму просопографії й компаративізму, що впливало на процес ухвалення політичних рішень на відповідному рівні у двох державах.

Виклад основного матеріалу. Після мирного відокремлення («по-оксамитовому») – з боку як чехів, так і словаків) Словаччини від спільної чехословацької федеративної держави в окремій Чехії й надалі залишався президентом чинний Голова держави – Вацлав Гавел, який керував спільною державою з 1989 по 1992 рр., а потім самостійною Чехією протягом усього першого десятиліття (1993–2003 рр.). Варто також зазначити, що Вацлав Гавел у 1989 р. став першим демократично обраним президентом серед усіх семи країн «Варшавського договору» після виходу країн зазначеного блоку з-під впливу СРСР [1]. Отже, його особистий внесок у розбудову як демократичної Чесько-Словацької Федеративної Республіки протягом 1989–1992 рр., а з 1993 р. і протягом усього наступного (першого десятиліття) періоду для самостійної Чеської Республіки важко переоцінити. Це дає підстави вважати, що, будучи тричі поспіль обраним президентом (перший раз – в умовах спільної федерації чехів і словаків), а потім двічі за самостійної Чехії, Вацлав Гавел як непересічна особистість мав низку особистих якостей, які виокремлюють його з-поміж інших. Саме низка особистих рис В. Гавела уможливила набуття ним найвищої посади в цій державі, сприяла значному державотворчому процесу, а також поступу в бік демократії та ринкової економіки. Очевидно, що ці якості були набуті й загартовані протягом усього його життя, передусім в умовах боротьби з радянським режимом на території тодішньої Чехословаччини. З огляду на те що посада президента надалі зберігалася і її продовжував займати чинний Глава держави В. Гавел, самостійна Чехія (уже без Словаччини) з 1 січня 1993 р. мала виключно свою Конституцію з чітко визначеним відповідним статусом і повноваженнями найвищої інституції – Президента Чеської Республіки. Так, згідно із цією Конституцією, Президент Чеської Республіки обирається прямими виборами на основі загального, рівного і прямого виборчого права, діє п'ять років і є главою держави, а також призначає та звільняє з посади Прем'єр-міністра й інших членів уряду, має низку інших повноважень згідно з Конституцією й законами [6].

Щодо Словаччини, то як уже зазначено вище, вона з початку 1993 р. стала незалежною державою, а відтак створила власну політичну систему, закладену в новій Конституції країни ще в період «оксамитового розлучення» з чехами – 1 жовтня 1992 р., набула чинності вже з набуттям самостійності (1 січня 1993 р.). Саме згідно із цією Конституцією, у Словацькій Республіці створена посада Президента. Згідно з нею, Президент є Головою Республіки, який обирається громадянами прямими виборами в умовах таємного голосування строком на п'ять років і має повноваження призначати і звільняти голову й інших членів уряду, а також є головнокомандувачем Збройних сил і має низку інших повноважень, передбачених Конституцією та законами Словацької Республіки [5]. 15 лютого 1993 р. Президентом Словацької Республіки було обрано Міхала Ковача, інавгурація якого відбулася 2 березня [7], котрий перебував на цій посаді лише один строк – до наступних президентських виборів і відповідної інавгурації нового Голови Республіки (тобто до 2 березня 1998 р.).

З огляду на особливість узятого на озброєння методу, варто зазначити, що *просопографія* (від грец. Πρόσωπον – обличчя, особа та γράφω – пишу) – «спеціальна історична дисципліна, що вивчає весь комплекс джерел біографічного й іншого особистісного характеру, а саме: зовнішність, індивідуальні риси та якості, соціальне й етнічне походження, родинні зв'язки, кар'єру, різноманітні життєві обставини тощо з метою створення портретів окремих осіб чи груп, об'єднаних за певними спільними критеріями,

для реконструкції минулого як історії людей» [9]. Отже, за допомогою методу просопографії можна більш конкретно зрозуміти становлення особистостей, а також мотивів діяльності суб'єктів історичного процесу, у цьому випадку політичних лідерів, зокрема першого Президента Чеської Республіки Вацлава Гавела й першого Президента Словацької Республік Міхала Ковача після 1 січня 1993 року, адже їхня діяльність на цих найвищих посадах сприяла поступу цих двох сусідніх незалежних держав у бік демократії та ринкової економіки в умовах транзиту.

Перший Президент Чеської Республіки Вацлав Гавел народився 1936 р., виріс у відомій празькій інтелектуальній родині, яка займалася підприємницькою діяльністю. Отже, суспільно-політичні й соціально-економічні процеси та їх обговорення як у міжвоєнний, так і післявоєнний період не оминали увагою в родинному колі, до якого долучався молодий Вацлав. Шкільні роки припали на післявоєнний період, за якого Чехословаччина перебувала в умовах радянського впливу. Через радянське панування, яке не поділяло «буржуазного» походження Вацлава, його шлях до подальшої освіти був суттєво ускладнений, а тому він у 1950 р. змушений був вступити до хімічної лабораторії на посаду лаборанта, проте паралельно навчався у вечірній гімназії в Празі [4]. У 1954 р. спробував навчатися на економічному факультеті Чеського технологічного університету в Празі, проте це протривало лише два роки, адже він його покинув, оскільки був схильним до гуманітарних наук, на які радянська влада не допускала. Наступного року Гавел став літературним критиком, що принесло йому відомість у цих колах. Потім були два роки в армійській службі, після якої він спробував себе в театральному мистецтві (від техніки аж до драматурга). Перша його театральна п'єса («Святкування в садочку») поставлена 1963 р., через рік уже виставлялася в Західному Берліні. Попри це, його твори в Чехословаччині були під забороною, він не міг виїхати зі своєї країни, особливо після вистави «Меморандум» 1968 р., у США. Паралельно з театральною діяльністю Вацлав Гавел у 1965 р. став членом редакції газети «Тварж» («Обличчя»). Події «Празької весни» в Чехословаччині в серпні 1968 р. В. Гавел зустрів як активний противник радянського режиму (дисидент), здійснюючи опір московському пануванню, зокрема через виступи по радіо «Вільна Чехословаччина». Після поразки антирадянського повстання Гавел змушений був покинути театр і влаштуватися працівником на пивоварню в Трутнові. Попри це, Вацлав і надалі продовжував писати сценарії до п'єс, зокрема в цей час написано о «Аудиторію» і «Ванек», які поширювалися по всій країні у формі забороненого самвидаву. Це ще більше занурило його у форму політичної боротьби проти чинного радянського режиму, за що й був неодноразово переслідуваний каральними органами, зокрема тричі перебував у місцях позбавлення волі (з 1979 по 1983 рр.) [4]. У 1977 р. Гавел став одним із засновників підпільного руху «Хартія-77», що об'єднував чеських правозахисників, котрі боролися з беззаконням радянської влади на території Чехословаччини. Продовжуючи свою творчу діяльність, В. Гавел написав одну з найбільш відомих праць – політичне есе «Сила безсилля» (1978 р.), яке стало своєрідним заклик до роздумів його співгромадян щодо того, чому і як вони стали окупованими з боку Радянського Союзу та як останній здійснює владу в Чехословаччині. Очевидно, що влада не могла проігнорувати цей твір, що набув масового поширення й приніс ще більшу славу його авторові, а відтак це мало свої наслідки: з одного боку, це стало причиною ув'язнення В. Гавела, а з іншого – підносило національний дух чехів і словаків для майбутньої боротьби за звільнення від чужоземного радянського панування. Вацлав Гавел під час «Оксамитової революції» 1989 р. став не лише одним із її учасників, а й співорганізаторів, оскільки на собі відчув «переваги» радянського панування в Чехословаччині протягом усього післявоєнного періоду. Після перемоги революції В. Гавел 29 грудня 1989 р. був обраний Федеральними зборами від Громадянського форуму як тимчасовий президент Чесько-Словацької Федеративної Республіки, а вже 5 липня 1990 р. його було переобрано новим скликанням парламенту на цій посаді на наступні два роки [3, с. 86–87]. Варто зазначити, що під час другого терміну (з 5 липня 1990 р. по 21 січня 1993 р.) В. Гавел не підтримував розподілу єдиної держави на дві (Чеську і Словацьку республіки), особливо стосовно майбутнього конституційного устрою держави [2], проте парламентські вибори в червні 1992 р. сприяли обранню політичних еліт у Празі й Братиславі, які не були прихильниками подальшої спільної держави (особливо в Словаччині). Окрім того, урахувавши особливості тодішньої форми державного правління (парламентської республіки), після президентських виборів 3 липня 1992 р. В. Гавел не отримав необхідної кількості голосів, щоб стати президентом, проте він і надалі ним залишався. 20 липня 1992 р. В. Гавел подав у відставку з посади Президента Чеської та Словацької Федеративної Республіки через те, що він далі не може виконувати свої зобов'язання, що випливають з оголошеної ним присяги на вірність спільній Федеративній Республіці чехів і словаків, а саме через її «суперечність конституції, переконанням і совісті» [2]. Проте вже в середині листопада 1992 р. він підтвердив, що буде балотуватися на посаду Президента Республіки. У зв'язку з цим чотири парламентські групи правлячої коаліції 18 січня 1993 р. подали його кандидатуру на найвищу посаду

в державі, а нижня палата парламенту – Палата депутатів – 26 січня 1993 р. обрала його першим Президентом незалежної Чеської Республіки [2], яким він залишався два строки поспіль (вдруге був переобраний у січні 1998 р. – до січня 2003 р.).

Отже, Вацлав Гавел в умовах радянського панування змушений був боротися всіма доступними йому засобами й методами (передусім латентними та підпільними) з окупаційною радянською владою на території Чехословаччини, маючи для цього особисті підстави: його заможна підприємницька родина жила в умовах постійного обвинувачення в «буржуазності» з відповідними для неї й самого Вацлава наслідками (для останнього це проявилось в неможливості навчатися на бажаних для нього гуманітарних спеціальностях і здобути відповідний фах, а також працювати в своїй країні для її і свого блага). Отже, радянська система сама ж своєю політикою денаціоналізації «створювала» дисидентів, які мали місцеве походження, передусім серед інтелігенції та фінансово-промислових кіл, представником яких і був В. Гавел. Його боротьба проти радянської влади, яка проявлялася у формі творчості (драматургії), мала не лише культурний, а й політичний зміст, за що її автор тричі перебував в ув'язненні протягом п'яти років. Така жертва задля блага своєї батьківщини не залишилася непоміченою серед політичних еліт і народу в умовах звільнення країни від радянської влади під час «Оксамитової революції», унаслідок якої В. Гавел став тимчасовим, а наступного року повноправним Президентом Чесько-Словацької Федеративної Республіки. Після розділення єдиної держави на дві (1993 р.) – Чеську й Словацьку Республіки, В. Гавел протягом двох строків обирався Президентом Чеської Республіки, здійснюючи державотворчі процеси в умовах курсу, взятого на демократію та ринкову економіку.

Словаччина ж після відділення від спільної з Чехією держави 1 січня 1993 р. провела свої перші президентські вибори, за результатами яких 2 березня 1993 р. Главою незалежної держави став Міхал Ковач, який до цієї посади очолював парламент (Федеральні збори) спільної з чехами держави. М. Ковач народився в селі Губиша в Словаччині 1930 р. Після навчання в школі він вступив і закінчив Академію бізнесу, а згодом й Економічний університет. Через рік перебування на посаді асистента в Економічному університеті у Братиславі він вступив на службу до Регіонального інституту ŠVČS. Далі аж до «Оксамитової революції» М. Ковач працював у банківській сфері (1956–1989 рік). У цей період займався також і викладацькою діяльністю, зокрема з 1965–1966 рр. читав лекції в банківській школі на Кубі. Протягом 1967–1969 рр. працював заступником Živnostenská banka в Лондоні. У 1969 р., після окупації радянськими військами Чехословаччини, у результаті якої відбулося придушення «Празької весни» (1968 р.), М. Ковач через підтримку протестувальників був відкликаний із Лондона й у 1970 р. переведений у братиславське відділення лондонського банку на посаду звичайного банківського працівника [7]. З 1978 р. по 1989 р. М. Ковач працював штатним науковим співробітником Науково-дослідного інституту фінансів і кредиту, пізніше в Центральному інституті народногосподарських досліджень. Там він займався проблемами грошово-кредитної політики й банківської діяльності. З 1987 р. працював за сумісництвом викладачем факультету цивільного будівництва Словацького технологічного університету на кафедрі економіки та фінансів [7]. Після «Оксамитової революції», у грудні 1989 року, М. Ковача обрано міністром фінансів Словацької Республіки в уряді «Національного взаєморозуміння». На перших вільних виборах у червні 1990 р. як кандидат від «Громадської партії проти насильства» в Східнославацькому регіоні він був обраний членом Федеральних зборів до Палати депутатів на дворічний термін, а також призначений міністром фінансів Словацької Республіки. Діяльність у першому демократично встановленому уряді він завершив самостійно в травні 1991 р. На початку 1991 р. М. Ковач був одним із засновників Руху за демократичну Словаччину [8]. На парламентських виборах 1992 р. М. Ковач був переобраний членом Палати народів Федеральних зборів від Східної Словаччини. На першій сесії Федеральних зборів (26 червня 1992 р.) М. Ковача обрано головою Федеральних зборів Чеської та Словацької Федеративної Республіки. Він обіймав цю посаду до 31 грудня 1992 р., тобто до розпаду Чеської та Словацької Федеративної Республіки. 15 лютого 1993 р. М. Ковач був обраний Президентом Словацької Республіки, а 2 березня 1993 р. урочисто вступив на посаду Президента Словацької Республіки, на якій перебував п'ятирічний термін (до 2 березня 1998 р.) [7]. У зв'язку з протистоянням із досить впливовим словацьким політиком – прем'єр-міністром В. Мечіаром, В. Ковач відмовився від подальшої боротьби за владу на наступних виборах і заснував особистий Фонд (1998 р.), а також брав участь у Фонді Вацлава Гавела [8].

Отже, М. Ковач, будучи фаховим економістом, передусім у банківській справі, зміг побудувати собі успішну кар'єру в політиці Словаччини після «Оксамитової революції» за своїм фахом, а невдовзі й на посаді очільника федерального парламенту. Ця висока посада, а також його боротьба за демократичну Словаччину сприяли тому, що М. Ковача було обрано першим Президентом Словацької Республіки, яку він займав один строк (1993–1998 рр.).

Висновки. Таким чином, використовуючи різноманітну джерельну біографічну базу (зокрема чеську й словацьку) двох відомих політичних діячів-державників, які були першими президентами Чеської та Словацької Республік (В. Гавела і М. Ковача) після «Оксамитового розлучення» (1993 р.), за методом просопографії, варто відзначити те, що обидва лідери, відчувши на собі в дитячому віці всю трагедію Другої світової війни (окупацію з боку нацистського й радянського режимів) і в післявоєнний період, намагалися реалізувати себе у творчій і підприємницькій сферах. Попри це, радянська окупаційна влада в Чехословаччині, особливо після придушення повстання «Празької весни» 1968 р., проводила низку репресивних заходів, під які потрапили обидва майбутні президенти, оскільки вони не були осторонь цих революційних подій. Недопущення до бажаної роботи у сфері культури В. Гавела, унеможливлення виїзду з театральними виставами за межі республіки з боку радянського керівництва, а також переведення з вагової посади лондонського банку на пересічну в братиславський для М. Ковача сприяли тому, що обидва майбутні лідери більше переходили в опозиційність у формі латентного дисидентства, що уможливило після «Оксамитової революції» зайняти політичні посади спочатку у спільній державі, а з 1993 р. – у кожного окремо – на посадах президента. Знання кожного у своїй справі (творчій у Гавела й фінансово-банківській у Ковача), стійкість і наполегливість в умовах боротьби (зокрема політичної) сприяли успішності здійснення ними реформ у незалежній Чеській і Словацькій Республіках з 1993 р. При такій схожості в біографіях обох лідерів варто відмітити також і певні відмінності, адже хоч і заможна, проте зацькована радянською системою родина Гавелів (через її «буржуазність») не мала можливості успішного майбутнього за окупаційного режиму, тому молодому Вацлаву необхідно було самотужки боротися як за власне життя, так і за свою країну (за останню він відбув п'ять років ув'язнення). На відміну від В. Гавела, М. Ковач не перебував у підпільній боротьбі з радянською владою, а займався банківською і викладацькою справою (як на батьківщині, так і поза нею), проте революційні події 1968 і 1989 рр. вплинули на піднесення його патріотичної позиції та спонукали його до подальшої діяльності не лише в економічній, а й у політичній площині.

Література:

1. Вацлав Гавел. Книгарня Президента Чеської Республіки. URL: www.vaclavhavel.cz/cs/vaclav-havel/zivotopis.
2. Вацлав Гавел. Празький Град. URL: www.hrad.cz/cs/prezident-cr/prezidenti-v-minulosti/vaclav-havel.
3. Віднянський С.В. Україна в міжнародних відносинах. *Енциклопедичний словник-довідник*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. Вип. 5 «Біографічна частина: А-М» / відп. ред. М.М. Варварцев. 331 с. С. 86–87.
4. Гавел Вацлав. Зарубіжні письменники: енциклопедичний довідник. URL: Zarubizhni_pysmennyky_entsyklopedychnyi_dovidnyk.
5. Конституція Словацької Республіки від 01.10.1992. URL: www.slov-lex.sk/documents/10184/493489/460_1992_1.pdf/716c7f51-7b5b-416f-9fbc-f09b4dcb2127.
6. Конституція Чеської Республіки від 01.01.1993. URL: www.psp.cz/docs/laws/constitution.html.
7. Міхал Ковач. Біографія. Колишні Президенти Словацької Республіки. URL: www.prezident.sk/michal-kovac.
8. Помер Міхал Ковач, перший президент незалежної Словаччини Телерепортаж. URL: www.teraz.sk/slovensko/prvy-slovensky-prezident-michal-kovac/221250-clanok.html.
9. Томазов В.В. Просопографія. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Prosopohrafiia>.

УДК 930.85(52)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.30>

ТРАНСФОРМАЦІЯ Й ЕВОЛЮЦІЯ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ ЯПОНІЇ: ВІД ПЕРІОДУ МЕЙДЗІ (1868–1912) ДО СУЧАСНОЇ ДОБИ

Шеремета Анна,

аспірантка кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0009-0006-6041-3829

У статті проаналізовано специфіку трансформаційного процесу й еволюцію культурних традицій Японії: від періоду Мейдзі (1868–1912 роки) і до нашого часу. Період Мейдзі став важливим етапом розвитку японського суспільства, адже країна, яка пододала століття самоізоляції, перейшла на етап активної модернізації, упровадження західних технологій, адміністративних реформ і соціальних змін. При цьому відбувалася поступова адаптація усталених звичаїв і традицій до нових умов, вони не зникли, а, пройшовши процес переосмислення, поступово інтегрувалися в нову соціокультурну реальність. У статті проаналізовано вплив модернізаційних процесів періоду Мейдзі на різні сфери культури Японії, зокрема освіту, мистецтво, літературу, релігію тощо. Особлива увага приділяється впливу синтоїзму й буддизму на формування національної культурної ідентичності, зміні статусу самурайського класу та впливу останнього на формування сучасного культурного коду Японії. Також відзначаються подальші етапи розвитку японської культури ХХ–ХХІ століть, зокрема й періоду після Другої світової війни, який ознаменувався для Японії економічним бумом і посиленою інтеграцією у світову спільноту. Окреслюються процеси, які вплинули на формування сучасних культурних традицій Японії як симбіозу традиційного й інноваційного. Аналізується вплив процесів глобалізації на традиційні мистецтва Японії, серед яких – театр Но, Кабукі, чайна церемонія, ікебана. Особлива увага приділяється розвитку японської кухні й національного одягу. Акцентовано увагу на популяризації японських культурних традицій у світі, зокрема через феномен «культурного експорту», який відобразився в поширенні аніме, манги, японської моди, дизайну та кухні за межі самої Японії. Таким чином, у статті викладає комплексний аналіз трансформації та еволюції культурних традицій Японії протягом останніх століть, відображаючи, що Японія змогла не лише зберегти свою самобутність, а й досягти балансу в поєднанні традицій та інновацій.

Ключові слова: Японія, культурні традиції, трансформація, еволюція, період Мейдзі, традиції та інновації.

Sheremeta Anna. Transformation and Evolution of Cultural Traditions of Japan: From the Meiji Period (1868–1912) to the Present Day

The article analyzes the specifics of the transformation process and the evolution of Japan's cultural traditions – starting from the Meiji period (1868–1912) and up to the present day. The Meiji period became an important stage in the development of Japanese society, because the country, having overcome centuries of self-isolation, moved to the stage of active modernization, the introduction of Western technologies, administrative reforms and social changes. At the same time, there was a gradual adaptation of established customs and traditions to new conditions; they did not disappear, but, having undergone a process of rethinking, gradually integrated into a new socio-cultural reality. The article analyzes the impact of the modernization processes of the Meiji period on various spheres of Japanese culture, in particular education, art, literature, religion, etc. Special attention is paid to the impact of Shintoism and Buddhism on the formation of national cultural identity, the change in the status of the samurai class and the impact of the latter on the formation of the modern cultural code of Japan. The article also notes the further stages of the development of Japanese culture in the 20th–21st centuries, in particular the period after World War II, which was marked for Japan by an economic boom and increased integration into the world community. The processes that influenced the formation of modern cultural traditions of Japan as a symbiosis of the traditional and innovative are outlined. The impact of globalization processes on the traditional arts of Japan is also analyzed, including Noh theater, Kabuki, tea ceremony, ikebana. Special attention is paid to the development of Japanese cuisine and national clothing. The emphasis is on the popularization of Japanese cultural traditions in the world, in particular through the phenomenon of “cultural export”, which was reflected in the spread of anime, manga, Japanese fashion, design and cuisine beyond the borders of Japan itself. Thus, the article reflects a comprehensive analysis of the transformation and evolution of Japan's cultural traditions over the past centuries, reflecting that Japan has not only been able to preserve its identity, but also to achieve a balance in combining traditions and innovations.

Key words: Japan, cultural traditions, transformation, evolution, Meiji period, traditions and innovations.

Вступ. Японія – це країна, яка протягом століть поєднує традиції та інновації, здійснюючи гармонійну інтеграцію елементів власної культури з культурними традиціями західного світу. Особлива роль у цьому процесі відводиться періоду Мейдзі (1868–1912 роки), коли стрімка модернізація охопила всі сфери суспільного життя Японії, торкнувшись і трансформації її культурних традицій. Саме в цей

період відбувається переосмислення культурної спадщини, чинні на той час культура, мистецтво, релігія, соціальні норми й побут адаптуються до нових реалій.

Однак процес трансформації культурних традицій Японії не обмежився епохою Мейдзі, триває він і донині, відображаючи складні взаємозв'язки між минулим і сьогоденням. Процес глобалізації, значні технологічні досягнення та зміна світогляду японців неминуче відобразилися на розвитку культури, давши змогу водночас зберегти її унікальність. Зважаючи на це, актуальним є дослідження процесу еволюції культурних традицій Японії від доби Мейдзі й до наших днів, а також окреслення факторів, які впливали на їх трансформацію протягом цього часу.

Аналіз наявних наукових досліджень за темою. Дослідженням тематики розвитку японських культурних традицій займалися як українські, так і зарубіжні науковці. Серед українських науковців окремі аспекти розвитку культурних традицій Японії досліджували О. Іванівська, А. Курас [1], О. Колесніченко [2], Т. Мозгова [3], І. Нестерчук, В. Тарасова, З. Яремова [4] і деякі інші науковці. Серед зарубіжних дослідників окремі аспекти розвитку культурних традицій Японії вивчали Дж. Кузік [5], Дж. Тераніші [6], Ю. Цукахага [7] і низка інших науковців. Проте комплексного аналізу еволюції та трансформації культурних традицій Японії від періоду Мейдзі й до наших днів досі не здійснив жоден із науковців, що, однозначно, ще раз підтверджує актуальність обраної теми дослідження.

Мета статті – проаналізувати процес трансформації та еволюції культурних традицій Японії від періоду Мейдзі до наших днів.

Виклад основних результатів дослідження. Незважаючи на те що впродовж двох століть Японія була відокремлена від багатьох світових війн, революцій, голоду й катастроф, її ізоляція мала й зворотний бік: країна була відрізана від науково-технічного прогресу та культурного розвитку, які стрімко змінювали світ. Це стало однією з основних причин реставрації Мейдзі – епохального перевороту, що відкрив Японію для світу та сприяв її інтеграції в глобальний культурний простір [5, с. 16].

Реставрація Мейдзі (1868 рік) ознаменувала кінець ізоляції Японії, започаткувавши епоху швидкої модернізації та трансформації під впливом західної культури й науки. Період Мейдзі, який тривав 1868–1912 роки, був часом глибоких змін у Японії. Країна переходила від феодального суспільства до сучасної індустріалізованої нації. Цей період ознаменувався низкою культурних змін, на які значною мірою вплинули західні ідеї та практика. Перед японцями відкрився невідомий до цього світ звичаїв і поглядів. Ідеї просвітництва, теорія природного права, ідеї волі й рівності швидко отримали схвалення серед японської інтелігенції. Уряд Мейдзі активно сприяв «вестернізації», тобто запозиченню англо-американського чи західноєвропейського досвіду в галузі економіки, політики, освіти й культури [2, с. 120]. «Вестернізацію» він розглядав як засіб зміцнення Японії та можливість наздогнати західні країни за рівнем розвитку.

Українська дослідниця Т. Мозгова виділяє три етапи проникнення західноєвропейського світогляду в японські культурні традиції за періоду Мейдзі:

I етап – від 1868 по 1878 роки – отримав назву етапу «просвітництва», тобто просвітництва японського суспільства під впливом західноєвропейського просвітництва;

II етап – від 1878 по 1888 роки – для цього етапу характерне заперечення японцями власної культурної традиції, коли все японське заперечувалося й відкидалося як застаріле, таке, яке є непотрібним для майбутнього розвитку держави;

III етап – від 1888 по 1912 роки – для цього етапу характерна своєрідна національна рефлексія, спроби збагатити традиційну культуру Японії концептами й категоріальним апаратом Заходу, що часто спричиняло понятійні непорозуміння та загалом призводило до неможливості артикулювати притаманну японському суспільству модель мислення до засобів європейського структурування мисленнєвої діяльності й навпаки [3, с. 42].

У період «просвітництва», що японською звучить як «буммейкайка дзідай», японський уряд усіляко сприяв процесам просвітництва й розвитку цивілізації, уважаючи його важливим етапом на шляху до трансформації Японії та перетворення її на сильну незалежну державу. Розквіт просвітництва в Японії припав на 70-ті роки ХХ століття.

Значний внесок у розвиток просвітництва в Японії зробив Юкіті Фукудзава, у працях якого («Заклик до науки», «Автобіографія», «Усе про країни світу») відображалися досягнення світової науки й культури. Значний культурний вплив мала й відкрита ним «школа Фукудзава», яка згодом трансформувалася в Університет – Кейо Гідзюку, що зберігає свої позиції й у наш час [9, с. 68].

Одним із найзначніших культурних зрушень періоду Мейдзі було прийняття освіти за західним зразком. Уряд створив національну систему освіти за моделями Європи й Америки. Усю територію країни було розподілено на 8 округів, на території кожного з яких був університет. Школи були створені по

всій країні, шестирічна освіта стала обов'язковою як для хлопчиків, так і для дівчаток. Навчальна програма була розроблена, щоб прищепити почуття національної ідентичності й лояльності до імператора, а також викладати західні предмети, такі як природничі науки й математика. Молодим японцям також створювали умови для навчання у вищих закладах Європи та США.

У період Мейдзі також змінилися релігійні практики. Синтоїзм пропагувався як державна релігія, а буддизм пригнічувався, що було частиною зусиль уряду щодо об'єднання країни під єдиною національною ідентичністю. Водночас християнство, яке було заборонено в період Едо, дозволили сповідувати.

У мистецтві спостерігався рух до західних стилів і технік. Традиційні японські форми мистецтва, такі як укійо-е й кабукі, продовжували бути популярними, але також зростав інтерес до західного живопису, музики та літератури. Такого роду змішування східних і західних впливів призвело до унікального культурного синтезу, характерного для періоду Мейдзі.

У період Мейдзі відбулися зміни й у літературній сфері Японії. Отримавши доступ до кращих творів світової літератури внаслідок стрімкого розвитку перекладу, японські читачі занурилися в незвичний для них літературний світ наприкінці XIX століття. Незадовго після цього Сайє Цубоуті в трактаті «Про сутність роману» (1885 рік) заклав початки розвитку нової літератури в Японії. У трактаті він заперечував старі естетичні канони, які ставили до особистості вимогу стосовно самозречення на користь феодалних і моральних норм. На перший план виходять чутливість та індивідуальне життя, а також бажання відображати реальний світ таким, яким він є. Як відзначає Ю. Осадча, «до історії японської літератури та літературно-критичної думки він увійшов початківцем нових, «на європейський манер» художньо-літературних і театральних традицій, які активно й плідно наслідують і дотепер» [8, с. 337].

По завершенні Японсько-Китайської війни 1894–1895 років, коли в японському суспільстві були особливо загострені внутрішні суперечності, сформувалися передумови для розвитку соціальної прози, що заклала важливий базис для розвитку реалізму. Яскравим представником цієї літературної течії був Сякай Сьосецу.

Нові суспільні трансформації торкнулися й зміни форм поезії. Значний вплив на це мали також переклади з європейських мов. «Сінтасі» – нова форма поезії, яка з'явилася в японській системі віршування в той час і була подібною до європейських білих віршів, при цьому вони мали необмежену кількість рядків. Японська поезія кінця XIX – початку XX століття характеризується появою нового вільного вірша, в основі якого лежала вільна розмовна мова «дзюсі» та який у XX столітті став основною віршовою формою японської поезії. Вершиною романтизму японської лірики прийнято вважати твори Тосона Сімадзакі, який у 1897 році видав збірку віршів під назвою «Молоді пагінці». Використовуючи жанр «сінтайсі», тобто довгі вірші, поет романтично й піднесено висвітлював юність, кохання та красу людського духу. Романтичні пориви в поезії тривалий час стримувалися традиційними хоку й танка, проте й вони зазнали трансформації під впливом змін. Поет Масаока Сіті приклав чимало зусиль, щоб оновити ці жанри, удавшись до видання поетичного журналу «Кототогісу» (Зозуля).

Музична культура Японії після реставрації Мейдзі 1868 року характеризується співіснуванням і взаємозалежним розвитком трьох типів музики: традиційна музика, що передається з періоду Едо (1603–1867), як приклад гагаку (придворна музика); західна музика, яка ввійшла в країну й закріпилася після того, як її відкрили зовнішньому світу; і сучасні пісні, які були першими створені в Східній Азії, такі як *shōka* і *gunka* (шкільні та військові пісні) [7, с. 223]. Кожен із цих трьох видів музики відігравав ту роль, яку від них вимагала держава Мейдзі, і вони стали невід'ємними елементами музичної культури сучасної Японії.

Одним із важливих аспектів реформи періоду Мейдзі в Японії стала зміна статусу самурайського класу, що значною мірою вплинуло на формування сучасного культурного коду країни. Самураї, як військова та соціальна еліта Японії протягом багатьох століть, у результаті скасування феодалної системи і створення сучасної централізованої держави втратили свій привілейований статус. Відповідно до імператорського указу від 1876 року, самураям була винесена заборона на носіння мечів, що вказувало на втрату їхньої усталеної ролі в суспільстві [6, с. 314]. Унаслідок цього вони були змушені інтегруватися в нову систему, зайнявши різні ніші японського суспільства. Однак, незважаючи на формальне зникнення класу самураїв, культурна й етична спадщина останнього збереглася та пройшла значний шлях трансформації. Кодекс бусідо як традиційний морально-етичний кодекс самураїв ліг в основу розвитку багатьох сфер японського суспільства, адже декларовані ним принципи честі, дисципліни, самопожертви, відданості й вірності відображено в сучасній діловій етиці, спортивному вихованні, освітніх стандартах, корпоративній культурі тощо. Помітним є відлуння самурайських традицій і в сучасній попкультурі Японії, адже в багатьох художніх творах, фільмах, аніме та мангах використовуються

образи самураїв чи самурайська символіка. Більше того, бойові мистецтва Японії, серед яких – кендо, дзюдо й айкідо, також зберегли дух самурайської спадщини, поєднавши традиційні техніки із сучасною філософією саморозвитку. Отже, хоч стан самураїв і зник ще в XIX столітті, культурна спадщина останнього досі є вагомим складником культурної ідентичності Японії.

Загалом доречно відзначити, що період Мейдзі був часом значних культурних зрушень у Японії. Країна прийняла вестернізацію та модернізацію, що призвело до змін в освіті, літературі, релігії та мистецтві. Ці зміни заклали основу для становлення Японії як світової держави у XX столітті.

У період після Другої світової війни глобалізаційні процеси, які торкнулися Японії, сприяли інтеграції її культури у світовий культурний простір. Ставши одним із провідних технологічних лідерів, Японія докорінно змінила життя своїх громадян. Наприклад, столиця Токіо – це гамірний мегаполіс, наповнений високотехнологічними гаджетами, ефективними транспортними системами й футуристичними будівлями. Крім того, відданість Японії інноваціям призвела до значного прогресу в робототехніці, штучному інтелекті й цифрових технологіях.

Японія також є батьківщиною деяких із найвідоміших відеоігор та ігрових консолей. Такі компанії, як Nintendo, Sony і Sega, створили ігри й системи, які стали невід’ємною частиною світової попкультури. Такі ігри, як Super Mario, Final Fantasy та Pokémon, люблять мільйони людей у всьому світі [10]. Вплив Японії на індустрію ігор беззаперечний, і вона продовжує розширювати межі розваг.

Японська кухня – ще одна сфера, де поєднуються традиції та інновації. Японія відома своєю культурою харчування, яка зосереджується на свіжості, простоті й сезонності. Суші – це японська страва, яка є прекрасним прикладом кулінарного мистецтва країни. Спочатку створені як спосіб консервування риби, суші перетворилися на витончену та вишукану страву. Поєднання просоченого оцтом рису, свіжої риби й інших інгредієнтів підкреслює важливість простоти та якості в японській кухні. Багато кухарів суші проходять роки суворого навчання, щоб оволодіти ремеслом. Мистецтво приготування суші передбачає прискіпливу увагу до деталей, від вибору найсвіжіших інгредієнтів до точного нарізання риби.

Рамен, суп із локшиною, також став улюбленою стравою в Японії та за її межами. Спочатку його привезли китайські іммігранти, але Японія зробила його своїм. Сьогодні рамен є символом комфортної їжі з незліченними регіональними варіантами, які пропонують унікальні смаки й інгредієнти. Незалежно від того, це ситна чаша рамен тонкоцу чи більш легкий рамен шою, ця страва набула всесвітньої популярності. Інші популярні страви, такі як темпура, удон і окономіякі, демонструють кулінарну багатогранність Японії. Кожен регіон має свою особливу культуру харчування, і японська кухня продовжує розвиватися, дотримуючись традиційних технологій. Із 2013 року національну кухню Японії вважають нематеріальною спадщиною ЮНЕСКО [4, с. 14]. Такого роду визнання є свідченням того, що японські гастрономічні традиції є важливими й унікальними як частина світової культурної спадщини.

Японська мода, особливо вулична мода в таких містах, як Токіо, є помітною силою світової індустрії моди. Такі дизайнери, як Рей Кавакубо й Іссі Міяке, зробили революцію у світі моди своїми авангардними дизайнами. Поєднання традиційного одягу, наприклад кімоно, із сучасними стилями створило унікальну естетику, якою захоплюються в усьому світі.

Важливим внеском Японії у світову поп-культуру є, без сумніву, аніме та манга. Насправді японська анімація та комікси захопили глядачів у всьому світі, а такі шоу, як «Наруто», «One Piece» й «Атака Титана», стали глобальними явищами. Крім того, чіткий художній стиль, переконливі сюжетні лінії та емоційна глибина, безсумнівно, зробили аніме улюбленою формою розваги в різних культурах.

Під впливом глобалізаційних процесів зазнали суттєвих змін і традиційні мистецтва Японії, унаслідок чого змінилося їх сприйняття як у самій Японії, так і за її межами. Театр Но та Кабукі, що за історичною традицією належали до елітарних мистецтв, пройшли шлях адаптації до умов сьогодення. З використанням сучасних технологій, зокрема освітлення, мультимедійних ефектів, перекладів іноземними мовами, ці мистецтва набули суттєвого поширення поза межами Японії.

Глибока філософська практика чайної церемонії (садо) стала поєднувати традиційні ритуали із сучасними тенденціями мінімалізму й екологічного підходу, а популярність японського чаю в усьому світі значно посприяла й поширенню чайних практик далеко за межі Японії.

Зазнало трансформації й усталене в Японії мистецтво ікебани, воно відкинуло традиційні стилі й дедалі більше стало набувати нових експериментальних форм, сформованих з урахуванням сучасних художніх концепцій і технологічних аспектів.

Явище «культурного експорту» сприяло тому, що аніме, манга, японська мода, відеоігри та японська кухня стали популярними в усьому світі. Незважаючи на активний вплив західної культури, Японія продовжувала плекати власні традиції, сприяючи збереженню чайної церемонії, каліграфії, бойових

мистецтв і свят, які є життєво важливими аспектами культурного самовираження. Ці заходи сприймаються як способи з'єднання з природою, виховання уважності, почуття краси та вдячності. Загалом японська культура – це яскравий приклад розвитку культури віддаленої острівної цивілізації, яка є органічною частиною культури всього світу [1, с. 452].

Висновки. З початку періоду Мейдзі й до наших днів культурні традиції Японії зазнали суттєвих змін, однак їх еволюція не призвела до втрати національної самобутності. У сучасному швидкоплинному глобалізованому світі японські культурні традиції відіграють важливу роль у формуванні зв'язків між японської спільнотою та культурною спадщиною. Ці традиції є не пережитками минулого, а живими практиками, які продовжують розвиватися й адаптуватися. Вони створюють відчуття безперервності, переносять уроки та мудрість минулого в сьогодення й формують суспільні норми та цінності майбутніх поколінь. Сучасні впливи не розмили культурні традиції Японії, а натомість додали глибини й різноманітності її культурному ландшафту. Здатність плавно поєднувати старе й нове є свідченням адаптивності та стійкості японських культурних традицій. Оскільки Японія продовжує взаємодіяти зі світом, її культурні традиції, безсумнівно, розвиватимуться, але вони назавжди залишаться в центрі її національної ідентичності, слугуючи джерелом натхнення й збагачення для людей як усередині країни, так і за її межами.

Література:

1. Іванівська О., Курас А. Культура Японії: близька й далека одночасно. *Наукові здобутки молоді – вирішенню проблем харчування людства у XXI столітті* : матеріали 85 Міжнародної ювілейної наукової конференції молодих учених, аспірантів і студентів, присвяченої 135-річчю Національного університету харчових технологій, 11–12 квітня. Київ : НУХТ, 2019. Ч. 3. С. 452.
2. Колісниченко О.В. «Вестернізація» та «освічений націоналізм» в Японії доби Мейдзі. *Історіосфера* : матеріали Шістнадцятої наук. конф. викладачів, здобувачів вищ. освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (7–8 квітня 2017 р.). Одеса : ПНПУ ім. К.Д. Ушинського, 2017. С. 118–123.
3. Мозгова Т.А. Проблема пошуку культурної ідентичності в японській духовній традиції епохи Мейдзі (межа XIX–XX ст.). *Політологічний вісник*. 2012. Вип. 66. С. 39–46.
4. Яремова З.І., Нестерчук І.К., Тарасова В.В. Гастрономічні особливості Японії. *Туризм. Географія. Екологія: інновації, освіта, бізнес* : матеріали I Міжнар. наук.-практ. онлайн-конф. (23–24 травня 2024 р., м. Житомир). Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2024. С. 13–15.
5. Cusick J. Cultural Characteristic Continuity: Basis for Rapid Foreign Scientific, Engineering, and Technological Transformation in Meiji era Japan (1868–1912). *Prof. Romualdas Sviedrys SS 6163 Guided Readings in History of Science*. 2009. 39 p.
6. Teranishi J., Teranishi J. Japanese Economy and Culture After the Meiji Restoration. *Culture and Institutions in the Economic Growth of Japan*. 2020. P. 307–335.
7. Tsukahara Y. State Ceremony and Music in Meiji-era Japan. *Nineteenth-Century Music Review*. 2013. № 10 (2). P. 223–238.
8. Осадча Ю. Цубоуті Сьойо як теоретик і реформатор японської писемності. *Вісник Львівського університету. Серія «Філологічна»*. 2011. № 54. С. 337–347.
9. Накорчевський А.А. Гуманітарні знання й освіта в Японії XVII–XXI ст. *Східний світ*. 2018. № 1 (98). С. 62–87.
10. The Evolution of Gaming Culture in Japan: From Arcades to Mobile Gaming. 2024. URL: <https://carterjmrn.com/blog/the-evolution-of-gaming-culture-in-japan-from-arcades-to-mobile-gaming/> (дата звернення: 03.03.2025).

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 328.132.7:325.8(474)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.31>

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО ПЕРШИХ ПРЕЗИДЕНТІВ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ: НА ПРИКЛАДІ КРАЇН БАЛТІЇ

Войтенко Юрій,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри політології

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

ORCID ID: 0000-0003-3782-5471

У статті здійснено порівняльний та просопografічний аналіз перших президентів балтійських республік, які очолили держави після відновлення незалежності. Стаття містить біографічні дані перших президентів країн Балтії, що дозволяє зрозуміти особливості формування їх як політичних лідерів, особливо в контексті перебування їх в умовах радянської окупації протягом всього післявоєнного періоду. В дослідженні відображено інституційну складову президентства трьох балтійських республік, яка була закладена в ухвалених конституціях. В статті окреслено особливості формування (вибори) та основні повноваження президента, передбачених чинним законодавством у кожній з балтійських республік. Окремо зазначено політичну складову, яка впливала на обрання президента, як в ідеологічному аспекті, так і кількісному вимірі, зокрема на рівні обрання у парламенті, що властиво для політичних систем Латвії і Естонії. Стаття містить інформацію про особливості коаліційної діяльності на рівні парламентів, а також про взаємодію такої більшості з президентом, що сприяло успішній реалізації державної політики. У дослідженні відображено кореляцію між партією влади, коаліційною більшістю, урядом, а також – президентом. Також в статті відображено результат діяльності перших президентів на своїй посаді, а також подальшої їх участі у політичному житті країни. У даному дослідженні окремо згадується про поступ у діях перших президентів до повного суверенітету своїх иляхом виведення російських військ з трьох балтійських республік. У підсумку зазначається, що синергія інституційної і особистої спроможності перших президентів балтійських республік, які після п'ятдесятилітньої радянської окупації відновили свої суверенітети, з новими силами і прагненнями рухали свої держави у бік демократії, ринкової економіки, ЄС і НАТО.

Ключові слова: президент, парламент, лідер, еліта, транзит, незалежність.

Voitenko Yurii. Political leadership of the first presidents in the conditions of democratic transit: on example of the Baltic countries

The article presents a comparative and prosopographic analysis of the first presidents of the Baltic republics who led the states after the restoration of independence. The article contains biographical data of the first presidents of the Baltic countries, which allows us to understand the peculiarities of their formation as political leaders, especially in the context of their stay under Soviet occupation throughout the post-war period. The study reflects the institutional component of the presidency of the three Baltic republics, which was laid down in the adopted constitutions. The article outlines the features of the formation (elections) and the main powers of the president, provided for by the current legislation in each of the Baltic republics. The political component that influenced the election of the president, both in the ideological aspect and in the quantitative dimension, in particular – at the level of election in parliament, which is typical for the political systems of Latvia and Estonia, is separately noted. The article contains information about the features of coalition activities at the level of parliaments, as well as about the interaction of such a majority with the president, which contributed to the successful implementation of state policy. The study reflects the correlation between the party in power, the coalition majority, the government, and the president. The article also reflects the results of the activities of the first presidents in their positions, as well as their further participation in the political life of the country. This study separately mentions the progress in the actions of the first presidents towards full sovereignty of their countries by withdrawing Russian troops from the three Baltic republics. In conclusion, it is noted that the synergy of institutional and personal capacity of the first presidents of the Baltic republics, who after fifty years of Soviet occupation restored their sovereignty, with new forces and aspirations moved their states towards democracy, a market economy, the EU and NATO.

Key words: president, parliament, leader, elite, transit, independence.

Постановка проблеми. Балтійські республіки першими проголосили про свій вихід зі складу СРСР ще навесні 1990 р., створивши для останнього прецедент з відповідними дезінтеграційними наслідками, проте фактично ці країни стали незалежними лише після невдалого путчу в Москві у серпні 1991р.

Політичні еліти балтійських республік діяли досить активно в частині швидкого і повного відокремлення від колишньої метрополії, зокрема – відновили свої втрачені держави (які існували протягом двох десятиліть міжвоєнного періоду) та почали адаптовувати їх до нових умов з відповідними викликами. Першими з таких кроків стало ухвалення конституцій, у яких чітко були виписані головні засади державного ладу, основні владні інституції і т. зв. «правила гри» для всіх учасників суспільно-політичних процесів. Одним з таких інститутів стало – президентство, але у Литві особа на цю посаду мала бути всенародно обраною, а у Латвії і Естонії – на рівні парламенту. Саме президенти, як глави держав, ставали головнокомандувачами національних збройних сил, здійснювали зовнішню політику, мали вплив на процес формування уряду тощо. Відтак навіть у парламентських формах правління, у даному випадку – в Латвії і Естонії, роль президента в політичній системі була досить значною. За таких політико-правових умов балтійські країни увійшли у свій перший виборчий процес, як парламентський, так і президентський. Проте подальший державотворчий поступ балтійських держав, окрім інституційної спроможності новостворених інститутів влади, залежав також і від самого політичного лідерства перших президентів в умовах демократичного транзиту.

Формулювання цілей і методів дослідження. Метою даної статті є аналіз процесу становлення і функціонування перших президентів трьох балтійських республік як політичних лідерів, що виражалося на інституційному та особистісному (біографічному) рівні в умовах демократичного транзиту. В основі методології даного дослідження лежать такі методи: компаративного (порівняльного) аналізу як безпосередньо новоствореного інституту президента, так і особистостей які їх посідали; просопografії, згідно з яким аналізувалася біографічна база у становленні майбутніх перших президентів балтійських республік; принцип історизму, який сприяв розумінню поточних суспільно-політичних та соціально-економічних обставин у яких діяли перші президенти країн Балтії.

Виклад основного матеріалу. Першою серед балтійських республік організувала і здійснила вибори була Естонія. Це сталося за три місяці після того, як естонці 28 червня 1992 р. підтримали на всенародному референдумі текст нової Конституції («за» – 91,9%, «проти» – 8,1% [8]) з відповідними повноваженнями вищих органів державної влади. Враховуючи те, що за розподілом державної влади у частині форми правління, Естонія є парламентською республікою, відтак спочатку необхідно було обрати законодавчий орган (Рійгікогу), а вже потім той – президента. Так, перші парламентські вибори країна провела 20 вересня 1992 р., за результатами яких перемогу здобули правоцентристи, які об'єднавшись в Рійгікогу у спільну коаліцію та сформували уряд. Вже 5 жовтня це скликання парламенту обрало першого президента республіки – Леннарта Мері (отримав 59 голосів, проти 31 у конкурента А. Рюйтеля зі 101, а 11 бюлетенів були недійсними) [2]. За даними під час реєстрації у виборчій комісії зазначено, що: «Леннарт Мері народився 29 березня 1929 року в Таллінні. Надзвичайний і Повноважний Посол Естонської Республіки у Фінляндській Республіці» [8]. З окремих біографічних відомостей стає зрозумілим, що новообраний президент Естонії був вихідцем з родини дипломата у Таллінні, а під час Другої світової війни його підлітка разом з сім'єю радянська влада вислала до Сибіру де вони примусово виконували важку фізичну роботу, зокрема – на лісоповалі. Після повернення на батьківщину, Леннарт вивчився на історика у Тартуському університеті (хоча влада не дозволила йому працювати за фахом), а згодом став драматургом у театрі та режисером спектаклів, зокрема і на радіо. Потім за результатами його творчості він був прийнятий до спілки письменників і в цей час працював на кіностудії «Таллінфільм» [14]. Окрім того, Мері був першим естонцем, який публічно протестував за межами країни проти плану радянської адміністрації видобувати фосфорит у Естонії, адже це б могло спричинити до того, що біля третини території республіки було б непридатним для життя [15], що, у свою чергу, призвело до т. зв. «Фосфоритної війни», пік якої припав на 1987 р. Відтоді Л. Мері починає більш активно включатися в суспільно-політичне життя Естонії, особливо це сталося після того, як його республіка першою серед усіх в СРСР ухвалила «Декларацію про державний суверенітет» (11 листопада 1988 р.). Так, протягом 1990–1992 рр. Л. Мері було призначено членом Вищої Ради Естонської Республіки та Конгресу Естонії, які створили – Конституційну асамблею, що напрацювала нову Конституцію республіки. Протягом цього ж періоду він, як спадковий дипломат, був призначений на посаду Міністра закордонних справ республіки. Варто зазначити, що Мері, здійснюючи зовнішню політику, залучав до посад молодь зі знаннями англійської мови, для необхідності тісної комунікації з елітами західних держав. У 1992 р. Мері разом з іншими міністрами закордонних справ сусідніх країн, а також комісаром ЄС, став співзасновником Ради держав балтійського моря та Єврофакультет [10, с. 124] Того ж 1992 року (з квітня по жовтень) Л. Мері був призначений послом Естонії у Фінляндії.

5 жовтня 1992 р. він був обраний на посаду Президента республіки (59 голосів – за Л. Мері; 31 голос – за А. Рюйтеля [2]) і наступного дня склав присягу та набув усіх повноважень передбачених ухваленою Конституцією [15].

Саме за його президентства було: виведено російські війська з Естонії (оскільки залишалися там ще з радянських часів); ухвалено новий закон про громадянство, який ускладнював процедуру набуття громадянства Естонії іноземцями, зокрема – шляхом натуралізації; створено правоохоронну і військову систему; відбувся основний етап переходу з планової до ринкової економіки; активно відбувався процес приватизації державних підприємств тощо. Загалом, позитивні кроки Л. Мері на посаді президентства уможливили його повторне переобрання на другий термін, який відбувся 20 вересня 1996 р. і тривав наступні п'ять років (до 8 жовтня 2001 р) [15]. Його наступник, президент Естонії Арнольд Рюйтель, під час свого виступу по національному телебаченню сказав так про свого попередника і політичного конкурента: «За дев'ять років на посаді глави держави Мері відновив посаду президента і розбудував Естонську Республіку в найширшому сенсі» [15].

Наступною серед балтійських держав ухвалила свою Конституцію на референдумі – Литовська Республіка (25 жовтня 1992 року), якою було запроваджено інститут президента. Так, згідно з ухваленою конституцією президент є головою держави, який обирається громадянами країни строком на п'ять років [9].

За формою державного правління Литва відповідає моделі змішаної (президентсько-парламентської) республіки. Під час перших за відновленої незалежності президентських виборів (14 лютого 1993 року), перемогу здобув колишній член ЦК Компартії Литовської РСР, діючий лідер лівоцентристської «Демократичної партії праці Литви» – Альгірдас Бразаускас, перемігши свого конкурента С. Лозарайтіса з показником 60% проти 38,2% [3]. Таке рішення виборців Литви (які надали перевагу більше політикам лівого спектру, а не правого) можна пояснити певним розчаруванням у питанні повільності змін щодо стабілізації становища в країні за умов переходу від планової до ринкової економіки що призвело до відповідних негативних соціально-економічних наслідків. Саме своєрідна провина за такий стан справ була покладена лівими політиками і їх виборцями на тогочасну правочентристську владу (депутатів від руху «Саюдіс»), яка керувала країною від початку відновлення незалежності – до перших у республіці парламентських виборів (тобто з березня 1990 р. – по жовтень 1992 р.). Відтак, лівоцентристи отримали більшість, як у новообраному Сеймі за результатами виборів у жовтні 1992 р., так і свого президента, який був лідером відповідної партії («Демократичної партії праці Литви»).

Щодо біографічних даних про першого президента, то варто зазначити, що Альгірдас Бразаускас народився 22 вересня 1932 року у литовському м. Ракишіс у той період, коли Литва була ще суверенною державою (тобто – до її окупації з боку СРСР у червні 1940 р.). Після закінчення навчання у школі А. Бразаускас вчився на інженера-гідротехніка у політехнічному інституті в колишній столиці Литви м. Каунас, а згодом здобув науковий ступінь доктора економічних наук. Саме у цьому місті Бразаускас керував будівництвом гідроелектростанції, маючи для цього відповідний фах. Після успішного будівництва ГЕС, його було призначено на посаду міністра промисловості будівельних матеріалів (1965 р.) Литовської РСР. Вже 1987 р. він отримав посаду секретаря ЦК КПЛ, а у 1988 р. був обраний Першим секретарем даної партії [4, с. 11-12]. За сприяння А. Бразаускаса, у другій половині 80-х рр., Комуністична партія Литовської РСР відійшла від центральної (КРПС) і перетворилася у окрему «Демократичну партію праці Литви» [6, с. 380].

Після перемоги на парламентських виборах 1990 р., А. Бразаускас вже як депутат Верховної Ради Литви підтримав винесену 11 березня на розгляд ініціативу проголошення «Акту відновлення незалежності Литви». Після формування першого уряду на чолі з прем'єр-міністром Казимири Прускене, А. Бразаускас у складний для країни період (в умовах економічної та енергетичної блокади з боку СРСР) став її заступником голови уряду [1]. Під час перших парламентських виборів за відновленої незалежності, які відбулися у жовтні 1992 р., А. Бразаускас був обраний до Сейму, згодом став його Головою і протягом трьох місяців виконував обов'язки президента Литви [4, с. 12].

Варто зазначити те, що за результати парламентських виборів 1992 р., саме «Демократична партія праці Литви» яку очолював А. Бразаускас здобула найбільшу кількість місць (73 зі 141) що дало їм можливість сформувати свою монокоаліцію та уряд. Окрім того, їх лідер А. Бразаускас наступного року (1993) переміг на всенародних президентських виборах і став главою держави. Відтак протягом 1993–1996 рр. А. Бразаускас і його партія, яка представлена своєю фракцією у парламенті, маючи монобільшість, а також сформований ними уряд, володіли всією повнотою влади у Литві, що давало їм можливість реалізувати у всій повноті надані виборцям обіцянки та розділяючи між собою відповідальність за їх (не)виконання.

Так, за президентства А. Бразаускаса у Литві було: виведено російські війська з країни (вони там залишалися ще з радянських часів); підписано двосторонній договір про спільний кордон з РФ;

створено нову правоохоронну систему та сили безпеки; здійснено транзит з планової до ринкової економіки; впроваджено реформу приватизації державних підприємств тощо.

Після закінчення п'ятирічної каденції на посаді Президента Литви (у лютому 1998 року) Бразаускас відмовився висувати свою кандидатуру на другий термін [6, с. 390]. Попри це, він і надалі залишився у політичному житті країни та брав активну участь у виборах та діяльності Сейму, а також займав посаду прем'єр-міністра Литви (з липня 2001 – по червень 2006 рр.) [6, с. 414].

Третьою з-поміж балтійських республік відбулися вибори (парламентські і президентські) стала Латвія. При цьому варто зазначити, що, на відміну від двох вище зазначених «балтійських сестер», Латвія повністю відновила свою конституцію міжвоєнного періоду (1922 р.), котра набула чинності 6 липня 1993 р., а вже наступного дня відбулися вибори президента (у Сеймі, обраним 5-6 червня), яким став Гунтіс Улманіс. Варто зазначити, що конституційними повноваженнями вищих органів державної влади можна визначити, що Латвія є парламентською республікою, згідно з якою президента обирає Сейм своєю абсолютною більшістю (понад 51 голосів зі 100 депутатів). Президент у Латвії обирається на 4 роки, починаючи від 40 річного віку, представляє державу у міжнародних відносинах, є очільником збройних сил, має право законодавчої ініціативи, а також право щодо розпуску Сейму [12].

Щодо біографічних даних першого президента Латвії, то варто зазначити, що народився Гунтіс Улманіс 13 вересня 1939 року окупованій радянськими військами Ризі. Протягом семи років (з 1941 по 1948 рр.), будучи малим хлопчиком він перебував разом зі своєю родиною на засланні в російському Сибіру, оскільки його дядько Карліс Улманіс був президентом незалежної Латвії у доокупаційний період (з 1934 по 1940 рр.) і якого ще влітку 1940 р. відіслали до Союзу, а вже через рік арештували і наступного року він помер. Сам же Г. Улманіс повернувся з родиною із заслання до Риги незадовго після закінчення війни (в 1948 р.) та вступив і закінчив Латвійський університет (1966 р.) і того ж року вступив до лав КПРС та став директором комбінату побутових послуг. Вже в буремний 1989 рік Г. Улманіс покидає лави комуністичної партії і активно починає займатися політичними життям [4, с. 12]. Вже під час перших парламентських виборів у незалежній Латвії (у червні 1993 р.) його було обрано до Сейму від партії «Селянська спілка Латвії», а через місяць (7 липня) новообраний Сейм обрав Г. Улманіса першим президентом республіки [5]. Доречно буде відмітити, що його партія за результатами виборів отримала 10,7% голосів і здобула 12 зі 100 місць у парламенті [11] та брала участь у формуванні коаліції з іншими двома правоцентристськими партіями («Латвійський шлях» і «Виборче об'єднання «Вітчизні і свободі»») та у процесі формування уряду на чолі з В. Біркавсом [7]. Відтак у політичному спектрі протягом першої каденції президентства Г. Улманіса діяла коаліція не лише міжфракційна, а й разом з президентом і урядом, що давало їм можливість активно здійснювати окреслені під час виборів обіцянки, перш за все – реформування економіки в умовах її транзиту з планової до ринкової.

Варто виокремити ряд успішних кроків першого президента незалежної Латвії Г. Улманіса і його команди у владі протягом першої каденції. До них варто віднести: успішне втілення безпекової складової, зокрема виведення російських військ з Латвії, ліквідацію радянського Скрундського радара, створення сил безпеки та оборони; проведення грошової реформи (замінено рубль на лат); ухвалення важливого для збереження латиської нації закону про громадянство з запровадженням досить жорстких бар'єрів у вигляді т. зв. «натуралізації»; було взято курс країни в бік НАТО (зокрема, зі США «Партнерство заради миру») та ЄС та інші вагомі реформи. Ці та інші вагомі для країни дії сприяли переобранню з боку парламенту нового скликання (1995-1998 рр.) Г. Улманіса на другий строк (19 червня 1996 – 14 червня 1999 рр.) [13].

Висновки. Таким чином, три балтійські країни (Естонія, Литва, Латвія) після відновлення своєї незалежності взяли курс на розбудову власних суверенних держав, створюючи для цього всі необхідні політико-правові механізми, які були закладені у нових інституціях, зокрема – президентства. Окрім того, ефективність реалізації повноважень інститутів, у даному випадку президентства, суттєво залежить і від особистої складової, передусім – лідерства політика, який займає відповідну посаду. Особливо таке поєднання інституційної та особистої спроможності дається взнаки в умовах демократичного транзиту. Саме такою синергією володіли політичні лідери Л. Мері в Естонії, А. Бразаускас в Литві і Г. Улманіс в Латвії на посадах президентів своїх держав на початках відновлення їх незалежності. Так, перший президент Естонії Л. Мері, відчувши на собі весь тягар радянських таборів у дитячому віці, був активним учасником у боротьбі з московським окупаційним режимом, сприяв якомога швидкому проголошенню незалежності, а також виведенню з країни російських військ та курсу країни до ЄС і НАТО. Перший президент Литви А. Бразаускас, хоч і був у минулому вихідцем з верхівки т. зв. «партноменклатури», проте у кризовий для республіки період він обрав бік незалежності і втілював її

в життя на найвищій посаді в державі. Перший президент Латвії Г. Улманіс, попри те, що у минулому перебував у засланні і пізніше хоча й був членом комуністичної партії, проте згодом активно підтримував та діяв на користь відновлення незалежності республіки і був рушієм поступу країни в бік європейських і євроатлантичних структур.

Література:

1. Бразаускас, Альгірдас Миколас. Хорватська енциклопедія, інтернет-видання. Інститут лексикографії імені Мирослава Крлежі, 2013-2025 рр. URL: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/brazauskas-algirdas-mikolas> (дата звернення: 29.01.2025).
2. Вибори Президента Республіки в 1992 р. URL: <https://www.valimised-p4h2r.ee/ru/arkhiv-proshedshikh-vyborov-prezidentskie-vybory/vybory-prezidenta-respubliki-v-1992-godu> (дата звернення: 29.01.2025).
3. Вибори та референдуми. Рига, 1993. URL: <https://vrg.lt/rinkimai> (дата звернення: 27.01.2025).
4. Войтенко Ю.М. Порівняння перших президентів України і країн Балтії за відновленої незалежності: просопографічний аналіз. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2023. Вип. 61. Том 1. С. 11–12.
5. Гунтіс Улманіс. URL: <https://web.archive.org/web/20131125212905/http://parlabulativju.lv/vydayushhiesya-politiki-latvii/guntis-ulmanis/> (дата звернення: 25.01.2025).
6. Історія Литви кожному / Бумблаускас А. та ін. Київ : «Балтія-Друк», 2018. 423 с.
7. Кабінет Міністрів Латвійської Республіки: экс-прем'єр-міністри Латвійської Республіки. Рига. URL: <https://web.archive.org/web/20090910235156/http://www.mk.gov.lv/en/mp/lr-ex-mp/> (дата звернення: 29.01.2025)
8. Конституційна Асамблея – Джерельна колекція Конституційної Асамблея. URL: <https://assamblee-p4h.riigioigus.ee/rohiseaduse-assamblee-tegevuse-ulevaad> (дата звернення: 28.01.2025)
9. Конституція Литовської Республіки. 6.11.1992р. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.275374?jfwid=wd7z8ivg5> (дата звернення: 28.01.2025)
10. Крістенсен, Густав Н. 2010. Народжений у мрії. Єврофакультет та Рада держав Балтійського моря. Berliner Wissenschafts-Verlag. 534 с.
11. Парламентські вибори. Центральна виборча комісія. Рига. URL: <https://cvk.lv/lv/5-saeimas-velesanas>.
12. Сатверсме (Конституція) Латвійської Республіки. Редакція 8 липня 2014 р. URL: <https://www.inlatplus.lv/wp-content/> (дата звернення: 26.01.2025).
13. Guntis Ulmanis. Latvijas Valsts presidents 1993-1999. URL: https://web.archive.org/web/20110514055203/http://www.president.lv/pk/content/?cat_id=916 (дата звернення: 27.01.2025).
14. Lennart Meri President of Estonia. Britannica. 10.03.2023. URL: <https://www.britannica.com/biography/Lennart-Meri> (дата звернення: 27.01.2025).
15. Lennart Meri. URL: <https://www.president.ee/et/eesti-vabariik/eesti-riigipead/440> (дата звернення: 29.01.2025).

УДК 32.327

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.32>

МОЛОДІЖНИЙ ПРАЦІВНИК У СИСТЕМІ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ, ФУНКЦІЇ ТА ВИКЛИКИ

Єрмоленко Ірина,*аспірантка кафедри політичних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-5071-9262*

У статті здійснено аналіз ролі фахівця з питань молоді (молодіжного працівника) як одного зі складових молодіжної політики в Україні. Автор досліджує, яким чином молодіжний працівник впливає на процес формування та реалізації молодіжної політики, розвитку громадянського суспільства та демократизації суспільно-політичних процесів. Розглянуто процес офіційного визнання та законодавчого закріплення даної професії, зокрема проаналізовано міжнародні документи та національні нормативно-правові акти.

У роботі розглянуто основні функції молодіжного працівника, серед яких: оцінка потреб молоді, організація та реалізація молодіжної роботи, взаємодія з іншими суб'єктами молодіжної політики, а також виконання ролі посередника між молоддю та органами влади.

Проаналізовано основні проблеми та виклики, з якими зіштовхуються представники цієї професії, зокрема низький рівень суспільного визнання, низьку інституційну підтримку, нестачу фінансування, а також вплив повномасштабної війни на ефективність молодіжної роботи. Особливу увагу приділено можливостям розвитку професії у контексті європейської інтеграції, зміцнення інституту демократії в Україні та розширення можливостей для молоді бути долученими до процесів прийняття рішень.

У роботі зазначаються сучасні тенденції розвитку молодіжної роботи в Україні, пропонуються механізми підтримки та підвищення ефективності діяльності молодіжних працівників у сучасних умовах. Визначено можливості для покращення умов роботи, зокрема шляхом міжнародної підтримки, розширення можливостей професійного навчання та створення мереж активної взаємодії. Зроблено висновок про необхідність посилення державної підтримки молодіжних працівників, вдосконалення механізмів їх підготовки та підвищення рівня їхнього професійного розвитку. Результати дослідження можуть бути корисними для науковців, фахівців у сфері молодіжної політики, представників громадських організацій та органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: молодіжна політика, молодіжний працівник, молодіжна робота, громадянське суспільство, молодь.

Yermolenko Iryna. Youth worker in the youth policy system of Ukraine: the process of formation, functions and challenges

The article analyzes the role of a youth specialist (youth worker) as one of the components of youth policy in Ukraine. The author investigates how a youth worker influences the process of forming and implementing youth policy, developing civil society, and democratizing socio-political processes. The process of official recognition and legislative consolidation of this profession is considered, in particular; international documents and national regulatory legal acts are analyzed.

The paper examines the main functions of a youth worker, including: assessing the needs of youth, organizing and implementing youth work, interacting with other youth policy actors, and acting as a mediator between youth and government agencies.

The main problems and challenges faced by representatives of this profession are analyzed, in particular; the low level of public recognition, low institutional support, lack of funding, and the impact of a full-scale war on the effectiveness of youth work. Particular attention is paid to the opportunities for the development of the profession in the context of European integration, strengthening the institution of democracy in Ukraine and expanding opportunities for young people to be involved in decision-making processes.

The paper notes current trends in the development of youth work in Ukraine, proposes mechanisms for supporting and increasing the effectiveness of youth workers in modern conditions. Opportunities for improving working conditions are identified, in particular through international support, expanding opportunities for professional training and creating networks of active interaction. The conclusion is made about the need to strengthen state support for youth workers, improve mechanisms for their training and increase the level of their professional development. The results of the study may be useful for scientists, specialists in the field of youth policy, representatives of public organizations and local governments.

Key words: youth policy, youth worker, youth work, civil society, youth.

Постановка проблеми. У сучасному світі молодь є важливою соціальною групою, яка визначає розвиток суспільства. Україна є сучасною, незалежною та демократичною державою, процес становлення якої супроводжується значними досягненнями, проте в той же час ми маємо перед собою певні

виклики. Важливу роль у демократичному становленні нашої країни безумовно відіграє саме молодіжна політика як елемент державного регулювання. В останні роки, зокрема й в Україні, все більше уваги приділяється формуванню дієвої молодіжної політики, адже багато в чому від її ефективності залежить рівень політичної участі молодого покоління, їх соціальна інтеграція та громадянська позиція.

Фахівець з питань молоді або молодіжний працівник, який виконує роль посередника між державою та молоддю має важливу функцію у процесах формування та реалізації молодіжної політики. Представники даної професії не лише сприяють залученню молоді до соціально-політичного життя громади чи країни загалом, але й допомагають у формуванні політичної культури, громадської активності молодого покоління. Визначення місця молодіжного працівника у системі молодіжної політики в Україні є на сьогоднішній день актуальним з багатьох причин:

- 1) багато країн мають успішні практики молодіжної роботи, що може стати корисним плацдармом для її вдосконалення в українських реаліях;
- 2) ефективність реалізації молодіжної політики, яка є частиною державної молодіжної політики багато в чому залежить саме від інституцій, що безпосередньо працюють з молоддю;
- 3) наявність професії фахівця з питань молоді сприяє кращому діалогу між владою та суспільством, тобто молодим поколінням;
- 4) активна молодь відіграє одну з основних ролей у зміцненні інститутів демократії. Молодіжні працівники, безпосередньо взаємодіючи з молоддю, сприяють формуванню політичної відповідальності та активної громадянської позиції, що є ключовим у демократичному розвитку суспільства.

Таким чином, дослідження цієї тематики дозволяє оцінити ефективність молодіжної політики, відповідність викликам сьогодення та визначити перспективи розвитку в умовах активних трансформаційних процесів.

Мета дослідження. Метою даної роботи є визначення ролі молодіжного працівника у системі молодіжної політики України, зокрема процесу становлення цієї професії, її функціонального наповнення, викликів та перспектив розвитку. Відповідно до мети були поставлені наступні завдання:

- 1) охарактеризувати процес становлення професії «молодіжний працівник» в Україні;
- 2) визначити основні функції молодіжних працівників та їх вплив на реалізацію молодіжної політики;
- 3) дослідити виклики, з якими зіштовхуються фахівці з питань молоді у сучасних умовах.

Результати дослідження. Розвиток та становлення професії фахівця з питань молоді або молодіжного працівника в Україні відбувся у відповідь на зростаючу потребу в ефективних механізмах залучення молоді до суспільного та політичного життя. Сучасне розуміння даної професії виходить з міжнародного досвіду та нормативно-правових актів, які закріплюють його роль та функції у суспільстві.

Зовсім нещодавно таке поняття, як «молодіжний працівник», не з'являлося серед тих, хто так чи інакше був дотичний до молодіжної політики. Більше того, такі поняття, як «молодіжна політика» та «молодіжна робота», також не мали чітко закріпленого визначення. Незважаючи на те, що молодіжна робота як така існувала завжди, виокремити представника окремої професії, який би за неї відповідав, не було можливим. Така невизначеність багато в чому тягнула за собою відсутність у громадах молодіжних центрів та просторів, кадрову незабезпеченість тощо.

У 2021 році був прийнятий важливий Закон України «Про основні засади молодіжної політики», де фактично вперше було офіційно закріплено поняття «молодіжний працівник»: це особа, яка здійснює молодіжну роботу, пройшла спеціалізовану підготовку в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує молодіжну політику, та отримала свідоцтво встановленого зразка. [6] Тобто станом на сьогодні дана професія є офіційно визнаною, що підтверджує її вагомість у сфері молодіжної політики. Це створило відповідні передумови для створення цілісної системи професійного навчання, підвищення кваліфікації та забезпечення високих стандартів якості молодіжної роботи на всіх рівнях.

Саме досвід інших країн, зокрема Європейських, став підґрунтям для запровадження цієї професії в Україні. Так, великого значення професії молодіжного працівника, як ключової у розвитку молоді та суспільства, надає Рада Європи. У багатьох рекомендаціях вона чітко окреслює принципи молодіжної роботи та необхідність професійного розвитку та підтримки людей, що безпосередньо її здійснюють. У Рекомендації CM/Rec(2017)4 Комітету міністрів державам-членам щодо молодіжної роботи наголошується на систематичній підтримці та розвитку молодіжної роботи на усіх рівнях. Зокрема, зазначається, що молодіжні працівники повинні бути активно задіяні у процесах формування та реалізації молодіжної політики, а також мати гнучку систему компетенцій та навчання [7].

Ще одним не менш важливим документом, який став поштовхом до впровадження професії молодіжного працівника в Україні та водночас ключовим документом, який визначає пріоритети молодіжної політики на найближчі роки, є Резолюція CM/Res(2020)2 Комітету міністрів Ради Європи. Тут увага зосереджується на процесах професіоналізації молодіжних працівників та важливості молодіжної роботи загалом. У першу чергу, у документі наголошується на тому, що необхідно розширити доступ та привабливість до роботи з молоддю, яку повинні здійснювати як волонтери, так і оплачувані молодіжні працівники [8].

Низку важливих нормативно-правових актів, які сприяли інституалізації професії фахівця з питань молоді, було також прийнято в Україні. Вони створили правову основу для розвитку та вдосконалення молодіжної політики та молодіжної роботи, забезпечуючи належну підготовку професійних кадрів у цій сфері.

Ще у 2014 році на запит громадськості Міністерство молоді та спорту України спільно з Державним інститутом сімейної та молодіжної політики розпочало розвиток та реалізацію програми «Молодіжний працівник», яка певною мірою сприяла впровадженню зовсім нових підходів у молодіжній політиці. У 2018 році Міністерство молоді та спорту України видало наказ Про затвердження Порядку реалізації програми «Молодіжний працівник». Він підтверджує необхідність існування цієї професії для ефективної реалізації молодіжної політики на національному та локальному рівнях, визначає механізми підготовки, навчання та сертифікації фахівців. Так, зазначається, що основною метою програми є підвищення рівня компетенції працівників у сфері молодіжної політики, що надасть можливість налагодити ефективний діалог між органами державної влади, інститутами громадянського суспільства і повинно сприяти більш гармонійному розвитку молодого покоління. [4] Таким чином, у цьому документі сформовані основні механізми підготовки молодіжних працівників, що сприяє формуванню нового покоління фахівців у сфері молодіжної політики. У свою чергу, це значно зміцнює молодіжну політику в Україні та говорить про прагнення держави створити ефективну структуру та механізми її формування. Більше того, у цій програмі велика увага приділена розвитку громад та органів місцевого самоврядування у процесах реалізації молодіжної політики, що сприяє зміцненню демократичних цінностей.

Важливим документом національного рівня, який дає визначення молодіжного працівника, підкреслюючи його важливість як суб'єкта молодіжної політики, є Закон України «Про основні засади молодіжної політики». Цей закон є надзвичайно важливим з кількох причин:

- 1) він закріплює молодіжну політику як пріоритетну для держави, чітко визначає її принципи та механізми реалізації;
- 2) на законодавчому рівні вперше закріплено поняття «молодіжний працівник» і дано визначення;
- 3) молодіжний працівник стає однією з ключових фігур, оскільки працює у громадах і виступає посередником між молоддю та владою;
- 4) прослідковується чітка адаптація європейських стандартів молодіжної роботи.

У цьому нормативно-правовому акті зазначається, що метою роботи молодіжного працівника є реалізація завдань молодіжної політики: організації систематичної молодіжної роботи та сприяння самореалізації молодого покоління у різних сферах життя, захист їх прав та інтересів [6]. Закріплення цієї професії у законі означає визнання ролі цих фахівців у побудові активного молодіжного середовища і свідчить про активний перехід від патерналістського підходу формування та реалізації молодіжної політики до партисипативного, що передбачає активне залучення молоді до процесів прийняття рішень.

Своєрідним продовження процесу інституалізації професії молодіжного працівника стало прийняття у 2023 році Професійного стандарту фахівця з питань молоді (молодіжний працівник). Цей крок закріпив молодіжного працівника як офіційну професію, що говорить про її значущість у суспільстві. У стандарті чітко визначені компетенції молодіжного працівника, що робить його більш ефективним у процесі реалізації молодіжної політики. Серед необхідних навичок та вмій фахівця з питань молоді має мотивувати молодь до політичної та громадської діяльності, долучати до прийняття рішень на місцевому, регіональному та національному рівнях, формує політичну культуру та політичну свідомість молодого покоління [5].

Розглянувши процес закріплення професії молодіжного працівника в Україні, варто перейти до функціонального аспекту. Безумовно, вони відіграють ключову роль у розвитку молодіжної політики. Адже можуть не тільки виступати реалізаторами державної молодіжної політики, але й безпосередньо впливати на її формування. Як зазначає Н. Левченко, розвиток молодіжної політики в Україні є надзвичайно потужним і бурхливим, що вносить свої корективи та потреби, тож важливість цієї професії є очевидною. А впровадження якісної та ефективної молодіжної роботи є неможливим без наявності компетентних фахівців. [1, с.30].

Важливою такою є думка І. Пешої, у своїй роботі вона детально досліджувала програму «Молодіжний працівник», яка покликана сформувавши регіональну молодіжну політику і є дієвим інструментом суспільного і політичного визнання молодіжної роботи в Україні. До того ж, вона зазначає про необхідність формування системи професійної підготовки молодіжних працівників, зокрема і у закладах вищої освіти [3, с. 183].

Фахівці з питань молоді не просто несуть у собі певну соціальну функцію, вони є важливими політичними акторами, зокрема, виконуючи роль посередника між владою та молоддю, сприяючи розвитку громадянського суспільства, формуванню політично активної молоді та впровадження демократичних стандартів. Наразі, маючи професію фахівця з питань молоді як офіційну визнану, ми маємо чітку логічну послідовність: держава визначає молодіжну політику як окрему сферу діяльності, на практиці молодіжна політика впроваджується через молодіжну роботу, яка здійснюється визначеною категорією осіб – молодіжними працівниками [2, с. 19].

Молодіжні працівники як фахівці можуть здійснювати молодіжну роботу через різні платформи та інституції, які забезпечують взаємодію з молоддю. Зокрема, в органах влади та органах місцевого самоврядування, у молодіжних центрах та просторах, які фінансуються за рахунок бюджетних коштів, у громадських або благодійних організаціях. Найголовнішою характеристикою тут є міжсекторальність, оскільки молодіжна політика так чи інакше перетинається з усіма сферами суспільного життя, що відображається на ключових функціях молодіжних працівників. Для адміністративного забезпечення молодіжної роботи у громадах фахівець з питань молоді виконує наступні функції [5]:

1) моніторинг поточної ситуації щодо потреб молоді: здатність до аналізу та можливості донесення необхідної інформації до органів місцевого самоврядування, аналіз міжнародного досвіду та його адаптація у громадах;

2) організація молодіжної роботи: задоволення основних потреб молодого покоління, впровадження програм навчання тощо;

3) планування молодіжної роботи, оцінка її ефективності та якості;

4) взаємодія з різними суб'єктами молодіжної роботи, міжсекторальна співпраця, здійснення публічної комунікації;

5) саморозвиток та професійний розвиток осіб, залучених до молодіжної роботи.

Фахівець з питань молоді відіграє комплексну роль у інтеграції молоді у соціально-політичне життя не лише громади, але і країни загалом. Окрім зазначеного, його функціонал також охоплює: формування громадянської свідомості молоді, стимулювання політичної участі через залучення молодого покоління до процесів прийняття рішень; сприяння розвитку молодіжного активізму та лідерства, формування політичної відповідальності та захист інтересів молоді, адвокацію молодіжної політики і забезпечення механізмів впливу молоді на прийняття рішень. Тобто молодіжний працівник виступає своєрідним стратегічним агентом змін, який сприяє формуванню активного та політично свідомого молодого покоління, що є основою демократичного розвитку суспільства.

На сьогодні ми маємо низку викликів та проблем, які можуть ускладнювати розвиток цього професійного напрямку. Хоча саме поняття «молодіжний працівник» та «молодіжна робота» вже є офіційно закріплені у національному законодавстві, часто фахівці з питань молоді не отримують належного визнання як повноцінні суб'єкти молодіжної політики. Держава та суспільство досі не розглядають цю професію як ключову у розвитку активної громадянської спільноти і станом на зараз далеко не всі громади мають відповідного фахівця. До того ж, питання фінансування молодіжної політики також залишається фрагментарним. Свої корективи на можливості розвитку кадрового забезпечення у сфері молодіжної роботи вносить повномасштабна війна, яка триває на території України, що ускладнює ефективне здійснення молодіжної роботи, а у деяких випадках робить це зовсім неможливим. З іншого боку, наразі ми маємо велику міжнародну підтримку, у тому числі у сфері молодіжної політики, що дозволяє значно підтримувати її розвиток, залучати додаткове фінансування, навчатися та переймати досвід інших країн тощо. Проте це також створює залежність від зовнішнього фінансування.

Перспективи розвитку професії молодіжного працівника в Україні в умовах війни також включають створення активної мережі молодіжних центрів та просторів, що дозволить обмінюватися досвідом роботи і долучатися до різноманітних ініціатив. З боку держави це впровадження різноманітних програм фінансування, навчання та грантової підтримки разом з міжнародними партнерами для підсилення молодіжних працівників у тому числі у процесах відновлення країни.

Висновки. Аналізуючи процес становлення професії «фахівець з питань молоді», їх функціонал та виклики, перед якими вони постають сьогодні, можна стверджувати, що саме молодіжні працівники відіграють ключову роль у процесах формування та реалізації ефективної молодіжної політики. Ця

діяльність є надзвичайно істотним елементом демократизації, оскільки сприяє залученню молодого покоління до суспільно-політичного життя. Тобто вони виступають не лише певними освітніми та соціальними посередниками, що також є надзвичайно важливим, але й акторами, які формують політичну культуру молоді, спонукають до участі у суспільно-політичному житті громади та країни та розвивають громадянську свідомість.

З огляду на швидкі зміни у суспільстві, зокрема у серед молоді, вивчення цієї проблематики дозволяє виявити нові тенденції у молодіжній роботі, а також виявити ключові механізми, через які молодіжні працівники реалізують завдання молодіжної політики. А виявлені проблеми та виклики, зокрема недооцінка професії молодіжного працівника, вимагають від держави вжиття заходів для підвищення престижу цієї професії та забезпечення адекватної підтримки. У свою чергу, молодіжні працівники мають адаптуватися до різних умов роботи та виробляти ефективні підходи діяльності.

Література:

1. Левченко Н. В. Молодіжний працівник – сучасний професіонал з молодіжної роботи. *Ввічливість. Humanitas*. 2021. № 6. С. 28–37.
2. Методичні рекомендації впровадження професійного стандарту «Фахівець з питань молоді (молодіжний працівник)» / Міністерство молоді та спорту України, ПРООН в Україні, Всеукраїнський молодіжний центр Київ, 2023. 78 с.
3. Пеша І. Програма «Молодіжний працівник» як дієвий інструмент реалізації молодіжної політики в Україні. *Соціальна робота та соціальна освіта*. Вип 2(7), 2021. С. 173–184.
4. Про затвердження Порядку реалізації програми «Молодіжний працівник»: затв. наказом М-ва молоді та спорту України від 19.09.2018 № 4334. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1178-18#Text>.
5. Про затвердження професійного стандарту «Фахівець з питань молоді (молодіжний працівник)»: наказ Міністерства молоді та спорту України від 22.03.2023 р. № 1564. URL: <https://mms.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-profesiinohostandartu-fakhivets-z-pytan-molodi-molodizhnyi-pratsivnyk>
6. Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 27 квітня 2021 № 1414-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>.
7. Рекомендація CM/Rec(2017)4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо молодіжної роботи. URL: https://rm.coe.int/recommendation-cmrec-2017-4-ukr/16808e4d93?utm_source=chatgpt.com.
8. Resolution CM/Res(2020)2 on the Council of Europe youth sector strategy 2030. URL: <https://rm.coe.int/0900001680998935>.

УДК 327.8(73:510)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.33>

РОЛЬ «М'ЯКОЇ СИЛИ» В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ІДЕОЛОГІЧНОГО ПРОТИБОРСТВА КНР ТА США

Константинюк Світлана,*аспірантка кафедри міжнародних відносин та суспільних комунікацій
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID ID: 0009-0007-1889-8401*

Стаття розглядає особливості використання стратегій «м'якої сили» США та КНР в рамках ідеологічної боротьби та змагання за лідерство на міжнародній арені в епоху постбіполярності. Стверджується, що в умовах протиборства на інформаційно-психологічному, та особливо когнітивному, рівнях обидві держави використовують доволі агресивні моделі «м'якого» впливу, як на нейтральних акторів, так і на акторів-союзників та партнерів одне одного. Автор ділиться міркуваннями щодо ефективності тих чи інших підходів та засобів «м'якої сили» конкуруючих сторін, а також аналізує їх в рамках SWOT-аналізу.

Беручи до уваги досвід використання «м'якої сили» США, автор наголошує на проблемі відсутності нових підходів та практик у використанні невійськових методів впливу, що є необхідним для держави, яка претендує на статус єдиної наддержави сучасності. Поява нових викликів та загроз, які перешкоджають стабільному пануванню США, таких як поява нових геополітичних гравців, які претендують на лідируючу роль на міжнародній арені, невиважена зовнішня політика щодо країн Близького Сходу, відсутність налагодження процесів демократизації в колишніх країнах-членах СРСР та відсутність балансу у продукуванні «м'якої» та «жорсткої» сили між США та країнами-партнерами неминуче призвели до кризи ідеї ліберального світопорядку.

Аналізуючи спроможності «м'якої сили» КНР в контексті ідеологічного протистояння, автор наголошує на її негнучкості. Вона зумовлена передусім такими факторами як відсутність розвинутої та багатосторонньої мережі агентів «м'якої сили» Китаю, а також її внутрішньою спрямованістю, насамперед захистом режиму КНР. Окрім цього, самодискредитація КНР у сфері забезпечення прав та свобод громадян, а також її сприйняття як загрози в регіоні та світі, яка безумовно зумовлена сек'юритизацією та негативною «м'якою силою» з боку США, не дає змогу лідеру азійського регіону налагоджувати довірливі відносини з іноземними аудиторіями. Разом з тим в статті наголошується на високому потенціалі у творенні та генеруванні «м'якої сили» КНР, як поки що єдиної альтернативи подальшої «американізації світу».

Ключові слова: «м'яка сила», «жорстка сила», безпека, виклик, ідеологічне протиборство, Китай, США, «нова холодна війна», гібридна війна, пропаганда, маніпулювання.

Konstantynyuk Svitlana. The role of soft power in the context of modern ideological confrontation between China and the USA

The article examines the specifics of the use of soft power strategies by the United States and China in the context of the ideological struggle and competition for leadership in the international arena in the post-bipolar era. It is argued that in the conditions of confrontation at the information-psychological and especially cognitive levels of influence, both states use rather aggressive models of «soft» influence, both on neutral actors and on actors who are allies and partners of each other. The author shares his thoughts on the effectiveness of certain approaches and means of competing states, and also analyzes them within the framework of a SWOT analysis.

Considering the experience of using soft power by the United States, the author notes the problem of the lack of new approaches and practices to the use of non-military methods of influence, which is necessary for a state claiming the status of a single superpower of our time. The emergence of new challenges and threats that hinder the stable dominance of the United States, such as the emergence of new geopolitical players claiming this role, an unbalanced foreign policy towards the Middle East, the lack of democratization processes in the former USSR member states and the lack of balance in the production of soft and hard power between the United States and partner countries have inevitably led to a crisis of the idea of the liberal world order.

Analyzing the capabilities of the soft power of China in the context of ideological confrontation, the author concludes about the lack of its flexibility. It is due to such factors as the lack of a developed and multilateral network of agents of the soft power of China, as well as its obvious internal focus. In addition, the self-discrediting of China in the field of ensuring the rights and freedoms of citizens, as well as its perception as a threat in the region and the world, which is certainly due to securitization by the US, does not allow the leader of the Asia region to establish trusting relationships with foreign audiences. At the same time, the article notes the high potential in the creation and generation of soft power of China, as the only alternative to the Americanization of the world.

Key words: soft power; hard power; security; challenge; ideological confrontation; China, USA, new Cold war; hybrid warfare; propaganda, manipulation.

Актуальність дослідження. В умовах висхідної напруженості на міжнародній арені, та все гучніших дебатів про природу трансформаційних процесів світового порядку зростає зацікавленість до оцінки спроможності великих держав, таких як США та КНР, впливати на глобальний порядок денний. Амбіції Китаю в конкурентній боротьбі з «надпотужною імперією з погано прихованими амбіціями на одноосібне світове панування» [1, с. 43] вимагає нарощення окрім ресурсів жорсткої сили власного «м'якого» потенціалу. Така необхідність зумовлена багатьма факторами, основні з яких – це роль «м'якої сили» США у становленні та утриманні безумовного лідерства на міжнародній арені після завершення «холодної війни», а також врахування сучасних умов, можливостей та тенденцій у веденні протиборства за умми та серця іноземних аудиторій. Слід додати, що сама концепція «м'якої сили» в рамках аналізу ідеологічного протиборства двох наддержав перестає обмежуватись розглядом ресурсного та інструментального потенціалу привабливості актора, а радше концентрується на здатності обидвох, по-перше, інтенсифікувати позитивний досвід взаємодії в конкурентному середовищі з акторами, які є в зоні інтересів заявника, та, по-друге, вміти знаходити такі підходи, які нівелюють привабливість конкурента. Таким чином виникає необхідність у з'ясуванні сильних та слабких сторін «м'якої сили» КНР та США, а також можливостей та ризиків у її нарощуванні в умовах суперництва.

Мета статті – визначити та дати оцінку основним підходам до використання «м'якої сили» США та КНР в рамках їх сучасного ідеологічного протистояння.

Нові виклики для «м'якої сили» США в контексті трансформації міжнародного порядку. Після завершення «холодної війни» США стали єдиною гіпердержавою, яка після розпаду СРСР претендувала на довгострокову однополярність. Втім, ефект «кінця історії» та сподівання на довгостроковість американського панування не виправдали своїх очікувань, що було спричинено передусім: (1) непопулярними та недалекоглядними зовнішньополітичними рішеннями щодо країн Близького Сходу; (2) появою нових гравців, які претендують на конкуренцію з США; (3) нівелюванням необхідності у виробленні стратегій впливу на акторів-партнерів (передусім країн ЄС); (4) відсутністю бачення інтеграції держав колишнього СРСР в контекст ліберального світопорядку; (5) недооцінкою викликів та загроз нового тисячоліття. Хоча з огляду на вищезазначені фактори як в науковому, так і практичному дискурсі наголошується на кризі американського бачення світового порядку, наразі потенціал «м'якої сили» [надалі: МС] є непохитним з огляду на ті можливості, ресурси та інструменти, якими володіють США. Окрім цього, для розуміння природи американської МС, слід згадати історію появи цієї концепції. Її автор Дж. Най хоч і визнає помилковість та недалекоглядність американських стратегій щодо тих акторів, які щойно стали на шлях демократизації [2, с. 96], втім саме поява концепції МС стала аргументом в користь нівелюванні ідеї американського занепаду («American decline») [3, с. 39]. Отже, можна погодитись, що саме безумовне лідерство у продукуванні МС США в час, коли сила на міжнародній арені не обумовлена тільки військовим потенціалом держави, робить палкі дискусії про процес втрати лідерства США невдячною справою.

Втім, якщо визначати МС як «...наявність та використання таких ресурсів та інструментів актором-заявником щодо актора-реципієнта, що може змінити сприйняття або поведінку останнього, а також підтримати сприятливе відношення до себе в рамках власних інтересів» [4, с. 100], то вагомим є саме аналіз вироблення підходів до застосування МС в контексті зовнішньополітичних відносин з конкретними акторами та з врахуванням національних інтересів заявника, тобто генератора МС. Тут доречним буде застосувати аналіз Стратегій національної безпеки, які визначають зокрема місце і роль публічної дипломатії як основного інструменту МС. В даному контексті слід звернути увагу на проблемність підходу публічної дипломатії як засобу національної безпеки, яка висвітлена в Стратегії національної безпеки за адміністрації Д. Трампа: «...ми розроблятимемо комунікаційні кампанії для посилення американського впливу та протидії викликам ідеологічних загроз, які походять від радикальних ісламістських груп і країн-конкурентів. Ці кампанії дотримуватимуться американських цінностей і викриватимуть ворожу пропаганду та дезінформацію» [5, с. 35]. Розуміння МС та публічної дипломатії як інструменту розв'язання проблем на короткострокову перспективу є хибним підходом як демонструє історичний досвід. Натомість Стратегія національної безпеки Дж. Байдена 2021 р. [6, с.2-3] фокусується на контексті сильних демократичних альянсів, стабілізації міжнародної системи, глобального розвитку, важливості та користі демократичних цінностей та прав людини та неодноразово на необхідності уникнення збройних конфліктів. Саме такі принципи та цілі не тільки зумовлюють значне іміджеве зростання США, а і здатні продемонструвати їх стійкі лідерські позиції, адже як зазначає Х. Барреч «...консолідація демократії, розширення прав та можливостей людей є частиною привабливості» [7, с. 490]. Як бачимо, адміністрація Дж. Байдена відійшла від ідеї «наддержави», яка не зацікавлена в «митті вікон», що свідчить про засвоєний урок щодо пріоритетності у використанні «жорстких

інструментів» на користь «м'яких» [8, с. 84]. Окрім того, що і під час Форуму глобальної безпеки Центру стратегічних і міжнародних досліджень 2013 р. тодішній міністр оборони США Ч. Гейгель наголосив на важливості розуміння уявлень іноземних аудиторій щодо США та необхідності подальшого збереження бачення США як символу свободи [3, с. 154], що неможливо без вироблення нових практик «м'якої присутності» США у світі, враховуючи аналіз уявлень та сприйняття конкретного актора-реципієнта американської МС.

Безумовно, основою американського лідерства поза економічною та військово-політичною присутністю, є глобальна інформаційна та культурна присутність. Знаний дослідник МС Г. Онезрге наголошує на тому, що після терористичних атак у 2001 р. культура повертає до себе значно більше уваги як безпековий інструмент [3, с. 98]. Існує думка, що споживання американського масовокультурного продукту стало важливим фактором у прийнятті «військових та дипломатичних форм американізації» [9]. Так, в уявленні європейських країн, основною проблемою культурної безпеки до появи міграційної кризи був тиск американської масової культури, яка почала експортуватись США ще в період «холодної війни» та мала відчутну політичну обумовленість. Якщо ж говорити про розуміння таких підходів США у Китаї, то хоч режим і підлаштовує масовокультурні та інформаційні впливи США в рамки дискурсу культурної загрози, все ж дослідження демонструють ефективність такого способу «приваблення» китайської молоді. Так, дослідження західних дослідників в 2015 р. демонструє, що американська культура дієва і донині – американські знаменитості, які стали агентами приваблення країни в КНР, сприяють прихильному ставленню населення до США більше, ніж китайський режим зменшує його [10, с. 4]. Варто зазначити, що такий успіх зумовлений специфікою американського масовокультурного продукту, який є доступним з точки зору форми та змісту для представників будь-якої культури. Така універсальність дозволяє легко проникати в будь-який культурний простір, та взаємодіяти з традиційними національними культурами.

Отже, розглянувши основні аспекти сучасної МС США в умовах постбіполярної епохи, можна сформулювати наступні переваги, недоліки, можливості та ризики у її подальшому використанні.

Таблиця 1

SWOT-аналіз МС США в контексті протидії з КНР

Сильні сторони	Слабкі сторони
Лідерство у продукуванні культурних та ціннісних благ, які легко розкодовуються в сприйнятті реципієнта (зокрема через взаємодію та поглинання інших культур)	Криза іміджу США в постбіполярну епоху
Висока продуктивність у виготовленні та експорті масовокультурного та інформаційного продукту	Інтерпретація реципієнтом масовокультурних та інформаційних впливів США як американський «культурний» та «медійний імперіалізм»
Широка мережа агентів МС	Відсутність чітких та дієвих стратегій МС щодо конкретних акторів
Широка мережа акторів-реципієнтів, на яких здійснюється довгостроковий вплив МС	Створює відчуття домінування через універсальність культурних та ціннісних благ (проблема гомогенізації та стандартизації)
Багатовекторність та довготривалість проявів через інструменти МС (культурна, освітня, оборонна, кібер- та медіадипломатія, наукова дипломатія та ін.)	Невчасність у виробленні стратегій МС щодо тих акторів-реципієнтів, які корелюють з національними інтересами США.
Можливості	Ризики
Сек'юритизація акторів-суперників та підсилення колективної МС країн Західного блоку	Зростаюча ефективність МС КНР як на нейтральних акторів, так і акторів-союзників США
Знаходження нових підходів до самопрезентації серед країн-партнерів	Провокування конфлікту через блокування діяльності КНР, зокрема, у сфері публічної та культурної дипломатії
Підсилення стратегії МС щодо країн азійського регіону як фактор колективного стримування КНР	Недієвість підходів у використанні МС щодо акторів азійського регіону
Інтенсифікація публічної дипломатії та підтримки держав, які ініціюють процеси демократизації та тіснішу взаємодію з країнами Заходу (зокрема Україна, Грузія, Молдова і т.д.)	Відсутність довіри міжнародної прозахідної спільноти до спроможності США відстоювати та захищати ідею демократії та свободи на глобальному рівні
Вироблення та застосування контрстратегій в контексті дедалі більшого впливу КНР на акторів-партнерів	Непереконливість контраргументів на тезу щодо невтручання у внутрішні справи акторів-партнерів

З огляду на аналіз, який представлений вище, можна стверджувати, що не дивлячись на високий рівень потенціалу МС та здатність США «експортувати» культурні та ціннісні блага на глобальному рівні, основною проблемною точкою залишається відсутність бажаної для актора-реципієнта взаємодії, яка б не опиралась на принцип домінування та підпорядкування та уникала таких наслідків як «природний конфлікт» з місцевою, не американізованою ідентичністю. Можна припустити, що саме відсутність акценту на діалозі держав та рівноцінній взаємодії культур і є причиною кризи американського лідерства, адже відкриває можливість появи таких акторів як КНР, які наголошуватимуть на своєму контрасті щодо відсутності політичного, економічного та культурного тиску на акторів-реципієнтів.

Диференційованість акторів, на яких США мали інтерес здійснювати вплив як глобальний лідер, не дозволила вчасно, якісно та повною мірою виробити та застосувати стратегії МС, які б привели до якісних результатів. Так, якщо говорити про акторів-партнерів, то тут слід говорити радше про делегування у творенні колективної МС країнам ЄС, в той самий час перебираючи на себе більш «жорсткі» зобов'язання в утриманні світового порядку. Така нерівновага у взаємодії з акторами-союзниками неминуче призвела до так званої кризи ліберальної ідеї та довіри до лідера західного світу. В той самий час ефект «кінця історії», про який згадувалось вище, змарнував час та можливість подальшої ліберальної та демократичної інтеграції колишніх країн-учасниць СРСР, що призвело до появи ідей та реалізації реваншизму рф. Разом з тим, дієвість МС США в КНР (яка безумовно охоплює не тільки безпосередні впливи на населення Китаю, а й основних акторів азійського регіону), ще слід з'ясувати. Можна припустити, що США для утримання свого статусу єдиної наддержави мусить знаходитись в стані суперництва. Розвиток визначається у конкурентній боротьбі, адже в часи «холодної війни» МС мала конкретне призначення – стримування комунізму. Втім МС – це той зовнішньополітичний інструмент, який використовується на довгострокову перспективу, тому про її ефективність варто говорити в контексті подальшого розвитку протиставлення МС США та Китаю.

Конкурентоспроможність КНР у задіянні «м'якої сили»: „китайська мрія» vs. «американська мрія». Слід вважати, що звернення до МС є онтологічною основою сутності зовнішньої політики Китаю, яка походить від уявлень Сунь Цзи про підтримку миру, уникаючи війни [7, с. 491]. Можна припустити, що МС Китаю, разом з культурною дипломатією має дещо оборонну природу, адже розглядається в контексті захисту від деструктивних американських імперіалістичних впливів. Не дарма Сі Цзіньпін визначає культурну безпеку як окрему категорію безпеки разом з військовою безпекою та соціальною безпекою, що є доволі логічним, зважаючи на історично зумовлену американізацію в регіоні [11, с. 265].

Фокусування режиму на культурному захисті від вестернізації дійсно є не безпідставною, зважаючи на спроби впливу США на молодь Китаю. Така мета є виправданою з огляду на тяжіння до американської масової культури серед більш космополітичних китайських громадян та тих груп населення, які є нейтральними щодо політики режиму. Можна припустити, що потенційне послаблення «культурної оборони», або ж «культурного відмежування» Китаю, та, відповідно, посилення культурної присутності США зможе розвинути таку тенденцію. Так, поширення ідей антиамериканізму та критицизм в сторону американської моделі МС, на думку деяких науковців, є всього лиш «негативним симптомом її ефективності» [12, с. 222].

Якщо ж вже розглядати культурний аспект МС КНР, то поява «китайської мрії» на протигагу американській є симптоматичною, адже відображає бачення Китаєм себе конкурентною силою по відношенню до США. Втім, формалізація наративів та фіксоване його поширення не приносить бажаних результатів. Окрім того, просування таких наративів в рамках стратегії МС як антитези до панівних в регіоні та світі не надає їй більшого капіталу привабливості. Так, не дивлячись на приєднання певних акторів до АСЕАН та ініціативи «Один пояс, один шлях» не відповідають взаємністю привабливості «китайської мрії» [13, с. 8]. Окрім цього, переважає думка, що «китайська мрія» є націоналістичною концепцією, яка ідентифікується західним світом як фактор загрози для міжнародної системи безпеки. Можна також припустити, що прояви китайської МС не достатньо підлаштовані для когнітивного спрощення реципієнтом.

Іншим фактором, який заважає конкурувати в МС КНР з США, є дисбаланс у баченні різних аспектів політики Китаю міжнародною спільнотою в умовах динамічного підйому країни, що призводить до різкого «контрасту між культурною привабливістю та політичною недовірою» [14]. Прояв такої політичної недовіри транслюється у випадку кейсу китайської платформи 16+1 2021 року, яка була спрямована на поглиблення взаємовідносин з європейськими країнами та сприймалась європейським політичним істеблїшментом як загроза ЄС, не дивлячись на очікування Китаєм визнання себе як помічника у «відродженні Європи» [15, с. 375].

Слід додати, що політична недовіра до КНР зумовлена не тільки військовим та економічним лідерством в регіоні, значними фінансовими вливаннями в країни третього світу, недемократичним режимом, який порушує права та свободи людини, а й загрозою військового протиборства США та Китаю зокрема в Тайвані. Так, МС Китаю щодо Тайваню стає засобом його повернення під власний контроль та домінування (культурного, політичного, інформаційного), що зумовлено зокрема і колоніальним минулим Тайваню. Очевидним прикладом є підрив тайванської ідентичності в очах міжнародного товариства, що досягається завдяки дискурсу спільного історичного минулого, поглибленню соціальних зв'язків між двома країнами, демонстрації Китаєм поваги до тайванських державних інтересів, посиленню економічної взаємозалежності та поширенню нарративу щодо спільного «квітучого майбутнього» [16, с. 127].

Разом з тим, як на науковому, так і на практичному рівні так звана «політика невтручання» Китаю у внутрішні справи партнерів визнається як знакова перевага над підходами США у формуванні відносин з іншими акторами. Втім, питання, чи дискурс невтручання, який просуває КНР, відповідає дійсності, адже поглиблюючи економічну взаємозалежність в рамках економічних відносин з тими чи іншими акторами, а також інвестуючи в розвиток тих чи інших країн та регіонів, КНР може розраховувати на лояльність або політику невтручання бенефіціарів на свою користь у ході подальшого протиборства з США. Окрім того, важливим є те, що отримувачами дивідендів співпраці з КНР є нестабільні країни, нейтральні актори, або такі, які стали повноцінними учасниками західного блоку тільки в період після завершення «холодної війни».

Перелічені вище фактори, які дескредитують КНР в очах міжнародної спільноти наштовхують на міркування щодо спроможності регіонального лідера мати виграшні позиції, ґрунтуючись виключно на інституціях «МС» КНР та запропонованій концепції „китайської мрії», яка б мала намагнічувати увагу світової спільноти. Втім, КНР змогла б в найближчому майбутньому фокусуватись на таких інструментах як „негативна МС» та сек'юритизація щодо США, тим самим завдаючи шкоди іміджу та репутаційній безпеці останнім.

Таблиця 2

SWOT-аналіз МС КНР в контексті протиборства зі США

Сильні сторони	Слабкі сторони
Виступає єдиною альтернативою МС США, яка пропонує ідею «стабільності та процвітання»	Дисонанс між привабливістю країни та політичною недовірою міжнародної спільноти щодо внутрішньої та зовнішньої політики
Високий потенціал у генеруванні МС (передусім економічний, соціокультурний)	Недівість інститутів публічної дипломатії (наприклад Інститут Конфуція)
Якісна внутрішня публічна дипломатія	Використовується для збереження легітимності режиму
Можливості	Ризики
Фокусування на використанні МС щодо країн-учасниць БРІКС та країн африканського регіону	Несприйняття, апатія акторів-реципієнтів щодо форм, практик та засобів МС та лояльність внутрішньої аудиторії до процесів американізації
Створення загальних та диференційованих стратегій «м'якого» впливу щодо країн західного блоку	Недовіра акторів-реципієнтів до зовнішньополітичних намірів Китаю
Сек'юритизація США в тих країнах та регіонах, в яких США зазнали іміджевих втрат	Сек'юритизація КНР в регіоні
Ініціювання співпраці з державами в сфері інновацій з метою покращення власної репутації	Несприйняття акторами-реципієнтами позиціонування КНР як лідера
Знаходження нових форм співпраці з найближчими сусідами	Апатія або відмова реципієнтів від взаємодії (отримання економічної підтримки, взаємодія в рамках публічної дипломатії тощо.)

КНР завдяки своїй багатій культурі та історії володіє великим потенціалом МС, яка знаходить своє відображення у феномені, який описує Гідеон Рахман, а саме – «істернізації» [17]. Китай разом з Пд. Кореєю та Японією є очевидним лідером у реалізації культурної присутності Далекого Сходу у світі. Втім «альтернативність» східного світобачення, продиктованої КНР, має неоднозначні ефекти. З одного боку, вона являє собою набір протилежних американським цінностям, найголовнішою з яких є «комунітаризм на основі конфуціанської культури» [18, с. 124] та пропагує фокус на соціальному порядку, повазі до влади, стабільності, важливості гармонії та взаєморозумінню, що своєю чергою викликає

увагу західних аудиторій [18, с. 124]. З іншого боку, для того, щоб конкурувати з США в завоюванні прихильності міжнародної спільноти, недостатньо створювати рамки сприйняття себе як альтернативи США. Як влучно зазначають Сю Пін та Ван Лі, зарано говорити про можливість домінування китайської МС, адже про неї говорять «переважно як про образ, ніж як цілісну суть» [19, с. 166].

Окрім цього, глобальні амбіції КНР вимагають високого рівня конкурентоздатності власної МС. З огляду на беззаперечність високого потенціалу американської МС, перед Китаєм виникає завдання у виробленні нових форм та підходів «приваблення» на міжнародній арені. Таку саму оцінку певне слід надати ідеї багатополарності, на яку охоче опираються в описі своїх зовнішньополітичних принципів КНР та рф. Так, кидати виклик західному пануванню без чітко визначеного бачення майбутнього з багатополарністю, не є ефективним підходом.

Дисбаланс у глобальній присутності обох акторів зумовлена ще одним немало важливим фактором – розвинена, багатовекторна мережа агентів МС США, для якої характерним є низький рівень урядового контролю. Підхід США, який зумовлений політичними та ідеологічними принципами, не може бути застосований в КНР, основним суб'єктом МС якої є уряд [20, с. 24]. Проте, варто додати, що перевагою МС КНР є налагоджена, хоч і специфічна внутрішня культурна дипломатія, яка не тільки служить безпеці режиму всередині держави, а і сприяє збереженню китайської ідентичності в діаспорі.

Втім, варто зазначити що успіхи КНР у генеруванні та використанні МС може нівелюватись в контексті інтенсифікації політико-ідеологічної боротьби з США. Такий інструмент як сек'юритизація, яка полягає у визначенні противника як небезпеки, широко використовується як США, так і Китаєм. Втім її наслідки є боліснішими для КНР, роблячи її вразливішою у сфері репутаційної безпеки.

Висновки. Отже, враховуючи загальний аналіз МС обраних акторів, можна стверджувати, що в той час, коли США намагаються знайти рівновагу між свободою та безпекою держави, КНР намагається знайти рівновагу між безпекою режиму та розвитком потенціалу своєї привабливості. Проблема знаходження цієї рівноваги зумовлює позитивний наслідок – обережність щодо використання «жорстких» методів у зовнішній політиці обома акторами. Окрім цього, такий баланс має підкріплюватись відповідністю стандартів (ціннісних зокрема) обох держав, аби дотримуватись критерію правдоподібності власної МС. Порівняти такий виклик для обох держав можна з ходьбою на канаті під час прискіпливих поглядів міжнародної спільноти. Втім, ця ходьба стає цікавішою в контексті подолання викликів та загроз як глобальних, так і внутрішніх.

Перегони озброєнь поступово трансформуються в перегони МС. Поки такі держави як КНР намагаються знайти рівновагу між утриманням влади режимом та трансляцією «тихоокеанської мрії», для країн західного блоку залишається грати наввипередки – знаходити нові стратегії МС для легітимізації себе як найпотужнішої сили на міжнародній арені. Втім, залишається сподіватись щонайменше на розуміння того, що, по-перше, «холодна війна 2.0» не обов'язково має перетворитись в гру з нульовою сумою, а МС «м'якої сили» США та країн Західного блоку не є достатньою умовою збереження лідерського статусу в часи глобальної турбулентності.

Література:

1. Каргунов О. «Велика Хартія Епохи Знань» як дорожня карта встановлення світового панування. *Політичний менеджмент*. 2012. № 3. С. 42–52.
2. Nye J. S. Public Diplomacy and Soft Power. *The Annals of the American Academy*, March 2008. Pp. 94–109.
3. Ohnesorge W.H. *Soft Power: The Forces of Attraction in International Relations*, Cham: Springer. 2020. 307 p.
4. Константилюк С. Сучасні теоретико-концептуальні підходи до розуміння «м'якої сили». *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 2024. Vol. 49. С. 98–111.
5. National Security Strategy of the United States of America, Washington: The White House. December 2017. 55 p.
6. National Security Strategy. Washington: The White House, October 2021. 48 p.
7. Barrech M. D., Khan M. US-China Growing Competition in Soft Power. *Journal of Social Sciences Review*. 2023. Vol.3 (2). Pp. 490–499.
8. Sloan R.S., Borchert H. Soft Power als Lösung. Baden-Baden: *IFSCH, OSZE-Jahrbuch*. 2003. Pp. 81–92.
9. Igarashi A. «Americanization»: An East Asian Perspective, *Items: Insights from the Social Science*. 2004. URL: <https://items.ssrc.org/contemporary-conflicts/americanization-an-east-asian-perspective/> (Last accessed: 05.12. 2024).
10. Gries P., Cai H., Stroup R. D. Hollywood in China: How American Popular Culture Shapes Chinese Views of the «Beautiful Imperialist» – An Experimental Analysis, *The China Quarterly*. 2015. Pp. 1–13.
11. Kingsley E. Building National Cohesion and Domestic Legitimacy: A Regime Security Approach to Soft Power in China, *Politics*, 2015. Vol. 35 (3-4). Pp. 259–272.
12. Mirrlees T. American Soft Power, or, American Cultural Imperialism? *The new imperialists: Ideologies of empire*, Ed.: C. Mooers, Pub.: One World Press. 2006. Pp. 199–227.
13. Golub Ph. Soft Power, Soft Concepts and Imperial Conceits, *Mond Chinois-nouvelle Asie*. 2019. № 60. Pp. 8–20.

14. Buckley Ch. Chinese Embrace America's Culture but Not Its Policies, *The New York Times*. 2015. URL: <https://www.nytimes.com/2015/09/29/world/asia/china-united-states-culture-policy.html> (Last accessed: 02.12.2024).
15. Jakimów M. Desecuritisation as a Soft Power Strategy: the Belt and Road Initiative, European fragmentation and China's normative influence in Central-Eastern Europe. *Asis Europe Journal*. 2019. Vol. 17. Pp. 369–385.
16. Kalimuddin M., Anderson A. D. Soft Power in China's Security Strategy. *Strategic Studies Quarterly*. 2018. Vol. 12, №3. Pp. 114–141.
17. Easternization: «A game-changer for not just the world economy, but also for international politics». *Asian Review of Books*. 2017. URL: <https://asianreviewofbooks.com/content/easternization-a-game-changer-for-not-just-the-world-economy-but-also-for-international-politics/> (Last accessed: 06.12.2024).
18. Kang In Jung. The cultural identity of East Asia in the Age of Globalization: Westcentrism and Asian Values. *The Korean Journal of International Relations*. 2004. Vol. 44, № 5. Pp. 109–133.
19. Xu Ping, Wang Li. The China Model vs. American Soft Power: Going global and Peaceful. *Istanbul Gelisim University Journal of Social Sciences*. 2015. Vol.2, Issue 2. Pp. 153–170.
20. Дорош Л., Яблонська М. «М'яка» сила Китаю: оцінка ефективності та реакція на сучасні виклики. «Гуманітарні візії». 2021. Vol. 7, No. 2. С. 22–27.

УДК 327:005.591.452:005.21(477+73)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.34>

ОЗНАКИ СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА США

Ліпкан Володимир,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики

Академії праці, соціальних відносин і туризму

ORCID ID: 0000-0002-7411-2086

<https://irbis-nbuv.gov.ua/ASUA/0012068>

WoS: LIH-1184-202

Scopus Author ID: 58683489200

Стаття присвячена всебічному аналізу зовнішньополітичного змісту ознак стратегічного партнерства на прикладі України та США. Констатовано відсутність консенсусних і науково розроблених засад визначення тих чи тих акторів як «стратегічних партнерів»; проблемні питання у формулюванні та пріоритетизації окремих ознак у контексті парадигми стратегічного партнерства в політологічних дослідженнях.

Методологічною основою статті є політична лінгвістика, теорія політології, теорія геостратегії, герменевтичний аналіз, теорія ігор.

Указано види політичної взаємодії: стратегічне партнерство, партнерські відносини, прагматичні відносини, практичну взаємодію. Установлено чіткий перелік ознак, які описують стратегічне партнерство. Продемонстровано, що серед стратегічних партнерів наявні суттєві геостратегічні розбіжності як щодо спільних цінностей, так і щодо ставлення до України, бачення її ролі та шляхів формування гарантованого і стійкого тривалого миру, притягнення до відповідальності міжнародних злочинців російського режиму, що вчинили міжнародні злочини через війну проти України. Констатовано, що коаліція інтересів і коаліцій дій не завжди збігаються, що, відповідно до теорії ігор, зменшує функціонал виграшу.

За допомогою герменевтичного методу й методів політичної та правничої лінгвістики встановлено численні колізії в актах стратегічної правотворчості, що визначають зовнішню політику України, продемонстровано нечіткість ознак, якими послуговуються під час визначення певного міжнародного актора стратегічним партнером. На конкретних прикладах взаємодії зі США, Туреччиною, КНР доведено різноаспектність процесів зовнішньополітичної взаємодії, водночас відмежовано її й стратегічне партнерство через проведення чітких червоних ліній для партнерів на підставі встановлення конкретних ознак, які визначають партнера стратегічним саме для України.

Формулювання ознак стратегічного партнерства уможливорює встановити, що відносини стратегічного характеру мають бути спрямовані на реалізацію українських національних інтересів, на базі українських національних цінностей з метою ствердження української державності й національної ідентичності, гарантування територіальної цілісності, непорушності державного кордону, державного суверенітету й незалежності, визнання суверенної рівності, міжнародної суб'єктності України та повага до неї.

Запропоновано легітимізувати найістотніші ознаки стратегічного партнерства в оновленій Стратегії зовнішньополітичної діяльності України.

Ключові слова: *ознаки стратегічного партнерства, стратегічне партнерство, коаліція інтересів, стратегічна політика, стратегічний курс держави, зовнішня політика, двосторонні безпекові угоди, міжнародна безпека, геостратегія Української Держави, українська цивілізаційна ідентичність, червоні лінії, суверенна рівність.*

Lipkan Volodymyr. Signs of strategic partnership: the case of Ukraine and the USA

The article provides a comprehensive analysis of the foreign policy dimensions of strategic partnership signs, using the case of Ukraine and the United States as an example. It highlights the lack of consensus and scientifically developed foundations for defining certain actors as “strategic partners”, as well as challenges in formulating and prioritizing specific signs within the paradigm of strategic partnership in political science research.

The methodological framework of the study incorporates political linguistics, political science theory, geostrategy, hermeneutic analysis, and game theory. The article identifies various forms of political interaction, including strategic partnership, partnership relations, pragmatic relations, and practical cooperation. A clear set of characteristics defining strategic partnership is established.

The study demonstrates that significant geostrategic differences exist among current strategic partners, particularly concerning shared values, attitudes toward Ukraine, perceptions of its role, and approaches to ensuring lasting and sustainable and resilience peace. Additionally, it examines the issue of holding international criminals of the Russian regime accountable for war crimes committed against Ukraine. It is noted that the coalition of interests and the coalition of actions do not always align, which, according to game theory, reduces the functional benefits of strategic cooperation.

Through hermeneutic and political-legal linguistic methods, numerous inconsistencies in strategic legislative acts defining Ukraine's foreign policy are identified, illustrating the ambiguity of criteria used to designate a particular international actor as a strategic partner. By analyzing Ukraine's interactions with the United States, Turkey, and China, the study highlights the multifaceted nature of foreign policy engagements while distinguishing them from strategic partnerships. This distinction is drawn by establishing clear "red lines" for partners based on specific signs and characteristics that qualify them as strategic partners for Ukraine.

The formulation of strategic partnership characteristics allows for the conclusion that strategic relations should be directed toward the realization of Ukraine's national interests, rooted in national values, with the objective of strengthening Ukrainian statehood and national identity, ensuring territorial integrity, the inviolability of state borders, national sovereignty, and independence, as well as recognizing and respecting Ukraine's international subjectivity and sovereign equality. The article proposes the legitimization of the most essential characteristics of strategic partnership within the updated Strategy of Ukraine's Foreign Policy.

Key words: *characteristics of strategic partnership, strategic partnership, coalition of interests, strategic policy, strategic course of the state, foreign policy, bilateral security agreements, international security, geostrategy of the Ukrainian State, Ukrainian civilizational identity, red lines, sovereign equality.*

В умовах руйнації геостратегічної конфігурації існує потреба у відході від застарілих кліше не лише в мові політиків, а й у теоретичних та аналітичних дослідженнях. Переважання суб'єктивізму, послуговування оцінними категоріями, намагання підлаштовувати зміст наукових статей під панівну владну парадигму, а також використання генераторів тексту, більш відомих як «штучний інтелект», формують умови для переосмислення й реального втілення в рамках наукових досліджень неопарадигми *Realpolitik*.

28 лютого 2025 року відбувся перший офіційний етап перемовин В. Зеленського й Д. Трампа в Білому Домі в США, який оприявнив різницю у розумінні ключових категорій стратегічного партнерства. Це зумовлює на теоретичному рівні визначити не лише ключову дефініцію, що здійснено нами в окремій статті, а й передусім ті ознаки, які описують ті чи інші відносини в контексті реалізації зовнішньополітичної стратегії (далі – ЗПС) як стратегічні.

Отже, сутність стратегічних відносин як політологічної категорії становлять ті ознаки, які її описують. Співвіднесення цих ознак із реальною практичною діяльністю у сфері зовнішньої політики уможливорює прагматично підходити до номінації певних відносин «стратегічними», а також до визнання того чи того міжнародного актора стратегічним партнером.

Дослідження виконано з метою встановлення ключових іманентних ознак стратегічного партнерства (далі – СП).

Практична необхідність дослідження полягає в необхідності формування чіткого переліку ознак, які описують та однозначно безпомилково ідентифікують зміст відносин як стратегічних. У *теоретичній царині* це покращить розуміння категорійно-понятійного апарату теорії геостратегії [1], політології, а також сприятиме урозвиненню політичної лінгвістики.

Методологія дослідження: політична лінгвістика, теорія ігор, політичний аналіз, теорія геостратегія, націєбезпекознавство, герменевтичний аналіз.

Принципами розвідки є українсько-, безпеко-, державо-, європоцентризм, що в сукупності пропонується називати синтетичним терміном *геостратегоцентризм*.

Стратегічне партнерство – система міжнародних відносин між державами, реалізація яких передбачає досягнення спільних стратегічних і пріоритетних національних інтересів обох країн, відповідний розподіл ризиків, відповідальності й міжнародно-правових зобов'язань, безпекових гарантій між ними, з метою досягнення спільних стратегічних пріоритетів держав, взаємовигідної співпраці на довгостроковій основі щодо формування (відновлення) якісно нових і/або модернізації (реконструкції) наявних міжнародних відносин, об'єктів і послуг, які потребують залучення стратегічного потенціалу обох держав, і користування (експлуатації) такими об'єктами й послугами з урахуванням впливу геостратегічних чинників на засадах визнання національних цінностей партнерів і суверенної рівності.

На підставі проведеного автором дослідження, власного досвіду правотворчої та політичної, консультативної та аналітичної діяльності формуємо *ознаки відносин стратегічного партнерства*, які може бути покладено в основу під час розроблення ЗПС України.

З урахуванням здійсненого авторського аналізу конкретних аспектів змісту процесів стратегічного партнерства, догматичного й герменевтичного аналізу відповідних документів, у яких визначено засади реалізації СП, а також позицій інших дослідників із цієї теми [2–8] формуємо *ознаки відносин стратегічного партнерства*:

– визначають засади спільної стратегічної політики в конкретно визначеній сфері міжнародних відносин;

- ґрунтуючись на визнанні цінностей партнерів, не завжди можуть характеризуватися *спільністю* цінностей;
- спрямовані на досягнення спільних стратегічних пріоритетних геостратегічних інтересів, слугують зміцненню балансу геостратегічних інтересів, міжнародного миру й спільної безпеки;
- побудовані на засадах ствердження цивілізаційної та національної ідентичності й відповідності національним традиціям державотворення, етноментальному коду нації, національному й релігійному світогляду;
- *розвивають і сприяють зміцненню дружніх міжнародних відносин, добросусідства, рівноправного та взаємовигідного співробітництва й відповідають докорінним інтересам народів;*
- *будуються на засадах взаємної поваги суверенної рівності одне одного, територіальної цілісності, непорушності й недоторканності державних кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи будь-які способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини й основних свобод, дружби та співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальновизнаних норм міжнародного права;*
- *формалізуються у відповідних двосторонніх угодах, які можуть будуватися на підставі раніше укладених договорів, угод щодо СП, спільних заяв тощо. Мають ґрунтуватися на прихильності нормам міжнародного права й можуть слугувати основою для укладення інших секторальних угод для спільного розвитку відносин, необхідних для здійснення положень угоди про СП, **ратифікуються законодавчим органом;***
- *установлюються між акторами, що мають стратегічне значення одне для одного для здійснення узгоджених дій: готовність [9] урахувати інтереси іншого СП, іти на компроміси з метою досягнення стратегічних цілей, у тому числі й за умови, якщо такі дії не ідентифікуються як однозначно доцільні для реалізації власних національних інтересів повною мірою;*
- *спільна реалізація СП сприяє якісному вдосконаленню міжнародних відносин у конкретно визначеному сегменті, а також наданню нової якості відносинам СП;*
- *передбачають чіткий механізм імплементації СП через створення на постійній чи тимчасовій основі комісії, рад, груп стратегічного партнерства (наприклад, Комісія СП Україна-США), тобто двосторонніх органів стратегічного рівня;*
- *обрання стратегічних партнерів зумовлено низкою корелятивно пов'язаних таких системних чинників, як геостратегічний ландшафт, баланс центрів сили, спільний геостратегічний курс, спільні геостратегічні орієнтації країн (угода про вільну торгівлю, доєднання до санкцій проти РФ. Наприклад, Туреччина є єдиною країною НАТО, яка не дослалася до санкцій проти РФ, отже, за цим критерієм Туреччина не може бути визнана для України стратегічним партнером, незважаючи на дотримання доктрини Монтре), динаміка сучасних інтеграційних і дезінтеграційних процесів тощо. Визначальною умовою є спільна зацікавленість саме у форматі СП;*
- *гарантує утримання від участі або підтримки будь-яких дій, спрямованих проти іншої сторони СП (дискримінаційних, гібридних тощо). Наприклад, розбіжності щодо трактування Україною та Німеччиною: 1) будови Північного потоку-2; 2) права України на застосування далекобійної артилерії вглибину РФ (ракти Таугус) з метою унеможливлення розвитку стратегічного потенціалу РФ і продовження війни проти України. Також нагадаємо, що саме А. Меркель як канцлер Німеччини прямо заблокувала вступ України до НАТО у 2008 році, про що відкрито заявила в мемуарах [10]. Отже, Німеччина, суто з прагматичних і наукових позицій не відповідає жодному критерію стратегічного партнерства й не може бути за умови збереження вектора зовнішньої політики щодо України визнана стратегічним партнером. Так само й стосовно режиму Трампа, діяльність якого заклала дестабілізаційні компоненти для СП між Україною;*
- *несуперечливість відносин СП з різними стратегічними партнерами. У разі нездоланного антагонізму й зіткнення геополітичних і гео економічних інтересів між стратегічними партнерами перевага, відповідно до принципу україноцентризму, надається тій формі СП, у якій відбувається реалізація українських стратегічних пріоритетних національних інтересів;*
- *рівні стратегічного партнерства детерміновані актуальними й реальними векторами зовнішньої політики. Ось чому такі напрями СП України та США (п. 101 Стратегії ЗПД [11]), як, наприклад, «співробітництво щодо протидії глобальним змінам клімату», потребують вилучення з формату СП України та США (далі – СПУС), оскільки адміністрація Д. Трампа повністю змінила свою політику щодо педалювання «кліматичних змін» як надуманої глобальної загрози. А для України на одинадцятимому році війни проти РФ нині питання кліматичних змін не є стратегічно важливим у контексті СПУС;*

– передбачають максимальну інтенсифікацію зв'язків з усіма напрямками з метою досягнення спільної стратегічної мети СП.

Відзначимо, що варіативність цих критеріїв не є завжди оптимальною, оскільки йдеться про **стратегічне** партнерство, а не про тактичне або оперативне.

Так, Туреччина, сповідуючи концепцію стратегічної невизначеності, зміст якої ми розкрили у відповідній концептуальній монографії щодо сучасної геостратегії КНР [12], з одного боку, надає безпекову допомогу Україні, дотримується доктрини Монтре, унеможливаючи мілітаризацію Чорного моря, однак з метою реалізації власних стратегічних національних інтересів в економічній сфері не доєднується до санкцій проти РФ. Збільшення торговельного балансу з РФ, будова атомної станції й отримання Туреччиною ядерного палива можуть перетворити її зі сплячої та ядерної країни в реальну, а з огляду на окупацію частини Сирії у 2025 році під виглядом «боротьби з тероризмом і братньої допомоги новому сирійському уряду», а також пропозицій щодо приєднання Гази водночас у поєднанні з прагненням Ізраїлю до збереження військової присутності Росії в Сирії для запобігання домінуванню Туреччини, Президент Ердоган чітко позиціонує себе як імперський політик, що бажає відновити Османську імперію з ядерними амбіціями в контексті реваншизму неоімперіалізму. Про це ми писали й це прогнозували ще у 2002 році, досліджуючи геостратегічні наслідки для України реалізації *доктрини пантура-нізму* [13].

Це потрібно враховувати під час визнання окремими українськими політиками Туреччини «стратегічним» партнером. За такого випадку Туреччина прагне використовувати Україну для досягнення власних стратегічних зовнішньополітичних і безпекових цілей. Це ж маємо робити й ми, адже, окрім стратегічного, існують чимало інших форм і методів взаємовигідного співробітництва, які мають бути використані повною мірою для реалізацію спільних із Туреччиною інтересів у рамках *коаліції інтересів*.

Тож існування безпекової угоди, яка є ситуативно вигідною Україні під час війни проти РФ, не перетворює Туреччину на стратегічного партнера, а становить вид ситуативної взаємодії з окремих секторальних питань, які не впливають на загальний стратегічний вектор відносин. Як Україна не змінить свій зовнішньополітичний курс щодо РФ через конструктивні відносини Туреччини з РФ, так і Туреччина не буде шкодити своїм економічним інтересам заради України через війну РФ проти України.

Тому наявність безпекових угод з іншими країнами радше становить ознаку партнерських відносин тактичного або оперативного характеру, але не має стосунку до відносин пріоритетного стратегічного характеру.

Зокрема, свого часу у 2005 році [14–15] І. Жовква запропонував типологію відносин стратегічного партнерства: «представницьке стратегічне партнерство», «стратегічне партнерство проти спільної загрози», «тактичне партнерство заради стратегічних результатів» та «асиметричне стратегічне партнерство» [16, с. 5].

Розвиваючи ці ідеї, Н. Середюк зазначає: «Стратегічне партнерство Україна-США можемо розцінювати як *асиметрично-позитивне*, Україна вбачає в США політичного партнера, спроможного допомогти стати їй на позиції європейського розвитку й гарантувати недоторканність і цілісність... слабка позиція української політики, її системна невизначеність постійно підривають основи двостороннього стратегічного партнерства» [17, с. 38]. Ґрунтовні дослідження щодо асиметрії міждержавних відносин містяться в роботі Г. Перепилиці [18], застосування положень яких значно розширює спектр розуміння багатозначності форм міждержавного співробітництва й у сфері зовнішньої політики.

Переважна більшість країн, із якими Україна реалізує відносини пріоритетного стратегічного характеру, не відповідають науковим критеріям стратегічного партнерства, тож надання цього статусу певним країнам здебільшого є волюнтаристичним актом політичного керівництва України, бажанням, яке не завжди має адекватний, симетричний, зворотний характер з боку іншої країни.

Політична доцільність перетворюється на стратегічну необґрунтованість.

Відтак для України окремі країни визначені в переліку таких країн, із якими наша держава прагне мати стосунки стратегічного характеру. Однак ці країни зі свого боку не маркують Україну своїм стратегічним партнером.

Тому в контексті наукового плюралізму ми **пропонуємо** суто прагматично підходити до визначення стратегічного партнерства, керуючись не сьогочасними бажаннями або оперативними чи тактичними політичними уподобаннями, а спираючись на методологічний апарат теорії міжнародних відносин, геостратегії та політології.

У плані наукової дискусії можливо детальніше та глибше вивчити підходи КНР. Політичні лідери цієї країни взагалі не ранжують держави за характером відносин на стратегічні, тактичні й оперативні,

а ґрунтуються на двосторонніх угодах і рівні включеності в реалізацію концепції «Один пояс, один шлях». Тобто участь у реалізації китайських національних інтересів є основним критерієм побудови відносин КНР з іншими державами. Причому така участь не гарантує підтримки КНР цієї країни в інших питаннях, якщо вони певною мірою суперечитимуть державним інтересам Китаю.

Суто з наукового боку, під час розгляду *стратегічного партнерства, відносин стратегічного характеру, стратегічного курсу, стратегічного співробітництва, зовнішньополітичних стратегій* конкретної держави тощо, звичайно ж, постає потреба в теоретичному осмисленні, концептуалізації цих напрямів і відповідної структуризації міжнародних відносин.

Водночас аналіз практичної сторони міжнародних відносин демонструє дискусійність навіть постановки питань про подальші поглиблені вивчення *стратегічного партнерства*, адже в умовах дальшого розвитку демократичних режимів в умовах неочевидної ефективності рівень стратегічної невизначеності лише зберігатиметься, оскільки навіть геостратегічний курс держави може змінюватися й варіюватися залежно від політичного світогляду та політичної ідеології представників партій, які на тому чи іншому етапі розвитку держави приходять до влади й реалізують зовнішню політику, а також стверджують пріоритетні національні інтереси, ґрунтуючись не стільки на національних інтересах, скільки на політичній ідеології партії, яку вони представляють. Таким чином, загальнодержавні інтереси підмінюються вузькопартійними, що наперед за умови розвитку електоральної демократії унеможливило говорити про стратегічний розвиток міжнародних відносин у контексті реалізації європейської цивілізаційної ідентичності.

В. Шамраєва відзначала, що «у вітчизняній політичній науці бракує комплексного аналізу розвитку взаємин між Україною та США з висвітленням їхньої еволюції до рівня стратегічного партнерства як форми міждержавної взаємодії з теоретичним обґрунтуванням визначення дефініції «стратегічне партнерство» [19, с. 13]. У цьому контексті свого часу Б. Тарасюк через відсутність серйозних наукових напрацювань навіть припустив, що практика стратегічного партнерства випереджає теорію [20].

Більше того, на нашу думку, за умови функціонування демократичних політико-правових режимів говорити про стратегічний курс держави вельми не легко. А отже, зі зміною влади відбувається трансформація стратегічних пріоритетів, змінюються й стратегічні партнери, що свідчить про перманентну й іманентну непередбачуваність дій міжнародних акторів. Тож це не відповідає змісту поняття геостратегії його семантичній валентності.

Відтак питання про стратегічне партнерство, надання тим чи іншим відносинам пріоритетного стратегічного характеру вважається таким, що потребує суттєвого наукового обґрунтування, у тому числі в аспекті реальності, доцільності й відповідності таких ранжувань міжнародних акторів національним інтересам.

Нашу позицію підтверджено в розвідці Надзвичайного і Повноважного Посла В. Хандогія, який акцентує на необхідності виходу «з полону зайвого символізму в питанні щодо рівня відносин зі США – стратегічні, спеціальні, головний союзник поза НАТО... натомість зосередитися на збільшенні доданої вартості відносин зі США в структурі наших глобальних зв'язків» [21, с. 708].

На сучасному етапі ведення війни проти РФ **ключовими ознаками, які покладено в основу визначення СП, були безпекові й економічні**, причому в різних варіаціях, інсинуаціях і контекстах з урахуванням національних інтересів кожної країни. Водночас окремі автори за допомогою тесту Грейнджера аргументують позицію про стратегічну роль США для України в політичній і військовій сферах, ніж в економічній, що зумовлює необхідність посилення економічної співпраці зі США [22, с. 44].

Декларативні цінності, на кшталт відданість ідеям боротьби з корупцією, побудова справедливого правосуддя, боротьба з кліматичними змінами, декарбонізація, демократія, захист прав людини, не є тими стрижнями, які визначають зміст стратегічного партнерства й тим більше геостратегії сучасної Української Держави. Утвердження цінностей має корелювати з процесом реалізації пріоритетних національних інтересів, рухати країну до розвитку, а не ставати перепоною лише задля відповідності нав'язуваним та інспірованим «цінностям» з метою отримання тієї чи іншої допомоги від партнерів. Цінності можуть бути різними, головне – їх визнання в рамках СП.

У цьому аспекті підтримуємо думки А. Голобородько щодо необхідності розвитку *цифрового стратегічного партнерства* через такі напрями, як співпраця, стратегія, партнерство, інтеграція, взаємодія, угода на макро-, мезо- й мікрорівні [23, с. 40–41].

Одним із напрямів СПУС може стати такий чинник, як подолання спільної *деіндустріалізації* як процесу стійкого зниження промислового потенціалу [24, с. 24], за якого за різними для кожної країни причин обидві держави мають однаковий результат: 1) щодо України – знищення об'єктів стратегічної інфраструктури, промислового потенціалу внаслідок збройної агресії РФ; 2) щодо США – через

економічні розрахунки розміщували переважну частину промислового виробництва за кордоном, що призвело до формування загрозливих передумов формування технологічного виробництва, зокрема від КНР.

Також окремі автори небезпідставно пропонують виходити з чітких економічних і математичних критеріїв, використання точних методів обрахування рівня стратегічності відносин. Зокрема, за обсягом торгівлі на перше місце посідає Китай, а другу і третю позицію з незначним відривом – Німеччина й Республіка Польща відповідно [25, с. 19]. Однак чіткої та унормованої позиції щодо СП з Польщею нині не встановлено. Більше того, риторика посадових осіб України у 2024 році засвідчила суттєвий дисонанс між реальним статусом стратегічного партнера й тими реальними діями, до яких удавалися уряди обох країн. Так само й із боку Польщі, незважаючи на війну РФ проти України, не відбулося збільшення витрат на оборону, які залишилися в межах НАТО на рівні 1,2% від ВВП.

За умови залишення й розвитку концепції стратегічного партнерства мають бути чітко визначені та легітимовані **ознаки цього партнерства**, вони мають бути чіткими, ясними, логічними й прозорими, а також бути сприйнятими та схваленими нашими партнерами, тобто **обопільно визнаними**.

Стратегічний характер відносин передбачає іманентну трансакційність та інтеракційність. На цю ж ознаку свого часу вказувала Н. Ржевська, відзначаючи, що сутністю СП є наявність міждержавної взаємодії, яка дає партнерам змогу, об'єднавши зусилля, досягти життєво важливих сфер співробітництва й мати довгостроковий характер [26, с. 229].

Висновуємо: односторонніх стратегічних відносин не існує.

Україні потрібно прагматично підходити до формування змісту стратегічного партнерства, ураховуючи надбання політичної науки, спираючись на досвід аналітиків і практиків. Лише вивірена методологія уможливить формування ефективних зовнішньополітичних стратегій у контексті реалізації геостратегії як комплексної системи смислів, ідей концепцій, секторальних стратегій і конкретних дій щодо гарантування реалізації національних інтересів і ствердження української цивілізаційної європейської ідентичності.

Література:

1. Ліпкан В.А. Політичні засади геостратегії сучасної Української Держави : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2024. 830 с.
2. Шелест Г. Стратегічне партнерство без стратегії : аналітична записка програми Безпекових студій Ради зовнішньої політики «Українська призма». 2021. URL: <https://prismua.org/>.
3. Фесенко М. Глобальне стратегічне партнерство провідних акторів: теоретико-методологічний вимір. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Міжнародні відносини»*. 2015. № 1 (43). С. 24–29.
4. Лисицин Е.М. Стратегічне партнерство – поняття сучасне. *Віче*. 1999. № 2 (83). С. 29–43; Шамшур О. Відносини України США: євроатлантичний контекст. *Наука і оборона*. 2008. № 3. С. 12–15.
5. Шербак Ю. Позначені безпрецедентним динамізмом. *Політика і час*. 1996. № 11. С. 4–5.
6. Чекаленко Л.Д. Зовнішньополітичні механізми забезпечення національної безпеки України : дис. докт. політ. наук : 23.00.04 / РНБО України НІПМБ. Київ, 2007. 437 с.
7. Шамраєва В.М. Українсько-американське стратегічне партнерство: концептуальні засади й практична реалізація : монографія.; ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Харків : Оберіг, 2015. 364 с.
8. Гандзюра І. Стратегічне партнерство як інструмент реалізації міжнародних двосторонніх відносин. *Юридичний вісник*. 202. № 1. С. 376–383. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1654>.
9. Ліпкан В.А. Ідея політичної готовності. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 37. С. 190–201. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/37_2022/32.pdf. DOI: <https://doi.org/10.32782/apfs.v037.2022.32>.
10. Merkel A., Baumann V. Freiheit. Erinnerungen 1954–2021. Kiepenheuer&Witsch, 2024. 736 s.
11. Стратегія зовнішньополітичної діяльності України : Указ Президента України від 26 серп. 2021 р. № 448/2021. *Офіційний вісник Президента України*. 2021. № 22. Ст. 1056.
12. Ліпкан В.А., Яковець А.В. Геостратегія сучасного Китаю : монографія / за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора В.А. Ліпкана. Київ : В.А. Ліпкан, 2023. 384 с. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-97758-4-9>.
13. Ліпкан В.А. Сучасні загрози національній безпеці України: доктрина пантуранізму. *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ України*. 2002. № 3. С. 168–176.
14. Жовква І.І. Стратегічне партнерство у зовнішній політиці України : дис. канд. політ. наук : 23.00.04. Київ, 2005. 213 с.
15. Жовква І.І. Моделі стратегічного партнерств *Актуальні проблеми міжнародних відносин* : збірник наук. праць. Київ : Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т міжнар. відносин, 2003. № 41. Ч. II. С. 32–38.
16. Жовква І.І. Стратегічне партнерство у зовнішній політиці України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. Київ, 2005. 26 с.
17. Середюк Н. Стратегічне партнерство Україна-США. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Міжнародні відносини»*. 2017. № 1 (46). С. 34–38.

18. Асиметрія міждержавних відносин / за ред. Г.М. Перепелиці, О.М. Субтельного. Київ : Вид. дім «Стилос», 2005. 555 с.
19. Шамраєва В.М. Стратегічне партнерство між Україною та США: концептуальне обґрунтування і практичне втілення : автореф. дис. ... докт. політ. наук : 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України. Київ, 2016. 37 с.
20. Тарасюк Б. Практика стратегічного партнерства випереджає теорію. *Національна безпека і оборона*. 2000. № 12. С. 67–70.
21. Хандогій В. Україна-США: 20 років стратегічного партнерства. (1996-2016). *Україна дипломатична* : науковий щорічник. Київ, 2016. Вип. 17. С. 708–716.
22. Василиця О.Б. Аналіз українсько-американських відносин за критеріями стратегічного партнерства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 13. Ч. 1. С. 40–44.
23. Голобородько А. Підходи до визначення сутності цифрового стратегічного партнерства. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2021. Вип. 44. С. 36–42.
24. Арсеєнко А., Петрушина Т. США та Україна: сценарії деіндустріалізації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 2. С. 23–47.
25. Яремко Л.А., Яремків В.Г. Стратегічне партнерство як передумова розвитку зовнішньоекономічних зв'язків між державами. *Економіка і підприємництво*. 2022. № 1 (124). С. 15–22. DOI: <https://doi.org/10.32840/1814-1161/2022-1-2>.
26. Ржевська Н. Стратегічне партнерство Україна-США: становлення та прогноз. *Політичний менеджмент*. 2013. № 2. С. 226–233.

УДК 327.7; 321.8

DOI [HTTPS://DOI.ORG/10.32782/2305-9389/2025.32.35](https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.35)

ПРОТЕСТНІ РУХИ ПРОТИ ЗАБОРОНИ ПРАПОРА В ПІВНІЧНІЙ ІРЛАНДІЇ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ ІРЛАНДСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Марусинець Маріанна,

кандидат філологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник, старший дослідник
Науково-дослідного центру імені Тиводора Легоцьки
Закарпатського угорського інституту імені Ф. Ракоці ІІ
ORCID ID: 0000-0001-7366-9328

У статті проаналізовано акції протестів проти символів, зокрема прапора, у контексті проблеми північноірландської ідентичності. Обґрунтовано, що протести проти зняття прапора Великої Британії «Юніон Джек», що відбулися наприкінці 2012 р. – початку 2013 р., привернули увагу міжнародних ЗМІ, політологів і громадськості. Значна частина уваги була зосереджена на залученні молоді та спробах знайти відповіді на питання, як молоді люди, які виростили в більш мирні часи, можуть бути залучені до насильства стосовно минулого Північної Ірландії. Аналіз акцій протесту проти символів, організованих молодими людьми в постконфліктному Белфасті, дав змогу отримати чіткіше уявлення про чинники, що призвели до заворушень і насильства, а також наслідки цих протестів для мирного процесу та стабільності на острові Ірландія.

Показано, що протягом тижня в різних частинах Північної Ірландії відбувалися масові протести, які супроводжувалися заворушеннями й насильством, проти рішення міської ради Белфаста прибрати прапор Великої Британії «Юніон Джек» із його постійного місця в мерії міста. Стверджується, що деякі акти насильства були організовані воєнізованими формуваннями. Аргументовано, що громада протестантів, юніоністів і лоялістів (ПЮЛ) виступає проти нових обмежень на вивішування прапора «Юніон Джек» у мерії Белфаста й у 2012–2013 рр. проводила численні акції протесту по всій Північній Ірландії. Представники громади католиків, націоналістів і республіканців (КНР) у міській раді Белфаста хотіли повністю прибрати прапор «Юніон Джек», але, зрештою, проголосували за компроміс з боку неконфесійної партії «Альянс», згідно з яким прапор майоритиме в певні дні. Міська рада проголосувала за те, щоб вивішувати прапор тільки у 18 визначених днів на рік. Юніоністи вважають, що зміни, які стосуються прапора «Юніон Джек», є зазіханням на їхню культурну ідентичність, відтоді, як його прибрати, у різних частинах Північної Ірландії відбулися протести.

Доведено, що протести проти прапора відбулися в контексті мирного процесу й миробудівництва в Північній Ірландії. Тоді як попередні прояви невдоволення юніоністів відбулися під час періоду «Смути», протести проти зняття й заборони прапора сталися в період, коли було досягнуто значних дипломатичних успіхів і відбулося міжконфесійне й політичне примирення. Події до й після ухвалення рішення про підняття прапора Великої Британії над мерією Белфаста стали нагадуванням про те, як різне розуміння того, що «правильно», може призвести до ворожості, навіть якщо рішення ухвалюється більшістю голосів. Питання про прапор оголило суперечності, які існують у суспільстві. З одного боку, це питання віри в конституційні цінності, а з іншого – прагнення до рівності. Це замкнуте коло проблем, як і раніше, складно подолати.

Ключові слова: Північна Ірландія, ідентичність, протести проти прапора, північноірландський конфлікт, символи, громада протестантів, юніоністів і лоялістів (ПЮЛ), громада католиків, націоналістів і республіканців (КНР), Угода Страсної п'ятниці 1998 р., Брекзит.

Marusynets Marianna. Protest movements against the ban of the flag in Northern Ireland in the context of Irish identity issues

The article analyses the protests against symbols, in particular the flag, in the context of the problem of Northern Irish identity. It is substantiated that the protests against the removal of the “Union Jack” flag of Great Britain, which took place in late 2012 and early 2013, attracted the attention of international media, political scientists and the public. Much of the attention was focused on the involvement of young people and attempts to find answers to the question of how young people who grew up in more peaceful times could be involved in violence that belongs to Northern Ireland’s past. The analysis of the anti-symbol protests organised by young people in post-conflict Belfast provided a clearer picture of the factors that led to the unrest and violence, as well as the implications of these protests for the peace process and stability on the island of Ireland.

It is shown that during the week, mass protests, accompanied by riots and violence, took place in different parts of Northern Ireland against the decision of the Belfast City Council to remove the Union Jack flag from its permanent place in the city hall. It is alleged that some acts of violence were organised by paramilitaries. It is argued that the community of Protestants, Unionists and Loyalists (PUL) oppose the new restrictions on the display of the “Union Jack” flag in Belfast City Hall and in 2012–2013 held numerous protests throughout Northern Ireland. Representatives of the Catholic, Nationalist and Republican (CNR) community in Belfast City Council wanted to remove the “Union Jack” flag completely,

but eventually voted in favour of a compromise by the non-denominational Alliance party, which would allow the flag to be flown on certain days. The city council voted to fly the flag only on 18 designated days. Unionists believe that the changes to the "Union Jack" flag are an assault on their cultural identity, and protests have taken place in various parts of Northern Ireland since it was removed.

It is proved that the protests against the flag took place in the context of the peace process and peacebuilding in Northern Ireland. While the previous manifestations of unionist discontent took place during the Troubles, the protests against the removal and banning of the flag occurred at a time when significant diplomatic successes were achieved and interfaith and political reconciliation took place. The events that took place before and after the decision to fly the British flag over Belfast City Hall were a reminder of how different understandings of what is 'right' can lead to hostility, even if a decision is made by a majority vote. The flag issue has exposed the contradictions that exist in society. On the one hand, it is a matter of faith in constitutional values, and on the other, it is a matter of striving for equality. This vicious circle of problems remains difficult to overcome.

Key words: Northern Ireland, identity, flag protests, Northern Ireland conflict, symbols, Protestant, Unionist and Loyalist community (PUL), Catholic, Nationalist and Republican community (CNR), 1998 Good Friday Agreement, Brexit.

Вступ. 3 грудня 2012 р. міська рада Белфаста ухвалила рішення обмежити використання прапора Великої Британії на будівлі мерії. Прапор Сполученого Королівства, відомий під власним ім'ям «Юніон Джек», майорів над будівлею міської ради столиці Північної Ірландії – Белфаста (англ. Belfast city hall) – понад сто років поспіль. Однак напередодні заворушень влада міста ухвалила постанову, що тепер прапор підніматимуть лише 18 днів на рік, в ознаменування офіційних пам'ятних дат. «Юніон Джек» беззмінно майорів над мерією з 1906 р., ставши символом належності Північної Ірландії до Сполученого Королівства, і його не спускали навіть у моменти найгострішого протистояння між громадами католиків, республіканців і націоналістів (далі – КНР) і протестантів, юніоністів і лоялістів (далі – ПЮЛ) у 1970-і рр., коли жертвами постійних сутичок стали приблизно 3,6 тис. осіб.

Рішення про зняття прапора стало можливим завдяки тому, що в той час більшість місць у міській раді Белфаста займали прихильники виходу Північної Ірландії зі складу Великої Британії. Активними прихильниками спуску прапора стали представники ірландської партії «Шинн Фейн» і північноірландської Соціал-демократичної та лейбористської партії (СДПЛ). Ідеологічні противники відділення Північної Ірландії від Великої Британії вийшли на демонстрацію проти спуску прапора. Це рішення викликало заворушення в ніч голосування, а потім тривали чотири місяці вуличних протестів. Більше того, суперечки навколо цієї конкретної політики тривають і досі й посилюються після виходу Великої Британії з ЄС – Брекзиту.

У мирній угоді, яка поклала кінець тридцятирічному міжконфесійному й політичному конфлікту в Північній Ірландії, – Угоді Страсної п'ятниці 1998 р., нічого конкретного не йшлося про питання підняття прапорів. Однак як громада КНР, що прагне возз'єднання Ірландії, так і громада ПЮЛ, що виступає за союз Північної Ірландії з рештою Великої Британії, змогли використати Угоду Страсної п'ятниці 1998 р. для підтримки абсолютно протилежних інтерпретацій. У 2000 р. державний секретар Великої Британії у справах Північної Ірландії П. Мандельсон спробував розв'язати цю проблему, ухваливши Закон про прапори й емблеми. Він установлював нові правила для вивішування прапорів на урядових будівлях, але законодавство не поширювалося на 26 районних рад, яким було дозволено встановлювати прапори відповідно до власної місцевої політики.

У міській раді Белфаста ця політика викликала палкі суперечки. Партія «Альянс», що є опорою між юніонізмом і націоналізмом, запропонувала компромісну формулу: піднімати прапор у встановлені дні. У 2012 р. націоналістична партія «Шинн Фейн», що виступає за возз'єднання Ірландії, але раніше виступала проти цієї політики, змінила тактику й вирішила підтримати її. Ця новина викликала глибоку тривогу в громаді ПЮЛ, і напередодні голосування Демократична юніоністська партія (далі – ДЮП) та Ольстерська юніоністська партія (далі – ОЮП) розповсюдили 40 тис. листівок, у яких емоційною мовою попереджали, що політика партії «Альянс» становить загрозу для юніоністської ідентичності. Це означає, що їм необхідно не просто висловлювати своє незадоволення, а активно шукати шляхи вирішення проблеми. У підсумку в Північній Ірландії у 2012–2013 рр. знову мали місце масові заворушення й акції протесту. Ці події часто відбуваються й нині, і їх актуальність зростає в контексті виходу Великої Британії з ЄС.

Мета статті – визначення основних причин рухів протесту в Північній Ірландії проти використання прапорів у контексті загострення питання про ірландську ідентичність.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематика, пов'язана з тривалим міжконфесійним і політичним конфліктом у Північній Ірландії, що тривав більше ніж тридцять років, привертає увагу численної кількості науковців. Незважаючи на те що конфлікт завершився з підписанням мирної угоди – Угоди

Страсної п'ятниці 1998 р., усе ж таки залишається чимало суперечностей, які проявляються в певному міжконфесійному протистоянні й рухах протесту. Прикладом протестів проти символів є так званий протест проти заборони прапора, пов'язаний із глибокими проблемами ідентичності на острові Ірландія.

В українській політологічній думці питання, що пов'язані з проблемами ірландської ідентичності й використання символів у контексті цієї проблематики, сьогодні недостатньо досліджені. З огляду на це, авторка спиралася передусім на науковий доробок ірландських, британських, європейських та американських дослідників. Серед основних досліджень із цього напрямку виокремлюється науковий доробок таких учених, як М. Явуз, С. Бірн, Д. МакОлі, П. Коннал, К. Бейкер, П. Нолан, Д. Брайан, Л. Босі, Г. Фаціо, Ф. Мелін-Хіггінс, Г. Омар, Д. Моррісон, Б. Роуен, М. Гібсон, Д. Халлідей, Н. Фергюсон, Г. Доусон, О. Малдун, С. МакКеон, Д. Брайан, К. Стівенсон, Г. Гіллеспі, Д. Белл, Д. Тодд, С. Брюс, Д.В. МакОлі, К. Хейворд, К. Редфорд, П. Ширлоу, С. Бірн, Н. Хансен, Р. Міцці, Т. Шеппард-Луангхот, Д. Горветт, К. Холланд, Дж. Ангелос та інші.

Серед нових досліджень, пов'язаних із проблемами символіки й ідентичності в Північній Ірландії та Республіці Ірландія, вирізняється праця британських дослідників М. Явуз та С. Бірна «Світ непростий і його треба завоювати: Економічна допомога для розбудова миру серед маргіналізованих груп у Північній Ірландії та прикордонній зоні». Автори підкреслюють, що сьогодні Північна Ірландія все ще оговтується від насильницької спадщини 30-річного періоду «Смути» й люди, як і раніше, щодня стикаються з насильством. Економічна й політична нерівність посилює міжгрупову нерівність, напруженість і відсутність безпеки, сприяючи поширенню деструктивних тенденцій. Брексит загострив культурну війну між громадами «протестантів-юніоністів» і «католиків-лоялістів». М. Явуз та С. Бірн переконані, що молодь із робітничого класу та колишні комбатанти продовжують страждати від бідності й спадщини конфлікту, маючи мало можливостей для працевлаштування. Проекти під керівництвом організацій громадянського суспільства (ОГС), спрямовані на розширення прав і можливостей молоді, можуть припинитися після закінчення фінансування в умовах Брекситу, тоді як молодь і колишні комбатанти Північної Ірландії продовжують відчувати себе безправними [1].

Під час вивчення питань ідентичності й пов'язаних із нею протестів проти прапора й інших символів інтерес становить наукове дослідження британського дослідника Дж. Маколі «Пам'ять і належність в ольстерській лоялістській ідентичності». Автор вважає, що лоялізм часто ґрунтується на міфах про минуле. Ці міфи подають сучасний конфлікт як фінальну стадію боротьби за збереження не тільки наявного конституційного ладу, а й ширшого почуття ідентичності. На думку авторів, цій ідентичності постійно загрожують інші культури, особливо ірландський націоналізм і республіканізм, які, як і раніше, вважаються чужими, ворожими й войовничими. Для деяких представників лоялістської спільноти єдиним способом подолати нинішні політичні та культурні суперечності є постійне звернення до традицій. Вони вбачають у цьому спосіб протистояти тому, що вони сприймають як безперервні нападки на лоялістську культуру. Це занепокоєння тим, що лоялізм перебуває під постійним психологічним, культурним і політичним тиском, останнім часом особливо проявилось в контексті парадів Помаранчевого ордена й суперечки про підняття прапора Великої Британії на будівлі мерії Белфаста. Автор зазначає, що дії протестантських лоялістів глибоко зачепили колективну пам'ять громад Північної Ірландії [2].

Важливим науковим внеском у контексті теми дослідження є праця ірландського дослідника П. Коннала «Від стереотипів до солідарності: британські ліві та протестантський робітничий клас». Автор аналізує посередництво неконфесійної північноірландської партії «Альянс» у врегулюванні протестів проти прапора. Він, зокрема, зазначає, що, замість того щоб шукати найпрогресивніші концепції британськості, юніоністи, за їхнім власним зізнанням, схильні до «розмахування прапорами й повторення застарілих гасел». Замість того щоб прославляти реальні символи британськості, наприклад, Національну службу охорони здоров'я, юніоністи фокусуються на збройних силах, королівській сім'ї та прапорі Великої Британії «Юніон Джеку». Британськість, яка колись була символом єдності, тепер сприймається багатьма англійцями, валлійцями й шотландцями як щось застаріле. На переконання автора, однією з головних цілей Тимчасової Ірландської Республіканської Армії було зробити Північну Ірландію «некерованою, за винятком колоніального військового правління». Однак, як показали останні роки, ольстерські юніоністи самі зробили Північну Ірландію «некерованою». Лідери головної партії ольстерського юніонізму досягли цього без єдиного пострілу озброєних ірландських республіканців [3].

Британські дослідники С. Бейкер і Г. Маклафлін в аналітичній статті «Відповідь Джону Баррі» аналізують протести лоялістів 2012 р., критикуючи іншого британського дослідника – Дж. Баррі. У цих

протестах Дж. Баррі вбачає «потенціал для громадянської та прогресивної політики, яка виходить за рамки етнічного невдоволення». Автори статті стверджують, що така політика має бути «постконфліктною» і не має бути «постполітичною». Вона також має бути «агоністичною», тобто спрямованою на «боротьбу й оспорювання», але без застосування насильства. Для досягнення цієї мети Дж. Баррі пропонує проводити дискусії про єдину ідентичність, які мають стати основою для внутрішньої політики. Загалом автори згодні із цією ідеєю, але вважають, що такі розмови мають відбуватися в конституційних рамках [4].

Ірландські дослідники П. Нолан і Д. Браян у роботі «Прапори: до нового розуміння» вивчають проблеми ідентичності й символів на острові Ірландія. Дослідження спрямоване на розв'язання спірного питання про прапори в Північній Ірландії. Мета авторського дослідження полягає у «визначенні можливих компромісів і пом'якшенні політичних вимог». П. Нолан і Д. Браян зазначають, що проблема прапорів спричиняє політичні розбіжності й економічні витрати. Прапори мають велике значення для настроїв як юніоністів, так і націоналістів. У 2013 р. на багатосторонніх переговорах не вдалося досягти угоди щодо прапорів. Дослідження ґрунтується на опитуваннях громадської думки, фокус-групах та інтерв'ю з різними групами людей. Особлива увага приділяється прапору й символам Великої Британії, оскільки вони мають більше значення для юніоністів [5].

Нідерландські дослідники Л. Босі та Дж. Фаціо в науковому дослідженні «Смута в Північній Ірландії та теорії соціальних рухів» стверджують, що Північна Ірландія – глибоко розколоте суспільство з нерівномірним поділом. Поділ має етнічний, національний, релігійний і колоніальний виміри. У цьому контексті Л. Босі та Дж. Фаціо впевнені, що теорія суспільного руху може допомогти у вивченні етнічності й соціальних рухів у Північній Ірландії. Соціальні рухи можуть створювати нові ідентичності, відносини та конфлікти, а також оновлювати старі. Вивчення соціальних рухів у Північній Ірландії вимагає розгляду довгострокових процесів і структур. Непередбачувані обставини і творчий підхід можуть впливати на результати соціальних рухів. Наступність і зміни в Північній Ірландії є результатом взаємодії структури й непередбачуваних обставин [6].

Інтерес становить праця шведської дослідниці Ф. Мелін-Гігінс «Суперечливі погляди на світ і їх вплив на конфлікти». Дослідження спрямоване на вивчення ідентичностей і наративів у Північній Ірландії після Брекзиту. Головна мета дослідження – зрозуміти, як ідентичності й наративи впливають на конфлікт і його вирішення. Дослідження ґрунтується на теорії ідентичності й конфліктів, розробленій такими теоретиками, як Е. Бен Гагай, Ф.Л. Геммак, Е. Пілецький і К. Ареста, Я. Пападакіс і С. Баклі-Зістел. У дослідженні використано методи наративного й літературознавчого аналізу для вивчення оповідань, представлених сторонами конфлікту. Дослідження охоплює чотири етапи конфлікту, що відбувався з 1969 р. по 1998 р. Особлива увага приділяється прапору й іншим символам, а також питанням ідентичності на території острова Ірландія [7].

Виклад основного матеріалу. Останніми десятиліттями помітно збільшилася кількість досліджень, присвячених вивченню ролі ідентичності як джерела конфліктів. Після періоду так званої «Смути», що супроводжувалася заворушеннями й насильством протягом більше ніж тридцятирічного періоду в Північній Ірландії, у 1960–1990 рр., академічний інтерес до подальшого розуміння ідентичності не слабшає. Необхідність поваги та визнання фундаментальних людських потреб, таких як ідентичність і безпека, має вирішальне значення для встановлення сталого миру. Це особливо важливо в процесі мирного врегулювання, коли розв'язання конфліктних ситуацій і формування спільної ідентичності є ключовими чинниками для досягнення стабільності й миру [7].

Після підписання мирної угоди, відомої як Угода Страсної п'ятниці 1998 р., у Північній Ірландії триває давній процес обговорення й оскарження символів. Необхідно зазначити, що прапори в Північній Ірландії тривалий час були предметом суперечок, розбіжностей, а іноді й насильства. Тема відданості прапору є часто обговорюваною, особливо актуальною для суспільства, розділеного на два блоки, кожен із яких прагне бути вірним власному символу й відзнаці. Використання прапорів у Північній Ірландії було спірним питанням з моменту утворення держави. Закон про спеціальні повноваження 1922 р. був використаний урядом юніоністів для введення обмежень на вивішування ірландського триколура [8].

Наприклад, у 1964 р. у Північній Ірландії сталися серйозні заворушення через використання прапорів. Королівська поліція Ольстера спробувала зірвати ірландський триколура із флагштока офісу націоналістів у Белфасті. Це сталося після того, як північноірландський протестантський священнослужитель і лоялістський політик, лідер ольстерського юніоністського руху І. Пейслі публічно заявив, що якщо влада цього не зробить, то він зробить це особисто. І. Пейслі провів тріумфальний мітинг на території мерії, де він привітав кандидата від юніоністів Дж. Кілфеддера. У свою чергу, Дж. Кілфеддер сказав натовпу: «Республіканцям не можна дозволяти вивішувати триколура, коли в день голосування

буде підраховано останнє голосування, ми повинні показати світу, що народ не здригнувся у своєму рішенні зберегти «Юніон Джек» над Західним Белфастом». У цьому контексті четвертий прем'єр-міністр Північної Ірландії Т. О'Ніл (1963–1969) заявив, що політична сила «Шинн Фейн» – головна загроза, і назвав республіканців «не більше ніж сучасними анархістами, які навіть зараз не збираються відмовитися від політики насильства, що дискредитувала себе». Однак Т. О'Ніл проігнорував той факт, що загроза насильства походила від І. Пейслі, а саме насильство від Королівської поліції Ольстера за вказівкою уряду [9].

У результаті в місті виникли серйозні заворушення. Причина подій полягала в Законі про прапори й емблеми Північної Ірландії, ухваленому в 1954 р. Згідно із цим законом, поліція мала видаляти з державної або приватної власності будь-який прапор, який міг призвести до порушення миру. При цьому прапор «Юніон Джек» юридично виключався з числа порушень миру. Закон скасовано в 1987 р. [10].

Прапори залишаються дискусійним питанням у Північній Ірландії. Хоча закон і намагався врегулювати це спірне питання, він став причиною багатьох протестів. Північна Ірландія не має власного прапора з 1972 р. Прапор уряду Північної Ірландії офіційно називався «Ольстерський прапор» і використовувався з 1953 р. до 1972 р. Оснований на прапорі Англії й прапорі провінції Ольстер, він являв собою червону руку Ольстера на тлі білої зірки: точки зірки символізували шість графств Північної Ірландії. Але коли уряд Північної Ірландії було розпущено відповідно до Закону про Конституцію Північної Ірландії 1973 р., прапор утратив офіційний статус. Також відомий як «Червона рука Ольстера» або «Прапор Ольстера», він досі використовується деякими юніоністами й спортивними організаціями. Єдиним офіційним прапором, який можна було піднімати, був прапор Сполученого Королівства, що являє собою поєднання хрестів Святого Георгія, Святого Андрія і Святого Патрика, які символізують Англію, Шотландію та Ірландію [11].

Наприкінці 2012 р. – на початку 2013 р. представники протестантських, юніоністських або лоялістських громад Белфаста вийшли на вулиці на знак протесту проти зняття британського прапора з мерії столиці Північної Ірландії. Хоча здебільшого протести мали мирний характер, сильне почуття гніву і зради з боку міських політиків незабаром вилилося в насильство й заворушення на вулицях Белфаста. Протягом кількох місяців заворушення відбувалися вночі, викликаючи страх і відгомони минулого в багатьох громадян, але особливо в Східному Белфасті, де відбувалася більшість найсерйозніших інцидентів із заворушеннями. Як і в багатьох інших випадках насильства, у заворушеннях брала участь велика кількість молодих людей, що змусило деяких політологів, політичних діячів і журналістів ЗМІ засумніватися в стабільності й майбутньому миру в Північній Ірландії, особливо якщо молодь розглядають як майбутнє [12].

Таким чином, у центрі уваги засобів масової інформації опинилися випадки насильства за участю молодих людей із громади ПЮЛ. Це створило враження, що протести проти заборони прапора «Юніон Джек» – це не що інше, як прояв войовничого ольстерського лоялізму, який знову заявив про себе. Ольстерський лоялізм – це юніоністська ідеологія у Великій Британії, яку поділяють переважно протестанти Північної Ірландії. Лоялісти або юніоністи підтримують подальше існування Північної Ірландії, а раніше й усієї Ірландії, у складі Сполученого Королівства й виступають проти створення об'єднаної Ірландії, незалежної від Великої Британії. Сплеск агресії та протестів, викликаних символами політичної й релігійної належності, фактично призвів до того, що мирні акції протесту стали причиною нового розколу між католиками і протестантами.

Рішення обмежити кількість днів, коли британський прапор буде майорити над будівлею мерії Белфаста, було ухвалено 3 грудня 2012 р., коли міська рада Белфаста проголосувала за пропозицію піднімати прапор Великої Британії «Юніон Джек» тільки у 18 установлених днів. Голосування відбулося після початкової пропозиції представників громади КНР, які виступають за возз'єднання Ірландії й хотіли повністю зняти британський прапор. Н. Лонг, тодішня членкиня парламенту від Східного Белфаста й партії «Альянс», запропонувала обмежити вивішування прапора певними днями, зокрема державними святами і громадянськими подіями місцевого й національного значення, наприклад, на День Святого Патрика або Поминальну неділю. Це рішення привело мерію Белфаста у відповідність до решти Великої Британії, де прапор «Юніон Джек» піднімають над урядовими будівлями тільки в певні дні року [13].

Проти цього рішення виступили члени ради юніоністів, і протягом кількох тижнів, що передували голосуванню, ДЮП та ОЮП поширювали в Східному Белфасті листівки з критикою цього рішення й закликами до жителів протестувати, стверджуючи, що це напад на культурну ідентичність юніоністської громади, частина ширшої «культурної війни» націоналістів-республіканців проти «британськості» в Північній Ірландії. Дійсно, концепція «культурної війни», яку активно ведуть

націоналісти-республіканці, уже певний час пропагується політиками, які представляють громаду ПЮЛ. Вони стверджують, що представники громади КНР прагнуть позбавити Північну Ірландію культурної спадщини, пов'язаної з об'єднаною ірландською лоялістською громадою. Незалежно від того, чи відповідає це твердження дійсності, воно може викликати занепокоєння в прихильників Ольстерського юніонізму й лоялізму. Відчуття занепокоєння вкорінюється в їхній свідомості й часто використовується політичною елітою для мобілізації об'єднаної ірландської лоялістської громади проти будь-яких пропозицій або змін, які можуть розглядатися як загроза союзу з Великою Британією або британській ідентичності [14, с. 261–264].

Заклик ДЮП та ОЮП до протесту виявився успішним, проте обидві партії зазнали різкої критики як усередині, так і поза громадою ПЮЛ за розростання напруженості. У період із 2012 р. по 2013 р. протести проходили по всьому Белфасту й за його межами. Хоча більшість протестів були мирними, на піку емоцій деякі акції протесту переросли в насильство, між протестувальниками виникали запеклі суперечки. Крім того, офіси неконфесійної партії «Альянс» у Східному Белфасті й Каррікфергусі зазнали нападів та актів вандалізму. Протести тривали й упродовж 2013 р.: республіканці та лоялісти продовжували зазнавати насильства і жорстоких зіткнень у робочому районі Белфаста – Шорт-Странд [13].

Якщо для багатьох політичних оглядачів протести були неочікуваними, то інші, наприклад, громадські й молодіжні працівники, передбачали їх, уважаючи їх вчасним сигналом тривоги для місцевих і національних політиків і свідченням глибокого невдоволення мирним процесом, місцевою політикою та ширшими соціально-економічними проблемами, що виношувалися серед частини громади ПЮЛ упродовж багатьох років. Важливо розуміти, що протест проти прапора – це не просто демонстрація неприйняття прапора, а вираження глибшого невдоволення політичним курсом і соціально-економічними проблемами. Справді, в основі цього невдоволення лежить те, що деякі представники громади ПЮЛ розглядають як зазіхання на їхню культурну спадщину й ідентичність, які для них незмінно пов'язані зі Сполученим Королівством і Кораною. Тому британський прапор стає важливим символом культурної ідентичності громади ПЮЛ. Відповідно, для розуміння коріння протесту проти прапора необхідно зрозуміти культурну й політичну ідентичність громади ПЮЛ [13].

У Північній Ірландії культурна й політична самотність відіграють ключову роль у формуванні громад і створюють відчуття належності до групи, схоже на те, що відчувають представники племен [15]. Постійним каменем спотикання протягом усього мирного процесу є питання культури й ідентичності. Справді, культурна та політична ідентичність нерозривно пов'язана з політичним конфліктом і, як видно з вищенаведеного, залишається зараз такою ж важливою, як і в будь-який інший час у недавньому минулому. Тому не потрібно багато чого, щоб зрозуміти глибоке значення й символізм британського прапора для громади ПЮЛ [16]. Протестантська ідентичність формується на основі почуття власної гідності, яке тісно пов'язане з тим, як людина виражає себе і які символи демонструє на публіці, щоб вони були прийняті суспільством. Це поняття нерозривно пов'язано з ідеєю британськості. Громада ПЮЛ черпає свою легітимність із поняття спільної ідентичності й общинного права на самовизначення відповідно до принципів суверенної національної держави, однак для цієї громади національною державою є Сполучене Королівство, а не Ірландія. Для глибшого розуміння політичної еліти, яка домінувала в Північній Ірландії значну частину ХХ ст., а також складної та суперечливої дихотомії, що лежала в основі її політики, необхідно звернутися до історичного контексту формування ольстерської протестантської ідентичності [17].

Відповідно до традиційних поглядів на ідентичність юніоністів і лоялістів, вона має глибоке коріння, що сягає в минуле. Це поняття пов'язано з ідеєю про перевагу протестантів і відображає багату спадщину, яка бере свій початок ще з часів плантацій XVI–XVII ст. Плантації привели в Ірландію переселенців з Англії та Шотландії, створивши тим самим історичну спадщину, що досі дається взнаки і є наріжним каменем протестантської культурної ідентичності в Північній Ірландії. Ця історична спадщина через родинні зв'язки та віру заклала фундамент, що пов'язує ідентичність громади ПЮЛ із відчуттям британськості [18, с. 21].

У сучасному суспільстві, яке стає дедалі світським, неможливо ігнорувати значення протестантизму у формуванні національної ідентичності й почуття належності до британського народу. Історично склалося так, що Великобританія тісно пов'язана з протестантизмом, і це простежується з часів Реформації XVI с. Монарх, як і раніше, є главою Англійської церкви, а багато культурних цінностей і громадянських прав у країні відображають протестантський світогляд. Таким чином, почуття «британськості», основане на відданості Сполученому Королівству, нерозривно пов'язано з британською протестантською традицією [18, с. 21].

Проте саме в середовищі громади ПЮЛ починають проявлятися глибокі відмінності. Справді, як стверджує відомий британський дослідник Дж. Тодд, юніоністська спільнота складається з двох традицій, які створюють дихотомію між ольстерськими лоялістами й ольстерськими британцями. У дослідженні 1987 р. Дж. Тодд стверджує, що перша традиція пов'язана з ольстерськими шотландцями та першою хвилею поселень у XVI ст. Ця традиція характеризується передусім кальвіністським пресвітеріанством і прихильністю до лоялізму. Друга традиція тісніше пов'язана з другою хвилею поселень з Англії в XVII ст. і єпископальним напрямом протестантизму, який насамперед ідентифікується як ольстерська британська спільнота [17].

Переконавання юніоністів і лоялістів, що вони є частиною Великої Британії, часом видаються застарілими й такими, що не відповідають реаліям сучасного світу. Критики часто стверджують, що юніоністське почуття культурної належності, пов'язане з британськістю, не має жодної легітимності не останньою чергою через відсутність визнання з боку решти Великої Британії. Справді, у більшості випадків міркування про природу ольстерської протестантської ідентичності видаються неоднозначними. Юніонізм часто уявляють як непохитного ідеологічного супротивника, який не бажає або не здатен рухатися вперед, відмовляючись визнати нову Північну Ірландію або Об'єднану Ірландію [19].

Проте ольстерський юніонізм і лоялізм нерозривно пов'язані один з одним, і їхнє культурне вираження ідентичності йде схожим шляхом. Наприклад, монархія, історичні постаті, зображені на фресках, як-от король Вільям Оранський, що завершив установаження протестантського панування на Півночі Ірландії, паради та британський прапор – усе це є яскравими символами й утвердженнями культурної ідентичності як для юніоністів, так і для лоялістів. Справді, дихотомія, що існує через диференціацію «ольстерства» та «британства», нерозривно пов'язує культурну й релігійну ідентичність із політикою юніоністів, створюючи загальне відчуття приналежності й ідентичності, що пов'язує Північну Ірландію зі Сполученим Королівством, розділеним лише географією [19]. Саме це бачення, незважаючи на будь-які реструктуризації політики юніоністів і лоялістів останнім часом, залишається невід'ємною частиною ольстерської протестантської ідентичності [13].

Відповідно, символіка прапора Великої Британії для багатьох членів протестантських спільнот юніоністів і лоялістів є видимим і невіддільним проявом їхньої британськості, тому можна стверджувати, що чимало членів юніоністської спільноти справді розглядали зняття прапора з мерії Белфаста як ще один показник ерозії їхньої культури та спадщини. Загалом можна констатувати, що чимало членів громади ПЮЛ почувалися дедалі більш ізольованими й маргіналізованими в політичному та соціально-економічному плані, тому протести стали видимим проявом відчуження й невдоволення, які багато хто почав відчувати.

Незважаючи на те що зняття британського прапора з мерії Белфаста було сприйнято деякими членами громади ПЮЛ як ще один показник ерозії їхньої культури та спадщини, ширші питання політичної поляризації залишаються основоположною проблемою. Громадяни протестантської спільноти юніоністів і лоялістів указують на невирішені проблеми, пов'язані з минулим, політичною апатією, тривалою присутністю воєнізованих формувань. Протести проти прапора – це щось більше, ніж просто демонстрація. Чимало учасників цих протестів прагнуть показати, що їхня належність до чогось не визначається прапором чи іншою символікою. Тому було б помилково вважати протести не більше ніж міжконфесійними суперечностями. Очевидно, що залишилися питання, які потребують вирішення [13].

Громада ПЮЛ висловлює невдоволення політиками, політичним процесом і поліцейськими, які, на їхню думку, справедливо чи ні, спровокували насильницькі зіткнення. Так звані «культурні війни» багато представників юніоністського співтовариства розглядають як постійну атаку на їхню культурну спадщину і британську ідентичність, тоді як ірландський націоналізм-республіканізм повільно й неухильно просувається до об'єднаної Ірландії.

Зняття прапора з мерії Белфаста було розцінене деякими членами громади ПЮЛ як ще один приклад культурного вторгнення в юніонізм і посилення напруженості всередині спільноти, що вилася в суперечку про прапор. Концепція культурної війни й ерозії культури громади ПЮЛ нерозривно пов'язана з питаннями ідентичності та підживлює невпевненість, закладену у свідомості цих спільнот щодо їхніх зв'язків із Великою Британією та їхньої ідентифікації з британською ідентичністю. Тому для повного розуміння протестів, пов'язаних із прапорами чи символікою, необхідно спершу розібратися в складнощах і нюансах ольстерської протестантської ідентичності

Ця ідентичність є не просто політичною позицією щодо союзу з Великою Британією, а невід'ємною частиною почуття власної гідності, яке виражається в різноманітній культурній символіці, такій як прапор «Юніон Джек». Тому зняття прапора Великої Британії стало ударом по самому центру символізму

британської ідентичності для прихильників юніонізму. Це посилює наявну невпевненість, яку заохочували політичні партії, що підтримують ідею юніонізму, і спровокувало появу «менталітету обложеного становища». Поняття «культурна війна» часто засуджується критиками, які вважають, що це не більше ніж політична пропаганда юніоністів, що здійснюється політичною елітою, яка не може змиритися зі зміною політичного ландшафту й утратою влади [13].

Загалом протести проти зняття прапора символізували ширше невдоволення серед представників громади ПЮЛ. Якщо для зовнішнього світу реакція громади ПЮЛ на зняття прапора могла здатися екстремальною, то для членів юніоністських спільнот зняття прапора стало «останньою краплею». Висвітлення інформації в ЗМІ мало сприяло розумінню ситуації, більше того, можна стверджувати, що їхні репортажі ще більше озлобили громаду ПЮЛ, посиливши й без того сильний гнів. Усі громади Північної Ірландії мали зробити ще багато для того, щоб мир розширив свої кордони. Не в останню чергу це стосується необхідності для місцевих політиків переступити через минуле, позитивно відреагувати на спадщину конфлікту і взаємодіяти зі спільнотами, які вони, за їхніми словами, представляють. Процес примирення подарував надію Північній Ірландії й повинен дати молодим людям можливість побудувати більш світле та благополучне майбутнє, ніж було в їхніх попередників. Однак для того, щоб цей процес став усеосяжним і вийшов за рамки тимчасового перемир'я, необхідно, щоб політичний процес урахував інтереси всіх жителів Північної Ірландії, незалежно від їхньої політичної, конфесійної та культурної ідентичності.

Колективна пам'ять відіграє важливу роль в об'єднанні людей, які поділяють спільні цінності й переконання. Одним зі способів збереження та зміцнення колективної пам'яті є поширення популярних історій, які слугують мостом між поколіннями й історичними періодами. В умовах конфліктів суспільство часто звертається до надійних джерел інформації та знань. Це посилює сприйняття зовнішнього ворога як основної причини конфлікту й джерела насильства. Культурна війна, яка сприймається багатьма як безперервна боротьба, є невід'ємною частиною цього процесу. Лоялістська інтерпретація історії використовується як інструмент для політичного посилення, а сучасні політичні проблеми розглядаються в контексті історичних прецедентів. Важливо зазначити, що колективна пам'ять є не точним відображенням минулих подій, а створює пояснення через спогади, на які впливають ширші соціальні сили. Групові історії не завжди інтерпретуються однаково, і члени групи не завжди діють відповідно до них. Однак існують домінуючі трактування широкого лоялістського нарративу, які визначають сприйняття й поведінку значної частини суспільства [2].

Проблеми, спричинені прапорами й символами, залишаються актуальними як у юніоністській, так і в націоналістичній громадах. Однак тема прапорів і символів більше зачіпає громаду ПЮЛ. Це пов'язано з тим, що прапори займають більш центральне місце у свідомості тих, хто належить до спільноти ПЮЛ. Коли Інститут ірландських досліджень проводив моніторинг демонстрації прапорів у Північній Ірландії протягом п'яти років, із 2006 р. по 2010 р., співвідношення юніоністських і націоналістичних прапорів у цей період становило приблизно 13 до 1. Крім того, у публічних суперечках, як правило, переважає демонстрація прапора Великої Британії «Юніон Джек» та інших прапорів, що належать до юніоністської традиції [5].

Загалом можна констатувати, що представники спільноти ПЮЛ із робітничого класу, підлітки, а також люди, які пережили затяжний північноірландський конфлікт, знову мобілізувалися в лоялістський протест проти обмежень на вивішування британського прапора на будівлі мерії Белфаста [20]. Пояснення має виходити за рамки простого лоялізму робітничого класу. Радше пояснення сягає того переломного моменту на початку ХХ ст., коли юніонізм викристалізувався як домінуюча сила на північному сході Ірландії та zorganizував себе політично, щоб забезпечити свою солідарність і виживання. У його основі лежав класовий договір між елітою юніоністів і протестантським робітничим класом, який інтегрував останніх у державу й надав їм роль у публічній політиці. Новий політичний порядок зменшує цю роль. Криза прапорів ознаменувала наполегливе прагнення лоялістів зберегти статус-кво й небажання еліти ДЮП повністю його розірвати [6].

Тоді як офіційний «юніонізм» зосереджений на символічних розбіжностях і труднощах, робітники-протестанти, що підтримують «лоялістські» ідеї, відчувають сум'яття, незадоволеність і занепокоєння в умовах Брекзиту. Для багатьох представників британських лівих сил північноірландський юніонізм асоціюється з позицією, що прогнала і є помилковою в історії. Це ставлення посилюється з 2017 р. після того, як ДЮП підтримала уряд консерваторів Т. Мей і Брекзит. Парадоксально, але громади ольстерських лоялістів мають багато спільного з представниками робітничого класу на півночі Англії та в Західному Мідлендсі, яких Лейбористська партія Великої Британії побоюється втратити. Ці групи населення також відчувають себе розчарованими й покинутими політичною елітою. Викинуті

на узбіччя деіндустріалізацією й обурені скандалами з парламентськими витратами, багато хто з них висловив свій протест, підтримавши Брекзит [3].

Для глибшого розуміння кризи ідентичності необхідно звернутися до реальної історії громади ПЮЛ і реальних проблем робітничого класу, а також переглянути свої погляди та глибше проаналізувати проблеми Північної Ірландії. Уряд Великої Британії має визнати, що нагальні проблеми Північної Ірландії – бідність, жорстка економія, Брекзит і розвал децентралізованих інститутів, неможливо розв'язати без шанобливої взаємодії із цим життєво важливим політичним електоратом. На думку П. Коналла, завдання уряду Сполученого Королівства – не просто спостерігати за тим, як північноірландський юніонізм буде витіснений історичною течією. Уряд має сприяти відродженню й розвитку найкращих політичних традицій північноірландського регіону. Важливо не ігнорувати голоси ірландських націоналістів, а виявляти повагу й підтримку до тих, хто поділяє цінності Великої Британії в Північній Ірландії, яка залишається її частиною [3].

Криза, викликана Брекзитом, породила безліч нових дебатів про перспективи об'єднання двох частин Ірландії. У цьому контексті зазвичай висуваються класичні демографічні аргументи, що католики обганяють протестантів за рівнем народжуваності, і найчастіше авторами цих аргументів є люди, які раніше або нині пов'язані з британською Лейбористською партією. У певному сенсі це вказує на те, що основна опозиція ірландській єдності навряд чи вийде в довгостроковій перспективі з Великої Британії. Основна опозиція, імовірно, вийде від ірландських громадян, яким доведеться зіткнутися з величезним підвищенням податків у всій ірландській економіці, щоб дозволити собі взяти на себе шість графств, а також потенційну серйозну проблему безпеки, пов'язану з повстанням лоялістів [3].

Політика, яка привела Сполучене Королівство до рішення про вихід із ЄС, також поставила Великобританію в украй складне становище. Саме тому підтримка Брекзиту з боку ДЮП виглядає суперечливою та саморуйнівною, але при цьому цілком передбачуваною. Перевага, що віддається цією партією популізму й консервативному образу Британії, зробила її природним союзником проекту Брекзиту з його обіцянкою перезавантажити британську велич. Однак це відкрило шлях для другого шотландського референдуму про незалежність і знову порушило питання про кордон в Ірландії [4].

Прихильники збереження єдності Великобританії – ПЮЛ, стикаються з викликами, які викликають у них занепокоєння. Політичні й економічні засади, на яких базувалася їхня ідентичність і цілі, зазнають значних змін. Сьогодні Сполучене Королівство переживає період розпаду, влада юніоністів слабшає, а економічні структури, які підтримували протестантів із робітничого класу, практично перестали існувати. Після протестів проти використання прапора «Юніон Джек» прихильники юніонізму, на їхню думку, втратили символічну гідність, яка їм завжди була притаманна. У відповідь на це вони почали висловлювати невдоволення й почуття жертвності. Проте варто зазначити, що існують альтернативні погляди серед прихильників збереження єдності Північної Ірландії з рештою Великобританії. Покоління, що вийшло з в'язниць і брало активну участь у мирному процесі в 1990-х рр., стало яскравим прикладом прогресивної громадянської політики [4].

Після підписання Угоди Страсної п'ятниці 1998 р. переважала думка, що конфлікт вирішено. Проте виборці продовжували голосувати здебільшого за партії з діаметрально протилежними цілями – за союз із Великобританією чи ірландську єдність, що говорить про збереження етнонаціонального конфлікту, хоч і ненасильницького. Реальні проблеми, пов'язані з мирними процесами, не обмежуються лише суперечкою про прапор. В умовах глобальних політичних трансформацій і Брекзиту необхідно проаналізувати, як обидві сторони інтерпретують такі основні концепції, як безпека, рівноправність, політичний розвиток, згуртованість і свобода вираження думок. Ці складні питання розлютили лоялістську молодь і лоялістських воєнізованих формувань, і вони виявилися втягнутими в культурну війну, в якій громади КНР і ПЮЛ, схоже, ведуть боротьбу за культуру й ідентичність [21].

Історично склалося так, що культурні й історичні символи відіграють ключову роль у самоідентифікації кожної громади. Для обох громад була характерна глибока прихильність до цих символів, що сприяло збереженню їхньої унікальної ідентичності [22]. Хоча основні юніоністські партії підтримали Брекзит, ці побоювання посилювалися після виходу Великобританії зі складу ЄС у 2020 р., а Угода про вихід Великобританії з ЄС і Протокол Північної Ірландії поглибили побоювання у співтоваристві ПЮЛ щодо конституційного майбутнього Північної Ірландії [23]. Протестантська бойова організація (англ. The Protestant Action Force) і дисидентські воєнізовані елементи з Ради лоялістських громад (англ. Loyalist Communities Council) стоять за деякими вуличними заворушеннями лоялістської молоді проти Протоколу Північної Ірландії й кордону по Ірландському морю, оскільки Угода про Брекзит послабила Великобританію як союз [24].

Загалом можна констатувати, що протести проти прапорів, символів і суперечності між громадами КНР і ПЮЛ в умовах Брекзиту й інших глобальних політичних трансформацій потребує подальшої допомоги від основних учасників системи міжнародних відносин для підтримки миру та стабільності на острові Ірландія. Економічна й політична нерівність між двома громадами посилює напруженість і відсутність безпеки. Брекзит загострив культурні війни та протести в Північній Ірландії. У цих умовах організації громадянського суспільства на рівні з державами та міжнародними фондами повинні продовжувати працювати над примиренням і миробудуванням у Північній Ірландії та прикордонних районах Республіки Ірландія. Брекзит і суперечки про прапори й символи впливають на відносини між Північною Ірландією та Республікою Ірландія. Лоялістська молодь Північної Ірландії й воєнізовані угруповання протестують проти політики й жорсткого кордону з Республікою Ірландія [1].

Висновки. Протест проти прапора можна розглядати в контексті тривалого й безперервного процесу оскарження символіки в Північній Ірландії. Незважаючи на те що протести й заворушення у 2012–2013 рр. не досягли рівня напруженості, що спостерігалася в 1964 р. у Белфасті й у середині 1990-х рр. Драмкрі – селі в Республіці Ірландія, що розташоване в графстві Вестміт, вони все ж заслуговують на увагу, тому що свідчать про те, що після підписання мирної Угоди Страсної п'ятниці 1998 р. між громадами КНР і ПЮЛ зберігаються суперечності, які можуть посилитися в умовах Брекзиту.

Важливо також зазначити, що протести проти прапора відбулися в контексті мирного процесу й підтримки стабільності в Північній Ірландії. Тоді як попередні прояви невдоволення серед громади ПЮЛ відбувалися під час періоду «Смути», протести проти прапора відбуваються в період, коли було досягнуто значних дипломатичних успіхів і відбулося міжконфесійне й політичне примирення. Події, що відбулися до й після ухвалення рішення про підняття прапора Великої Британії над мерією, стали нагадуванням про те, як різне розуміння того, що «правильно», може призвести до ворожості, навіть якщо рішення ухвалюється більшістю голосів. Питання про прапор оголило суперечності, які існують у суспільстві Північної Ірландії. З одного боку, це питання віри в конституційні цінності, а з іншого – прагнення до рівності. Це замкнуте коло проблем, як і раніше, складно подолати.

Незважаючи на те що в найбільші протести проти заборони прапора 2012–2013 рр. зібрали всього близько 2 тис. осіб, тоді як у 1990-х рр. у подібних акціях брали участь десятки тисяч людей, тривалість і наполегливість протестувальників свідчать про те, що ця подія має велике значення для миру і стабільності як у Північній Ірландії, так і в Республіці Ірландія. У цій ситуації, коли політичні діячі не змогли дати відповіді, невдоволення виплеснулося на вулиці у формі протестів і заворушень. Лише вартість забезпечення безпеки під час протестів – один із показників того, у що це обійшлося суспільству. Чотири місяці забезпечення порядку під час протестів коштували 21,9 млн. фунтів стерлінгів, і це лише частина проблеми. З іншого боку, ті, хто бере участь в акціях протесту й рухах, часто походять із найбільш знедолених і маргіналізованих спільнот, отримують судимості й у деяких випадках тюремні терміни.

Протести проти зняття прапора «Юніон Джек» з будівлі мерії Белфаста викликали в суспільстві Північної Ірландії політичне напруження. Не можна стверджувати, що протест проти зняття прапора в Північній Ірландії став причиною погіршення стосунків між юніоністами й націоналістами після грудня 2012 р., але він слугує прикладом того, як приховане невдоволення тій питанням ідентичності, залишені поза увагою, можуть призвести до кризи, що стає ще актуальнішим за умов Брекзиту. Частина робітничого класу з громади ПЮЛ, яка вважала, що не отримала жодних вигод від мирного процесу й Угоди Страсної п'ятниці 1998 р., продемонструвала готовність провести численні акції протесту та вийти з-під контролю, установленого політичним керівництвом Північної Ірландії.

Історія Північної Ірландії також підносить кілька важливих уроків. Важливо зазначити, що протест проти прапора й символів Великої Британії не перекинувся з вулиць на робочі місця. У 1980-х рр. прапор Великої Британії – «Юніон Джек», регулярно вивішували на торговельних майданчиках магазинів деяких великих роботодавців протягом усього сезону проведення маршів. Однак у 1989 р. Міністерство економічного розвитку Північної Ірландії видало Звід практичних правил як додаток до Закону про справедливу зайнятість у Північній Ірландії. Закон вимагав від роботодавців заборонити демонстрацію прапорів, емблем, графіті або розповсюдження матеріалів із символікою, які можуть бути образливими. Іншими словами, прапор Великої Британії мав бути спущений.

Прийняття Закону про справедливу зайнятість стало можливим завдяки використанню ефективних стратегій управління й чіткому роз'ясненню громадянам Північної Ірландії основної ідеї та принципу. Крім того, після набуття чинності цього Закону були помітні зміни в поведінці, які супроводжувалися трансформацією міжгромадських відносин, у бік покращення. Нині вже не прийнято, щоб окремі особи чи групи проводили кампанії за вивішування прапора Великої Британії чи будь-якого іншого прапора

на робочому місці. Більше того, навіть у розпал протестів не робилося спроб відновити дискусію на цю тему.

Важливим прикладом також є символ Асамблеї Північної Ірландії. Він міг би стати джерелом серйозних розбіжностей, але його прийняття як логотипу, що являє собою лляну рослину з шістьма квітками, які символізують кожне графство, стало результатом новаторського підходу. Аргумент полягає в тому, що, хоча культурні розбіжності призводили до значних громадянських заворушень на вулицях Північної Ірландії в кожне десятиліття з моменту створення держави, необхідна нова модель поведінки. Історія не завжди є визначальним чинником для майбутнього, і навіть проблеми, які здаються нерозв'язними, можуть бути вирішені завдяки творчому підходу.

В умовах Брекзиту й глобальних політичних трансформацій сучасності потрібен новий підхід, що сприятиме свіжому мисленню. Неможливо вимагати від поліції Північної Ірландії розв'язання питань, які мають вирішуватися шляхом дебатів та обговорень. Крім того, необхідно, щоб суспільство не піддавало молодих людей із малозабезпечених верств населення впливу системи кримінального правосуддя. Суспільство й політики Північної Ірландії, Республіки Ірландія та Великої Британії мають винести урок із подій, що відбулися, – розбіжностей і суперечностей щодо підняття прапора й інших символів. У майбутньому може виникнути й низка інших питань, пов'язаних із символами, а також конфесійною та політичною ідентичністю, що можуть спричинити подібні суперечності й протести. Політики та громадянське суспільство зобов'язані співпрацювати, щоб запобігти подібним випадкам. Це передбачає не просто висловлення невдоволення в акціях протесту, а пошук конструктивних рішень і консенсусу.

Література:

1. Yavuz M., Byrne S. The peace is uneasy and needs to be won: Economic assistance and peacebuilding among marginalized groups in Northern Ireland and the Border Area. *Peace and Conflict Studies*. 2023. Vol. 30 (1). URL: <https://core.ac.uk/download/598022069.pdf>.
2. McAuley J. Memory and Belonging in Ulster Loyalist Identity. *Irish Political Studies*. 2016. Vol. 31 (1). P. 122–138. URL: <https://core.ac.uk/download/30734467.pdf>.
3. Connal P. From stereotypes to solidarity: the British left and the Protestant working class. *Renewal: A journal of social democracy*. 2019. Vol. 27 (2). P. 55–63. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/294690413.pdf>.
4. Baker C. A Reply to John Barry Steve Baker. *Global Discourse*. 2019. Vol. 9(3). P. 479–482. URL: <https://doi.org/10.1332/204378919X15646702796185>.
5. Nolan P., Bryan D. Flags: towards a new understanding. Belfast : QUB : Institute of Irish Studies, 2016. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/33593626.pdf>.
6. Bosi L., Fazio G. The Troubles in Northern Ireland and Theories of Social Movements. Amsterdam : Amsterdam University Press, 2017. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/28451/1001508.pdf?sequence=1>.
7. Melin-Higgins F. Clashing views of the world and its' impact on conflicts A study on identities and narratives on Northern Ireland. Lund: Lund University Press, 2018. URL: <https://lup.lub.lu.se/student-papers/search/publication/8942347>.
8. Omar G. 'Not Men, For Flags': Northern Ireland and its path to peace. 11th February 2013. *Development Education of Ireland*. URL: <https://developmenteducation.ie/blog/2013/02/11/not-men-for-flags-northern-ireland-and-its-path-to-peace/>.
9. Morrison D. 'The Tricolour Riots'. *Anphoblacht*. 28 September 1964. URL: <https://www.anphoblacht.com/contents/24428>.
10. Flags and Emblems (Display) Act (Northern Ireland) of 1954. *Irish Studies*. URL: <https://irishstudies.sunygeneseoenglish.org/legislation-surrounding-flags/>.
11. Rowan B. Find a neutral flag for all of Northern Ireland: Richard Haass issues challenge to parties. *The Belfast Telegraph*. 3 December 2013. URL: <https://www.belfasttelegraph.co.uk/news/northern-ireland/find-a-neutral-flag-for-all-of-northern-ireland-richard-haass-issues-challenge-to-parties/29803598.html>.
12. Gibson M. Belfast's Flag Protests Stir Up Troubles Old and New. *Time Magazine UK*. 18 January 2013. URL: <http://world.time.com/2013/01/18/belfasts-flag-protests-stir-uptroubles-old-and-new/>.
13. Halliday D., Ferguson N. When peace is not enough: the flag protests and the politics of identity and belonging in East Belfast. *Irish Political Studies*. 2016. Vol. 31 (4). P. 525–540. URL: <https://typeset.io/pdf/when-peace-is-not-enough-the-flag-protests-the-politics-of-3ssg8vwhu5.pdf>.
14. Dawson G. Making Peace with the Past?: Memory, Trauma and the Irish Troubles. Manchester : Manchester University Press, 2010.
15. Ferguson N., Muldoon O., McKeown S. A Political Psychology of Conflict: The Case of Northern Ireland. C. Kinvall, P. Nesbitt-Larking, T. Capelos (Eds) *Palgrave Handbook of Global Political Psychology*. P. 372–389. London : Palgrave, 2014.
16. Bryan D., Stevenson C., Gillespie G., Bell J. Public Displays of Flags and Emblems in Northern Ireland Survey 2006–2009. Belfast : Institute of Irish Studies, Queens University, 2010. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/10061249.pdf>.
17. Todd J. Two Traditions in Unionist Political Culture. *Irish Political Studies*. 1987. Vol. 2 (1). P. 1–26. URL: <https://doi.org/10.1080/07907188708406434>.
18. Bruce S. The Edge Of The Union: The Ulster Loyalist Political Vision. Oxford : Oxford University Press, 1994.
19. McAuley J.W. Ulster's Last Stand? Reconstructing Unionism after the Peace Process. Newbridge : Irish Academic Press, 2010.

20. The Flag Dispute: Anatomy of a Protest / P. Nolan et al. Belfast : Queen's University. URL: https://pureadmin.qub.ac.uk/ws/files/13748797/The_Flag_Dispute_report_PRINTED.pdf/
21. Byrne S., Hansen N., Mizzi R., Sheppard-Luangkhot T. Economic aid, marginalization, and peacebuilding in Northern Ireland. *Asian Journal of Peacebuilding*. 2022. Vol. 10 (1). P. 1–18. URL: <https://doi.org/10.18588/202204.00a244>.
22. Gorvett J. Northern Ireland is in a culture war. Brexit is making it worse. *Foreign Policy*. 31 January 2020. URL: <https://foreignpolicy.com/2020/01/31/northern-ireland-culturewar-brexit/>.
23. Holland C. Inequality, identity, and the politics of Northern Ireland. Lexington : Rowman and Littlefield, 2022. URL: <https://doi.org/10.5771/9781793648839>.
24. Angelos J. Will Brexit bring the Troubles back to Northern Ireland? *New York Times*. 30 December 2021. URL: <https://www.nytimes.com/2019/12/30/magazine/brexit-northernireland.html>.

УДК 378.22:34(477)(0,75.8)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.36>

ВИТОКИ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ «У ТРАДИЦІЇ РУСЬКІЙ» У ПОЛІТИЧНІ ДУМЦІ УКРАЇНИ

Панишко Галина,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри політології та публічного управління

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-8870-1543

Українська політична думка, що формувалася протягом століть є складником духовної, інтелектуальної культури людства. Без минулого немає майбутнього, тому звернення до позицій минулого дає змогу зорієнтуватися у просторі й часі, знайти своє місце в сучасності й майбутньому. Нинішня Україна як держава успадкувала традиції суспільно-політичного життя тих народів, які свого часу з'явилися й проживали на її теренах і створили свої державні об'єднання. Цікавим фактом була «Велика грецька колонізація» та процес освоєння Північного Причорномор'я, вплив грецьких полісів на політичний розвиток східнослов'янських племен. Перші політичні об'єднання (протодержави) на території України з'явилися в степах Північного Причорномор'я, про які найбільш докладну інформацію подає Геродот, який сам відвідав цей регіон. Визначальною, основоположною ідеєю української суспільно-політичної думки є свобода, справедливість, добро, правда – основа, на якій виростають вимоги національної незалежності, соціального визволення й утвердження справедливого демократичного ладу. З появою держави та права в Руській землі з'являються перші літературні твори – «слова», «повчання», «проповіді», «патерики», «сказання», «моління» тощо. Провідною ідеєю була ідея об'єднання удільних князівств навколо престолу великого князя київського, подолання роздробленості. Специфічною рисою формування суспільно-політичної думки й правових учень у Київській Русі було започаткування теоретичних традицій утвердження поглядів на походження держави та князівської влади, стосунки між церквою й державою, цілісність і суверенність політичної влади тощо. Державно-правові й політичні традиції Давньої Русі на сторіччя продовжила Волинсько-Галицька держава (князівство, королівство), що була великим державно-політичним утворенням, яке стало головним політичним центром українських земель на заході. Після занепаду Волинсько-Галицької держави розпочалося просування литовців на Волинь, Подніпров'я, Чернігово-Сіверщину, Поділля. Це була середньовічна феодальна федерація, що успадкувала від Київської Русі й Галицько-Волинської держави інститути держави і права, судоустрій, судочинство, мову, військову й адміністративну організацію, у якій українські князівства користувалися широкою автономією.

Ключові слова: політичні ідеї, політичні вчення, українські мислителі, державність, Київська Русь, Волинсько-Галицька держава, Давньоруська держава, князь, правитель, феодальна роздробленість, князівська адміністрація, бояри, Велике князівство Литовське, Литовсько-Руське утворення, політична думка України.

Panyshko Halyna. The origins of political ideas of creating Ukrainian statehood “in the Rus’ tradition” in Ukrainian political thought

Ukrainian political thought, which has been formed over the centuries, is an integral part of the spiritual, intellectual culture of humanity. Without the past there is no future, therefore, turning to the positions of the past allows one to orient oneself in space and time, to find one's place in the present and the future. Today's Ukraine as a state has inherited the traditions of the socio-political life of the peoples who at one time appeared and lived on its territory and created their state associations there. An interesting fact was the “Great Greek colonization” and the process of development of the Northern Black Sea region, the influence of Greek policies on the political development of the East Slavic tribes. The first political associations (proto-states) on the territory of Ukraine appeared in the steppes of the Northern Black Sea region, about which Herodotus, who himself visited this region, provides the most detailed information. The defining, fundamental idea of Ukrainian socio-political thought is freedom, justice, goodness, truth – the basis on which the demands for national independence, social liberation and the establishment of a just democratic system grow. With the emergence of the state and law in the Russian land, the first literary works appeared – “words”, “instructions”, “sermons”, “patericons”, “tales”, “prayers”, etc. The leading idea was the idea of unifying the appanage principalities around the throne of the Grand Duke of Kyiv, overcoming fragmentation. A specific feature of the formation of socio-political thought and legal doctrines in Kievan Rus was the beginning of theoretical traditions of affirming views on the origin of the state and princely power, the relationship between the church and the state, the integrity and sovereignty of political power. The state-legal and political traditions of Ancient Rus were continued for a century by the Volyn-Galician state (principality, kingdom), which was a large state-political formation that became the main political center of the Ukrainian lands in the west. After the decline of the Volyn-Galician state, the advance of the Lithuanians to Volyn, the Dnieper region, Chernihiv-Severshchyna, Podolia grumbled. It was a medieval feudal federation that inherited from Kievan Rus and the Galicia-Volyn state

the institutions of state and law, the judicial system, legal proceedings, language, military and administrative organization, in which the Ukrainian principalities enjoyed broad autonomy.

Key words: *political ideas, political doctrines, Ukrainian thinkers, statehood, Kievan Rus, Volyn-Galician state, Old Russian state, prince, ruler, feudal fragmentation, princely administration, boyars, Grand Duchy of Lithuania, Lithuanian-Russian formation, political thought.*

Українська політична думка є складником усесвітньої системи політичних учень. Вивчення теоретичної спадщини мислителів минулого дає можливість пізнати шлях до кращого буття. Історія політичних учень є духовним заповітом одного покоління іншому, що дає можливість вирішення й розв'язання політичних проблем національного відродження, зберігаючи національний та інтелектуальний потенціал народу. Політичні вчення українських і зарубіжних мислителів про Україну, її державність є програмою майбутнього суспільно-політичного життя.

Сучасна політична наука, що розвивається на основі політичних ідей, учить, що політичні, правові, філософські, художні, релігійні погляди суспільства через відповідні їм політичні та правові установи мають виключне значення для цивілізаційного поступу суспільної організації [1, с. 10].

Українська суспільно-політична думка є тим національним багатством ідей, характерною особливістю яких є ідеї свободи, справедливості, добра і правди, національної незалежності й соціального визволення. Для України характерними є періоди державності й бездержавності (тобто входження її території до складу того чи іншого державного утворення, тієї чи іншої імперії тощо). Але такий процес чужоземного володарювання не зміг стерти і спопелити українство, його еліту, що давала поштовх до збереження самобутності й прагнення мати свою національну державу. Держава є ядром політичної системи, формою організації суспільства, політично організованими, вищою владою народу, який проживає на певній території як об'єднання, що складається з великої кількості поселень. Держава, за визначенням Аристотеля, «виникла для задоволення життєвих потреб, але існує заради досягнення впорядкованого життя» [2, с. 181–182].

Відомим процесом суспільно-політичної ретроспективи є «велика грецька колонізація», «еллінська міграція» (VIII – кінця VI ст. до н. е.). Нинішня Україна як держава успадкувала історію тих народів, які свого часу проживали на її теренах і створили свої державні об'єднання. Українські вчені Н. Кравченко й І. Черняков вважають, що термін «колонізація» не зовсім коректний, оскільки не точно відображає суть і характер процесу проникнення еллінів на територію узбережжя Чорного моря. Науковці зазначають, що доцільніше назвати цей процес «переселенням», а «колонії – грецьким «опойкій», тобто «переселення населення» [3].

«Сучасник Великої грецької колонізації Платон стверджував, що греки обсіли Чорне море, наче жаби ставок» [4, с. 31]. В історії людства велике значення мало античне суспільство, досягнення якого лягли в основу розвитку європейських держав. Складником античного світу були грецькі міста-дежави Північного Причорномор'я, що виникли на території сучасної України, – Ольвія, Херсонес, Пантікапей. Вони безпосередньо впливали на східнослов'янські племена, що пізніше утворили Давньоруську державу [5].

У IX ст. виникла слов'янська держава із центром у Києві, відома як Русь, у науковій літературі названа Київською Руссю чи Стародавньою Руссю. Останнім часом починає широко використовуватися назва Київська держава [6, с. 116].

Минуло одинадцять століть із тієї далекої пори, коли на безмежному обширі Східної Європи почала складатися могутня слов'янська держава, описана арабськими істориками, нанесена на світові карти персидськими географами, відтворена візантійськими вченими й західноєвропейськими хроністами, звеличена давньоруськими літописцями, оспівана в народних билинах і дружинних піснях, згадана в скандинавських сагах і французькому епосі. Літописці назвали ту державу Руссю, або Руською землею. Історики охрестили її Київською чи Давньою Руссю. У середні віки саме Україна була серцевиною культурно-політичного й господарського конгломерату земель і народів – Київської Русі [7, с. 78–79].

Система суспільно-політичних і державно-правових поглядів держави Київська Русь, що виникла в період раннього середньовіччя, сформувалася під впливом світогляду античних філософів, а також багатьох інших чинників, зокрема соціально-економічних та етико-релігійних. Легітимність державної влади правлячої князівської династії, право, справедливість, крім релігійного компонента, також не були позбавлені юридичного компонента. Мова йде про першоджерело права «Руська Правда» у відомих трьох редакціях: короткій, розширеній і скороченій. Науковцям відомо понад сто списків «Руської Правди».

Найдавнішу «Руську Правду» Ярослав Мудрий дав новгородцям 1016 року, яку згодом доопрацьовано під назвою «Суд Ярославль Володимирич» та упроваджено 1036–1037 рр. «Правду Ярославичів» ухвалено на з'їзді Ізяслава, Святослава та Всеволода Ярославичів у Вишгороді [6, с. 12].

«За своїм змістом державно-правові погляди Київської Русі XI–XII ст. були такими ж, як і в інших країнах. Зокрема, поняття «правда» було вихідним поняттям у юриспруденції наших стародавніх предків, так само як «jus» у Стародавньому Римі, або «драхма» в Стародавній Індії» [8, с. 67].

Давньоруська держава, народжена в докласовому, родоплемінному суспільстві, основною ознакою державності має те, що влада не відокремилася від маси народу, а піднеслася над племінною верхівкою, набравши індивідуального характеру. Формою Давньоруської держави зокрема, у IX–X ст. є дружинний, тобто панівний, прошарок у стратифікаційному поділі, утворюючи примітивний державний апарат, що вершив суд і займався стягненням данини. За правління князя Святослава дружина не брала участі у вирішенні державних справ, а виступала лише важливою військовою організацією, необхідною князеві для оборони держави. Далі важливою для аналізу є епоха князя Володимира – значного державотворця, реформатора й адміністратора, новатора християнства, що вдосконалив «Закон Руський» як зразок зведеного звичаєвого права, перетворивши його на «Устав земляний».

Ярослав Мудрий проводив багатовекторну політику, вдавався до поширеного в середньовіччі методу ведення дипломатії – династичних шлюбів, виступаючи головним ідеологом таких нововведень у державі. Його ідеологічний сподвижник Іларіон характеризував суспільний прогрес у творі «Слово про закон і благодать»: «Спершу закон, потім благодать, спершу тінь, потім істина». Тут ми знаходимо прагнення його сучасників до зовнішнього суверенітету Київської Русі. Митрополит Київський Іларіон бажає сину Володимира Великого Георгію (християнське ім'я Ярослава Мудрого) «в здоров'ї море переплисти, мудро правити людьми і зберегти християнську віру як умову ствердження благодаті (справедливості та стабільності держави)» [9, с. 145–146].

Формування й існування Київської Русі, стабілізація її державної території, удосконалення державного апарату – це те, завдяки чому Русь стає могутньою, висококультурною державою та посідає почесне місце серед головних країн ранньосередньовічного світу. Ці, вище перелічені, характеристики не могли не вплинути на процес розвитку суспільно-політичної думки, яка виникла в контексті християнізації, відображаючи українську культуру, її своєрідність і самобутність. Про співвідношення влади духовної (церковної), світської (князівської) і людини знаходимо інформацію у творах «Ізборник Святослава» 1076 р. та «Ізборник Святослава» 1078 р. Державна й церковна влада вважалася єдиною, ототожнювалася через безсумнівність підкорення їй, оскільки держава, влада й церква стоять вище від людини та її інтересів. Фактично в державі було сформовано дві гілки влади – світську й церковну, а Нестор-літописець у «Повісті минулих літ» уважав, що єдність держави має бути сформована й гарантована церковною владою, оскільки ця влада від Бога.

Володимир Мономах, пропонуючи свої оригінальні концепції у творі «Повчання», закликав до смирення, ненаслідування лиходіїв, уникати заздрощів, діяти благочестиво «за євангельським словом, очима управляти, язик іздержувати, ум смиряти, тіло успокоювати, гнів подавляти, помисел чистий мати, спонукаючи себе на добрі діла Господа ради», «не мстити, любити, умертвити гріх, ні правого, ні винного не вбивайте і не повелюйте вбити його, якщо хто буде достоїн смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської» [10, с. 75–79].

Процес відцентрових традицій, що негативно вплинув на феодалну роздробленість, указує на те, що відбулися об'єктивні зміни в соціальній сфері. Власне, феодална роздробленість фактично загрожувала розпадом держави й була основною проблемою «Слова о полку Ігоревім». У цьому творі обстоювалася думка про необхідність концентрації влади в руках сильного князя та збереження першої слов'янської держави. Ідея одновладдя в державі відображена ще в одному політичному творі часів Київської Русі – «Моління Данила Заточника». Автор писав, що «не море топить кораблі, а вітри, не вогонь розпікає залізо, а роздмухування міхами; ось так і князь не сам у халепу потрапляє, радники вводять». Літописець звертає увагу й викладає як пораду князеві умови, за яких можна зміцнити державу, урівноваживши владу, зробити її стабільною. Отже, усі мислителі об'єднані однією ідеєю – зміцнення держави через утвердження сильної великокнязівської влади, що, у свою чергу, обмежувала б повноваження місцевих феодалів для спільної мети – об'єднання всіх руських князів під владою великого князя. Характерною особливістю суспільно-політичної думки українського народу є ідеї свободи, справедливості, добра та правди. І це цілком зрозуміло: голодний думає про шматок хліба, а поневолений – про свободу. У зв'язку з процесом занепаду Давньоруської держави безпосереднім наступником державності Київської Русі, що продовжило її традицію, було Волинсько-Галицьке князівство. «Київська держава, право, культура були тим утвором народності українсько-руської. Київський період перейшов

у Галицько-Волинський в XIII столітті, потім у Литовсько-Руський, а далі в Польсько-Литовський. Волинсько-Галицька Русь виросла на своєму корені й успішно перейняла традиції своєї попередниці» [11, с. 57].

«На Волині у XII ст. функціонувала власна князівська адміністрація, влада якої періодично і, принаймні номінально, поширювалася на її територію. Період з кінця XII ст., коли на адміністративній карті Русі з'явилася Волинсько-Галицьке князівство, у цьому аспекті вимагає окремого розділу. Зближення таких різних земель, як Волинь і Галичина, потребує спеціального пояснення: необхідно зрозуміти, яким було їхнє становище у новому утворенні та як ці процеси позначилися на історії Волинської землі. Традиційно вважається, що початок князівству поклало утвердження володимирського князя Романа Мстиславовича в Галичі в 1199 році. Однак, як зазначає відомий історик Сергій Панишко, котрий досліджує проблеми Волинсько-Галицької адміністративно-територіальної спільності, ця подія мала цікаву передісторію. Справа в тім, що в 1188 р. Роман уже робив спробу стати галицьким князем і при цьому віддав Володимир братові Всеволоду назавжди. «Роман тоді оддав братові Всеволоду [город] Володимир назавсім і хреста йому цілував: «Більше вже мені Володимир без надоби» [12, с. 67–67].

Варто зазначити, що спроба заволодіти Галичем закінчилася невдачею, а назад у Володимир Всеволод Романа не пустив. Але завдяки втручання князя Рюрика Ростиславовича справа була погоджена на користь Романа, якому було повернуто стольне місто Волині. Річ у тім, що Роман під 1188 рік «жодного дня не був одночасно й володимирським, і галицьким князем, а волинсько-галицьким і поготів». На той час існувала традиція переміщення князя між столами. Також традиція засвідчує, що в різних частинах своїх володінь князь мав свою незалежну адміністрацію, яка формувалася із числа місцевих чиновників, хоча й траплялися випадки залучення кадрового потенціалу з інших земель. Через десятиріччя, в 1199 році, Роман, залишивши за собою Володимир, водночас очолює дві окремі, незалежні одна від одної адміністрації – волинську й галицьку. «Для володимирців (волинян) він був володимирським князем, а для галичан – галицьким» [12, с. 68].

Роман був могутнім князем, оскільки мав у розпорядженні значні сили, що могли суттєво вплинути на тодішню ситуацію в регіоні. Його сини Данило й Василько, маючи обопільний міцний союз, повернули батьківські володіння та примножили могутню силу південно-західної частини Русі. «Князь Роман Мстиславович був високоосвіченою людиною. Народ любив його як справедливого правителя, що керував згідно із законом Божим». Літописець із захопленням писав про нього: «...хоробрий був Роман Мстиславович, він кидався на поганих (половців) як лев, сердитий був як рись, нищив їх як тур, наслідуючи свого діда Мономаха» [11, с. 62].

Уважається, що Данило прагнув сісти в Галичі, і вчені навіть сформулювали до його імені приставку «Галицький». Однак його інтерес завжди визначався до забузьких земель, оскільки він активно розбудовував Угровськ, а пізніше свою нову столицю – Холм. Літописець також указує на факт проблемних відносин Данила Романовича «з галицьким боярством». Угровське князівство трансформувалося в Холмське й розміщувалося воно не в Галичині, а в західній частині Волині. Роман, Данило й Василько володіли окремими князівствами, очолюючи окремі незалежні адміністрації.

Після смерті Романа Мстиславовича настає кривавий період князівських міжусобиць і боротьби із зовнішніми чинниками. Проти єдності Волинсько-Галицької держави, її суверенітету й зміцнення князівської влади виступило свавільне галицьке боярство як нова соціальна верства в стратифікаційному поділі тогочасного суспільства, а також окремі удільні князі та правителі з числа сусідніх держав, таких як Польща й Угорщина. Фактично галицька боярська олігархія своїми діями та вчинками спровокувала втручання в справи Волинсько-Галицької держави, користуючись своїми споживацькими вузькостановими інтересами. Романовичі тим часом «збирали до купи землі, що становили спадщину їхнього батька!» Залишивши за собою Галичину, Данило віддав Волинь молодшому брату Васильку. Незважаючи на такий поділ, обидва князівства (зокрема протягом 25 років) продовжували існувати як єдиний живий організм під зверхністю Данила Романовича Галицького. Після смерті Данила Романовича Волинсько-Галицька держава, незважаючи на процес внутрішньої децентралізації в кінці XIII ст., залишалася єдиною ще майже століття. Мислителі української політичної думки називають Данила Романовича «Король земель Руських», а державу – «Королівство Русі». «Василька Романовича шанували князі як «отця і господина». Володимир – син Василька Романовича – став наступним правителем на волинському престолі. У політичній думці України він славиться як покровитель освіти й культури, оскільки мало займався зовнішньополітичними справами. «Він був книжником і великим філософом, якого не було перед ним у цілій землі». Літописець вихваляє його за людяність, щедрість, лагідність до підлеглих, особливо убогих [11, с. 68].

Зі смертю князя Василька закінчується Галицько-Волинський літопис. Володимир Василькович був тісно пов'язаний із Левом Даниловичем та особливо з його сином Юрієм Львовичем – майбутнім

володарем Волині й Галичини. «Лев серед Даниловичів виявився найбільш енергійним правителем. Він продовжив державницьку політику свого батька, вів дипломатичну діяльність, розширював територію Галицько-Волинської держави, вона стала найбільшою з часу утворення, визнав залежність від Золотої Орди. У 1272 р. переніс столицю Галицько-Волинської держави до Львова» [11, с. 68].

Наступником Лева Даниловича став його син Юрій I, який виступає одноосібним правителем, іменуючи себе «Королем Русі та Князем Володимирії». Столицею королівства стає Володимир на Волині. Авторитет Галицько-Волинського князівства зріс навіть тоді, коли схильний до компромісів Юрій I поступився Польщі Люблінською землею. Проте за час його правління було утворено Галицьку митрополію, яка безпосередньо підпорядковувалася Вселенському патріарху в Константинополі й вела політику захисту незалежності українських земель. Останніми князями, які підтверджували спадкоємність традицій Київської держави, були сини Юрія I – Андрій і Лев, які титулувалися «князями всієї Русі», налагоджували значні торгово-економічні зв'язки з польськими купцями, забезпечували торгівлю з Балтикою, намагалися послабити залежність від Золотої Орди, а також протидіяли наступам Литви на окраїни князівства. Польський король називав останніх правителів Волинсько-Галицької землі «непоборним щитом проти жорстокого племені татар». З їхньою смертю династія, яку колись започаткував Роман Мстиславович, припинилася, держава поступово занепадає, посилюються політичні впливи галицького боярства, яке протидіяло встановленню міцної князівської влади.

«Децентралізація та занепад Королівства Русі, як називали тоді державу Романовичів чи Галицько-Володимирське князівство, призвели до епохальних змін в історії Волині. Нову політичну добу – добу Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського було відкрито. Це важливий і невід'ємний період не лише литовської, білоруської, а й української минувшини. Волинь опинилася перед складним вибором територіальної інкорпорації, згодом ставши першим реальним надбанням ВКЛ на українських землях» [12, с. 100].

«У XIV ст. Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське розширило свою територію шляхом інкорпорації практично всіх білоруських і більшості українських земель (Волинь, Київщина, Поділля, Чернігово-Сіверщина). Згадана держава була федеративним утворенням, у якому навколо власне Литви об'єдналися обласні автономії. ... Прагнення литовських князів розширити свої володіння об'єктивно відповідало прагненню східнослов'янських народів до об'єднання. Тому в цих регіонах литовські князі взяли на себе функцію, яку в інших частинах Русі виконували тамтешні Рюриковичі» [6, с. 181]. Держава Гедеміна за своєю структурою нагадувала свою попередницю – Київську Русь часів перших Рюриковичів. Їх правитель мав на меті не жорстку централізацію, а більш тісний контроль здійснював над своїм доменом – землями корінної Литви. Велике князівство Литовське складалося як утворення руських земель і князівств, що дало змогу розвиватися їм, створюючи соціально-економічні й політичні інституції. Так, за діяльності Володимира Ольгердовича розширилися територіальні межі Київського князівства. До того ж князь організував карбування власної монети й почав титулуватися як самостійний володар – «з Божої ласки князь Київський». У розділі «Особливості устрою українських земель: політичний устрій Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського» дослідник О. Уривалкін звертає увагу на процес бурхливого розвитку подільської землі, де розбудовувалися й укріплювалися міста. Як свідчить літопис, «князі увійшли в приязнь з отаманами, почали боронити подільську землю, а баскакам дань давати перестали» [6, с. 183].

Волинь князь Любарт обороняв і захищав від зазіхань Польщі. Таку ж політику проводив і його син Федір. Князівство знаходило своє місце в політичній структурі держави, що сприяло піднесенню економічної, соціальної, церковно-релігійної сфери, гарантувало «недоторканність старовини». Уклалися угоди з найвпливовішою верхівкою населення, яка визначала відносини з верховною владою протягом кількох віків.

«Науковці дискутують, чи була Литовсько-Руська держава спадкоємницею Київської та Галицько-Волинської Русі? Учені, дослідники, аналітики різносторонньо аналізують її місце й роль серед різних форм державності українського народу. Одні взагалі замовчують факт існування такої держави, інші схильні вбачати в приєднанні українських земель до Литви «як м'який процес їх включення, входження». Але варто зазначити, що литовські правителі «старини не рушили, новизни не вносили, доки це не суперечило їхнім політичним інтересам» [13, с. 96].

Варто також зауважити, що певний час руські князівства зберігали в складі Литви певні преференції, оскільки Великий князь Литовський зобов'язувався «давати оборону» князям руської землі, а вони, у свою чергу, обіцяли цілковиту покору. На час існування вищезначеного об'єднаного Литовсько-Руського утворення Литва ще не мала достатньо підготовленого державного апарату для здійснення функцій управління приєднаними територіями. Також варто звернути увагу на той момент, що в рамках

цього об'єднання українські землі берегли важливі елементи своєї державності: територію, суспільно-політичну організацію, військо, фінанси, судову, податкову системи тощо.

Література:

1. Безродний Є.Ф., Уткін Д.І. Історія політичних вчень : навчальний посібник. Київ : ВД «Професіонал», 2006. 432 с.
2. Основи громадянського суспільства та політичних знань : навчальний посібник / В.І. Бортнікова, О.Б. Ярош, С.О. Байрак та ін. ; за заг. ред. проф. В.І. Бортнікова. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. 456 с.
3. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій. Київ, 1992. С. 214.
4. Бойко О.Д. Історія України : посібник. 2-ге видання, доповнене. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 662 с.
5. Малик Я. Історія української державності. Львів : Світ, 1995. 246 с.
6. Хрестоматія з історії політичних вчень : посібник / упоряд. та автор коментарів О.М. Уривалкін. Київ : Дакор, 2008.
7. Історія суспільно-політичної думки : курс лекцій : навчальний посібник. Київ : Вид-во Європ. у-ту, 2005. 453 с.
8. Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 464 с.
9. Похвала Ярославу Мудрому і Києву. *Православний молитовник* / Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. Київ, Року Божого 2008. 160 с.
10. Володимир Мономах. Повчання. Історія політичних і правових вчень : хрестоматія / під заг. ред. Г.Г. Діденко. Харків, 2019. 280 с.
11. Лазарович М.В. Ілюстрована історія України : короткий курс лекцій. 3-тє видання, перероблене і доповнене. Тернопіль : Джура, 2007. 470 с.
12. Історія Волині / науковий редактор, керівник, автор колективу М.М. Кучерепа; Волинський національний університет імені Лесі Українки. 2-е видання, змінене і доповнене. Надстир'я, 2024. 672 с.
13. Історія держави і права : підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.) та ін. ; за заг. ред. А.С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 512 с.

УДК 324:352.07(477.82):27-725

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.37>

ТЕНДЕНЦІЇ ОБРАННЯ ДУХОВЕНСТВА ДО РАЙОННИХ РАД (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Пахолук Василь,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології та публічного управління

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-2878-8536

У статті досліджено тенденції участі духовенства у виборах до районних рад як кандидатів у депутати. Територіально охоплено всі шістнадцять районів Волинської області, які існували до адміністративно-територіальної реформи 2020 року й були укрупнені в чотири. Хронологічно дослідження охоплено весь період незалежності України, починаючи від першого демократичного скликання 1990 року й завершуючи першими виборами депутатів районних рад 25 жовтня 2020 року, які проходили на новій територіальній основі. За результатами соціологічних зрізів, серед суспільних і публічних інститутів церква традиційно має високий рівень довіри впродовж усього періоду незалежності України. Це ж сприяє зростанню довіри до духовенства, світська діяльність якого може мати й публічно-управлінський характер, а тому становить науковий інтерес у політичній площині. З'ясовано динаміку участі духовенства у виборчих кампаніях до органів місцевого самоврядування регіонального рівня. Зокрема, у виборчій кампанії 1990 року представники духовенства області не робили спроб вибороти депутатські мандати. Серед причин такої аполітичності духовенства було й відокремлення церкви від держави в радянський період. Однак приклад обрання одного з митрополитів депутатом Верховної Ради в березні 1990 року свідчить про певну готовність служителів церкви включатися в політичне життя національного рівня. Піком політичної активності духовенства на субрегіональному рівні став 2002 рік. Два наступних скликання районних рад знову ж характеризувалося його значною активністю. За результатами виборів 2010 року чисельність обраних служителів церкви вже зменшилася практично удвічі. Очевидно, причинами меншої політичної активності духовенства стало загальне зниження довіри до органів публічної влади, посилення ролі політичних партій в управлінських процесах на регіональному рівні, а звідси й небажання кандидатів асоціюватися з партійними організаціями, які монополізували право висування кандидатів у депутати до районних рад.

Ключові слова: політична участь, депутати місцевих рад, районні ради, органи місцевого самоврядування, публічне управління, духовенство.

Pakholok Vasyl. Trends in the election of clergy to district councils (the case of Volyn region)

This study examines the trends in clergy participation in district council elections as candidates for deputies. The research covers all sixteen districts of Volyn region that existed before the 2020 administrative-territorial reform and were subsequently consolidated into four. Chronologically, the study spans the period of Ukraine's independence, beginning with the first democratic convocation in 1990 and concluding with the first elections of district council deputies held on October 25, 2020, under the new territorial structure.

Sociological surveys indicate that the church has traditionally maintained a high level of public trust throughout Ukraine's independence. This has contributed to increased trust in the clergy, whose public activities can also take on a public-administrative dimension, making the topic of scientific interest. The study explores the dynamics of clergy participation in electoral campaigns for regional-level local self-government bodies.

Notably, in the 1990 election campaign, clergy members in the region did not attempt to secure deputy mandates. One of the reasons for this political inactiveness was the separation of church and state during the Soviet period. However, the election of a metropolitan as a member of the Verkhovna Rada in March 1990 demonstrated a certain readiness among church representatives to engage in national-level political life.

The peak of clergy political activity at the district level occurred in 2002. The following two convocations of district councils were also marked by significant clergy participation. However, by the 2010 elections, the number of elected clergy members had almost halved. This decline in political activity was likely influenced by a general decrease in public trust in government institutions, the growing dominance of political parties in regional governance processes, and, consequently, the reluctance of clergy candidates to associate with political organizations that had monopolized the nomination process for district council elections.

Key words: political participation, local council deputies, district councils, local self-government bodies, public administration, clergy.

Публічно-управлінські відносини є комплексом взаємодії невизначеної множини чинників з різних сфер суспільного життя. Чи не найтісніший зв'язок у зазначеному контексті простежується між

управлінською та духовною сферами. Дослідження дихотомії релігії та політики є одним із об'єктів сучасних теоретичних і прикладних наукових досліджень. Уже традиційно, виокремлюють низку моделей державно-церковних відносин, специфіка кожної з них визначається політичним режимом, економічною основою, політико-культурною традицією, панівною ідеологією та іншими складниками суспільного життя. Найбільш тісний зв'язок політичної та релігійної сфери традиційно має місце в умовах поширеності традиційних цінностей, що характерно й для України.

Упродовж усього періоду незалежності України церква мала один із найвищих показників довіри серед соціальних інститутів. Як показують соціологічні опитування 2024 року, суспільство довіряє церкві більше, ніж органам публічної влади, партіям, громадським організаціям, ЗМІ. Дослідження центру Разумкова свідчать, що 23,1% українців повністю довіряють церкві. На другому місці Президент України – 13,1% повної довіри. Серед інших органів публічного управління найбільшою довірою користуються органи місцевого самоврядування базового рівня: міські/селищні/сільські ради – 7,5%, голови територіальних громад – 7,1%. Найменшу довіру мають органи державної влади та політичні партії: Верховна Рада України – 2,3%, Уряд України – 2,2%, чиновники – 1,7%, політичні партії – 2, 9%. ЗМІ та громадським організаціям повністю довіряють 7,6% і 10% відповідно [5].

Виходячи з результатів соціологічних досліджень, можемо припускати, що церква, маючи значний кредит довіри суспільства, володіє потенціалом для посилення авторитету органів публічної влади, хоча участь духовенства в політичному житті на державному, регіональному або ж місцевому рівнях не варто розглядати як автоматичне посилення довіри до публічно-управлінських структур. Така участь може мати й зворотний ефект, підважуючи авторитет і влади, і церкви.

Специфіка районних рад як ланки публічно-управлінського механізму полягає в тому, що вони не є рівнем професійної політичної діяльності на постійній основі. Депутатство в цих радах є радше проявом високої громадянської позиції, аніж професійною діяльністю. Водночас на районному рівні вже є ідеологічний складник, а компетенція районних рад виходить за межі повсякденних побутових інтересів, як це характерно для територіальних громад.

Серед класичних теоретичних напрацювань у площині взаємин між владними інститутами й церквою на особливу увагу заслуговує теоретичний доробок В'ячеслава Липинського, котрий підкреслював природність зв'язку політики та релігії. На думку В. Липинського, моральний авторитет церкви є корисним для держави: «Без організуючої й задержуючої духовної сили релігії тв церкви запанує груба сила матеріальна. Її панування веде завжди до руїни й анархії, до нічим не обмеженого права сильніших кривдити слабших і до нічим не обмеженого права слабших бунтуватись всіма засобами проти сильніших» [3, с. 27].

Особливу увагу вчений приділяє розмежуванню влади державної та церковної, результат якого матиме позитивні наслідки. А розмежування інститутів влади й церкви, на його думку, матиме негативні наслідки.

У спробах віднайти оптимальну модель побудови взаємин держави із церквою, В. Липинський виокремив три моделі державно-церковних відносин:

- держава визнає авторитет церкви у справах духовних, а церква визнає авторитет держави у справах світських. Світська влада поділяє панівні в суспільстві релігійні переконання;
- відсутність розділення влади світської й духовної. Держава через свою слабкість наділяє церкву частиною світської влади, тому авторитет церкви постійно знижується;
- влада нехтує поширеною в суспільстві релігією й починає пошуки нового «духовного авторитету, і в кінцевім результаті отримує повну духовну анархію» [3, с. 108].

У більшості сучасних демократичних держав світу переважають риси першої моделі. Однак для України така модель не була традиційно утвердженою. Тривалий період радянської державності повністю нівелював роль церкви в публічно-управлінських процесах і зменшив її роль у суспільному житті.

Демократизація кінця 1980-х років не оминула й релігійної сфери, збільшувалася чисельність релігійних громад, легалізувалися заборонені конфесії, налагоджувалися зв'язки із закордонними релігійними центрами. На початку 1991 було прийнято Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», у якому прописано норму: «Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами» [12]. Законодавство України чітко розмежує церковно-релігійну й управлінську сфери. Однак служителі культу жодним чином не обмежені у своїх громадянських правах і можуть вільно брати участь у політичному житті держави.

В експертному середовищі в контексті зазначених суспільно-політичних зрушень прогнозувалося посилення ролі релігійного фактору в політичному житті України, зокрема поява популярних партій конфесійного спрямування й обрання духовенства до представницьких органів публічної влади.

Очевидно, що одним із аргументів на користь такого припущення було й обрання до складу Верховної Ради України першого демократичного скликання Саввіна Олексія Михайловича (Митрополита Агафангела) й інших представників духовенства до місцевих рад (у Волинській обласній раді було два церковні служителі). Однак такі прогнози не справдилися.

Результати виборів другого скликання показали, що духовенство не претендує на безпосередню участь у розробленні й реалізації політики національного рівня, натомість активніше проявляє громадянську позицію на рівні громад і районів. З 1994 р. представниками кліру поповнюються списки депутатів районних рад. До Іваничівської районної ради Волинської області було обрано А.Я. Мельничука – настоятеля Свято-Казанської церкви УПЦ КП смт Іваничі.

За результатами виборів 1998 р., у районних радах було вже одинадцять представників церкви. У Володимир-Волинській районній раді було два представники УПЦ КП, священнослужителі І.В. Бігун та М.В. Трофимович із сіл Хобултова й Сельце відповідно. У Горохівську районну раду пройшов священник Свято-Миколаївського храму УПЦ КП с. Колодеже В.М. Стефанко. У Ковельській районній раді мандат отримав священник Свято-Троїцької церкви УПЦ КП с. Уховецьк М.А. Гловацький. Депутатами Луцької районної ради стали настоятелі храмів Луцьких благочинь УПЦ КП і УПЦ: А.П. Добринський та М.П. Іллюк відповідно. Депутатами Любомльської районної ради стали три представники УПЦ: В.Л. Мельничук – Любомльська Різдво-Богородицька церква, В.Ю. Івчик – церква Святого Апостола Євангеліста Луки, В.Ф. Мандзюк – Свято-Покровська церква с. Бережці. До Рожиченської районної ради обрано Ф.К. Юрика – настоятеля Свято-Успенської церкви УПЦ с. Береськ. Депутатом Турійської районної ради було обрано настоятеля церкви Святої Трійці УПЦ КП М.Я. Даньківа [6, с. 164]. Традиційно для Волинської області обрані депутатами служителі церкви не мали прямого стосунку до жодної з політичних партій. Однак у наступній виборчій кампанії вже зустрічаються випадки висунування кандидатів у депутати з представників духовенства політичними партіями.

За результатами виборів 2002 р., депутатами районних рад Волинської області стало 15 церковнослужителів. Найбільше, чотири, священників було в Горохівській районній раді: Б.М. Яким – Свято-Юріївська церква УПЦ КП смт Сенкевичівка, В.М. Стефанко – Свято-Миколаївська церква УПЦ КП с. Колодеже, І.І. Ізай – Свято-Михайлівська церква УПЦ с. Довгів, Д.В. Кирпа – настоятель Петро-Павлівської церкви УПЦ с. Жабче. Депутатами Володимир-Волинської районної ради стали І.В. Бігун та М.Г. Гнідець – обидва настоятелі храмів УПЦ КП сіл Хобултова й Рогожани відповідно. Депутатські мандати Іваничівської районної ради здобули священники УПЦ КП В.М. Васильків і П.Ф. Скрип. У Ковельському районі депутатами районної ради теж було обрано двох священників УПЦ КП: М.С. Коновалова – настоятеля храму Різдва Пресвятої Богородиці с. Білин і В.А. Мичка – настоятеля церкви в с. Мошена. Депутатом Луцької районної ради було обрано В.С. Савчука – настоятеля церкви Святої мучениці Параскеви УПЦ. У Любомльському районі депутатські мандати отримали два священники УПЦ: В.В. Мельничук – церква Різдва Богородиці, М.В. Крючковський – Хресто-Воздвиженська церква с. Нудижне. У Старій Вижві до райради пройшло два клірики: Д.І. Юхимук – настоятель Свято-Преображенської церкви УПЦ смт Стара Вижва, Б.Т. Войцович – настоятель Свято-Покровської церкви УПЦ КП с. Журавлине [6, с. 165].

За результатами виборів четвертого скликання, до районних рад Волинської області сумарно пройшло 15 представників духовенства, це був найвищий показник усіх попередніх і наступних скликань. Другою особливістю виборчої кампанії 2002 року була рекордно висока активність релігійних організацій у передвиборчій агітації за певних кандидатів і політичні партії.

Участь духовенства в боротьбі за депутатські мандати до районних рад області починає знижуватися з виборчої кампанії 2006 року. У районних радах п'ятого скликання було 12 служителів церкви. Серед причин такої позиції духовенства варто виокремити, по-перше, реакцію на суспільний резонанс у ході попередньої кампанії; по-друге, єдиними суб'єктами висунування кандидатів до районних рад стали політичні партії й духовенство не надто бажало асоціюватися з ними.

Найбільше духовенства було в Ківерцівській районній раді. Тут депутатами були М.В. Береза – настоятель храму УПЦ із с. Жорнище, М.Ю. Петрів – священник УПЦ КП, член партії ВО «Батьківщина» й благочинний УПЦ КП Ківерцівського округу О.З. Ткачусь. Кандидатури всіх трьох були висунуті БЮТ. Депутатами Володимир-Волинської районної ради були священники собору Різдва Христового УПЦ КП І.В. Бігун і Є.М. Рябець. Кандидатуру першого висунув Всеукраїнський народний блок Костенка і Плюща, а другого – БЮТ [2]. В Іваничівському районі до ради пройшли два священники УПЦ КП: В.І. Васильків із с. Литовеж і В.Я. Мельничук. Їхні кандидатури було висунуто БЮТ і блоком «Наша Україна» відповідно [4]. До Ковельської районної ради було обрано В.А. Мичка – настоятеля Свято-Благовіщенського собору УПЦ КП та Д.С. Андрухова – Свято-Покровська церква УПЦ КП с. Поворськ. Кандидатуру першого було висунуто БЮТ, а другого – «Нашою Україною» [8]. Депутатом Локачинської районної ради було

обрано висунутого БЮТ благочинного Локачинського округу УПЦ А.П. Собуцького [14]. До Любомльської районної ради вдруге поспіль було обрано благочинного УПЦ В.Л. Мельничука, який був включеним до списків кандидатів БЮТ [1]. Депутатом Старовижівської районної ради став висунутий «Партією регіонів» настоятель Свято-Преображенської церкви УПЦ Д.І. Юхимук [11].

Найчастіше суб'єктом висування кандидатів-служителів церкви в кампанії 2006 р. був БЮТ, причому зазначена політична сила не мала чіткої позиції стосовно конкретної конфесії, залучаючи до списків духовенство з різних церков. Рідше суб'єктом висування була «Наша Україна», блок Костенка і Плюща, Партія регіонів. Лише в одному з випадків обраний священник був членом політичної партії, яка висувала його кандидатуру.

За результатами виборів 2010 року, депутатами районних рад Волинської області стало вісім представників духовенства, половина з яких була обрана повторно. Депутатом Володимир-Волинської районної ради четвертий раз поспіль став І.В. Бігун – священник УПЦ КП, кандидатура якого була висунута Єдиним Центром. В Іваничівському районі утретє підряд було обрано В.М. Васильківа – священника УПЦ КП, висунутого БЮТ [6, с. 167]. До Ковельської районної ради вдруге було обрано священника УПЦ КП Д.С. Андрухова від блоку «Наша Україна» [9]. У Локачах знову пройшов благочинний УПЦ А.П. Собуцький і настоятель храму УПЦ КП В.М. Кравець, кандидатури обох висував БЮТ [13].

За результатами місцевих виборів 2015 року, до районних рад Волинської області було обрано три представники духовенства. Усі вони були позапартійними. Суб'єктами висування кандидатур виступали ВО «Батьківщина» і Блок Петра Порошенка «Солідарність». У складі Локачинської районної ради був священник Свято-Михайлівської церкви УПЦ КП с. Павловичі. Депутатом Ковельської районної ради було обрано настоятеля Благовіщенського собору УПЦ КП м. Ковеля В.А. Мичка. Блок Петра Порошенка «Солідарність» у Ківерцівській районній раді представляв настоятель церкви Різдва Богородиці УПЦ КП с. Дідичі П.М. Ступінь [7].

Загалом участь духовенства у виборах до районних рад 1–7 скликань була помірно й нерівномірно впродовж окресленого періоду. Приблизно такою ж вона була на рівні територіальних громад, інколи представники духовенства входили й до складу виконавчих комітетів місцевих рад. Менш активним було духовенство на обласному рівні, а на республіканському рівні взагалі не претендувало на місця в представницьких органах влади.

Перші вибори депутатів районних рад у жовтні 2020 року проходили на новій територіальній основі. У зв'язку з посиленням повноважень органів місцевого самоврядування базового рівня не зрозумілою була повнота повноважень і фінансова основа новостворюваних районних рад. У висуванні кандидатур, як і в попередній виборчій кампанії, ініціатива була повністю в руках політичних партій. Сума зазначених чинників спонукала духовенство відмовитися від боротьби за депутатські мандати. За результатами виборів, у районних рад Волинської області нема жодного представника духовенства.

Таблиця 1

Кількість духовенства в районних радах Волинської області

Район/рік	1990	1994	1998	2002	2006	2010	2015	2020
Володимир-Волинський			2	2	2			
Горохівський			1	4		4		
Іваничівський		1		2	2	1		
Камінь-Каширський								
Ківерцівський					3		1	
Ковельський			1	2	2	1	1	
Локачинський					1	2	1	
Луцький			2	1				
Любешівський								
Любомльський			3	2	1			
Маневицький								
Ратнівський								
Рожищенський			1					
Старовижівський				2	1			
Турійський			1					
Шацький								
Загальна кількість	0	1	11	15	12	8	3	0

Джерело: таблицю складено автором.

Отже, демократизація політичного режиму кінця 1980-х років спричинила посилення релігійного чинника в усіх сферах суспільно життя. Із цього періоду духовенство починає долучатися до публічно-управлінських процесів, у тому числі брати участь у виборчих кампаніях. Зосередившись на пасивному виборчому праві, констатуємо, що найчастіше служителі церкви балотувалися до місцевих рад, серед яких виокремлено районні. На прикладі районних рад Волинської області з'ясовано, що в ході виборчої кампанії 1998 року відбувся свого роду «вибух» політичної активності духовенства. Така тенденція протрималася ще два скликання, після чого спостерігаємо динаміку від різкого спаду аж до повної відсутності духовенства в районних радах восьмого скликання. Серед основних причин самоусунення духовенства від управлінських процесів на самоврядному рівні підкреслюємо партизацію муніципального виборчого процесу. Низький рівень суспільної довіри до політичних партій спричинив дистанціювання служителів церкви від електоральних процесів. У досліджуваній період найбільш активними в боротьбі за депутатські місця були представники УПЦ КП, друге місце посідало духовенство УПЦ (МП), хоча в області чисельність громад останніх була більшою. Жодного з представників духовенства інших конфесій у районних радах області першого-восьмого скликань не було.

Література:

1. Депутатами районної ради обрано. *Наше життя*. 2006. № 24.
2. Депутати районної ради від організацій партій (блоків). *Слово правди*. 2006. № 25.
3. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ : ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. 128 с.
4. Обрано депутатами районної ради. *Колос*. 2006. № 26. С. 1.
5. Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра в перемогу (вересень 2024 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremogu-veresen-2024r> (дата звернення: 18.01.2025).
6. Пахолок В.М., Дудка О.М. Динаміка представництва духовенства у районних радах Волинської області II–VI скликань. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2015. Вип. 5. С. 163–168. URL: <https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-19832301-d8f2-4abb-8918-99f971415cb7> (дата звернення: 18.01.2025).
7. Пахолок В.М. Участь представників духовенства у роботі органів регіонального самоврядування крізь призму наукового доробку В'ячеслава Липинського. *Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 135-й річниці від дня народження В'ячеслава Липинського* / за ред. В.І. Бортнікова, В.В. Бусленка, А.Г. Шваба. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. С. 163–172.
8. Повідомлення про обрання депутатів Ковельської районної ради. *Вісті Ковельщини*. 2006. № 2.
9. Повідомлення про результати виборів депутатів Ковельської районної ради в одномандатних мажоритарних виборчих округах. *Вісті Ковельщини*. 2010. № 68.
10. Про порядок обчислення скликань представницьких органів місцевого самоврядування (рад) : Закон України від 24.06.2004 № 1866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1866-15#Text> (дата звернення: 18.01.2025).
11. Про результати голосування та список обраних депутатів Старовижівської районної ради у багатомандатному виборчому окрузі 26 березня 2006 року. *Сільські новини*. 2006. № 17 (1 квітня).
12. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 18.01.2025).
13. Список депутатів до райради. *Селянське життя*. 2010. № 27. С. 2.
14. Список депутатів Локачинської районної ради п'ятого скликання. *Селянське життя*. 2006. № 15. С. 2.

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 35.078.81

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.38>

ЗАКОНОДАВЧІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРНИМИ ІНДУСТРІЯМИ РЕСПУБЛІКИ КОРЕЯ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Казаків Геннадій,

кандидат історичних наук,

докторант кафедри публічного управління і проектного менеджменту

ДЗВО «Університет менеджменту освіти»;

провідний професіонал відділу методології навчання та наукових досліджень

Вищої школи публічного управління

ORCID ID: 0000-0002-2860-9892

У статті здійснено аналіз нормативно-правової бази Республіки Корея, що стосується культурних індустрій, а саме акцент зосереджено на законодавстві щодо музичної, кіно, літературної індустрій та дотичних до них питань. Автор акцентує увагу на ролі культурних індустрій як важливого чинника національної економіки, інструмента формування національної ідентичності та засобу міжнародного впливу. У дослідженні розглянуто нормативно-правову базу Південної Кореї, яка охоплює ключові сектори культурних індустрій, зокрема музичну, кіно та літературну сфери. У статті продемонстровано, що системна державна політика та чітке законодавче забезпечення в Кореї сприяють розвитку культурного бізнесу, міжнародному просуванню національного культурного продукту та формуванню позитивного іміджу країни на світовій арені.

Основними законами, які регулюють культурні індустрії Республіка Корея, визначені: Рамковий акт про сприяння культурним індустріям, «Культурна хартія», закони про сприяння міжнародному культурному обміну та про авторське право. Водночас на законодавчому рівні регламентовані окремі культурні індустрії, зокрема музична, кіно, літературна.

Автор підкреслює важливість наявності комплексної нормативно-правової бази та системи публічного управління для підвищення конкурентоспроможності культурної продукції й формування позитивного міжнародного іміджу. Наголошено, що Україні варто врахувати досвід Республіка Корея, особливо у питаннях комплексного законодавчого врегулювання культурних індустрій, створення ефективної інституційної системи підтримки, захисту прав митців і споживачів, а також розвитку інфраструктури культурного сектора. Запровадження таких підходів в Україні дозволить підвищити значення культурних індустрій у національній економіці, сприятиме популяризації української культури за кордоном і покращенню міжнародного іміджу держави.

Ключові слова: публічне управління, культурні індустрії, законодавче регулювання, нормативно-правова база, культурна політика, правовий механізм.

Kazakov Hennady. Legislative aspects of governance of cultural industries of the Republic of Korea: experience for Ukraine

The article analyzes the regulatory framework of the Republic of Korea concerning cultural industries, namely, the emphasis is on legislation on the music, film, literary industries and related issues. The author emphasizes the role of cultural industries as an important factor in the national economy, a tool for forming national identity and a means of international influence. The study examines the regulatory framework of South Korea, which covers key sectors of cultural industries, in particular the music, film and literary spheres. The article shows that systematic state policy and clear legislative support in Korea contribute to the development of cultural business, the international promotion of national cultural products and the formation of a positive image of the country on the world stage. The main laws regulating cultural industries in the Republic of Korea are: the Framework Act on the Promotion of Cultural Industries, the Cultural Charter; laws on the Promotion of International Cultural Exchange and copyright. At the same time, the legislation regulates individual cultural industries, in particular music, film, and literature.

The author emphasizes the importance of a comprehensive regulatory framework and public administration to increase the competitiveness of cultural products and the formation of a positive international image. It is emphasized that Ukraine should take into account the experience of Korea, especially in the issues of comprehensive legislative regulation of cultural industries, the creation of an effective institutional support system, the protection of the rights of artists and consumers, as well as the development of the infrastructure of the cultural sector. The introduction of such

approaches in Ukraine will allow to increase the importance of cultural industries in the national economy, will contribute to the popularization of Ukrainian culture abroad and the improvement of the international image of the state.

Key words: public administration, cultural industries, legislative regulation, regulatory framework, cultural policy, legal mechanism.

Постановка проблеми. Культурні індустрії, як важлива складова національної економіки та національної ідентичності, потребують особливої уваги з боку держави, оскільки їх розвиток не лише сприяє зміцненню культурного потенціалу країни, а й впливає на міжнародний імідж держави, створює робочі місця, та власне подані індустрії можуть бути суттєвим джерелом доходу у державній та місцеві бюджети. Публічне управління будь-якою сферою, у тому числі культурними індустріями, в першу чергу починається з її чіткого врегулювання у законодавчій площині. В Україні існують десятки нормативно-правових актів, які регулюють окремі індустрії (переважно кіноіндустрію) або окремі питання, дотичні до функціонування культурних індустрій. Водночас багато проблемних аспектів, а подеколи і цілі індустрії (особливо музична), залишаються неврегульованими у законодавчій площині. Тому для України, якщо вона прагне підвищити значення культурних індустрій у національній економіці, досвід Республіки Корея є надзвичайно цінним. За останні декілька десятиліть Південна Корея зуміла перетворити культурні індустрії (кіно, музику, літератури, моду тощо) у вагомe джерело національного прибутку, створивши так званий «феномен халлю». Багато в чому це стало можливим завдяки запровадженню системи підтримки культурних індустрій через чітко визначене законодавче регулювання. Одним із важливих кроків стало створення спеціальних законів і програм, що сприяють розвитку різних секторів культурних індустрій, включаючи підтримку музики, кіно та інших форм творчої діяльності.

Україні доречно врахувати корейський досвід та розробити усесторонню законодавчу основу, яка забезпечить стимулювання розвитку культурних індустрій, створення сприятливого середовища для митців та бізнесу. Особливо актуальним є розширення законодавчих ініціатив, спрямованих на підтримку музичної індустрії, оскільки це одна з найбільш недостатньо врегульованих сфер у національному законодавстві. Такий підхід дозволить створити сприятливі умови для розвитку українських культурних індустрій, забезпечуючи належну підтримку як на національному, так і на міжнародному рівні.

Мета статті – аналіз законодавчого регулювання культурних індустрій Республіки Корея та виявлення можливостей його адаптації для України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Культурна політика Республіки Корея цікавить науковців з багатьох країн, адже корейський досвід є яскравим прикладом перетворення культурних індустрій у суттєве джерело національного доходу. Корейський феномен у різні періоди досліджували О. Пелюшенко [1], К. Хонг [8], С. Нам [12], М. Парк [13], Д. Шим [16] та інші науковці. Поміж інших тем, дослідники звертають увагу і на деякі нормативно-правові акти, які регламентують діяльність культурних індустрій Південної Кореї. Проте огляд законодавства є здебільшого фрагментарним та стосується тих актів, які були прийняті на момент підготовки дослідження. Більш комплексного аналізу нормативно-правової бази, яка стосується культурних індустрій, особливо на сучасному етапі: постковідний період, розвиток стрімінгів та штучного інтелекту тощо, не здійснено.

Виклад основного матеріалу. Законодавча база Республіки Корея у сфері культурних індустрій є комплексною та орієнтованою на стимулювання як внутрішнього виробництва, так і міжнародного просування національного культурного продукту. Вона охоплює різні аспекти: від захисту інтелектуальної власності та підтримки установ, дотичних до культурних індустрій, до сприяння експорту культурної продукції та забезпечення рівного доступу до корейської культури для усіх верств суспільства. Уряд Кореї активно працює над створенням сприятливого середовища для митців і підприємців, що займаються культурною діяльністю, водночас забезпечуючи регуляцію, яка захищає права споживачів і виробників.

Культурні індустрії займають чільне місце у законодавчій площині Республіка Корея. Зокрема, як вказує М. Парк, у період з 1998 по 2013 рр. приблизно третина усієї законотворчої діяльності країни держави стосувалося у тій чи іншій мірі сфери культури [13, с. 91–93]. Така активність уряду, на наш погляд, була зумовлена потребою вирішення усіх проблем, які виникли у процесі побудови нового підходу до культурних індустрій як експортного продукту. Певною мірою підтвердженням цієї тези є зменшення нормативно-правових актів, прийнятих урядом у період з 2014 по 2023 рр., про що дозволяє стверджувати здійснений нами аналіз корейського законодавства. У цей період частка законів, які стосуються культурних індустрій, зменшилася до 15-20% [18]. Станом на сьогоднішній день (лютий 2025 р.) на урядовому порталі розміщено 115 чинних нормативно-правових актів, які спрямовані на сферу культурних індустрій [14].

Наголосимо, що особливістю корейської нормативно-правової бази, пов'язаною з функціонуванням культурних індустрій, є те, що усе законодавство дублюється двома мовами: корейською та англійською, тим самим демонструючи міжнародне спрямування національного законодавства.

Головним документом, який регулює культурні індустрії Республіка Корея, є Рамковий акт про сприяння культурним індустріям (Framework act on the promotion of cultural industries). У документі визначені основні повноваження та дії держави, спрямовані на «покращення якості національного культурного життя та розвитку національної економіки». Відповідно до акту, Міністерство культури, спорту та туризму вживає заходів з метою заохочення започаткування бізнесу в галузі культури та має повноваження надавати необхідну підтримку, інвестуючи як у індустрію культури та відповідних виробників загалом, так і виробництво окремих культурних продуктів. При цьому отримати фінансові дотації від держави можуть товариства з обмеженою відповідальністю або акціонерні товариства [7]. Фізичні особи можуть лише приймати участь у різних грантових програмах.

Згідно із законом на державу покладається захист культурної продукції та її виробників, у тому числі й захисту прав інтелектуальної власності, прав на використання продукції. Слід вказати, що усі учасники дотичні до створення та розповсюдження культурної продукції, мають бути зареєстровані Мінкультом та звітувати перед ним за витрачені фінанси (особливо, якщо якась частина доходу надходила від уряду).

Слід підкреслити, що законом встановлено державну політику, спрямовану на підтримку виплат роялті, упровадження сучасних цифрових технологій у сферу культури (з можливістю їх обмеження за необхідності), регулювання використання приміщень для проведення концертів, вистав та інших культурних заходів, а також здійснення моніторингу стану розвитку культурних індустрій у країні та надання митцям податкових пільг.

Окремою особливістю системи управління культурними індустріями Республіки Корея є те, що фізичні особи, організації та корпорації, уповноважені Міністерством культури на виконання функцій із підтримки та управління у цій сфері, визнаються державними посадовими особами, що підкреслює рівень їхньої відповідальності та роль у реалізації державної культурної політики [7].

У свою чергу, оновлений закон про сприяння міжнародному культурному обміну (International cultural exchange promotion act), ухвалений у 2023 р., визначає компетенції Міністерства культури, спорту та туризму у цьому напрямі, а також окреслює роль органів місцевої влади у здійсненні міжнародного культурного співробітництва на регіональному рівні. Законодавством передбачена можливість призначення Міністерством установи, корпорації чи організації, що спеціалізується виключно на сприянні міжнародному культурному обміну.

Варто підкреслити, що нормативно-правовий акт передбачає матеріальне заохочення певних осіб за активну участь у міжнародному культурному обміні, зокрема тих, хто сприяє розвитку міждержавного культурного взаєморозуміння через реалізацію відповідних проектів або здійснює вагомий внесок у цей процес шляхом наукових досліджень, підготовки фахівців тощо [9]. При цьому універсальних критеріїв відбору кандидатів для нагородження не встановлено, адже їх формують щороку індивідуально з урахуванням актуальних пріоритетів.

Одним із основних документів, який окреслює основні принципи та напрямки культурної політики Південної Кореї, є «Культурна хартія» («Cultural Charter»), прийнята вперше у 2006 р. Цей документ є частиною ширшої культурної стратегії уряду Республіки Корея, спрямованої на підтримку національної ідентичності та розвиток культурної дипломатії. Його ухвалення стало важливим етапом у формуванні політики, яка охоплює не лише збереження культурної спадщини, але й активний розвиток сучасних культурних індустрій, таких як кіно, музика, література, а також міжнародний обмін у сфері культури. Документ відображає прагнення країни адаптуватися до глобалізаційних викликів, одночасно підтримуючи національну ідентичність і традиції.

Основні положення Культурної хартії Кореї:

– Збереження культурної спадщини. Документ закликає до збереження традиційної культури, зокрема мови, мистецтва, літератури та звичаїв. Це включає охорону культурних пам'яток і підтримку традиційних ремесел.

– Розвиток сучасних культурних індустрій. У Хартії наголошено на важливості підтримки інновацій у культурному секторі. Документ сприяє розвитку інфраструктури, необхідної для створення та експорту культурного продукту.

– Інтеграція культури в освіту. У документі підкреслюється роль культури в освітньому процесі, акцентуючи увагу на її значенні для формування національної ідентичності та культурної компетентності молоді.

– Міжнародна співпраця. Одним із ключових аспектів хартії є стимулювання культурного обміну на глобальному рівні. Це сприяє популяризації корейської культури за кордоном і водночас забезпечує взаємозбагачення за рахунок інтеграції іноземних культурних впливів.

– Гуманітарний підхід до культури. Документ закликає до сприяння рівному доступу до культурних благ для всіх верств населення, включаючи малозабезпечені [17].

Документ продовжує служити основою для культурної політики країни, спрямованої на збереження та популяризацію корейської культури як всередині країни, так і на міжнародному рівні. Проте, з огляду на швидкі зміни в глобальному культурному середовищі та розвиток технологій, уряд Кореї періодично оновлює стратегії та політики, пов'язані з культурною сферою, щоб відповідати сучасним викликам і тенденціям. Зокрема, включені питання адаптації до цифрової ери, підтримки нових форм мистецтва та зміцнення міжнародної культурної співпраці.

Важливим законом, без якого неможливий розвиток музичної, кіно та літературної індустрій, є закон «Про авторське право» (Copyright act). Відповідний закон, прийнятий корейським урядом, встановлює значний масив обмежень з метою убезпечення прав власника твору. Особливий акцент робиться на захисті творів в епоху сучасної цифровізації, з цією метою навіть у 2009 р. відбулося об'єднання положень Закону про авторське право та Закону про захист комп'ютерних програм у єдине законодавче регулювання.

Закон регулює передачу авторських прав, встановлює обмеження та винятки з їх застосування, зокрема для добросовісного використання, і передбачає заходи захисту прав, включаючи можливість подання позовів про порушення та встановлення відповідальності за незаконне використання захищених творів. Документ містить положення щодо суміжних прав, які охоплюють інтереси виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення. Закон також передбачає створення та визначає функції організацій колективного управління авторськими правами, що здійснюють збір і розподіл роялті від імені прав власників. Окрема увага приділена охороні традиційної корейської культури та фольклору, що підкреслює важливість збереження національної ідентичності в умовах глобалізації. Окремі розділи закону присвячено правам виробників музичних записів і виконавців [3].

Поряд з більш загальними нормативно-правовими актами у державі прийняті й такі, що регламентують діяльність окремих індустрій. Так, ключовим законом у музичній індустрії Акт сприяння музичній індустрії (Music industry promotion act), який цілком може бути одним з прототипів для українського відповідного закону. Документом визначено, що держава здійснює підтримку молодих виконавців та лейблів, готує експертів у різних сферах музичної індустрії, щорічно аналізує стан її розвитку, сприяє просуванню корейської музичної продукції на міжнародний ринок, допомагає у розвитку технологій в поданій сфері. Передбачені також захист прав як виконавців, так і користувачів. Закон містить положення, спрямовані на захист молоді (осіб молодше 18 років), зокрема щодо обмеження їх доступу до певних видів музичного контенту та участі в музичній індустрії.

Певною специфікою Республіка Корея, окресленою вказаним Актом, є покладання на органи місцевого самоврядування питання врегулювання діяльності караоке-барів, популярних в країні. Так, усі власники караоке-бізнесу проходять навчальний курс для караоке-підприємницьких суб'єктів; висувуються вимоги до приміщення, під караоке-бар; заборону продавати у таких закладах алкогольних напоїв тощо. Така регламентація обумовлена тим, що заклади караоке часто стають прикриттям для борделів.

Крім того, урядом розроблено Держстандарт до музичних записів, тим самим гарантуючи якість записаних музичних творів [11]. Проте, на нашу думку, наявність певних стандартів може обмежувати можливості молодих випускати контент за браком коштів на професійні записи (або стиль музики).

У Декреті забезпечення закону про сприяння музичній індустрії (Enforcement decree of the music industry promotion act) переважно подається та саме інформація, але у більш стислій формі. Водночас у законі вказано на сторони, які мають право на державну допомогу, а також дії установ, яким делеговані певні повноваження у підтримці та контролі музичної індустрії країни [6].

У 2011 р. було прийнято Закон про соціальну допомогу артистам (Artist Welfare Act). Закон має оригінальну ідею сертифікації страхового захисту від виробничої катастрофи, страхування зайнятості. З тих пір як Корея приймає національну систему охорони здоров'я, вищевказані два пункти були проблематичними для працюючих митців у багатьох випадках [8, с. 28].

На сферу кіноіндустрії спрямований Закон про просування кіно та відеопродукції (Promotion of the motion pictures and video products act), який було прийнято у 2006 р. (останні зміни 2022 р.), прийнятий з метою покращення якості кіно та відеопродукції та сприяння розвитку кіно та відеоіндустрії, тим самим сприяючи покращенню культурного життя людей і розвитку національного культури.

Цей Закон регулює питання, що стосуються створення та реалізації Плану просування кінофільмів під керівництвом Міністра культури. Метою Закону є розвиток візуальної культури та сприяння кіно та відеоіндустрії, покращення якості фільмів, вироблених у Кореї, а також просування корейських фільмів і кіноіндустрії загалом. Цей закон також охоплює рейтинг і класифікацію відеопродукції для захисту дітей і підлітків, а також маркування та рекламу відеопродукції. Крім того, законом закладено основу для управління Корейською рейтинговою радою медіа для оцінювання відеопродукції та її рекламних роликів і реклами з метою захисту дітей і підлітків від шкідливих матеріалів.

Закон передбачає створення під юрисдикцією Міністерства культури, спорту та туризму трьох юридичних осіб: Корейської кіноради для підвищення якості й розвитку національного кінематографа, Фонду розвитку кінофільмів для підтримки виробництва, експорту та міжнародного обміну кіно й відеопродукцією, а також Корейського кіноархіву для збереження та демонстрації кіноматеріалів і супровідної документації [15].

Анімаційної сфери стосується окремий нормативно-правовий акт (Act on the promotion of animation industry), яким відзначається потреба в урядовій сфері, зокрема підготовці фахівців, допомозі у технічному розвитку, міжнародному співробітництву тощо [2]. Державний інтерес в цій сфері обумовлений тим, що хоча корейська музика, кіно, серіали є популярними у світі, а в плані анімаційної продукції Південна Корея є радше імпортером, чим експортером.

Ціла низка нормативно-правових актів стосуються літератури, видавничої діяльності, діяльності бібліотек. Наведемо основні з них. Зокрема, Декретом забезпечення закону про розвиток літератури (Enforcement decree of the literature promotion act) вказані дії уряду з розповсюдження, популяризації творів корейських авторів як в середині країни, так і закордоном; визначені структура та повноваження Комітету з політики просування літератури; вимоги до відбору закордонної літератури, яку допускають до друку в країні; організації та діяльності Національного музею корейської літератури, реєстрації літературних музеїв. Закон передбачає збереження найкращих творів корейських авторів у музеях [5]. Бібліотечні ж акти регламентують діяльність, облаштування бібліотек та політику з популяризації їх відвідання [10; 4].

Аналіз південнокорейського законодавства щодо культурних індустрій дозволяє зробити деякі висновки для України.

1. Передусім, необхідно укласти комплексний закон, який визначатиме основні напрями державної політики, повноваження органів влади та механізми фінансової підтримки, а також стратегію просування культурних індустрій з боку органів влади, як на національному рівні, так і закордоном.

2. Здійснити підготовку окремих законів щодо кожної з культурних індустрій. Особливо доречним буде взяти за приклад корейський закон, спрямований на музичну індустрію, який би окреслив інституційну структуру у цій сфері, врегулював питання: податків, виплат роялті, діяльності лейблів, деякі питання авторського права, діяльності концертних майданчиків, був спрямований на підтримку молодих виконавців, окреслював систему грантів, податкові пільги й державні інвестиції в інфраструктуру. Аналогічні заходи в Україні могли б стимулювати розвиток локальної музичної сцени та підвищити конкурентоспроможність українських виконавців на міжнародному ринку.

3. Окрему увагу слід приділити захисту прав споживачів музичної продукції. Корейське законодавство гарантує безпечність концертних заходів, прозорість цінової політики та забезпечення прав споживачів під час купівлі квитків і користування цифровими музичними сервісами. Україні варто розробити нормативно-правову базу, яка б передбачала посилення контролю за діяльністю концертних майданчиків, боротьбу з шахрайством під час продажу квитків і захист персональних даних користувачів стрімінгових платформ.

4. Україні варто ухвалити законодавство, яке забезпечить фінансування реконструкції культурних об'єктів, створення регіональних центрів підтримки мистецтв та впровадження стандартів якості для культурних установ.

5. Законодавча база Республіки Корея активно підтримує міжнародну культурну дипломатію, зокрема через спеціальні закони про культурний обмін, сприяння міжнародним фестивалям і підтримку культурних центрів за кордоном. Україні варто ухвалити подібні закони для розширення мережі українських культурних інституцій у світі, підтримки національних митців на міжнародних платформах і просування української культури як елементу державної стратегії зовнішньої політики. Законодавче закріплення культурної дипломатії сприятиме зміцненню міжнародного іміджу України та поширенню знань про її культурну спадщину.

Висновки. Аналіз корейського досвіду свідчить про те, що системний підхід до законодавчого регулювання культурної сфери є одним із ключових чинників успішного розвитку культурних індустрій.

Успіх Республіки Корея у формуванні конкурентного культурного сектору базується на поєднанні чіткої нормативно-правової бази, фінансової підтримки, інноваційного підходу та активної міжнародної співпраці. Наголосимо, що застосування низки законодавчих практик Республіки Корея в українських умовах дозволить створити ефективну модель державної підтримки культурних індустрій, підвищити конкурентоспроможність національного культурного продукту та забезпечити права як виробників, так і споживачів культурного контенту. Комплексний аналіз корейського законодавства у сфері культурних індустрій дозволяє визначити ті проблеми, які на сьогодні не є вирішеними в українському просторі. Водночас Україна не має повністю копіювати корейську модель, адже обидві держави мають зовсім різний культурний простір, а лише взяти корейські закони у якості одного з взірців для створення власної нормативно-правової бази у культурних індустріях.

У подальшій перспективі плануємо більш детально дослідити систему публічного управління культурними індустріями у Республіці Корея та державну політику щодо окремих індустрій, зокрема музичної.

Література:

1. Пелюшенко О. Корейська хвиля (халлю) – «м'яка сила» Країни Вранішньої Свіжості. Читай. URL: <https://chytay-ua.com/view.php?id=1190> (дата звернення: 11.02.2025).
2. Act on the promotion of animation industry. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=65268&type=part&key=17 (date access: 11.02.2025).
3. Copyright act. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?lang=ENG&hseq=32626 (date access: 11.02.2025).
4. Enforcement decree of the libraries act. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=67893&type=part&key=17 (date access: 11.02.2025).
5. Enforcement decree of the literature promotion act. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=67904&type=part&key=17 (date access: 11.02.2025).
6. Enforcement decree of the music industry promotion act. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=42693&type=part&key=17 (date access: 11.02.2025).
7. Framework act on the promotion of cultural industries. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=60218&type=part&key=17 (date access: 11.02.2025).
8. Hong K. Country Profile: South Korea. International Federation of Arts Council and Culture Agencies, 2013. 50 p. URL: <https://asef.org/wp-content/uploads/2020/10/WorldCP-Korea-Country-Profile.pdf> (date access: 11.02.2025).
9. International cultural exchange promotion act. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=66485&type=part&key=17 (date access: 11.02.2025).
10. Libraries act. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=42693&type=part&key=17 (date access: 11.02.2025).
11. Music industry promotion act. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=61381&type=part&key=17 (date access: 11.02.2025).
12. Nam S. The cultural political economy of the Korean wave in East Asia: implications for cultural globalization theories. *Asian Perspective*. 2013. Vol. 37. № 2. P. 209-231
13. Park M. S. South Korea cultural history between 1960s and 2012. *Second International Conference on Korean Humanities and Social Sciences - Language, Literature, Culture and Translation in Adam Mickiewicz University in Poland*. 2012. V. 1. P. 71-118
14. Part 17: Culture and Public Relations. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/partList.do?seq=17 (date access: 11.02.2025).
15. Promotion of the motion pictures and video products act at Oct. 16, 2018 № 15820. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=49036&lang=ENG (date access: 11.02.2025).
16. Shim D. B. South Korean Media Industry in the 1990s and the Economic Crisis. *Prometheus*. 2002. № 20 (4). P. 337-350.
17. The Korea Heritage Agency. URL: <https://www.kh.or.kr/kha/eng> (date of access: 08.01.2025).
18. 대한민국국회. 대한민국 국회 홈페이지. URL: <https://www.assembly.go.kr/portal/main/main.do#anchor1> (날짜 접근: 22.12.2024).

УДК 352.07(477)"364"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.39>

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: АДАПТАЦІЯ ДО НОВИХ ВИКЛИКІВ

Круглашов Анатолій,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології та державного управління
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID ID: 0000-0003-0611-2698

Швидюк Сергій,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології та державного управління
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID ID: 0000-0003-2295-9960

У статті досліджено особливості функціонування місцевого самоврядування в Україні в умовах російської агресії, викликані запровадженням воєнного стану, централізацією управлінських рішень і трансформацією механізмів демократичної участі. Проаналізовано впливи реформ децентралізації на стійкість територіальних громад та їхню здатність забезпечувати життєдіяльність у полікризовий період. Досліджено проблеми координації між органами державної влади та місцевим самоврядуванням. Акцентовано увагу на ключових демографічних, економічних, соціальних та політичних викликах, які постали перед місцевими громадами, включаючи обмеження виборчих прав, зниження рівня громадської активності, ризики надмірної централізації та можливі наслідки таких процесів для післявоєнного відновлення країни. Окреслено перспективи використання цифрових технологій для забезпечення прозорості місцевого управління, роль громадянського суспільства у відновленні публічного врядування, а також механізми посилення участі громад у процесах прийняття рішень. Зроблено висновок, що для збереження демократичних процесів у державі необхідно створювати гнучкі механізми балансування між безпековими потребами та дотриманням принципів децентралізації. Запропоновано науково-практичні рекомендації для оптимізації політики місцевого самоврядування, включаючи розширення автономії громад, посилення їхньої фінансової спроможності, розвиток електронного врядування, підвищення рівня громадянської участі в управлінських процесах та активне впровадження громадянської освіти як інструменту підвищення політичної культури та обізнаності населення щодо демократичних процедур. Визначено, що збереження та зміцнення інститутів місцевого самоврядування є одним із ключових елементів післявоєнного відновлення України та її інтеграції в європейський економічний, політичний та безпековий простір.

Ключові слова: міське самоврядування, децентралізація, воєнний стан, демократичні інститути, стійкість врядування, місцеві громади, безпекові і політичні виклики.

Kruglashov Anatoliy, Shvydiuk Serhiy. Ukraine's self-government under conditions of the war: the adaptation to new challenges

The article explores the peculiarities of local self-government in Ukraine under wartime conditions, shaped by the introduction of martial law, the centralization of decision-making, and the transformation of democratic participation mechanisms. It analyzes how decentralization reform has influenced the resilience of territorial communities and their ability to ensure vital functions during a crisis. The study examines the challenges of coordination between state authorities and local self-government bodies. The article highlights key demographic, economic, social, and political challenges faced by local communities, including restrictions on electoral rights, declining civic engagement, risks of excessive centralization, and the potential consequences of such processes for post-war recovery. The prospects for using digital technologies to enhance transparency in local governance, the role of civil society in public governance restoration, and mechanisms for strengthening community participation in decision-making processes are outlined. The study concludes that maintaining democratic processes in the country requires flexible mechanisms to balance security needs with the principles of decentralization. A set of policy recommendations for optimizing local self-government is proposed, including expanding community autonomy, strengthening their financial capacity, developing e-governance, increasing civic participation in governance processes, and actively promoting civic education as a tool for enhancing political culture and public awareness of democratic procedures. It is determined that the preservation and strengthening of local self-government institutions are among the key elements of Ukraine's post-war recovery and its integration into the European economic, political, and security space.

Key words: local self-government, decentralization, martial law, democratic institutions, resilience of the governance, local communities, security and political challenges.

Постановка проблеми. Місцеве самоврядування є основою демократичного устрою та ефективного врядування, відіграючи вирішальну роль у забезпеченні стійкості суспільства і держави, мобілізації ресурсів і реагуванні на кризові ситуації. В умовах переходу російсько-української війни у фазу повномасштабної агресії з 2022 року, місцеві громади опинилися перед безпрецедентними викликами, які потребують адаптації існуючих управлінських моделей до нових реалій.

Запровадження воєнного стану суттєво змінило баланс владних повноважень, рецентралізувавши управлінські процеси та обмеживши функціонування демократичних механізмів на місцевому рівні, зокрема таких як вибори, референдуми, громадські слухання тощо. Водночас децентралізаційна реформа, яка до початку війни сприяла посиленню спроможності територіальних громад, довела свою критичну важливість для забезпечення життєдіяльності громад і регіонів України у полікризових умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблематики місцевого самоврядування в умовах війни засвідчує значну зацікавленість науковців у дослідженні різних аспектів проблеми. Наприклад, дослідження М. Рабінович зі співавторами акцентує увагу на важливості місцевого самоврядування як ключового чинника стійкості тилу та мобілізації ресурсів під час війни [1]. Важливий внесок у дослідження цих питань робить монографія колективу авторів ІІІЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України, в якій наголошується на ризиках надмірної централізації влади під час війни та її впливу на демократичний розвиток, а також вказується на конфлікти між місцевими і центральними органами влади, зокрема щодо фінансів та ідеологічних розбіжностей [2]. Г. Зеленько аналізує проблемні аспекти інституційної спроможності України, вказуючи на «пастки спроможності» і акцентує увагу на питаннях підвищення легітимності владних інститутів, у тому числі й органів місцевого самоврядування [3].

Автори цієї статті у своїх попередніх наукових роботах також розглядали різні аспекти окресленої тут проблематики. Зокрема, А. Круглашов у співавторстві з Н. Сабадаш наголошує на центральній ролі процесу децентралізації у забезпеченні демократизації, відкритості й прозорості влади, а також його впливі на підвищення безпеки й стійкості держави в умовах зовнішньої агресії [4]. С. Швидюк, своєю чергою, акцентує увагу на ролі місцевого самоврядування у підвищенні стійкості громад України під час війни, наголошуючи на важливості регіональних і локальних інституцій у процесі мобілізації ресурсів, формуванні довіри з боку громадян і забезпеченні ефективних управлінських рішень за складних безпекових обставин [5].

Важливе уявлення про окремі аспекти проблеми дають аналітичні звіти, наприклад щодо зменшенні громадянської активності та необхідності адаптації механізмів залучення громадян до процесу прийняття рішень [6], про залежність стійкості суспільства від ефективної взаємодії між державними інституціями, місцевою владою та громадянським суспільством [7], про політичну безпеку та функціональну стійкість демократичних інститутів під час військових конфліктів [8]. Цілісність картини доповнюють результати різноманітних опитувань [9; 10; 11].

Проте, незважаючи на ці напрацювання, залишається низка невирішених і відкритих для наукових дискусій питань, зокрема про ефективність координації між місцевими громадами та центральною владою, а також щодо впливів воєнного стану на процеси децентралізації та успішність процесу європейської інтеграції України. Саме цим аспектам присвячене дане дослідження.

Метою даної статті є аналіз адаптації місцевого самоврядування в Україні до умов війни, дослідження політичних механізмів врядування в кризовий період та оцінка їхнього впливу на стабільність національних демократичних процесів. Важливим завданням є також визначення ролі місцевого самоврядування у забезпеченні суспільної стійкості та формуванні ефективних управлінських стратегій для післявоєнного відновлення країни.

Виклад основного матеріалу. Ключовим викликом сучасного світу є триваюча війна росії проти України, що демонструє тенденцію до глобалізації. Упродовж останніх трьох років з'являється усе більше аргументів щодо переходу міжнародної системи від латентної до відкритої фази Третьої світової війни. Цей наратив набуває дедалі більшої підтримки не лише серед інтелектуалів, які застосовують методи історичного та політологічного аналізу, а й серед політичних лідерів, зокрема Президент України В. Зеленський у виступі на Генеральній Асамблеї ООН зазначив: «Дехто зараз каже: «Третьою світовою війною не буде. Буде остання». Сподіваюся, ця фраза – усвідомлення загрози для планети, а не анонс» [12].

Цілком логічним і аргументованим виглядає концептуальний підхід Тімоті Снайдера. Він виділяє три сценарії, здатні призвести до ескалації війни до рівня Третьої світової: (1) ескалація з конвенційної війни в Європі; (2) ескалація з конвенційної війни в Тихоокеанському регіоні; (3) поширення ядерної зброї. Враховуючи ці фактори, він наголошує, що підтримка України істотно знижує ризики реалізації

всіх трьох сценаріїв [13]. Ці аргументи підтверджують, що світ справді перебуває на межі переходу до відкритої фази Третьої світової війни, а підтримка України відіграє вирішальну роль у збереженні глобальної безпеки. Водночас необхідно враховувати й інші виклики, зокрема недостатнє розуміння і нерішучість частини демократичного світу щодо масштабів, інтенсивності та небезпек, які породила сучасна російська федерація. Тільки комплексний аналіз як зовнішніх, так і внутрішніх загроз дозволить сформуванню ефективної стратегії реагування на сучасні виклики та забезпечити формування нової, більш стабільної міжнародної системи.

Найтяжчий серед породжених російсько-української війною викликів, який ми ще не до кінця усвідомлюємо – це втрати людей, нашого демографічного, а отже оборонного, професійного, та, на чому варто окремо наголосити, інтелектуального потенціалу. Агентство народонаселення ООН (UNFPA) наголошує, що війна, яка триває з 2014 р., значно погіршила демографічну ситуацію в Україні. Мільйони людей змушені залишити свої домівки, а тисячі загинули. Нині кількість українських біженців сягнула 6,7 мільйона, а з моменту російського вторгнення у 2014 році населення країни скоротилося більш ніж на 10 мільйонів осіб [14], що є суттєвою втратою людського капіталу, критично необхідного для стійкості держави і суспільства як зараз, так і в умовах майбутнього післявоєнного відновлення. Крім того, ще до війни Україна стикалася з серйозними демографічними викликами, зокрема зростанням рівня смертності і зниженням рівня народжуваності. Останній нині становить лише одну дитину на жінку – найнижчий показник у Європі. Цей демографічний занепад має вкрай негативні наслідки, і експерти оцінюють його з глибоким песимізмом. Проте війна чітко показала важливість пріоритетів, що мають бути усвідомлені та реалізовані на практиці як владою, так і суспільством: людина є найвищою цінністю, що визначає майбутнє держави.

Другий вагомий виклик – економічний. Наші ресурси значно скоротилися, і навіть певні позитивні зрушення у 2023–2024 рр. і загалом обнадійливий прогноз на 2025 р., про що обережно висловлюються на сторінках *The Economist* [15], не дозволяють повною мірою забезпечувати ані потреби Збройних Сил України, ані запити суспільства. Основні труднощі включають бюджетний дефіцит, що значною мірою покривається міжнародною допомогою, та високу залежність від зовнішніх фінансових вливань і запозичень. Постійні атаки на енергетичну інфраструктуру створюють ризики для промисловості, що може загальмувати економічне зростання. Уряд змушений скорочувати соціальні витрати, перерозподіляючи ресурси на оборону та відновлення економіки.

Звичайно, через це перед Україною постали значні соціальні виклики. Одним із найгостріших питань є втрата пасіонарної, тобто найбільш активної та патріотичної частини суспільства. Її представники або загинули, або отримали поранення, або їхні ресурси виснажені через тривалу участь у бойових діях. Це ускладнює залучення інших громадян до захисту країни, економічної діяльності та волонтерства. Такий соціальний виклик є прямим відображенням зниження демографічного потенціалу через значні втрати серед найбільш мотивованих громадян, які активно брали участь в обороні країни, що ослаблює загальну спроможність суспільства.

Даються взнаки і певні політичні прорахунки, які підривають процеси національної консолідації та формування стійкості держави. Нерівномірний розподіл тягаря війни також викликає занепокоєння, оскільки частина населення відчуває, що обов'язки та ризики пов'язані з війною розподіляються несправедливо. За даними опитувань, 25% респондентів зазначили, що більшість їхніх знайомих намагаються уникати мобілізації, тоді як 47% опитаних вказали, що серед їхнього оточення є як ті, хто уникає мобілізації, так і ті, хто готовий до неї [9].

Серйозним викликом у воєнний період залишається економічна пасивність частини українського суспільства, що проявляється у низькому рівні залученості до процесів відновлення економіки та підтримки фронту. Основними причинами цього явища є масова втрата робочих місць. За даними Національного банку України, близько 40% скорочення робочої сили у 2023 р. порівняно з 2021 р. зумовлено демографічними втратами, окупацією територій, а також переходом частини населення до категорії економічно неактивних [16, с. 26]. Це пов'язано з труднощами у пошуку роботи для внутрішньо переміщених осіб, необхідністю догляду за членами родини, збільшенням питомої ваги пенсіонерів та браком затребуваних на ринку праці навичок. Скорочення участі в робочій силі спостерігається у всіх регіонах України, а найвідчутніше – в областях, що найбільш постраждали від активних бойових дій.

Додатковими чинниками є суттєве зниження доходів, психологічне виснаження через тривалий стрес, а також структурні кризи, зокрема руйнування інфраструктури та дефіцит кадрів унаслідок міграції та мобілізації. Важливу роль відіграє соціальна дестабілізація, пов'язана з проблемами інтеграції понад 4,9 мільйона внутрішньо переміщених осіб (станом на кінець січня 2025 року) [17]. Вимушене переселення створює додаткове економічне навантаження та посилює соціальну напругу.

Перебіг бойових дій продемонстрував ефективність горизонтальних зв'язків в українському суспільстві. В умовах війни, коли державна влада зосередила основні зусилля на збройному протистоянні агресорові, територіальні громади взяли на себе значну частину відповідальності за життєзабезпечення населення. Тому, очевидно, особливо важливу роль у забезпеченні стійкості та мобілізації ресурсів у воєнний час в Україні відіграє система місцевого самоврядування.

Водночас запровадження правового режиму воєнного стану суттєво обмежило повноваження органів місцевого самоврядування, передавши значну частину їхніх функцій обласним і районним військовим адміністраціям. Однак перші тижні повномасштабного вторгнення засвідчили, що одним із ключових факторів успішного спротиву, поряд із героїчною діяльністю Збройних Сил України, стала ефективна робота місцевого самоврядування. Цей висновок підтверджує аналітична доповідь Інституту стратегічних досліджень, в якій зазначається, що стійкість тилу в перші місяці війни значною мірою забезпечила реформа децентралізації, яка зміцнила спроможність територіальних громад [8, с. 7].

Завдяки цій реформі громади отримали ширшу автономію, що дозволило їм оперативно мобілізувати ресурси, підтримувати військових і забезпечувати економічну стабільність навіть у кризових умовах [1, с. 3]. Органи місцевого самоврядування відіграли ключову роль у наданні гуманітарної допомоги, розміщенні внутрішньо переміщених осіб, підтримці місцевого бізнесу та організації забезпечення тилу, що сприяло життєздатності громад навіть в умовах війни. Важливу роль у цьому процесі відіграв сам підхід, закладений у реформу децентралізації, який дозволив органам місцевого самоврядування оперативно діяти, проявляти ініціативу, не чекаючи вказівок згори.

Проте логіка війни диктує свої умови, тому поступово назріває і потребує вирішення дилема: безпека і/або демократія. В умовах воєнного стану концентрація влади та централізовані форми правління основними ресурсами держави є виправданими, навіть необхідними для оборони країни. Як зазначає Галина Зеленько, правовий режим воєнного стану передбачає суттєве посилення ролі президента та військових адміністрацій, що є логічним в умовах необхідності швидкого ухвалення рішень. Водночас вона застерігає, що така ситуація може призвести до спокуси утримати цей формат управління навіть після завершення бойових дій, що несе ризики для демократичного розвитку країни [2, с. 42].

Тому війна не повинна стати нездоланною перепорою для продовження процесу децентралізації, який загальмувався ще напередодні повномасштабного вторгнення, а згодом з об'єктивних причин зупинився. Перед українською державою залишається актуальним завдання продовження процесу децентралізації на регіональному рівні, з перенесенням відповідних повноважень від обласних державних (військових) адміністрацій до майбутніх виконавчих органів обласних рад.

Разом з тим, українське суспільство неодноразово демонструвало свою відданість демократичним цінностям. Як під час Помаранчевої революції, так і під час Революції Гідності, а також у період повномасштабної війни громадяни залишалися активними учасниками політичних процесів, прагнучи не лише незалежності України, але й збереження та розвитку демократичного устрою. Навіть у часи воєнних випробувань рівень підтримки демократичних ідей залишається високим, що підкреслює важливість збереження політичних свобод та інституційних механізмів демократії, про що свідчать результати досліджень щодо підтримки демократії в Україні під час війни [18; 10]

Проте існує ризик, що надмірне зосередження влади в руках одного центру в умовах воєнного стану може спричинити делегітимацію влади та втрату суспільної довіри. У свою чергу зниження рівня довіри до державних інституцій може призвести до саботажу виконання рішень, ухилення від мобілізації, зменшення податкових надходжень та зростання соціальної напруги – підкреслює Г. Зеленько [3, с. 46]. Подібні процеси загрожують стабільності держави та підривають її здатність ефективно реагувати на виклики війни, а отже послаблюють легітимність владних інститутів у тому числі й самоврядування. І якраз на рівні місцевого самоврядування запобігання цьому явищу потрібні «справедливе використання місцевих бюджетів, комунікація з територіальними громадами та ефективне розв'язання місцевих проблем» [3, с. 45].

Отже, будь-який наступ на демократичні процеси в Україні, крім тих, що зумовлені конституційно-правовою природою режиму воєнного стану, є не виправданими й неприпустимими. Після завершення війни важливо забезпечити повернення до демократичного управління без збереження надмірної централізації влади. Якщо цього не зробити, існує ризик поглиблення суспільної поляризації та втрати довіри до державних інститутів, що ускладнить як оборону країни, так і її післявоєнне відновлення.

Для української держави і суспільства є вкрай небезпечним ігнорування політичних проблем в Україні, оскільки вони не лише існують, а й мають тенденцію до загострення. Один з ключових викликів – криза політичного розвитку, що охоплює питання легітимності влади, низький рівень політичної культури та недостатню участь громадян у політичному житті. Це ускладнює процес консолідації

суспільства та сприяє зростанню соціальної напруги. Нерівномірний розподіл ресурсів та складнощі з формулюванням об'єднуючої національної ідеї підривають демократичні основи держави та уповільнюють її розвиток.

Варто зазначити, що протистояння між центральною владою і органами місцевого самоврядування проявлялося до повномасштабного вторгнення, зокрема воно було пов'язане з обмеженнями, накладеними через COVID-19, фінансовими питаннями, а також ідеологічними аспектами. Одним із таких аспектів стала так звана «формула Штайнмайєра», яка викликала рішучу незгоду з боку низки міських рад, попри те, що питання зовнішньої політики виходять за межі компетенції місцевого самоврядування [19, с. 174]. Це свідчило про глибокі розбіжності у баченні шляхів врегулювання війни на Донбасі між різними рівнями влади та посилення регіональної політичної активності в питаннях національної безпеки та територіальної цілісності. У такій ситуації політична консолідація постає як необхідна умова для подолання кризових явищ. Однак її досягнення вимагає значних зусиль і активної взаємодії різних суспільних груп. Вона передбачає співпрацю не лише політичних акторів, а й громадянського суспільства та місцевих громад. Формування спільного бачення розвитку країни, узгодження інтересів різних соціальних груп та зміцнення демократичних інститутів є ключовими аспектами цього процесу, без яких стабілізація політичної системи неможлива.

Важливу роль у цьому відіграє громадянське суспільство, яке забезпечує діалог між владою та громадянами. Його діяльність сприяє підвищенню прозорості політичних процесів, формуванню культури політичної відповідальності та зміцненню демократичних традицій. Проте розвиток громадянського суспільства в Україні відбувається нерівномірно, що створює додаткові труднощі у процесі консолідації. Без належної інституційної підтримки з боку держави цей процес втрачає динаміку та ефективність.

У цьому випадку основою загальнонаціональної демократичної системи стає місцева демократія, надаючи громадянам можливість безпосередньо впливати на ухвалення рішень, що стосуються їхніх спільнот. Однак в умовах воєнного стану реалізація механізмів прямої демократії на місцевому рівні зазнала суттєвих обмежень. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» (ст. 19) прямо забороняє проведення виборів, референдумів, страйків, масових зібрань та акцій протягом дії воєнного стану [20].

Попри те, що ці обмеження спрямовані на забезпечення національної безпеки, вони значно звузили використання інструментів місцевої демократії, зокрема громадських слухань, місцевих ініціатив та консультацій з громадськістю. Низка досліджень підтверджує, що після 2022 р. рівень залученості громадян до процесів ухвалення рішень на місцевому рівні суттєво знизився. Це, своєю чергою, ускладнює взаємодію між територіальними громадами, органами місцевого самоврядування та виконавчої влади [21]. Тобто після повномасштабного вторгнення відбувся значний функціональний спад демократії участі, що подекуди набуває критичних масштабів [6, с. 36]. Такі процеси мають загрозливий потенціал і мають бути зупинені.

Для місцевих органів місцевого самоврядування пріоритетним завданням залишається забезпечення безпеки тилу та створення гідних умов для родин військовослужбовців. Водночас важливо підтримувати демократичні процеси на місцевому рівні. Досягнення балансу між безпекою та громадською участю вимагає адаптації механізмів прямої демократії до умов воєнного стану, а також розширеного застосування альтернативних інструментів залучення громадян, зокрема електронних консультацій і дистанційних громадських слухань. Важливі кроки у цьому напрямі були зроблені з упровадженням на законодавчому рівні поняття «жителі громади» та прийняттям змін до закону щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування. Зокрема, поняття «житель громади» тепер охоплює також внутрішньо переміщених осіб, статус яких підтверджується довідкою про взяття на облік у відповідній громаді. Крім того, законодавчі зміни передбачають, що участь територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення може здійснюватися не лише безпосередньо, а й із використанням інформаційно-комунікаційних технологій [22].

Ще однією проблемою на місцевому, та і вищих рівнях владних відносин та публічного управління є переважно технологічний підхід до комунікації, за якого основна увага зосереджується на передачі повідомлень від влади до громадян, що у кращому випадку може вважатися інформуванням. Натомість механізми зворотного зв'язку та постійного діалогу залишаються недостатньо розвиненими і навіть скорочуються. Умови воєнного стану не знімають потреби з органів публічної влади комунікувати свої кроки з громадянами. Це стосується однаковою мірою як загальнодержавних інститутів, так і регіональних і місцевих органів публічної влади. Тому демократичний порядок потребує від інститутів влади «організаційних і професійних можливостей для здійснення ефективної комунікаційної взаємодії з громадськістю» [23, с. 38].

Важливим аспектом, який необхідно усвідомити, є те, що відповідь на агресію не може бути суто реактивною та симетричною. Україна та росія перебувають у засадничо нерівних умовах як з військового, так і з економічного, демографічного та геополітичного погляду. Саме тому стратегія реагування має ґрунтуватися на принципах асиметрії, що дозволяє компенсувати диспропорції у військовій силі, ресурсах і впливі. Асиметричний підхід передбачає, що там, де росія робить ставку на військову міць і агресію, Україна має використовувати альтернативні важелі впливу, особливо на місцевому рівні. Посилення самоврядування, мобілізація громад, ефективне управління місцевими ресурсами, забезпечення стабільності в життєдіяльності територіальних громад та інформаційна протидія відіграють ключову роль у зміцненні стійкості держави. У цьому контексті важливу роль відіграє державно-громадське партнерство. В умовах війни воно стає не лише засобом координації зусиль між державними інституціями та громадянським суспільством, а й механізмом підвищення ефективності прийняття рішень та оперативного реагування на виклики [7, с. 69]. Завдяки цьому місцеві громади не лише беруть на себе функції забезпечення безпеки, соціальної підтримки та координації дій, але й активно сприяють підвищенню стійкості країни в цілому.

Крім того, слід враховувати, що вразливості українського суспільства можуть бути використані і використовуються ворогом для внутрішньої дестабілізації. Соціальна поляризація, внутрішні політичні конфлікти, корупція та бюрократичний хаос є тим бажаним для росії станом, який ослаблює українську державу з середини. У цьому контексті консолідація громадянського суспільства, розвиток національної ідентичності та формування єдиного інформаційного простору є критично важливими завданнями для запобігання внутрішньому розхитуванню. Агресор активно використовує дезінформацію та гібридні методи впливу, намагаючись підірвати демократичні процеси в Україні, що вимагає активного опору з боку місцевого самоврядування та громадянського суспільства. І саме тут добра налагоджена партнерська комунікація влади і самоврядування з мешканцями громад запобігатиме дефіциту уваги до проблем та потреб людей, котрі майстерно уміють експлуатувати російські дезінформаційні сили.

Інформаційна складова, як елемент гібридної війни, розпочатої проти України ще задовго до 2014 р. є підступною і деструктивною для громад і людей, що перебувають далеко від лінії фронту. Одним із найнебезпечніших її прийомів є змішування правдивих фактів з вигаданими або викривленими твердженнями. Люди, впізнаючи частину правди, підсвідомо схильні довіряти всій представленій картині, навіть якщо вона спотворена. Це формує хибне уявлення про реальність і спричиняє соціальну напругу, поширюючи недовіру до центральної та місцевої влади. На місцевому рівні це небезпечно тим, що цілеспрямована дискредитація місцевого самоврядування вселяє зневіру в людей, ослаблює інституційну стійкість громад, ускладнює процеси управління і перешкоджає їхньому ефективному функціонуванню.

Більш того, маніпулятивні інформаційні кампанії часто використовують небезпечні політичні наративи, що підривають стратегічну позицію України. Тому навіть таке формулювання питання – «до якої міри Україна готова погодитися на перемир'я задля того, щоб нарешті західний світ спав спокійно» – є не лише хибним, а й відверто деструктивним. Кожен, хто хоч трохи вивчав природу російського імперіалізму, розуміє, що це – неситима машина експансії та репресій. Будь-яка поступка, навіть мінімальна чи символічна, завжди сприймається кремлем як свідчення слабкості супротивника та сигнал до подальшого наступу. Отже, всі дискусії про можливість поступок чи «компромісного» перемир'я з боку України не просто є проявом капітулянтських настроїв, а є стратегічно самовбивчою недалекоглядністю.

Ефективне протистояння інформаційним загрозам вимагає комплексного підходу. Насамперед, необхідно розвивати аналітичні механізми для виявлення, спростування та нейтралізації дезінформації. Важливу роль у цьому процесі відіграє цифровізація управління, що сприяє підвищенню рівня прозорості, оперативності комунікацій та доступності офіційної інформації. Використання сучасних технологій дозволяє вчасно реагувати на інформаційні виклики, ефективно викривати фейки та поширювати достовірні дані, що, своєю чергою, формує довіру громадян і зменшує ефективність пропагандистських атак.

Ключовим фактором, який дозволяє знайти оптимальний баланс між безпекою та демократією, є європейська та євроатлантична інтеграція України. Вона забезпечує адаптацію вітчизняної моделі публічного управління до стандартів Європейського Союзу та НАТО, що, у свою чергу, сприяє посиленню стійкості державних інституцій, ефективності управлінських процесів та забезпеченню демократичних цінностей. Європейська інтеграція передбачає, що модель публічного управління кожної держави-кандидата або члена залишається національною і суверенною. Жоден наднаціональний орган

не нав'язує, якою має бути система публічного управління в тій чи іншій країні. Однак функціонування управлінського апарату має ґрунтуватися на європейських принципах доброго врядування, що означають відповідальне ведення державних справ та управління державними ресурсами [24].

Проте, як засвідчує практика, частина українських публічних службовців не володіє або недостатньо застосовує принципи доброго врядування. Ця теза підтверджується результатами дослідження серед працівників місцевого самоврядування щодо дотримання правил етичної поведінки, що є одним із 12 принципів доброго врядування. Дослідження, проведене в межах Програми Ради Європи «Посилення доброго демократичного врядування і стійкості в Україні» у 2023 році, виявило проблеми з імплементацією етичних норм серед посадовців місцевого самоврядування.

По-перше, лише 54% опитаних підтвердили наявність кодексу або правил етичної поведінки у своїх радах, причому 6,9% зазначили, що такі акти взагалі відсутні. Це свідчить про те, що для майже половини респондентів питання етичних норм не є пріоритетними, що вказує на недостатню інституційну закріпленість принципів доброго врядування, а навіть там, де подібні кодекси існують, не всі посадовці їх дотримуються. По-друге, механізми моніторингу дотримання правил етичної поведінки публічних службовців залишаються слабкими. За даними дослідження, 79,8% респондентів заявили, що у їхніх радах відсутні ефективні механізми контролю за виконанням цих правил [11]. Це означає, що навіть у разі їх порушень можливість застосування санкцій вкрай низька.

Тому йдучи шляхом європейської та євроатлантичної інтеграції Україна зобов'язана модернізувати публічну службу, починаючи від служби в органах місцевого самоврядування до ЦОВ, систематично й послідовно впроваджуючи європейські принципи врядування, а не імітуючи їх. На цьому шляху потрібне усвідомлення того, що одним із фундаментальних ресурсів необхідних змін є якісна європейізована національна освіта. Вона не лише формує знання та навички, а й відіграє визначальну роль у розвитку громадянської свідомості та політичної культури. Зараз у нас робиться акцент на національно-патріотичному вихованні, що є виправданим в умовах сучасних викликів. Проте на рівні громадянина ключовим фактором для забезпечення національної консолідації, єдності суспільства, ефективної роботи громад, органів місцевого самоврядування та виконавчої влади залишається сучасна система громадянської освіти.

Чернівецька область має значний потенціал у цьому процесі не лише завдяки міжнародним контактам, які активно розвиваються, а й завдяки якісній системі громадянської освіти. Одним із провідних центрів цього напрямку є кафедра політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Кафедра здійснює підготовку фахівців у сфері політичних наук і публічного управління та адміністрування, сприяє розвитку критичного мислення, аналізу політичних процесів та формуванню активної громадянської позиції серед студентів. Випускники кафедри за спеціальностями «Політологія» та «Державна служба» займають посади різного рівня як у системі органів державної влади, так і місцевого самоврядування області та поза її межами. Також кафедра регулярно проводить наукові й освітні заходи з громадянської освіти, орієнтовані передусім на молодь та мешканців громад області. Серед таких ініціатив згадаємо щорічний конкурс учнівських наукових робіт «Український вимір процесів європейської інтеграції», який проводиться з 2013 р. і є одним із довготривалих наслідків Програми Жана Моне «Кафедра європейських студій». Регулярно останніми роками проводяться декади громадянської освіти, спрямовані на підвищення громадянської компетентності учнів в регіоні. Кафедра активно працює над розробкою навчальних матеріалів, зокрема видала навчальний посібник «Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз» [25], який містить аналітичні матеріали, методичні рекомендації та практичні завдання для освітян і студентів. Громадянська освіта, яку забезпечує кафедра, включає не лише теоретичне навчання, а й практичні заходи: проведення наукових конференцій, відкритих лекцій, тренінгів для молоді та працівників органів влади та місцевого самоврядування. Завдяки цьому регіон може стати прикладом нової освітньої політики та моделі громадянського суспільства, де освіта є рушієм демократичних змін.

Висновки і пропозиції. Проблематика місцевого самоврядування та його демократичного розвитку залишається актуальною навіть у воєнний період і не повинна зникати з політичного дискурсу. Виникає питання щодо можливості проведення реформ у період війни, і відповідь на нього є однозначною: зволікання неприпустиме. Україна опинилася у стані війни через помилкове сприйняття її державності з боку російського керівництва, яке розглядало її як слабку та нездатну до самостійного розвитку. Одним із стратегічних завдань є руйнування цього міфу не лише завдяки воєнному опору, а й через системні реформи, спрямовані на інституційне зміцнення демократичних механізмів, підвищення ефективності місцевого самоврядування та забезпечення його стійкості в умовах безпекових викликів.

Адаптація місцевого самоврядування до воєнних умов потребує не лише стабільних механізмів реагування, але й стратегічного бачення післявоєнного відновлення. Війна змусила переглянути баланс між централізацією та децентралізацією, при цьому необхідно запобігти надмірному зосередженню влади в одній інституції, а тим більше руках після завершення бойових дій. Одним із ключових викликів для України є підтримка громадянської активності та збереження демократичних процедур, попри вимушені обмеження.

Відновлення демократичних процесів після війни має передбачати чітко розроблені плани завершення децентралізації влади. На рівні громад цей процес продемонстрував свою ефективність, однак реформи на рівні районів та регіонів залишилися незавершеними. Це потребує не лише концептуального осмислення, але й впровадження державних програм та законодавчих ініціатив, які дозволять завершити реформу та адаптувати систему публічного управління до нових умов. Зміцнення місцевого самоврядування має відбуватися в контексті європейської інтеграції, що забезпечить ефективність, прозорість і стійкість демократичних інститутів.

Громадянське суспільство залишається важливим елементом забезпечення соціальної стійкості та політичної консолідації. Його подальший розвиток сприятиме зменшенню соціальної напруги, формуванню культури політичної відповідальності та підвищенню рівня довіри до державних інституцій. В умовах воєнного стану важливо не лише зберігати, а й удосконалювати механізми громадської участі, забезпечуючи ефективну взаємодію між владою та громадянами.

Реалізація реформ потребує розробки послідовних кроків щодо розширення можливостей місцевого самоврядування, зміцнення його фінансової спроможності та підвищення професійного рівня управлінських кадрів. Особливу увагу слід приділити впровадженню цифрових технологій, що сприятиме прозорості прийняття рішень та забезпеченню відкритості влади. Інформаційна безпека не лише на національному, але й локальному та регіональному рівнях також залишається критично важливим напрямом, оскільки в умовах гібридної війни ворог активно використовує маніпулятивні технології для дестабілізації українського суспільства.

Майбутня система публічного управління повинна гарантувати безпеку, комфорт, єдність держави та ефективну роботу всіх органів влади. Це означає, що місцеве самоврядування, яке є фундаментом життєздатності державності, має забезпечувати як місцеву, так і національну демократію: ефективну, європейську та солідарну. Війна не повинна стати перешкодою для розвитку демократії, а навпаки – стимулом для її зміцнення та вдосконалення.

Література:

1. Rabinovych M., Brik T., Darkovich A. et al. Explaining Ukraine's resilience to Russia's invasion: The role of local governance. *Governance*. 2023. P. 1–20. DOI: <https://doi.org/10.1111/gove.12827> (accessed: 09.01.2025).
2. Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України О. О. Рафальського, чл.-кор. НАН України О. М. Майбороди. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 304 с. DOI: <https://doi.org/10.53317/978-617-14-0188-4> (дата звернення: 28.01.2025).
3. Зеленько Г. «Пастки» інституційної спроможності Української держави: причини виникнення і способи подолання. *Політичні дослідження*. 2024. 2 (8). С. 25–52. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-2> (дата звернення: 07.02.2025).
4. Kruglavshov A., Sabadash N. Decentralisation Processes in Ukraine: Dilemmas of Democratisation and National Security. *Public Policy and Administration*. 2022. Vol. 21, Issue 1. P. 22–37. DOI: <https://doi.org/10.5755/j01.ppa.21.1.28441> (accessed: 09.01.2025).
5. Швидюк С. Роль місцевого самоврядування в підвищенні стійкості громад України в умовах війни. . *ЄС-Східне партнерство в умовах геополітичних змін і безпекових викликів: можливості та нові формати співпраці*. (Київ, 2024). Київ : Українська Асоціація Викладачів і Дослідників Європейської Інтеграції, 2024. С. 160–168. URI: <https://arher.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/11105> (дата звернення: 02.02.2025).
6. Каплан Ю., Сковрцова В., Валуєвський О. та ін. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2023-2024 роках. Київ : НІСД, 2024. 47 с. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.15> (дата звернення: 07.02.2025).
7. Сунгуровський М., Мельник О., Поляков Л. Державно-громадське співробітництво в забезпеченні суспільної стійкості під час війни в Україні. Київ : Центр Разумкова, 2024. 99 с. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2024/10/03/2024-Sunhurovskiy-CIVIL-STIYKIST-UKR-1.pdf> (дата звернення: 07.02.2025).
8. Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу : аналітична доповідь / за ред. В. Г. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 54 с. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.02> (дата звернення: 04.02.2025).
9. Соціально-політичні орієнтації та проблеми мобілізації в Україні – загальнонаціональне опитування. *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*. 25 квітня 2024. URL: <https://dif.org.ua/article/sotsialno-politichni-orientatsiia-problemi-mobilizatsii-v-ukraini-zagalnonatsionalne-opituvannya> (дата звернення: 24.01.2025).

10. Можливості та перешкоди на шляху демократичного переходу України: Загальнонаціональне телефонне опитування, 8 - 25 травня 2024 року. Київ : NDI Ukraine, 2024. 31 с. URL: <https://www.ndi.org/sites/default/files/May%202024%20Opportunities%20and%20Challenges%20Facing%20Ukraine%E2%80%99s%20Democratic%20Transition%20%28Ukrainian%29.pdf> (дата звернення: 07.02.2025).
11. Узагальнений звіт про проведення опитувань фахівців органів місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад з питань дотримання правил етичної поведінки особами, уповноваженими на здійснення функцій місцевого самоврядування. Програма Ради Європи «Посилення доброго демократичного врядування і стійкості в Україні». 2023. 18 с. URL: <https://rm.coe.int/final-report-of-survey-on-application-of-rules-of-ethical-behaviour-by/1680ad6fd1> (дата звернення: 28.01.2025).
12. Виступ Президента України Володимира Зеленського на загальних дебатах 74-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-na-zagalnih-57477> (дата звернення: 06.02.2025).
13. Snyder T. A Third World War? *Thinking about...* 25 november 2024. URL: <https://snyder.substack.com/p/a-third-world-war> (accessed 06.02.2025).
14. Ukraine: Population drops by 10 million since Russia invaded in 2014, UNFPA reports. *UN News*. 22.10.2024. URL: <https://news.un.org/en/story/2024/10/1155976> (accessed 06.02.2025).
15. Ukraine is winning the economic war against Russia. *The Economist*. 18 december 2024. URL: <https://www.economist.com/finance-and-economics/2024/12/18/ukraine-is-winning-the-economic-war-against-russia> (accessed 06.02.2025).
16. Інфляційний звіт. Квітень 2024 року. Національний банк України. 54 с. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2024-Q2.pdf?v=7 (дата звернення: 08.02.2025).
17. Внутрішньо переміщені особи – Міністерство соціальної політики України. *Міністерство соціальної політики України*. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html> (дата звернення: 07.02.2025).
18. Резнік О. Підтримка демократії в Україні під час війни. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. 18 січня 2023. URL: <https://dif.org.ua/article/pidtrimka-demokratii-v-ukraini-pid-chas-viyni> (дата звернення: 07.02.2025).
19. Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання: монографія. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 352 с. DOI: <https://doi.org/10.53317/978-966-02-9488-2> (дата звернення: 14.11.2024).
20. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/389-19> (дата звернення: 16.01.2025).
21. Результати дослідження «Стан інформування і залучення жителів громад в умовах воєнного стану». *PROSTO – підтримка доступності адмінпослуг в Україні*. URL: <https://prosto.in.ua/ua/novyny/novyny/rezultati-doslidzhennya-stand-informuvannya-i-zaluchennya-zhiteliv-gromad-v-umovakh-voennogo-stanu> (дата звернення: 08.02.2025).
22. Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування: Закон України від 9 трав. 2024 р. № 3703-IX. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3703-20> (дата звернення: 10.02.2025).
23. Цікул І. Особливості оновлення стратегій комунікації інститутів влади в умовах російської агресії (на прикладі комунікації Президента України). *East of Europe*. 2023. Вип. 9. № 1. С. 37–53. DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/we.2023.9.1.37-53> (дата звернення: 02.02.2025).
24. 12 Principles of Good Democratic Governance - Centre of Expertise for Multilevel Governance - www.coe.int. *Centre of Expertise for Multilevel Governance*. URL: <https://www.coe.int/en/web/centre-of-expertise-for-multilevel-governance/12-principles> (accessed 05.02.2025).
25. Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз. / За ред. А. М. Круглашова, Н. Ю. Ротар, І. В. Цікул. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2022. 184 с. URI: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5883> (дата звернення: 10.02.2025).

UDC 005.591.4:004]:[664:334.012.61-022.51]:351.824.1(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.40>

PROSPECTIVE DIRECTIONS OF IMPLEMENTATION OF THE PHILOSOPHY OF BUSINESS PROCESS INNOVATION BY FOOD INDUSTRY ENTERPRISES IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Oliinyk Oleksandr,*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,**Zaporizhzhia National University*

ORCID ID: 0000-0003-0511-7681

The article provides a detailed examination of the features and opportunities for implementing an innovative management approach in the context of the digital transformation of the food industry. It analyzes key aspects, models, and mechanisms that can ensure the effective integration of digital technologies into industry processes. Significant attention is paid to promising directions for developing the philosophy of business process innovation, particularly the application of sustainable development concepts and digital platforms for coordinating industry innovations. The article highlights several challenges faced by food industry enterprises during digital transformation. Special focus is given to two main management models: “Innovative Ecosystems” and “Agile Management Models”. The first model involves creating an environment for interaction between enterprises, research institutions, and startups, enabling the exchange of knowledge and intellectual resources. The second model, Agile Management, emphasizes adaptation to rapidly changing environments through iterative testing and risk minimization. Based on the analysis, the article concludes that comprehensive state support is necessary to create favorable conditions for the digitalization of the food industry. It is recommended that government policy include funding for innovative projects and startups, as well as the development of regulatory frameworks to ensure the standardization of technologies and facilitate the integration of digital solutions at all industry levels. State support is particularly crucial for developing innovation infrastructure, such as incubators, technology support centers, and research laboratories, which will provide access to advanced resources, expert assistance, and financing for enterprises of various scales. The article also proposes recommendations for fostering active collaboration between businesses, research institutions, and educational organizations to create innovative ecosystems that will drive the development of new technologies and products while supplying the industry with qualified professionals. Cooperation with educational institutions will ensure workforce training in skills related to big data analytics, artificial intelligence, IoT, and other key digital technologies. Such training will help the food industry not only improve management efficiency but also ensure sustainable development in the digital economy. In conclusion, the article emphasizes that overcoming barriers to implementing digital technologies will promote the creation of innovation infrastructure and ecosystems where enterprises of all sizes will have equal opportunities for development.

Key words: *innovative management approach, state regulation, food industry, practical aspects, methodological aspects, digitalization, prospects, business processes, management of innovations.*

Олійник Олександр. Перспективні напрями впровадження філософії інноватики бізнес-процесів підприємствами харчової промисловості в контексті цифровізації

У статті детально розглянуто особливості й можливості впровадження інноваційно-управлінського підходу в умовах цифрової трансформації харчової галузі, зокрема проаналізовано ключові аспекти, моделі та механізми, які можуть забезпечити ефективну інтеграцію цифрових технологій у галузеві процеси. Значну увагу приділено перспективним напрямам розвитку філософії інноватики бізнес-процесів, зокрема застосуванню концепцій сталого розвитку й цифрових платформ для координації галузевих інновацій. Виділено низку викликів, із якими стикаються підприємства харчової галузі під час цифрової трансформації. Особливу увагу приділено двом основним моделям управління: «Інноваційні екосистеми» та «Гнучкі моделі управління». Перша модель передбачає створення середовища для взаємодії між підприємствами, науковими установами й стартапами, що дає змогу активізувати обмін знаннями й інтелектуальними ресурсами, тоді як друга – акцентує увагу на адаптації до швидко змінного середовища шляхом ітеративного тестування та мінімізації ризиків. На основі проведеного аналізу зроблено висновок про необхідність комплексної державної підтримки для створення сприятливих умов цифровізації харчової галузі. Рекомендовано, щоб державна політика включала як фінансування інноваційних проєктів і стартапів, так і розроблення нормативної бази, яка б забезпечила стандартизацію технологій і спростила інтеграцію цифрових рішень на всіх рівнях галузі. Особливо важливою є державна підтримка в розвитку інноваційної інфраструктури, зокрема створення інкубаторів, центрів технологічної підтримки й дослідницьких лабораторій, що дасть змогу забезпечити доступ до передових ресурсів, експертної допомоги та фінансування для підприємств різного масштабу. Запропоновано рекомендації для активної співпраці між бізнесом, науковими установами й освітніми закладами для створення інноваційних екосистем, які сприятимуть розробленню нових технологій і продуктів.

а також забезпечать галузь кваліфікованими фахівцями. Співпраця з освітніми інституціями дасть змогу забезпечити підготовку кадрів із навичками роботи з аналітикою великих даних, штучним інтелектом, IoT та іншими ключовими цифровими технологіями. Така підготовка допоможе харчовій галузі не лише підвищити ефективність управління, а й забезпечити сталість свого розвитку в умовах цифрової економіки. У результаті підкреслено, що подолання бар'єрів, пов'язаних з упровадженням цифрових технологій, сприятиме створенню інноваційної інфраструктури й екосистеми, у якій підприємства різного масштабу матимуть рівні можливості для розвитку.

Ключові слова: інноваційно-управлінський підхід, державне регулювання, харчова галузь, практичні аспекти, методологічні аспекти, цифровізація, перспективи, бізнес-процеси, менеджмент інновацій.

Formulation of the problem. In today's world, the food industry is undergoing fundamental changes driven by the rapid development of digital technologies and increasing global competition. An innovation management approach in the digital age is no longer just a trend but a strategic necessity, as market survival becomes increasingly challenging. In this context, digital transformation creates a dynamic landscape in which food industry enterprises must adapt to complex conditions where technologies play a key role in reshaping management, quality control, and supply chain collaboration. The focus shifts to implementing digital solutions that require significant investment and present new challenges: the need to restructure traditional business processes, raise employee skill levels, and find optimal models for integrating innovations.

Analysis of recent research and publications. The essence, characteristics, advantages, and disadvantages of the innovation-management approach have been studied by the following national and foreign experts: J. Schumpeter [1], E. Ries [2], J. Sutherland [3], O. Kudrina, M. Masliak [4], V. Sychenko, O. Martynenko and S. Yakimenko [5], I. Lutsyiv, O. Sorokivska, I. Kotovska [6], V. Sviatohor [7], D. Krylov [8], I. Yakushko [9], Zh. Semchuk [10], J. Bruneel, T. Ratinho, B. Clarysse, A. Groen [11]. However, the issue of defining the key aspects of the innovation-management approach, mechanisms, tools, and international experience in the context of state regulation of food industry enterprises has not been previously addressed.

The purpose of the article is to explore the specifics of implementing an innovation management approach in the context of digital transformation in the food industry, and to identify key aspects, models, and mechanisms that help enterprises adapt to the challenges of the digital economy. Examine the potential benefits and strategic implications of adopting the philosophy of business process innovation as a tool for sustainable development in the food industry. To achieve this aim, the article sets out the following objectives: to analyze the innovation management approach and its role in the development of the food industry amid digital changes; to identify key aspects of digitalizing management processes that enhance the efficiency and competitiveness of enterprises; to describe innovative management models that can be integrated into a digital environment, providing flexibility and adaptability; and to propose recommendations for applying an innovation management approach for an effective transition to a digital management model in the food industry.

Results of the research. Digital transformation in the food industry today is not merely a trend but a strategic necessity for ensuring its sustainable development and adaptation to a changing economic environment. Amid increasing demands for quality, safety, and transparency in production processes, food enterprises face the challenge of implementing an innovation management approach that enables the integration of digital solutions into their management practices. This approach involves not only modernizing technological processes but also shifting the management paradigm to focus on adaptability, organizational flexibility, and in-depth data analysis for strategic decision-making.

Therefore, consider the essence, features, advantages and disadvantages of the innovative management approach in Fig. 1.

According to the data in Fig. 1, the definition of an "innovation management approach" in the works of Joseph Schumpeter, Eric Ries, and Jeff Sutherland represents three different perspectives on the role of innovation and methods of its implementation. Schumpeter, in his work "The Theory of Economic Development", views innovation as the primary driver of economic growth and market transformation. He emphasizes that entrepreneurs implementing innovations do not merely improve existing models but create new markets and reshape economic structures. For Schumpeter, the innovation management approach focuses on strategic, often radical changes that push the economy toward dynamic development by disrupting traditional models. Eric Ries, in his book "The Lean Startup", presents a different concept, focusing on flexibility and the rapid execution of innovative ideas, viewing the innovation management approach through the Lean Startup methodology. Unlike Joseph Schumpeter, who focuses on systemic change, Eric Ries emphasizes iterative testing, rapid implementation, and risk minimization. For him, the priority is to adapt quickly to change and continually validate the viability of new products and business models, thus avoiding extensive resource expenditure.

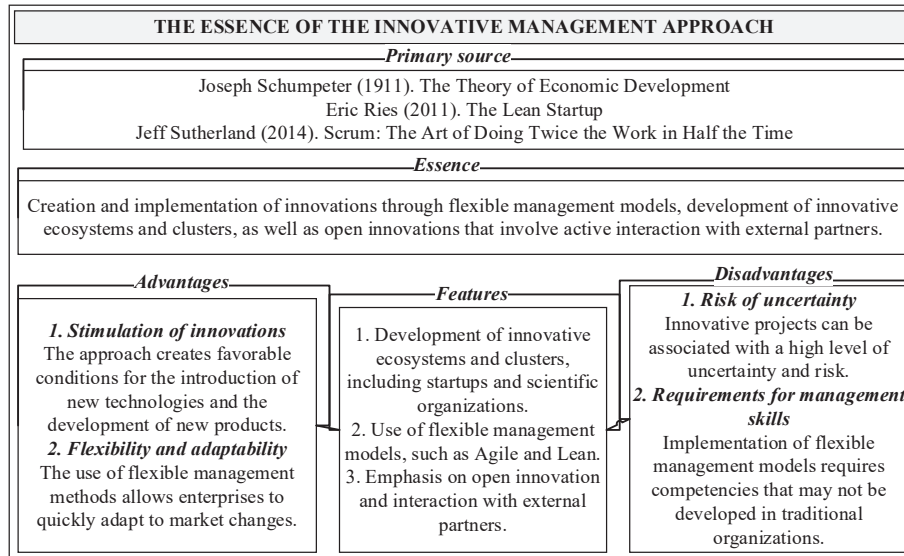

Fig. 1. The essence of the innovative management approach

Source: compiled by the author based on [1–3].

This approach seeks gradual improvement by researching real consumer needs and optimizing costs at the experimental stage. Jeff Sutherland, in *Scrum: The Art of Doing Twice the Work in Half the Time*, complements this concept with his Scrum methodology. Sutherland's innovation management approach is realized through Agile principles, which emphasize teamwork, constant communication, and quick results. In contrast to Schumpeter's strategic innovation and Ries's flexible startup, Sutherland focuses on structuring and discipline in implementing innovative solutions, highlighting efficiency, streamlined processes, and achieving concrete results in short timeframes.

Thus, the interpretation of the “innovation management approach” across these three perspectives reveals its multifaceted nature: Joseph Schumpeter sees it as a strategic tool capable of transforming markets; Eric Ries views it as a flexible adaptation process with minimized risks; and Jeff Sutherland emphasizes methods ensuring speed and structure in innovation implementation.

The innovation management approach is essential in modern enterprise management, fostering an environment that supports continuous development of new technologies, products, and enhanced market competitiveness. The core of this approach is not only internal innovation but also the active involvement of external partners through open innovation, creating synergy among diverse actors in the innovation ecosystem. The growth of innovation ecosystems and clusters, fueled by startups, research organizations, and external partners, enables companies to leverage diverse resources and knowledge, accelerating the implementation of new solutions and improving product and service quality.

Defined flexible management models, such as Agile and Lean, help companies quickly respond to market changes, manage product development more effectively, reduce costs, and minimize risks through continuous process optimization. However, the innovation management approach is not without drawbacks and carries a high level of uncertainty during the execution of innovation projects, which can lead to unpredictable outcomes and challenges in implementing new solutions, often requiring substantial resources and time to adjust strategies.

Let's consider the key elements of the innovation management approach and their interaction in Fig. 2.

As shown in Figure 2, the innovation management approach is a crucial tool for modernizing enterprises amid digital transformation and rapid shifts in the goods and services market. Key elements of this approach include innovation ecosystems, flexible management models, and open innovation, which together create a strong foundation for accelerating the adoption of new technologies and developing new market opportunities. Innovation ecosystems provide an environment for knowledge exchange and collaboration among startups, research organizations, and businesses, fostering the generation of new ideas and technological solutions. A critical component of this process is the use of flexible management models, such as Agile and Lean, which allow enterprises to quickly adapt to market changes and minimize risks across all stages of innovation development. Open innovation, based on collaboration with external partners, research institutions, and startups, also plays a vital role by ensuring a continuous influx of new ideas

and facilitating the development of new products and technologies. At the micro level, the implementation of an innovation management approach significantly accelerates innovation processes, positively impacting the adaptability and competitiveness of companies. These changes enable businesses to respond better to challenges while maintaining a high level of flexibility and adaptability. At the macro level, this approach leads to increased innovation activity both nationally and internationally, driving the creation of new markets and the development of technological infrastructure, thus allowing companies and countries to attain leadership positions in technological advancement. Additionally, effective government policy plays an essential role, focusing on creating favorable conditions for the growth of innovation ecosystems and clusters by supporting startups and scientific research.

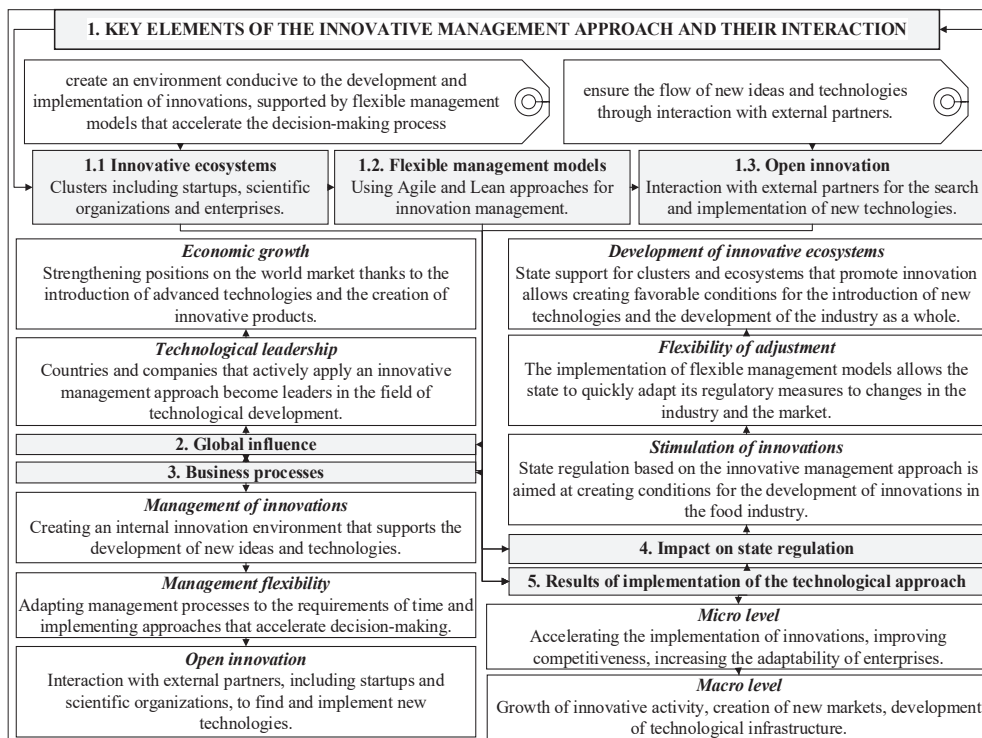

Fig. 2. Key elements of the innovation management approach and their interaction

Source: compiled by the author based on [1–7].

Let's consider the features of the implementation of the «Innovative management approach» models in Fig. 3.

As shown in Figure 3, the implementation of an innovation management approach is achieved through two key models: “Innovation Ecosystems” and “Flexible Management Models”. The “Innovation Ecosystems” model aims to create synergistic interactions among key players in the innovation space, including enterprises, startups, research institutions, and universities. This collaboration encourages the exchange of knowledge and intellectual resources, which in turn drives the adoption of technological innovations. Such interactions produce a scaling effect for innovative solutions, accelerating their entry into the goods and services market.

Supporting startups within an established ecosystem will enhance the competitiveness of specific regions in Ukraine, creating new markets and opportunities for investors. The role of infrastructure in the “Innovation Ecosystems” model is essential, particularly in establishing modern innovation centers and research laboratories that provide their own resources and the necessary conditions for developing advanced technologies.

A key aspect of the “Innovation Ecosystems” model is building a network of interaction among cluster participants, enabling quick access to needed partners and thus opening up funding opportunities and safeguarding developed intellectual resources. This model thus serves as an important tool for fostering innovation at both regional and global levels, creating a favorable environment for long-term innovation changes. The “Flexible Management Models” approach focuses on fast decision-making and quick adaptation

to internal and external changes, using Agile and Lean methodologies that are well-suited to dynamic environments. The Agile methodology family primarily targets the development and refinement of products and services in demand, implementing an ongoing iterative process. Applying the Lean Startup methodology helps minimize risks during project development, simplifying the process of testing new ideas, encouraging innovation, and allowing future products and services to adapt to unpredictable internal and external market changes. Comparing the “Innovation Ecosystems” and “Flexible Management Models” approaches reveals that they serve different but complementary aspects of innovation development. “Innovation Ecosystems” focus on creating a favorable macro-environment for innovation, while “Flexible Management Models” concentrate on internal processes within companies, improving their speed and adaptability. Both approaches are effective when applied in the appropriate context: the former is suitable for strategic, long-term planning and the development of regional innovation clusters, whereas the latter is intended more for operational management and rapid adaptation in uncertain market conditions. Together, these models can achieve an effective balance between stability and flexibility, providing a solid foundation for sustainable innovation development for food enterprises and the industry as a whole.

Fig. 3. Features of model implementation “Innovative management approach”

Source: compiled by the author based on [1–3].

Let's consider the “Methodological aspect” of state regulation of food industry enterprises according to the structure of “Integrative approach” in Fig. 4.

As shown in the data in Fig. 4, the integration approach, considered from a methodological perspective, represents a comprehensive management strategy aimed at ensuring the harmonious functioning of different economic sectors and government levels. The “Coordination of Cross-Sectoral Policies” element involves close interaction between ministries, businesses, and research institutions to align policies across various economic sectors. This approach has great potential to improve the overall efficiency of public administration by preventing conflicts within the food industry and fostering more coordinated development of Ukraine’s potential. However, coordinating actions between different ministries poses a serious challenge due to the lack of effective interaction mechanisms and conflicts of interest, which negatively impact the implementation of aligned policies. The “Multilevel Governance” element focuses on interactions between national-level government bodies and regional administrations. Its primary goal is to ensure balanced regional development and increase the effectiveness of implementing national programs.

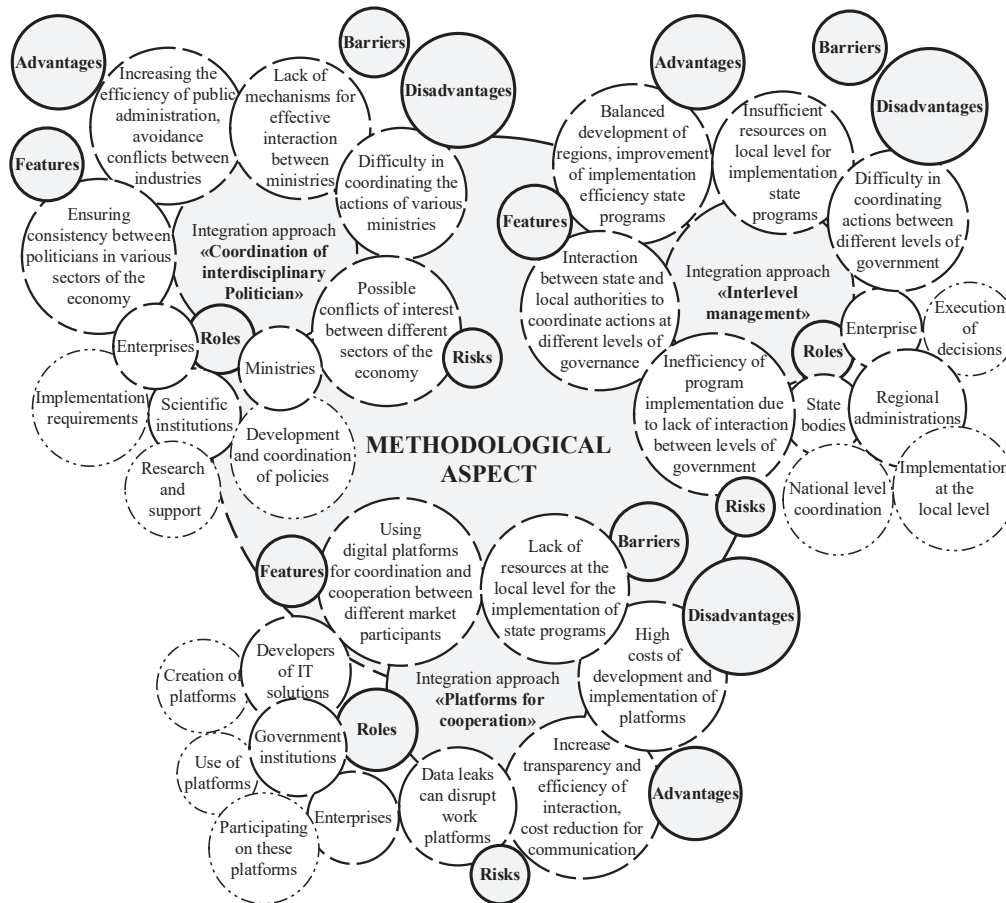

Fig. 4. “Methodological aspect” of state regulation of food industry enterprises according to the “Integration approach” structure

Source: compiled by the author based on [8].

Coordination between various levels of government is also crucial but challenging, given the differences in resources and capabilities between national and local levels. Insufficient resources could lead to ineffective implementation of state programs, ultimately lowering the overall effectiveness of governance.

The “Collaboration Platforms” element serves as an innovative tool implemented through digital technologies to facilitate coordination and interaction among market participants. These technologies enhance transparency and reduce communication costs, improving the overall efficiency of management processes. However, due to high development and integration costs for digital collaboration platforms, there are risks of persistent cyberattacks and data leaks. Additionally, low digital literacy levels among market participants directly hinder the approach’s implementation. Thus, to fully realize the integration approach, it is necessary to develop flexible mechanisms for interaction among food industry participants, ensure sufficient funding, and improve overall digital literacy.

Let's consider the “Practical aspects” of state regulation of food industry enterprises according to the structure of “Stimulation of innovations” in Fig. 5.

According to the data in Fig. 5, the element “Programs of Financial Support for Innovation” is implemented through grants, preferential loans, and other forms of assistance to promote innovation development. The aim of these support programs is to enhance the competitiveness of the food industry, ensure its stable growth, and help it adapt to modern market challenges. However, potential drawbacks, including unequal funding distribution and bureaucratic barriers that complicate access to innovation development resources for enterprises, should be considered. The element “Evaluation of the Effectiveness of State Support” is critically important for identifying the strengths and weaknesses of current programs. This analysis allows not only for adjustments to existing initiatives but also for the development of strategies for further growth. Engaging independent analysts in this process improves objectivity and accuracy in assessment and requires

significant resources, impacting data collection and processing. Insufficiently accurate data assessment will reduce the effectiveness of integrated programs. The element “Partnerships between the State and Private Sector” is a key component in fostering innovation and enables the pooling of resources and expertise to achieve common goals.

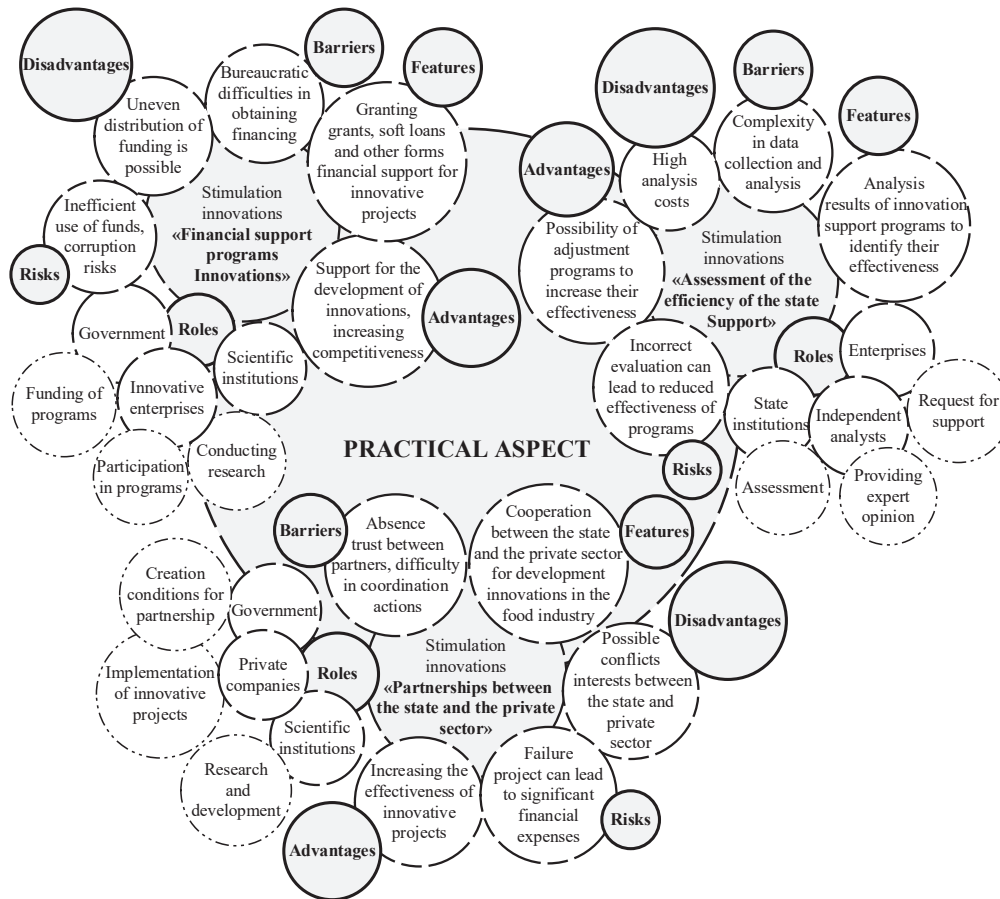

Fig. 5. “Practical aspects” of state regulation of food industry enterprises according to the structure of “Innovation Stimulation”

Source: compiled by the author based on [9].

Such collaboration increases the efficiency of innovative projects, reduces risks, and creates a favorable environment for the implementation of new technologies. However, these partnerships are not without challenges, including conflicts of interest, coordination difficulties, and a lack of trust among stakeholders. These challenges can lead to delays and project disruptions, posing additional risks for both parties.

Let's consider the “Aspect of the development of digital transformation” of state regulation of food industry enterprises according to the “Digital Economy” structure in Fig. 6.

As shown in Figure 6, the element “Creating Digital Ecosystems” is aimed at uniting government bodies, IT companies, and businesses on a single platform to optimize interactions, automate processes, and reduce costs associated with standardization. However, the high costs of implementing digital ecosystems, the ongoing need for process standardization, and the low readiness of some market participants for digitalization are significant barriers. The element “Digital Tools for Business” is implemented through CRM and ERP software solutions and is designed to automate operational business processes in food enterprises, improving the accuracy and flexibility of their management. Right training and support for the functioning of these systems are critically important, as without them, serious issues may arise in business process execution due to human error. The element “Training and Workforce Development” is also an essential aspect of digital transformation, where government agencies, food enterprises, and educational institutions should collaborate to prepare highly specialized

workers capable of functioning effectively in the future digital environment. This not only helps reduce the overall unemployment rate but also increases the competitiveness of these workers in the labor market.

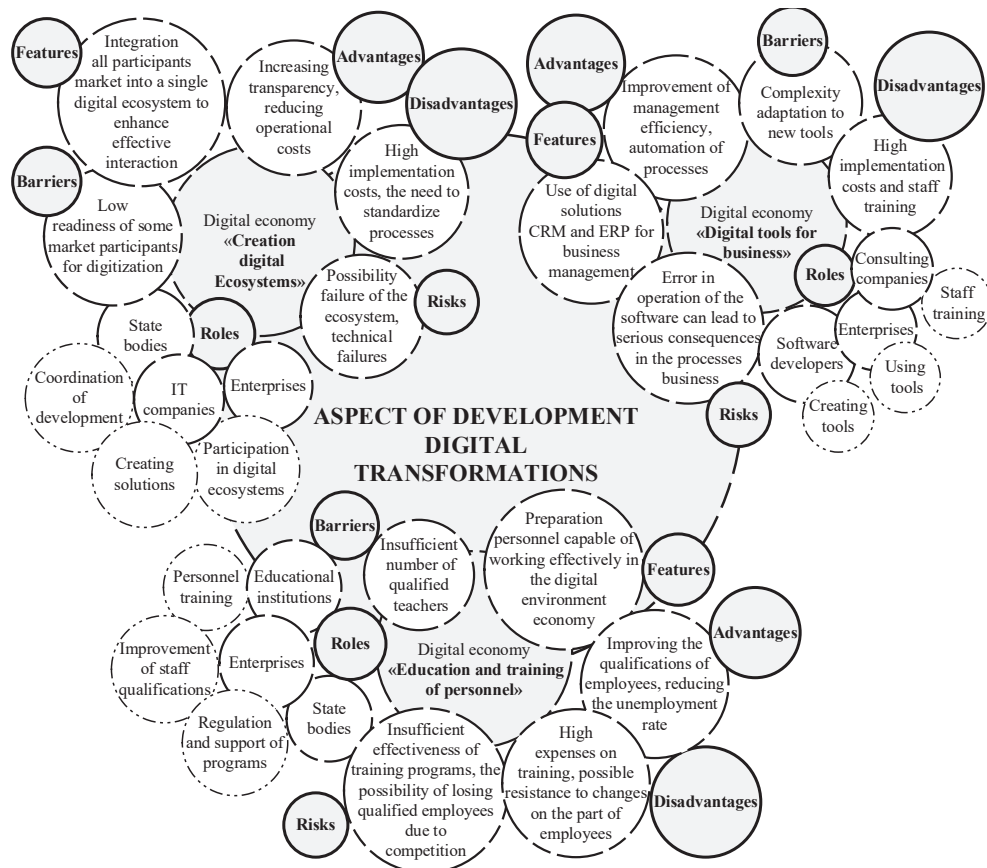

Fig. 6. “Aspect of the development of digital transformation” of state regulation of food industry enterprises according to the “Digital Economy” structure

**Source: compiled by the author based on [10].*

However, high training costs, a lack of qualified instructors, and potential resistance to change among personnel could significantly slow down this process.

Let's consider the mechanism of state regulation according to the structural element “Supporting innovations through accelerators and business incubators” in Fig. 7.

As shown by the data in Fig. 7, accelerators and incubators have become key mechanisms for fostering innovation, providing startups not only with financial support but also with access to strategic resources and expertise.

Through these platforms, small businesses gain the opportunity to accelerate the development of their products and scale them into market-ready solutions capable of thriving in highly competitive environments. The use of accelerator programs like Y Combinator and Techstars, as well as agri-tech incubator platforms like Plug and Play AgTech, aids in addressing regulatory requirements during the development of technologies and products for e-commerce. A major advantage of these platforms is their ability to support the rapid growth of startups, helping them adapt to market demands and regulatory standards.

However, participating in accelerators and incubators comes with its own barriers, including high competition, access to programs and substantial resources needed for launch, and challenges in meeting regulatory requirements, all of which create significant hurdles for startups. Regarding the integration of startups with corporate innovation platforms and research centers, this not only accelerates the development of new technologies but also makes the process more targeted and efficient. Through this type of partnership, startups gain access to expertise, resources, and infrastructure that enable them to bring new innovations to market quickly.

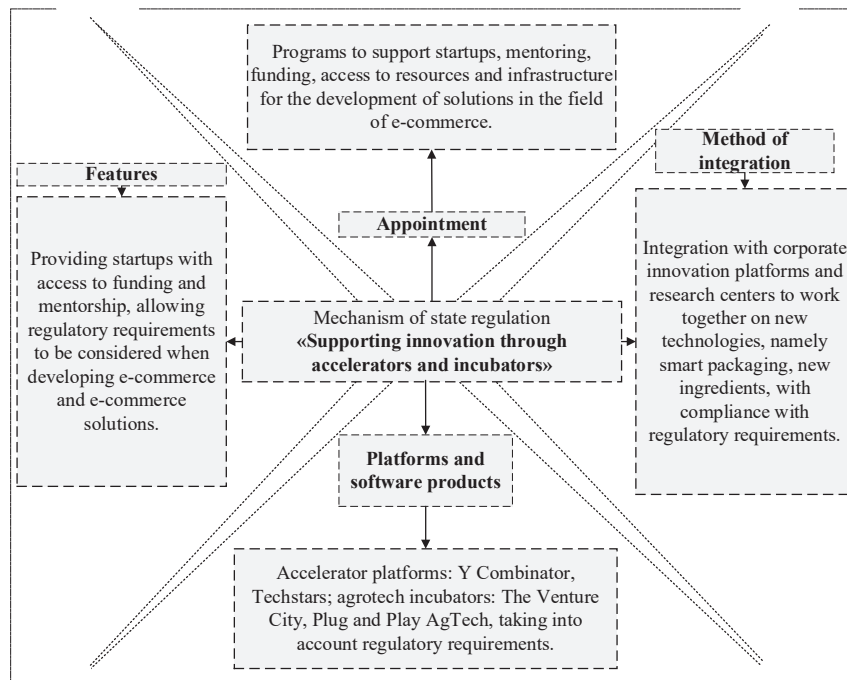

Fig. 7. Mechanism of state regulation by structural element “Innovation support through accelerators and business incubators”

Source: compiled by the author based on [11].

Conclusions. Thus, effective digitalization of the food industry requires comprehensive state support, the development of innovative infrastructure, and collaboration among businesses, research institutions, and educational establishments. State support should include funding, standardization of digital technologies, and the creation of a regulatory framework to reduce legal risks. The development of innovative infrastructure through startup support centers, incubators, and clusters will provide enterprises with access to funding, advanced technologies, and expert assistance, accelerating digitalization. Collaboration with educational institutions will prepare specialists with skills in data analytics, artificial intelligence, blockchain, and IoT, enhancing the industry’s resilience and competitiveness. This will foster the development of innovative ecosystems where all enterprises have equal opportunities to implement digital solutions, ensuring product quality and safety and strengthening the industry’s position in the global market.

Bibliography:

1. Schumpeter, J.A. The theory of economic development. Cambridge : Harvard University Press, 1911. 255 p.
2. Ries E. The Lean Startup: How Constant Innovation Creates Radically Successful Businesses. Westminster : Portfolio Penguin, 2011. 336 p.
3. Sutherland J. Scrum: The Art of Doing Twice the Work in Half the Time. New York City : Crown Currency, 2014. 384 p.
4. Кудріна О.Ю., Масляк М.І. Інновації та інноваційна діяльність в системі публічного управління: елементи теорії, логіки та понятійного апарату. *Публічне управління і адміністрування в Україні. Серія «Актуальні питання у сфері державного управління»*. 2020. № 19. С. 139–143.
5. Сиченко В., Мартиненко О., Якименко С. Створення та вдосконалення механізмів інноваційного розвитку публічного управління в Україні. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2020. № 9. С. 796–816.
6. Луцків І.В., Сороківська О.А., Котовська І.В. Дослідження особливостей інноваційного розвитку системи публічного управління в Україні. *Економіка і суспільство*. 2017. № 12. С. 124–128.
7. Святогор В.В. Теоретичні основи державної інноваційної політики і її складників. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Менеджмент інновацій»*. 2016. № 24 (7). С. 258–271.
8. Крилов Д.В. Теоретико-методологічні основи державного регулювання національної економіки. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія «Економіка та управління»*. 2023. № 8. С. 1–5.
9. Якушко І.В. Теоретико-прикладні аспекти здійснення державного регулювання національної економіки в умовах цифровізації. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія «Економіка та управління»*. 2022. № 5. С. 1–6.
10. Семчук Ж.В. Публічне управління: цифрові аспекти трансформації. *Академічні візії*. 2022. № 3. С. 15–25.
11. The evolution of business incubators: Comparing demand and supply of business incubation services across different Incubator generations / J. Bruneel et al. *Technovation*. 2012. Vol. 32 (2). P. 110–121.

УДК 339.9(100)+351.741:620

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.41>

ДОСВІД СВІТОВИХ ДЕРЖАВ-ЛІДЕРІВ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ

Салюк-Кравченко Олександр,

*кандидат економічних наук, доцент кафедри публічного адміністрування,
докторант кафедри публічного адміністрування*

*Навчально-наукового інституту управління, економіки та бізнесу
ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом»;*

*старший науковий співробітник сектору вищої освіти
відділу освітньої статистики і аналітики*

ДНУ «Інститут освітньої аналітики»

ORCID ID: 0000-0002-8404-1138

У статті досліджено досвід світових держав-лідерів у забезпеченні національної безпеки в енергетичній сфері через механізми публічного управління з додатковим комплексним аналізом відповідної проблематики енергетичної безпеки держави.

Проведено науковий аналіз теоретико-фахового підґрунтя безпекового розуміння імперативу національної енергетичної безпеки держав-лідерів світу в контексті розгляду надсистеми національної безпеки країни.

Детально розкрито понятійне розуміння й сутність національного рівня енергетичної безпеки держави, окреслено ризики й небезпеки, які існують і виникають для енергетичних систем держав-лідерів в умовах постійних змін функціонування. Наголошено на необхідності підготовки підґрунтя для концепції теоретико-практичних основ запровадження динамічно-адаптивного механізму управління із забезпечення енергетичної безпеки країни в умовах дії глобальних трансформаційних процесів перерозподілу світових політичних впливів між державами-гегемонами. Визначено потребу в налагодженні міждержавних взаємозв'язків у процесах міжнародної співпраці й обміну досвідом із забезпечення власних національних енергетичних безпек.

Проілюстровано коло країн, які можна зарахувати за світовими показниками виробництва й споживання енергії та палива до представників держав-лідерів (щодо розташування в частинах світу) у забезпеченні національної безпеки в енергетичній сфері. Проінформовано про результати рейтингу всесвітньої енергетичної трилеми-2023, яка предметно демонструє здобутки прогресивних національних енергетичних галузей держав-лідерів у світі на підставі результатів проаналізованої інформації Всесвітньою енергетичною радою.

Досліджено підходи й принципи реалізації безпекових стратегічних програм і заporуки основ державних енергетичних політик з безпекових питань основних ключових держав-лідерів у регіонах світу (Європи, Америки й Азії) і загалом держав-гегемонів глобального енергетичного впливу на прикладі Європейського Союзу, Сполучених Штатів Америки й Китайської Народної Республіки.

Наукова новизна дослідження полягає в ілюструванні базису управлінських чинників (компонентів) побудови ефективної політики держави-лідера власної національної енергетичної безпеки в умовах трансформаційних процесів становлення новітньої енергетичної системи глобальної міждержавної взаємодії. Додатково надано розкриття розуміння терміна «держав-лідер в енергетичній сфері національного рівня безпеки» (країна, яка передусім має ефективну і стійку власну збалансовану енергетичну систему з інтегрованим безпековим механізмом управління, що надає необмежене поле дії на глобальному рівні міждержавної енергетичної взаємодії через інструменти офіційної та прихованої дипломатії відстоювання, проітовхування й популяризації національних інтересів енергетичної політики держави у сферах інтересів інших країн, що в кінцевому питанні реалізації представлено власною світовою гегемонією в енергетиці).

Ключові слова: *публічне управління, механізми публічного управління, безпека, енергетична безпека, національна безпека, глобальна енергетична безпека, енергетика, паливно-енергетичний комплекс, державна політика, енергетична політика.*

Saliuk-Kravchenko Oleksandr. The practice of leader states in ensuring national security in the energy sector

The article studies the practice of leader states in ensuring national security in the energy sector through the lens of public administration mechanisms with an additional complex analysis of the problem in light of the energy security of a state.

The author carries out an analysis of theoretical and professional grounds for security understanding of the imperative of national energy security of the leader states in the context of examining the meta-system of the country's national security.

The study thoroughly examines the conceptual understanding and essence of the states' national-level energy security and outlines risks and threats to the energy systems of leader states in the conditions of constant changes in functionality. The author emphasizes the necessity to prepare grounds for the concept of theoretical and practical basis

of implementing the dynamic and adaptive mechanism to ensure energy security amid the global transformational processes and redistribution of the world's political influences between hegemon states. The study identifies the need to establish interstate connections in the processes of international cooperation and exchange of experience in supporting each state's national energy security.

This work illustrates a range of countries, which, according to the rates of energy and fuel production and consumption, are leader states (according to their location) in ensuring state security in the energy sector. The World Energy Trilemma-2023 rates are considered, which helps to objectively demonstrate the accomplishments of the progressive national energy sectors of leader states on the basis of information, analyzed within the World Energy Council.

The study explores various approaches and principles of realization of security strategic programs and the staples of energy security policies of the key leader states in different parts of the world (namely Europe, America and Asia) and of the hegemon states who have global energy impact on the world, on the example of the European Union, the United States of America and the People's Republic of China.

The scientific novelty of the study lies in illustrating the basis of administrative factors (components) of building the effective policy of a leader state's own national energy security in the conditions of ongoing transformational processes of establishing the new energy system of global interstate cooperation. Furthermore, the author provides a proper definition for the term "leader state in the energy sector of national lever security" (a country that has an efficient and sustainable balanced energy system with an elaborate security management mechanism that provides an unlimited field of action at the global level for interstate energy cooperation through the instruments of official and secret diplomacy to defend, push and promote the national interests of the state's energy policy in the spheres of interests of other countries, which in the final analysis is represented by its own world hegemony in the energy sector).

Key words: public administration, mechanisms of public administration, security, energy security, national security, global energy security, energy, fuel and energy complex, state policy, energy policy.

Постановка наукової проблеми та її значення. На початку XXI століття питання вивчення забезпечення енергетичної безпеки держави зазнає все більшого резонансу й уваги в наукових колах і практичних дискусіях, особливо це гостро постає у вирі подій сталого функціонування енергетичних систем держав, які перебувають у стані війни. Відтак постає необхідність у використанні практик і дієвих, сталих та ефективних національних моделей енергетичних безпек при стратегічному плануванні загальної національної програми безпеки держави.

Вітчизняна енергетика в умовах трирічного функціонування в надскладних умовах дії воєнного часу набула власний унікальний досвід протидії загрозам сталої роботи енергетичної системи держави, але разом із цим види енергетичних небезпек і їх складність постійно вдосконалюються, що вимагає пошуку нелінійних і надскладних управлінських рішень від публічної влади енергетичного менеджменту України.

Таким чином, постає необхідність у пошуках нових підходів і розроблення власних динамічно-адаптивно системно-безпекових комплексних моделей захисту національної енергетичної системи через новітні механізми реалізації публічного управління в забезпеченні енергетичної безпеки України в період постійних активних бойових дій і подальший, не менш важливий, післявоєнний час енергетичної системної відбудови держави. У зв'язку з цим вивчення передового досвіду світових держав-лідерів у забезпеченні національної безпеки в енергетичній сфері є актуальним для України в усіх своїх про-явах.

У дослідженні міжнародних підходів країн-лідерів до забезпечення енергетичної безпеки держави необхідно брати в розрахунок глобальний вплив міжнародних організацій, які безпосередньо формують світову енергетичну кон'юнктуру проєкції розвитку світових паливно-енергетичних комплексів, що мають суттєве значення у формуванні енергетичної політики провідних держав світу. Водночас державам-лідерам нічого не заважає провадити й реалізовувати власну енергетичну стратегію міждержавного впливу через згадані міжнародні інституції, що, власне, вони й практикують.

Отже, результати, отримані від відповідного дослідження, а саме вивчення процесу досягнень сталої роботи безпекових моделей енергетичної галузі держави, новітньо-прикладного механізму управління в забезпеченні національної енергетичної безпеки й водночас розгляд труднощів, які виникають у процесі забезпечення власних національних безпек держав-лідерів в енергетичній сфері, стануть вагомим теоретико-фаховим внеском у новітній механізм публічного управління забезпеченням енергетичної безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Робота національних моделей енергетичних безпек світових країн-лідерів привертає увагу таких науковців і практиків із різних галузей науки, як С. Бондаренко, Д. Грицишен, В. Загурська-Антонюк, О. Коротченко, А. Мазаракі, Т. Мельник, Д. Паламарчук, Н. Паламарчук, А. Помаза-Пономаренко, Н. Рябець, І. Семенець-Орлова, О. Суходоля, Д. Тарадуда, І. Тимків, Б. Янишен та інші.

Натомість проблематика вивчення здобутків держав-лідерів у забезпеченні енергетичної безпеки на національному рівні має в основі своєї природи розвитку швидкозмінний фактор дії, що, власне зумовлено функціонуванням у період міжнародної політичної трансформації міждержавних енергетичних взаємовідносин, що підкреслює свою актуальність у дослідженні.

Мета статті полягає в дослідженні ствердних досягнень і схвального відповідного досвіду передових держав-лідерів у забезпеченні власних національних енергетичних безпек як показово-прогресивного чинника в плануванні, реалізації й наступному розвитку інших енергетичних систем світу через вивчення механізмів публічного управління.

Виклад основного матеріалу дослідження. Національні енергетичні системи держав-лідерів світу унікальні й мають свої історичні особливості розбудови. Насамперед політичний устрій країни та власні національні економіки, які формуються на основі та з метою реалізації й упровадження генеральних цілей розвитку країни-лідера, які більшою мірою декларуються публічно, першочергово є підґрунтям і тригером для появи комплексної системи забезпечення держави будь-якого виду енергією.

Разом із тим підходи та принципи до розуміння формування національної енергетичної безпеки світових держав-лідерів у кожного власні, з урахуванням персональних особливостей розвитку особливих паливно-енергетичних комплексів країни, які неодмінно залежать від міжнародної економічної кон'юнктури енергетичного ринку та впливу глобальної політики, яку реалізують в різні проміжки часу міжнародні організації, у тому числі й міжнародні енергетичні організації.

Відтак типи й організаційні форми державних інституцій у сфері управління енергетики, які представляють інтереси держави, учасники та представники суб'єктів енергетичного ринку й приватного менеджменту мають різні господарські форми й власні особливості з корпоративного управління енергетичними компаніями. Отже, процеси планування й реалізації програм із національної енергетичної безпеки світових держав-лідерів є по-своєму виключними й винятковими.

Розпочнемо теоретичну частину відповідного дослідження з огляду на безпекове розуміння імперативу, який полягає в розумінні, що енергетична безпека є найважливішим фактором забезпечення національної безпеки, який охоплює не лише гарантії суверенітету, цілісності, захисту населення, а й забезпечення сприятливого природного середовища, доступності ресурсів, захист від стихійних лих і підтримання матеріального благополуччя [1].

Можна щодо зазначеного відмітити, що в економічному розумінні проблематики вивчення досягнень у забезпеченні національної безпеки в енергетичній сфері держав-лідерів у дискусії всієї важливості міри спроможності національних економік держав відіграє стан сталого балансу між потребою та пропозицією енергетичних ресурсів на власному внутрішньому національному енергетичному ринку. Також відмітимо всю важливість ролі в процесах забезпечення національної енергетичної безпеки держави, яку відіграють енергетичні запаси й поклади енергоносіїв (можуть бути у виробничій експлуатації або бути в стані консервації) під час будь-яких цінових коливань індексів на міжнародних платформах оптової торгівлі енергетичних продуктів.

Натомість згадані економічні особливості дослідження тісно переплетені в одночасній компонентній взаємодії з механізмами управління із забезпечення національної енергетичної безпеки. На підтвердження визначеного відмічено, що енергетичну безпеку держави потрібно розглядати в розрізі національної безпеки, що послідовно виявляється в площині економічної безпеки і є необхідною умовою самодостатнього існування та прогресивного розвитку держави [2].

Натомість у контексті розгляду надсистеми національної безпеки країни у формі вивчення від похідної її компоненти, а саме енергетичної безпеки, науковці зазначають, що концепція стійкості в енергетичній безпеці визначається як ключовий елемент забезпечення безперебійного й ефективного функціонування енергетичних систем у невизначених і загрозливих умовах [3].

Відповідне твердження чітко демонструє важливість ролі чинника сталої роботи енергетичної галузі держави, що можна повноцінно забезпечити через упровадження та реалізацію динамічно-адаптивного механізму публічного управління, який забезпечить комплексну енергетичну безпеку енергетичної системи на національному рівні держави.

Якщо детально розкрити понятійне розуміння й сутність національного рівня енергетичної безпеки держави, то потрібно визначити умови функціонування відповідного щабля безпеки в сенсі становища міжнародної взаємодії з іншими національними енергетичними системами різного рівня. Отже, дослідники зазначають, що істотний внесок у глобальну енергетичну безпеку робить прозорість, стабільність і передбачуваність національних систем регулювання. Їх удосконалюванню могли б сприяти відповідні міжнародні угоди, такі як Європейська енергетична хартія, і зусилля країн її учасниць щодо зміцнення міжнародного співробітництва в галузі енергетики [4].

Також неможливо обійти питання відповідного вивчення ризиків і небезпек, які існують і виникають для енергетичних систем держав-лідерів в умовах постійних змін функціонування в різних сферах життєдіяльності людства. Загалом думка дослідників із зазначеного полягає в тому, що в умовах перманентної світової енергетичної кризи та її посилення на тлі повномасштабної агресії росії в Україні на перший план у світі виходять питання щодо ризиків для національної енергетичної безпеки. Водночас у світі триває четвертий енергетичний перехід, що потребує вибудовування нової концепції енергетичної безпеки країнами, які є як постачальниками енергетичних ресурсів, так і їх споживачами [5].

Виходячи з наведеного та з метою реалізації дієвого інструментарію протистояння загрозам і небезпекам сталому функціонуванню національних енергетичних безпекових систем держав-лідерів, постає питання побудови концепції підготовки підґрунтя для теоретико-практичних основ запровадження динамічно-адаптивного механізму управління із забезпечення енергетичної безпеки країни в умовах дії глобальних трансформаційних процесів перерозподілу світових політичних впливів між державами-гегемонами.

Разом із тим окремо визначимо окрему гостру потребу в налагодженні міждержавних взаємозв'язків у процесах міжнародної співпраці й обміну досвідом із забезпечення власних національних енергетичних безпек за протидії небезпекам і загрозам глобального рівня. Отже, зазначимо, що без міжнародного співробітництва шанси забезпечити глобальну енергетичну безпеку та здійснення енергопереходу є мізерними. Світова спільнота має усвідомити неможливість забезпечення глобальної енергетичної безпеки та здійснення глобального енергопереходу, якщо країни нададуть пріоритет самозабезпеченню над інтеграцією та торгівлею [6].

Надалі можливо в дослідженні окреслити один із яскравих прикладів сприятливого впливу міжнародних енергетичних організацій на формування й реалізацію стратегій національних енергетичних безпек держав світу. За сприянням Міжнародного енергетичного агентства проводиться розробка політики забезпечення енергетичної безпеки на світовому та національному рівнях, розвивається міжнародна співпраця в енергетичній сфері, відбувається обмін досвідом і технологіями, відслідковується рівень впливу на екологію й розробляються рекомендації щодо зниження небезпечного впливу. Усе це сприяє вдосконаленню енергетичної політики на національному рівні і сталому енергетичному розвитку світу [7].

Водночас не тільки міжнародні енергетичні організації цивільного спрямування займаються питанням захисту енергетичних інтересів держав-учасниць, а й військово-політичні союзи регулюють безпекові програми та моделі національних енергетичних безпек держав. Таким прикладом союзу, у який входить 32 провідні держави світу, є міжнародна міжурядова організація НАТО [8], яка є, по суті, військово-політичним союзом, який у діяльності приділяє значну увагу захисту інтересів держав-учасниць в енергетичній безпеці на різних рівнях.

Так, Альянс НАТО визнає загрозу енергетичній безпеці й загрозу гібридної війни. Ще на зустрічі на найвищому рівні в Бухаресті у 2008 році країни НАТО відзначили роль Альянсу в забезпеченні енергетичної безпеки, у 2012 році у Вільнюсі створено центр передового досвіду НАТО з енергетичної безпеки. За підтримки НАТО створено Європейський центр передового досвіду боротьби з гібридними загрозами, урочисте відкриття якого відбулося в жовтні 2017 року в Гельсінкі. У 2020 році науково-технічна рада НАТО дала офіційний дозвіл на створення цільової науково-дослідної групи, яка займається проблемою енергетичної безпеки в епоху гібридної війни [9].

Якщо заглиблюватися у вивчення досвіду держав у забезпеченні національної безпеки в енергетичній сфері, то з метою отримання якісного результату дослідження необхідно окреслити коло країн, які можливо зарахувати за світовими показниками виробництва та споживання енергії й палива за останні роки до представників держав-лідерів (за розташуванням у частинах світу) у забезпеченні національної безпеки в енергетичній сфері:

- Америка (Північна та Південна континентальні Америки) – США, Канада, Бразилія;
- Європа – Німеччина, Франція, Італія, Іспанія;
- Азія – КНР, Індія, Королівство Саудівська Аравія, росія, Південна Корея;
- Африка – ПАР;
- материкові/трансконтинентальні/острівні держави – Японія, Велика Британія, Австралія, Туреччина.

Також доречно в руслі дослідження представити рейтинг унесвітньої енергетичної трилеми-2023, яка предметно демонструє здобутки прогресивних національних енергетичних галузей держав-лідерів у світу на підставі результатів проаналізованої інформації Всесвітньою енергетичною радою (The World Energy Council) [10]. Аналіз проведено за трьома ключовими показниками (енергетична безпека,

екологічна стійкість, енергетична доступність), що в загальному заліку сформувало країн-лідерів за класифікацією продуктивності реалізації власних національних енергетичних політик, у тому числі й у сфері національної енергетичної безпеки.

Один із індикаторів визначення світових країн-лідерів в енергетиці, а саме показник енергетичної безпеки, вираховує можливість держави динамічно реагувати на енергетичні небезпеки, які виникають у сталій роботі енергетичної системи без використання вагомого перерозподілу енергії в системі. Отже, зазначимо, що в десятку найкращих країн за розрахунками WEC у 2023 році ввійшли (починаючи від лідерів в порядку вибуття) Данія, Швеція, Фінляндія, Швейцарія, Канада, Австрія, Франція, Естонія, Німеччина, Велика Британія, Норвегія, Нова Зеландія та США.

Виходячи з вищенаведеного, можемо перейти до вивчення принципів і заборук державної енергетичної політики з безпекових питань основних ключових держав-лідерів у регіонах світу й загалом держав-гегемонів глобального енергетичного впливу.

Отже, розпочнемо з огляду енергетичних політик у частині напрацювань, які сформували підходи та принципи реалізації безпекової стратегічної програми, на прикладі досвіду Європейського Союзу, до якого входять такі держави-лідери в енергетичній сфері, як Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, Бельгія.

Європейська безпекова енергетична модель базується передусім на основі принципу поступового досягнення сталого енергетичного балансу всіх національних енергетик держав-членів, що в підсумку дасть змогу стратегічно досягнути збалансованої самодостатньої енергетичної рівноваги загального енергетичного балансу ЄС.

У загальнонаціональному розумінні значення енергетичної безпеки ЄС – це збільшення внутрішньої енергетичної генерації та водночас максимально можлива мінімізація залежності від іноземного імпорту всіх видів енергоносіїв шляхом побудови гармонізованої логістично-комплексної енергетичної інфраструктури з урахуванням усіх особливостей паливно-енергетичного комплексу всього ЄС на засадах енергетичної безпеки й інноваційно-технологічного підходу в енергетично-виробничій генерації.

Варто зазначити, що екологічні аспекти в енергетичній політиці ЄС, які спрямовані на контроль за викидами вуглекислого газу в атмосферу під час генерації та споживання енергій, незмінно додержуються, контролюються та втілюються в життя в стратегічній багаторічній запланованій розбудові союзу й у процесі циклу переходу від традиційного до відновленого виду енергетики, який заплановано реалізувати повністю у 2050 році.

Також ЄС задекларована відмова від використання ядерного виду енергетики при зведенні нових виробничих енергетичних потужностей паливно-енергетичного комплексу Союзу, водночас союз реалізує всі можливі механізми енергоефективних технологій та енергозбереження в енергетиці з метою налагодження процесів ефективного комплексно-управлінського енергетичного менеджменту ЄС.

Варто акцентувати, що в загальному вигляді інституційна система публічного управління в забезпеченні енергетичної безпеки Європейського союзу представлена як співвідношення власних інтересів національних енергетик держав-членів у співвідношенні до сукупної надсистеми безпекової моделі всього ЄС.

Отже, Європейська загальнонаціональна конгломерація держав-членів союзу опрацьовує та реалізує безпекові механізми протидії енергетичним небезпекам і загрозам у єдиній енергетичній політиці ЄС через управлінський інструмент синтезу окремих внутрішньонаціональних енергетичних інтересів у поєднанні із загальною міжнародно-представницькою єдиною позицією всіх членів Союзу в глобальних питаннях власного енергетично-системного захисту, що поєднується з одночасним процесом відстоювання енергетичних позицій ЄС у міжнародній політиці.

Природно буде далі розглянути національно-безпекову енергетичну політику й основні її позиційні сторони на прикладі найбільш яскравих представників демократичної спільноти світу, а саме Сполучених Штатів Америки, у реаліях реалізації власної національної енергетичної безпекової моделі управління держави.

США приділяють значну увагу власній енергетичній безпеці щодо входної компоненти національної безпеки. Так, одним із інституціональних органів у питаннях безпеки на національному рівні щодо захисту критично важливих інфраструктурних об'єктів є Міністерство внутрішньої безпеки [11], яке реалізує в тому числі енергетичні секторальні плани розбудови взаємодії між всіма представниками енергетичного ринку.

Разом із тим публічним органом влади США, який формує та реалізує державну політику в паливно-енергетичному комплексі країни, є Міністерство енергетики США [12]. До повноважень відповідного публічного органу влади входить координація в питаннях реалізації енергетичної політики держави з вищими й федерального рівня органами влади, взаємодія із суб'єктами енергетичного ринку держави.

Також відповідне Міністерство займається реалізацією енергетичної безпекової державної політики через управлінські механізми контролю за функціонуванням енергетичних суб'єктів енергетичної галузі країни з метою недопущення порушення сталої роботи енергетики США загалом. Якщо розглянути більш детально на операційному рівні безпекові інструменти, то важливо зазначити, що безпекову функцію відповідного Міністерства виконують секторальні центри кризового управління в енергетиці.

Неодмінно потрібно зазначити, що енергетична галузь США – це більшою мірою приватний сектор економіки, саме тому здійснення й формування державної енергетичної політики реалізується за допомогою чітких умов, стандартів і правил функціонування на енергетичному ринку, що не скасовує наявності системи контролю з боку інституціональних державних органів публічної влади США, що регламентовано нормативно-правовими актами з енергетичної політики держави.

Також система управління енергетичної галузі США є зразком форми правління у світі, яка використовує принципи децентралізації, функціонально пов'язані у взаємодії із системами органів управління на федеральному й місцевому рівнях. Відповідні органи влади мають низку владних повноважень на відповідному управлінському рівні, які реалізуються з метою формування стійкого безпекового ситуаційного впливу й регламентованого реагування на небезпеки та загрози функціонуванню енергетичної безпеки кожного окремого штату США, що є взірцем ефективного управлінського децентралізованого механізму енергетичного менеджменту держави.

Також зазначимо, що в загальнонаціональному значенні енергетична безпекова політика США базується на різношарових засадах, факторах і принципах реалізації, таких як: постійне впровадження новітньо-технічних розробок в енергетичну галузь країни, які функціонують з урахуванням принципів енергозбереження й енергоефективності; розбудова та розвиток відновлювального виду енергетики; удосконалення й модернізація традиційних видів енергетик, насамперед ядерної енергетики й атомної промисловості; реалізація державної політики, яка спрямована на раціональне використання та добування власних енергетичних ресурсів країни з урахуванням багаторічного збереження сталого функціонування енергетичного комплексу держави тощо.

У контексті вивчення американського досвіду забезпечення енергетичної безпеки держави є необхідність розглянути екологічну сторону функціонування енергетики США, яка протягом тривалого часу активно розвивалася й зосереджувалася на розвитку екологічно чистих видів палива, розвитку відновлювальних видів енергетик та інших складових елементах зеленої енергетики. Але цікавим аспектом політичної системи США є демократичні засади її функціонування. У 2025 році представницькі органи державної влади задекларували й ужили певні заходи, які перенаправляють іншим стратегічним шляхом розвиток національної енергетичної політики держави, формують нову реальність енергетично-безпекової політики США в контексті поновлення й поживлення прогресивного розвитку традиційних видів енергетик, що неодмінно матиме вирішальний вплив і на глобальну енергетичну політику світу.

Закономірним буде після дослідження досвіду держав-лідерів Європи й Америки в енергетиці в питаннях національної безпеки перейти до вивчення іншого типу функціонування енергетичних безпекових моделей, а саме до системи державного управління серед держав-лідерів Азії забезпечення національної безпеки в енергетичній сфері, зокрема Китайської Народної Республіки. Фундаментальною особливістю КНР є його генеральна стратегія побудови політично-економічних зав'язків та інших суспільних процесів на основі системи раціонального авторитаризму з елементами вільного ринкового регулювання, що становить приклад антипода попередніх досліджень національних безпекових енергетичних моделей держав-лідерів світу, що є не менше цікавою темою для вивчення.

Концепцію енергетичної політики Китаю формує Уряд, а саме найвищий виконавчий державний інституціональний орган влади держави, представлений Державною Радою КНР [13], який, своєю чергою, делегував формування та реалізацію державної політики в енергетичній галузі країни Національному управлінню енергетики КНР [14]. Разом із тим ідеологічне спрямування напрямів розвитку всіх галузей економіки держави, у тому числі енергетики, зосереджене в її однопартійній політичній структурі управління КНР. Урешті-решт, зазначені ієрархічні організаційні сукупності, їх управлінська вага в прийнятті відповідних рішень відіграють основоположну роль у централізованій державній системі управління КНР, за таким же управлінським алгоритмом здійснюється забезпечення цілісності національної енергетичної безпеки держави.

Передусім дослідження прагне виділити свої уніфіковані, індивідуальні й специфічні особливості держав-лідерів світу в забезпеченні власних національних безпекових систем в енергетичній сфері. До характеристик безпекових моделей в енергетиці КНР належать такі:

– реалізація масштабних внутрішньодержавних і міжнародних інфраструктурно-логістичних енергетичних проєктів;

- побудова енергетичної дипломатії на основному базисі, зацікавлення енергетичними ресурсами інших держав світу в концепції реалізації міжнародної енергетичної політики;
- синхронність і їх одночасне протидія в питаннях екології та забруднення навколишнього середовища в енергетиці;
- державний пріоритет у розвитку й заохочуванні розбудови відновлювальних видів енергетики як майбутня альтернатива традиційних видів енергетик;
- міжнародна конкуренція з державами-лідерами за енергетичну гегемонію у світі;
- використання енергетичної галузі у власній міжнародній політиці як інструмента впливу на стан глобальної енергетичної безпеки світу.

Водночас розкриємо та деталізуємо індивідуальні й виняткові особливості національної енергетичної безпеки КНР. Почнемо з міжнародної енергетичної політики держави, яка щільно взаємодіє з усіма вищезгаданими безпековими управлінськими аспектами. Зміцнення позицій Китаю в глобальній енергетичній безпековій моделі світу реалізується через інструмент концентрування на національних інтересах держави, власній дипломатії в питаннях міждержавної взаємодії в енергетичній галузі на міжнародних енергетичних аренах світу.

Кінцевою метою впровадження китайської енергетичної дипломатії є міжнародна взаємодія в енергетичних проєктах і програмах з інфраструктурно-логістичного будівництва безпечного імпорту енергоносіїв до Китаю від іноземних імпортерів по всьому світу, яка формує запаси національного значення для КНР з енергетичних сировин і ресурсів для власних потреб економіки. Разом із тим відповідна міжнародна енергетична політика Китаю нерідко реалізується через правову форму міждержавних багаторічних енергетичних контрактів.

Окремим аспектом розвитку енергетики Китаю є його зацікавленість у розбудові відновлювальних видів енергетики, що є чітким індикатором багаторічного стратегування в діяльності держави, спрямованого на забезпечення національної безпеки в енергетичній сфері. Водночас забезпечення дотримання стандартів і норм екології в енергетичній сфері є питанням, над яким країні необхідно працювати, розробляти й упроваджувати власні унікальні рішення, які забезпечать повноцінний розвиток енергетики країни.

Отже, вплив національної енергетичної безпекової моделі КНР на глобальну енергетичну безпеку щодо світової першості в енергетичній сфері є одним із консолідованих управлінських інструментаріїв у загальному механізмі національної безпеки, через який реалізується загальнонаціональна безпекова стратегія Китаю. Водночас відповідні програмні безпекові механізми діють у суцільній синергії з процесами планування внутрішньої безпекової енергетичної політики країни щодо формування енергетичного балансу КНР, що тим самим створює особливий азійський управлінський метод забезпечення національної енергетичної безпеки держави.

Узагальнюючи результати дослідження досвіду світових держав-лідерів щодо забезпечення національної безпеки в енергетичній сфері на прикладі передових країн Америки, Європи та Азії, можемо констатувати, що постає доречний науковий консенсус у виділенні певних особливих характеристик, принципів і пріоритетів забезпечення держави-лідера власної національної енергетичної безпеки в глобальних умовах функціонування в нестійких і плінних трансформаційних процесах формування нової енергетичної кон'юнктури світового енергетичного ринку.

Отже, перейдемо до завершального відтворення особливих принципів енергетичної безпекової політики держави-лідера, що в результаті буде являти собою фаховий консенсус у дослідженні питання забезпечення національної безпеки в енергетичній сфері, яка застосовується на межі глобального й національного рівнів функціонування енергетичних систем (подано в таблиці 1).

Узагальнюючи наукові результати відповідного дослідження, можемо зазначити, що держава-лідер в енергетичній сфері національного рівня безпеки – це країна, яка має передусім ефективну та стійку власну збалансовану енергетичну систему з інтригованим безпековим механізмом управління, що надає необмежене поле дії на глобальному рівні міждержавної енергетичної взаємодії через інструменти офіційної та прихованої дипломатії відстоювання, прощтовхування й популяризації національних інтересів енергетичної політики держави у сферах інтересів інших країн, що в кінцевому підсумку представлено власною світовою гегемонією в енергетиці.

Висновки. Закономірним буде наголосити, що в умовах нестійких і змінних трансформаційних процесів становлення новітньої енергетичної системи глобальної міждержавної взаємодії механізми управління забезпечення національної енергетичної безпеки держави-лідера потребують швидкої модернізації й удосконалення. Таким інструментом удосконалення міжнародного рівня можуть бути розглянуті та взяті за основу використання державою-лідером у власній ефективній енергетичній політиці новітні

Таблиця 1

Базисні управлінські чинники (компоненти) побудови ефективної політики держави-лідера власної національної енергетичної безпеки в умовах трансформаційних процесів становлення новітньої енергетичної системи глобальної міждержавної взаємодії

Управлінський чинник (компонент) політики	Опис управлінського чинника (компоненти) політики	Ефект (підсумок)
Ефективна система енергетичного менеджменту держави з синхронною децентралізованою структурою регіонів країни	Держава-лідер основною управлінською метою має побудову гармонізованої системи публічних органів влади, які формують і реалізують політику в паливно-енергетичному комплексі країни з елементами повної взаємодії з децентралізованою системою регіональної влади на місцях в енергетиці	Забезпечення сталого функціонування національної енергетичної системи держави
Механізм екстрено-кризового управління паливно-енергетичним комплексом держави на період настання енергетичних небезпек для держави	У кризових ситуаціях функціонування енергетичної системи держави управління національним паливно-енергетичним комплексом здійснює кризовий штаб енергетичної безпеки країни до моменту повної стабілізації сталого рівня функціонування всієї енергетичної системи	Зміцнення загальної національної безпеки держави через безпекову енергетичну компоненту системи
Наявна виробнича база енергетичної генерації автономного виду дії та розгалуженої системи зберігання й генерування енергетичних ресурсів держави	Створення енергетичної системи держави на основі відновлювальних видів енергетик. Збереження й економне використання невідновлювальних джерел енергії. Розбудова систем консервації енергетичних ресурсів і впровадження механізму постійного оновлення резервних енергетичних запасів держави	Відсутність енергетичної залежності національної енергетичної системи держави від іноземних енергоносіїв
Гармонійна логістично-комплексна енергетична інфраструктура держави з додатковими резервними системами	Розбудова й модернізація енергетичної системи держави з урахуванням принципів енергетичного балансу. Побудова резервної енергетичної інфраструктури з метою уникнення кризових ситуацій в енергетичній системі держави	Збереження збалансованого енергетичного балансу в об'єднаній національній енергетичній системі держави
Наявність фінансово-банківських ресурсів і програм у процесах стимулювання енергетичної галузі країни	Розвиток фінансових продуктів у енергетичній сфері з підтримкою банківського сектору економіки на державному рівні. Популяризація кредитно-страхового опціону в фінансових операціях в енергетичній діяльності серед учасників і суб'єктів господарювання енергетичної системи країни	Зрощення національного фінансово стійкого енергетичного ринку держави
Незалежна судово-правова система вирішення спорів і захисту інтересів учасників енергетичного ринку держави	Створення умов державою зрощення незаангажованої судово-правової системи на всіх рівнях і сферах (у тому числі в енергетичній) і відстоювання політики невторчання у відповідну діяльність. Запровадження й розбудова незалежного корпоративного виду управління в господарській системі суб'єктів господарювання економіки країни	Забезпечення участі іноземних інвесторів у розвитку національного паливно-енергетичного комплексу держави
Розвинений дипломатичний корпус, який ефективно відстоює та зберігає національні енергетичні інтереси держави	Підготовка спеціалістів-дипломатів в енергетичній галузі шляхом розроблення прогресивних освітніх програм із залученням міжнародних практиків спеціалістів і вітчизняних представників вищого ешелону управління енергетичними компаніями на базі оновлених освітніх закладах дипломатичних установ	Ефективна міжнародна реалізація національної енергетичної політики держави на глобальному рівні світової сфери енергетики
Присутність на території країни штаб-квартир заснованих міжнародних енергетичних організацій із розширеним колом іноземних представників	Створення країною внутрішньо сприятливих умов міжнародної співпраці в енергетичній галузі через інструменти фінансових грантів, майданчики обміну досвідом й постійних представницьких органів співпраці, запровадження програм міжнародної взаємодії в галузі, наукова співпраця тощо	Наявність національного впливу власної енергетичної політики на глобальну енергетичну безпеку світу

Продовження таблиці 1

Військово-кібернетична компонента фізичного й інформаційно-цифрового захисту енергетичної галузі держави	Створення механізму управління на національному рівні в енергетичній галузі, який забезпечить взаємодію органів управління військовою, кібернетичною та енергетичною безпеками в спільному органі управління держави	Захист національної енергетики держави від військових і кібернетичних небезпек
Розроблення національних і розвідка іноземних інноваційних продуктів і процесів (виробництво, споживання, транспортування тощо) в енергетиці	Забезпечення розвитку національної наукової школи в енергетичній галузі держави. Постійна робота розвідувальних органів у сфері іноземної діяльності в енергетичній галузі	Формування інноваційної та модернізованої енергетичної галузі держави
Використання іноземних енергетичних продуктів невідновлювальних видів енергетик і збереження національної сирової бази держави як резервного ресурсу	Постійна спільна робота дипломатичного корпусу з провідними енергетичними компаніями держави в питаннях міжнародної взаємодії з іноземними країнами щодо пошуку нових ресурсних ринків світу й підписання міжнародних договорів постачання енергоносіїв на економічно вигідних умовах, що спрямовані на внутрішній національний енергетичний ринок держави	Створення енергетично-ресурсних засад забезпечення національної енергетичної безпеки держави
Наявність міжнародної багаторічної стратегії енергетичного розвитку та впливу національної енергетики держави на глобальну енергетичну безпекову систему світу	Створення національної енергетичної стратегії розвитку та зміцнення енергетичної безпеки держави, розрахованої на довгорічні перспективи з правом перегляду й унесення змін за особливих умов зміни функціонування національної енергетичної системи держави	Забезпечення стійкого багаторічного розвитку енергетичної системи держави на національному та глобальному рівнях функціонування

Джерело: власна розробка автора.

(компоненти) побудови управління національною енергетичною безпекою держави на базисі багаторічної стратегії енергетичного розвитку та впливу національної енергетики держави-лідера на глобальну енергетичну безпекову систему світу.

Запорукою успіху у власній енергетичній безпековій моделі держави-лідера світового рівня в реалізації національних інтересів на глобальному рівні міждержавної взаємодії є насамперед стійкий і незалежний власний паливно-енергетичний комплекс з елементами повної взаємодії з децентралізованою системою регіональної влади на місцях в енергетиці, що функціонує в синергії з ефективним механізмом публічного управління із забезпечення енергетичної безпеки. Відповідна умова дає змогу реалізовувати державі-лідеру подальші міжнародні кроки у власній глобальній боротьбі за енергетичну гегемонію у світі.

У підсумку можливо зазначити, що розкриття практичних і теоретичних сторін питання досвіду світових держав-лідерів у забезпеченні національної безпеки в енергетичній сфері виявило свою багатогранність, важливість, є вагомим теоретико-фаховим внеском у майбутній науковий базис новітнього механізму публічного управління забезпеченням енергетичної безпеки України.

Перспективи подальших досліджень убачаються у вивченні тематики кращих світових практик модернізації механізмів публічного управління у вимірі енергетичних і політичних загроз, що можуть бути застосовані надалі в енергетичній галузі України.

Література:

1. Помаза-Пономаренко А., Тарадуда Д. Розвиток енергетичної сфери як імперативу енергетичної безпеки та національної економіки. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2024. № 9. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2156.2024.9>. URL: <https://nayka.com.ua/index.php/dy/article/view/4601/4640> (дата звернення: 14.02.2025).
2. Янишен Б. Енергетична безпека як складова національної безпеки: понятійний апарат і смислові взаємозв'язки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Т. 1. Вип. 36. С. 173–178. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_36%281%29__40 (дата звернення: 14.02.2025).
3. Бондаренко С., Коротченко О. Стійкість як новітній концепт енергетичної безпеки. *Social development and Security*. 2023. Т. 6. № 6. С. 215–240. DOI: <https://10.33445/sds.2023.13.6.18>. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/2013957> (дата звернення: 14.02.2025).

4. Загурська-Антонюк В., Грицишен Д. Управління національною енергетичною безпекою в умовах глобалізації сучасного світу. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. № 3 (26). С. 107–120. DOI: <https://doi.org/10.32836/2310-9653-2020-3.17>. URL: <http://biblio.umf.dp.ua/jsrui/handle/123456789/4204> (дата звернення: 14.02.2025).
5. Мазаракі А., Мельник Т. Енергетична безпека: нові виклики та світові тренди. *Scientia fructuosa*. 2024. № 3. С. 4–22. DOI: [https://doi.org/10.31617/1.2024\(155\)01](https://doi.org/10.31617/1.2024(155)01). URL: <https://journals.knute.edu.ua/scientia-fructuosa/article/view/2079/1886> (дата звернення: 14.02.2025).
6. Рябець Н., Тимків І. Глобальна енергетична безпека: концепт, фактори та шляхи забезпечення. *Економіка та суспільство*. 2024. № 61 (2024). DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-61-120>. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3838/3758> (дата звернення: 14.02.2025).
7. Паламарчук Д., Паламарчук Н. Аналіз енергетичної політики країн-учасниць міжнародного енергетичного агентства. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 16. С. 39–45. DOI: <https://10.32702/2306-6814.2021.16.39>. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/16_2021/8.pdf (дата звернення: 14.02.2025).
8. The North Atlantic Treaty Organization. *Official website*. URL: <https://www.nato.int/cps/uk/natohq/index.htm> (дата звернення: 14.02.2025).
9. Помаза-Пономаренко А., Тарадуда Д. Світовий досвід протистояння впливу гібридної війни на національну й енергетичну безпеку та її об'єкти. *Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення*. 2024. № 9. С. 142–150. DOI: <https://doi.org/10.31470/2786-6246-2024-9-142-150>. URL: <https://pa.journal.in.ua/index.php/pa/article/view/164/166> (дата звернення: 14.02.2025).
10. The World Energy Council. *Official website*. URL: <https://www.worldenergy.org/> (дата звернення: 14.02.2025).
11. The Department of Homeland Security. *Official website*. URL: <https://www.dhs.gov/> (дата звернення: 14.02.2025).
12. The United States Department of Energy. *Official website*. URL: <https://www.energy.gov/> (дата звернення: 14.02.2025).
13. The State Council of the People's Republic of China. *Official website*. URL: <https://english.www.gov.cn/> (дата звернення: 14.02.2025).
14. The National Energy Administration. *Official website*. URL: <http://www.nea.gov.cn/> (дата звернення: 14.02.2025).

УДК 338.1+620.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.42>

ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ З ПОГЛЯДУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Яровой Тихон,

доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри національної безпеки,
менеджменту та публічного адміністрування
Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права
ЗВО «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая»
ORCID ID: 0000-0002-7266-3829

Стаття присвячена дослідженню актуальних проблем і перспектив розвитку енергетичної політики України з погляду національної безпеки. Розглянуто ключові виклики, які виникають через залежність від імпортованих енергоносіїв, зношеність енергетичної інфраструктури, недостатній рівень розвитку відновлюваних джерел енергії та нерівномірний енергетичний розвиток регіонів. Автор детально проаналізував вплив цих чинників на соціально-економічну стабільність країни та її енергетичну безпеку.

Виявлено, що основними бар'єрами для стабільного розвитку енергетичного сектору є недостатній рівень модернізації інфраструктури, обмежене фінансування, низька інвестиційна привабливість і відсутність довгострокової державної стратегії. Установлено, що ключову роль у забезпеченні енергетичної безпеки відіграє впровадження інноваційних технологій, таких як Smart Grid, а також розвиток відновлюваних джерел енергії. Автор акцентує увагу на проблемах енергетичної корупції, яка послаблює регулювання галузі, створює дисбаланс на ринку та знижує довіру міжнародних партнерів.

Обґрунтовано перспективні напрями вдосконалення енергетичної політики України, серед яких – диверсифікація джерел постачання енергоносіїв, інтеграція до європейських енергетичних ринків, створення ефективної нормативно-правової бази для підтримки інновацій у сфері енергетики. Запропоновано заходи для розвитку відновлюваних джерел енергії, а саме: державні програми стимулювання інвестицій, фінансування проєктів зеленої енергетики й оптимізація регуляторного середовища. Наголошено на важливості державної підтримки термомодернізації та впровадження енергоефективних технологій у промисловості й житловому секторі.

На окрему увагу заслуговує питання інтеграції України до європейських енергетичних систем, що відкриває доступ до ENTSO-E та сприяє стабільності постачання електроенергії. Підключення до загальноєвропейської мережі розглядається як стратегічний крок для зменшення залежності від монопольних постачальників і підвищення енергетичної незалежності. У статті підкреслено, що створення прозорого ринку енергоресурсів і посилення державного контролю за енергетичною інфраструктурою є критично важливими для подолання викликів у цій сфері.

Ключові слова: енергетична політика, енергетична безпека, відновлювані джерела енергії, диверсифікація, енергетична інфраструктура, війна, пошкодження енергетичної інфраструктури, захист енергетичної інфраструктури, екологічна безпека, національна безпека, енергоефективність.

Yarovi Tikhon. Problems and prospects of energy policy in Ukraine from the view of national security

The article is devoted to research of actual problems and prospects of development of energy policy of Ukraine from the point of view of national security. The key challenges arising from dependence on imported energy carriers, deterioration of energy infrastructure, insufficient level of development of renewable energy sources and uneven energy development of regions are considered. The author analyzes in detail the influence of these factors on the socio-economic stability of the country and its energy security.

It has been found that the main barriers to the stable development of the energy sector are insufficient level of infrastructure modernization, limited financing, low investment attractiveness and lack of long-term state strategy. It is determined that a key role in ensuring energy security is played by the introduction of innovative technologies such as Smart Grid, as well as the development of renewable energy sources. The author focuses on the problems of energy corruption, which weakens the regulation of the industry, creates an imbalance in the market and reduces the confidence of international partners.

It justifies prospective directions of improvement of energy policy of Ukraine, including diversification of sources of energy carriers supply, integration into European energy markets, creation of an effective regulatory and legal framework for supporting innovations in the energy sector. Measures for the development of renewable energy sources have been proposed, such as state programs to stimulate investment, finance green energy projects and optimize the regulatory environment. The importance of state support for thermo-modernization and introduction of energy-efficient technologies in industry and the residential sector is emphasized.

Special attention should be paid to the issue of Ukraine's integration into European energy systems, which opens access to ENTSO-E and contributes to the stability of electricity supply. Connecting to a pan-European network is seen as a strategic step to reduce dependence on monopoly suppliers and increase energy independence. The article emphasizes that the creation of a transparent energy market and the strengthening of state control over the energy infrastructure are critical for overcoming the challenges in this area.

Key words: energy policy, energy security, renewable energy, diversification, energy infrastructure, war, damage to energy infrastructure, protection of energy infrastructure, environmental security, national security, energy efficiency.

Обґрунтування актуальності теми дослідження. Актуальність дослідження проблем і перспектив енергетичної політики України з погляду національної безпеки зумовлена ключовою роллю енергетичного сектору в забезпеченні стабільності економіки, соціального добробуту й державного суверенітету. У сучасних умовах глобалізації та зростання взаємозалежності держав питання енергетичної безпеки набуває особливої значущості, оскільки доступ до енергоносіїв і надійність їх постачання є визначальними факторами для сталого розвитку будь-якої країни.

Україна, як держава з транзитним потенціалом і значними енергетичними ресурсами, опинилася в центрі геополітичних та економічних викликів, які загострюють її вразливість в енергетичній сфері. Зношеність інфраструктури, низький рівень енергоефективності, недостатня диверсифікація джерел постачання енергоносіїв і слабкий розвиток відновлюваних джерел енергії створюють критичні загрози для національної безпеки. Воєнні дії та невпинні пошкодження енергетичної інфраструктури додають невизначеності. Водночас інтеграція України до європейського енергетичного ринку вимагає значної адаптації національної енергетичної політики до європейських стандартів, що відкриває нові перспективи, але й породжує додаткові виклики.

Досягнення євроінтеграційних цілей неможливе без комплексного підходу до вирішення наявних проблем, що включає реформування енергетичного сектора, посилення його фізичної захищеності, створення сприятливого інвестиційного клімату, посилення міжнародної співпраці й забезпечення належного рівня державного управління. В умовах сучасних викликів, пов'язаних із глобальними енергетичними кризами, техногенними та природними катастрофами, а також новими геополітичними реаліями, дослідження цієї тематики є не лише теоретично значущим, а й практично необхідним для забезпечення енергетичної й національної безпеки України.

Мета дослідження полягає в усебічному аналізі проблем енергетичної політики України в контексті національної безпеки, визначенні основних викликів і загроз у цій сфері, а також розробленні перспективних напрямів і стратегічних рішень для зміцнення енергетичної незалежності, ефективності та стійкості енергетичного сектора України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз досліджень показує, що питання енергетичної політики України активно вивчаються з акцентом на забезпечення енергетичної безпеки й інтеграцію до європейських енергетичних систем. У роботах дослідників розглядаються проблеми залежності від імпорту енергоносіїв, корупції, зношеності інфраструктури й низького рівня розвитку відновлюваних джерел енергії (В. Лимар, А. Ільєнко, Д. Олефір, Л. Квасній, Л. Малик, О. Щербан, О. Солтисік, В. Рибчак, М. Римар, М. Дембицький, І. Мелконова, Ю. Романченко, Л. Тимошенко, Н. Дементьєва, С. Войтко, А. Жаркін, В. Павловський, Л. Лук'яненко). Значна увага приділяється впровадженню Smart Grid технологій і диверсифікації джерел постачання енергоносіїв.

Основний зміст дослідження. Останніми роками основною проблемою стабільності системи енергетики в Україні є ведення бойових дій на території нашої держави. Невпинні удари ворога по об'єктах генерації та енергетичної інфраструктури, окупація енергогенеруючих потужностей (зокрема ЗАЕС) формують цілий цикл вразливостей, що потребують свого вирішення. Однак це питання дещо виходить за межі предмета дослідження й заслуговує на окрему увагу науковців і практиків.

Водночас однією з ключових проблем енергетичної політики України залишається залежність від імпортованих енергоносіїв, яка безпосередньо впливає як на стабільність роботи енергосистеми, так і на національну безпеку загалом. Значна частка енергоресурсів, що використовується в країні, постачається з-за кордону, що створює ризики для стабільності функціонування економіки й соціальної сфери. Така ситуація зумовлена історичними, економічними й геополітичними факторами, які формували енергетичний баланс країни.

Структура імпорту енергоносіїв в Україні характеризується домінуванням нафти, природного газу та ядерного палива для атомних електростанцій, що зумовлює значну залежність від закордонних постачальників та обмежує можливості для маневрування в кризових ситуаціях. Особливо це відчувається під час світових енергетичних криз, коли підвищення цін на енергоносії або перебої в постачанні безпосередньо впливають на зростання витрат, інфляцію та загальний економічний розвиток [1].

Відсутність повної енергетичної самодостатності знижує стійкість енергетичної системи України до зовнішніх і внутрішніх шоків. Дефіцит запасів вуглеводнів і недостатній рівень розвитку національної інфраструктури з видобутку і транспортування енергоресурсів створюють додаткові вразливості. Україна, маючи значний потенціал для видобутку власних енергоносіїв, зокрема природного газу, стикається з проблемами низького рівня інвестицій, застарілими технологіями й екологічними обмеженнями (не кажучи вже про загрози воєнного характеру).

Крім того, залежність від імпорту енергоносіїв обмежує енергетичну політику держави, знижуючи її гнучкість і здатність до довгострокового стратегічного планування. Відсутність достатньої диверсифікації джерел постачання також підвищує ризики енергетичного шантажу й економічного тиску [2]. Ці обставини роблять нагальним питання розширення співпраці з надійними міжнародними партнерами, збільшення частки відновлюваних джерел енергії та впровадження енергоефективних технологій.

Одним із важливих напрямів вирішення цієї проблеми є інтеграція до європейських енергетичних ринків, яка дає змогу знизити ризики залежності й підвищити енергетичну стійкість. Зокрема, підключення до європейської енергетичної системи ENTSO-E відкриває нові можливості для забезпечення стабільності постачання електроенергії [3]. Разом із цим розвиток внутрішнього виробництва енергоресурсів, таких як біомаса, вітрова й сонячна енергія, може значно зменшити імпорتنу залежність.

Інфраструктурні виклики в енергетичній політиці України створюють серйозні загрози для національної безпеки й економічної стабільності. Головною проблемою залишається значна зношеність енергетичної інфраструктури, збудованої переважно за радянських часів. Електричні мережі, газопроводи й генеруючі потужності функціонують із перевищенням термінів експлуатації, що призводить до зростання аварійності, утрат енергії та зниження загальної ефективності енергосистеми. Часті збої в роботі електромереж, спричинені не лише атаками ворога, а часто й перевантаженнями і фізичним зносом обладнання, стають критичним бар'єром для забезпечення стабільного енергопостачання [4]. Трансформаторні станції, лінії електропередач ті підстанції не відповідають сучасним стандартам безпеки, що створює ризики як для споживачів, так і для енергетичних компаній.

Недостатній рівень модернізації інфраструктури безпосередньо пов'язаний з обмеженим фінансуванням і браком інвестицій. Відсутність довгострокової державної стратегії, нестабільність регуляторного середовища й низька інвестиційна привабливість значно ускладнюють оновлення національної енергосистеми. Інвестори часто стикаються з ризиками, пов'язаними з непрозорими умовами ведення бізнесу та слабким державним контролем у цій сфері [5]. Обмежені можливості фінансування модернізації також впливають на темпи впровадження інноваційних технологій, необхідних для підвищення енергоефективності та стабільності.

Регіональні диспропорції в розвитку енергетичної інфраструктури ще більше загострюють ситуацію. В окремих регіонах країни доступ до електроенергії або газопостачання залишається недостатнім, що обмежує соціальний та економічний розвиток цих територій. Проблеми виникають і під час підключення нових об'єктів до енергосистеми через недостатню пропускну здатність наявних мереж [6], що стає перешкодою для інтеграції об'єктів відновлюваної енергетики, таких як вітрові та сонячні електростанції, які потребують сучасної інфраструктури для транспортування електроенергії до споживачів.

Ефективним напрямом подолання зазначених викликів є впровадження програм модернізації, орієнтованих на оновлення інфраструктури, підвищення ефективності та стійкості енергосистеми. Smart grid технології дають змогу не лише оптимізувати управління енергомережами, а й знизити втрати енергії під час транспортування й адаптувати систему до змінних навантажень [7]. Водночас необхідно забезпечити розвиток локальної інфраструктури, яка дасть змогу підвищити рівень доступності енергетичних ресурсів у всіх регіонах України.

Успішна реалізація таких програм потребує активного залучення приватного капіталу через створення стабільного й прозорого регуляторного середовища, яке гарантуватиме захист прав інвесторів і сприятиме довгостроковій співпраці. Особливо гостро ця проблема постає в умовах воєнного стану, адже інвестори не надто поспішають ризикувати капіталом за високого рівня ризиків. Державна політика повинна також урахувати можливості міжнародної технічної допомоги, кредитів і грантів для фінансування проєктів оновлення енергетичної інфраструктури. Лише системний підхід до вирішення цих викликів сприятиме зміцненню енергетичної безпеки України та зменшенню її вразливості до зовнішніх і внутрішніх ризиків.

Екологічні аспекти енергетичної політики України створюють багатовимірні виклики, які зумовлені необхідністю адаптації до сучасних вимог глобальної зеленої трансформації. Перехід до

відновлюваних джерел енергії є важливим етапом екологічної модернізації, проте його реалізація стикається з низкою проблем. Основним бар'єром є низький рівень розвитку ВДЕ, що проявляється в недостатній частці сонячної, вітрової та гідроенергетики в енергобалансі країни [8]. Наприклад, руйнування дамби Каховської ГЕС стало серйозною екологічною проблемою. Проте технологічна відсталість, нестача інвестицій і відсутність стимулів для підприємств, орієнтованих на екологічно чисте виробництво, уповільнюють інтеграцію відновлюваних джерел у національну енергетичну систему.

Додатковим фактором, який ускладнює екологічну трансформацію, є нерівномірний розвиток регіонів. Центральні регіони України мають більший доступ до фінансування й сучасних технологій, тоді як периферійні території залишаються менш інтегрованими в процеси екологічного переходу. Енергетична інфраструктура в таких регіонах здебільшого застаріла, що унеможливує ефективну реалізацію проєктів із використання ВДЕ. У Карпатському регіоні значний потенціал для розвитку гідроенергетики залишається нереалізованим через брак державної підтримки, а на південному сході країни вітрова енергетика розвивається повільно через проблеми інфраструктури й недосконалість правового регулювання. Звісно, в умовах війни взагалі передчасно вести мову про модернізацію енергетики цього регіону.

Серед екологічних викликів також можна виокремити неефективність державного управління, яка зумовлює відсутність єдиної довгострокової стратегії розвитку ВДЕ [9]. Розрив між амбітними планами екологічної трансформації та реальними діями підриває довіру інвесторів і гальмує реалізацію зелених ініціатив. Урядові програми часто стикаються з проблемою недостатнього фінансування, що не дає змоги впроваджувати масштабні проєкти у сфері екологічної енергетики.

Енергетична корупція лишається одним із найвагоміших бар'єрів для досягнення екологічної та енергетичної безпеки. Неефективність регулювання проявляється в наданні переваг окремим компаніям, непрозору розподілі субсидій і порушенні конкурентних умов на ринку. Такі дії підривають можливості для залучення міжнародних інвесторів, які часто ставлять вимоги прозорості й справедливості у використанні коштів. Національні компанії, які займаються видобутком і постачанням енергоносіїв, нерідко уникають відповідальності за екологічні порушення, користуючись прогалинами в законодавстві або списуючи все на війну. Взаємодія між державним і приватним секторами також залишається недосконалою. Брак чітких правових механізмів для спільної реалізації проєктів призводить до втрат потенційних можливостей у сфері екологічної енергетики.

Перспективи розвитку енергетичної політики України зумовлюються необхідністю забезпечення енергетичної безпеки й інтеграції до глобального енергетичного простору. Одним із ключових напрямів є диверсифікація джерел постачання енергії, що дає змогу зменшити залежність від монопольних постачальників і мінімізувати ризики перебоїв в енергопостачанні. Розширення співпраці з країнами Європейського Союзу, Сполученими Штатами Америки й державами Близького Сходу відкриває можливості для створення альтернативних маршрутів транспортування енергоресурсів. Будівництво терміналів для прийому скрапленого природного газу та залучення технологій для використання водню сприятиме зміцненню енергетичної незалежності.

Інтеграція України до європейських енергетичних систем є стратегічним завданням, що визначає довгострокові перспективи розвитку енергетики. Угода про синхронізацію української енергетичної системи з ENTSO-E дає змогу підключитися до європейської енергетичної мережі, що забезпечує доступ до загальноєвропейського енергетичного ринку. Це значно підвищує стійкість національної енергосистеми, знижуючи ризики дефіциту електроенергії в умовах пікового навантаження [10]. Розширення співпраці з Європейським Союзом сприяє гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами, що, своєю чергою, полегшує інтеграцію та створює сприятливі умови для залучення інвестицій.

Подальший розвиток відновлюваних джерел енергії також залишається пріоритетом енергетичної політики України. Сонячна, вітрова й біоенергетика становлять значний потенціал для зменшення залежності від традиційних енергоресурсів. Державні програми, спрямовані на стимулювання розвитку ВДЕ, включають податкові пільги для інвесторів, субсидії для будівництва об'єктів зеленої енергетики й установлення конкурентоспроможних зелених тарифів.

Інновації та цифровізація енергетичного сектору є невід'ємною частиною модернізації національної енергосистеми. Використання технологій smart grid дає змогу забезпечити ефективне управління енергомережами, зменшити втрати під час транспортування електроенергії та оптимізувати розподіл потужностей у реальному часі. Упровадження систем автоматизованого обліку електроенергії сприяє зниженню рівня втрат і покращує обслуговування споживачів. Такі технології вже успішно

використовуються в європейських країнах і можуть бути адаптовані до українських умов у межах інтеграції до європейського енергетичного ринку.

Значну увагу варто приділити підвищенню енергоефективності в промисловості, транспорті й житлово-комунальному секторі. Упровадження енергоефективних технологій дає змогу зменшити енергоспоживання, скоротити витрати на енергоресурси та знизити негативний вплив на довкілля. У промисловості це може включати модернізацію виробничих процесів, установлення енергоефективного обладнання й використання вторинних енергоресурсів. У житловому секторі перспективними є термо-модернізація будівель, упровадження енергоефективного освітлення й систем автоматизованого керування енергоспоживанням.

Реалізація цих перспектив вимагає активної державної політики, спрямованої на створення сприятливого інвестиційного клімату, гармонізацію нормативно-правової бази з європейськими стандартами й підтримку інноваційних проектів. В умовах війни та повоєнної відбудови важливим напрямом є залучення міжнародної технічної допомоги й фінансування з боку таких організацій, як Європейський банк реконструкції та розвитку або Світовий банк, які мають досвід реалізації подібних проектів. Створення умов для співпраці між державою, бізнесом і громадськістю сприятиме ефективному використанню наявного потенціалу й забезпеченню енергетичної безпеки України.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Дослідження енергетичної політики України в контексті національної безпеки дало змогу ідентифікувати ключові проблеми й перспективи її розвитку. Основними викликами залишаються бойові дії, залежність від імпортних енергоносіїв, зношеність інфраструктури, нерівномірний розвиток регіонів і недостатній рівень упровадження відновлюваних джерел енергії. Енергетична корупція та неефективність державного управління ускладнюють реалізацію стратегічних завдань у цій сфері, а також знижують довіру міжнародних партнерів та інвесторів. Поряд із цим інтеграція України до європейських енергетичних систем, упровадження інноваційних технологій і розвиток відновлюваних джерел енергії створюють нові можливості для модернізації енергетичного сектору й зміцнення енергетичної незалежності.

Перспективи подальших досліджень охоплюють аналіз механізмів інтеграції України до міжнародних енергетичних ініціатив, вивчення впливу зеленої трансформації на економіку й дослідження шляхів підвищення енергоефективності в ключових секторах. Особливу увагу варто приділити вдосконаленню нормативно-правового регулювання, спрямованого на залучення інвестицій, запобігання корупції та забезпечення прозорості енергетичного ринку. На окрему увагу дослідників заслуговують проблеми фізичного захисту об'єктів генерації та енергетичної інфраструктури від воєнних загроз. Системний підхід до вирішення виявлених проблем сприятиме формуванню сучасної енергетичної політики, яка відповідатиме викликам часу й забезпечуватиме національну безпеку навіть в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови України.

Література:

1. Лимар В.В. Енергетична безпека України: геополітичний аспект. Політикус. 2023. Вип. 2. С. 102–108. URL: http://politicus.od.ua/2_2023/15.pdf.
2. Ільєнко А.С. Енергетична безпека України: сутність, загрози та механізми регулювання. Державне управління та місцеве самоврядування. 2019. № 4. С. 61–66. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/4_2019/13.pdf.
3. Олефір Д.О. Перспективи інтеграції ОЕС України до ENTSO-E. Міжнародний інститут менеджменту. Київ, 2019. URL: <https://cigre.org.ua/wp-content/uploads/2019/05/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%94.%D0%9E.%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D1%84%D1%96%D1%80%D0%B0.pdf>.
4. Забезпечення енергоефективності економіки: можливості імплементації зарубіжного досвіду / Л.Г. Квасній та інші. Академічний огляд. 2024. № 1 (60). С. 15–22. URL: <https://acadrev.duan.edu.ua/images/PDF/2024/1/3.pdf>.
5. Рибчак В. Аналіз інвестиційного забезпечення енергетичної галузі України. Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Економіка». 2021. Вип. 1 (13). С. 123–130. URL: <https://www.academia.edu/89434132>.
6. Римар М.В., Дембицький М.І. Регіональні аспекти тепlopостачання в системі паливно-енергетичного комплексу України. Науковий вісник НУ Львівська політехніка. Серія «Системи енергетичного менеджменту». 2014. № 1 (799). С. 102–110. URL: <https://science.lpnu.ua/uk/semi/vsi-vypusky/vypusk-1-nomer-7992-2014/regionalni-aspekty-teplopостachannya-v-systemi-palyvno>.
7. Мелконова І.В., Романченко Ю.А. Аналіз стану та перспективи впровадження Smart Grid в енергетиці України. Сучасні електромеханічні та інформаційні системи : монографія / за заг. ред. І.В. Панасюка. Київ : КНУТД, 2021. С. 39–43. URL: <https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/19956>.
8. Тимошенко Л.В., Дементьева Н.В. Еколого-економічне обґрунтування використання відновлюваних джерел енергії на муніципальних об'єктах. Економічний вісник. 2016. № 3. С. 171–180. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evngu_2016_3_23.

9. Войтко С. Регулювання відновлюваної енергетики на засадах функціонування механізмів державної економічної політики України. Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. 2021. № 1. С. 10–19. URL: <https://www.academia.edu/86023927>.
10. Жаркін А., Павловський В., Лук'яненко Л. Науково-технічні аспекти інтеграції ОЕС України до об'єднання енергосистем європейських держав ENTSO-E. Технічна електродинаміка. 2012. № 2. С. 25–27. URL: <https://techned.org.ua/index.php/techned/article/view/1226>.

